

INSTITUTIONEN FÖR IDÉ- OCH LÄRDOMSHISTORIA
UPPSALA UNIVERSITET
SKRIFTER

NR 5

Anders Burius

ÖMHET OM FRIHETEN

Studier i frihetstidens censurpolitik

Uppsala 1984

Anders Burius

ÖMHET OM FRIHETEN

Studier i frihetstidens censurpolitik

Abstract

Burius, Anders, *Omhet om friheten. Studier i frihetstidens censurpolitik* (Care for freedom. Studies in the literary censorship during Sweden's Age of Liberty). Institutionen för Idé- och lärdomshistoria Uppsala universitet. Skrifter nr 5, Uppsala 1984, 439 pp. ISSN 0280-7238.

During most of the Age of Liberty in Sweden (1720-1772) there was a state censorship: all the manuscripts that were to be printed had to be submitted to the censor for control.

The Hat party (hattpartiet) coming into office at the Diet (riksdag) of 1738/39 did not mean that this control became more severe, which has been maintained. Because of growing political opposition, however, an increasing number of books were suppressed, especially works on political matters. As to the censoring of religious works the secular authorities assisted by Nils Oelreich, censor of many years, often took an active interest in obstructing the attempts of the ecclesiastical authorities to stop opposing theological writers and the import of certain works, in particular those of the writers of Enlightenment.

Freedom of the press had been discussed, mainly from a utilitarian point of view, from the beginning of this period by writers, particularly the economist Anders Nordencrantz, and by government officials. On two occasions commissions were appointed by the Diet to deliberate the question. The Press law of 1766 was more radical than most of the debaters had contemplated: no censoring of literary works, with the exception of religious publications. The cause of the radical shaping of the law might to some extent have been the fact that the censorship had not functioned satisfactorily. The reactions to the law were mostly negative from the intellectuals, who feared an increase of bad literature. The law could, however, be interpreted in different ways, which the political parties often took advantage of during the few years the law was in force. Both officials and the courts of law wanted therefore the law to be less vague, which partly was the reason for the issuing of the Press law of 1774 by Gustaf III.

Anders Burius, Institutionen för Idé- och lärdomshistoria, Box 256, S-751 05 Uppsala, Sweden.

© Anders Burius
Printed in Sweden by
Repro-C HSC, Uppsala University
Uppsala 1984

ISSN 0280-7238

INNEHÅLL

FORORD	v
INLEDNING	vi
I. CENSUREN I EUROPA	1
II. DET SVENSKA CENSURVASENDET	9
Censorsämbetets framväxt 9 Kanslikollegium som censurmyndighet 15 Censorerna 18	
III. CENSORN OCH LITTERATUREN	27
Bokmarknaden 27 Tryckerier och bokhandel 30 Import 38 Index och innehav 42 Privilegesystemet 48 Censors arbete - kontakt med tryckare och författare 53 Censors arbete - Benzeltjernas censorsjournal 59 Oelreichs väg till censorsämbetet 63	
IV. POLITISK CENSUR	69
Lagstiftning 70 Belöningar och offentliggörande 74 Extraordinära ingripanden och val av forum 77 Anonymitet och författarens rättigheter 80 Kontakter med utländska makter 83 Inrikespolitik 87 Ärlig svensk och den nya typen av kritik 93 Censorsämbetet under debatt 101	
V. TEOLOGISK CENSUR	109
Organisationen av teologisk censur 109 Teologisk censur före Oelreich 112 Rosenadlers och Benzeltjernas ställning 118 Stat-kyrka i censurhänseende 122 1740-talet som vattendelare 125 Inomkyrklig divergens 133 Propaganda och motpropaganda 136 Riksdagarna på 1750-talet - förändrade strategier 140 Riksdagen 1760/62 148 Det praktiska censurarbetet efter 1750 150 Fritänkare 156 Periodisk press och inhemskt fritänkeri 159 Teologisk censur - sammanfattning 167	
VI. SÄRSKILDA LITTERATURKATEGORIER OCH CENSURORGAN	171
Ekonomiska skrifter 171 Lätt litteratur 175 Rätttegångshandlingar 179 Universiteten som censurorgan 182 Vetenskapsakademien och Collegium medicum 193	
VII. DEN PERIODISKA PRESSEN SOM OPINIONSBILDARE	199

VIII. DEBATTEN OM TRYCKFRIHET	214
Officiella motiveringar för tryckfrihet	214
Tessin och censuren	224
Den lärda litteraturen	228
Den unge Bachmansson	231
Diskussionen på 1750-talet	237
En värdsam föreställning - debatten kring denna	242
Övrig debatt fram till tryckfrihetsförordningen	253
Tryckfriheten på riksdagen 1760/62	258
Tryckfriheten på riksdagen 1765/66	262
Tryckfrihetsdebatten - slutvinjett	276
IX. TRYCKFRIHETSPERIODEN 1766-1772	279
Tryckfriheten i debatten	282
Den teologiska censuren	296
Justitiekanslern och TF	305
Riksdagen 1769 - åren därefter	313
Offentlighetsprincipen och skrifter mot enskilda	325
SLUTORD	337
BIHANG:CENSURAREN DEN 1720-1772	341
NOTER	347
ZUSAMMENFASSUNG	392
FÖRKORTNINGAR	398
KÄLLOR OCH LITTERÄTUR	400
PERSONREGISTER	433

FÖRORD

Under de första doktorandåren var min handledare Sten Lindroth - oförliknelig som inspiratör.

Den tyngsta bördan har hans efterträdare, Gunnar Eriksson, burit. Gunnar har ansträngt sig att tränga in i ett ämne som ligger långt från hans eget forskningsfält. Han har stött och hjälpt mig i en omfattning som inte förunnas alla doktorander.

Under arbetets slutskede erhöll jag ett lika välkommet som frikostigt bidrag från Ridderstads stiftelse för historisk grafisk forskning.

Uppsala i januari 1984

Anders Burius

INLEDNING

Den svenska censuren i teori och praxis har av förklarliga skäl intresserat forskare inom skilda discipliner. Här skall endast nämnas tre arbeten, vilka visar både ämnets omfattning och de möjligheter som finns att behandla det ur skilda vinklar. Historikern Stig Bobergs gradualavhandling från 1951, Gustav III och tryckfriheten 1774-1787, är den som tidsmässigt och i fråga om det utnyttjade materialet ligger närmast denna studie. Genom att undersöka regentens åsikter alltsedan hans ungdom har Boberg på väsentliga punkter kunnat precisera bilden av 1774 års TF, som i mycket bar kungens personliga prägel. Gustaf III:s person dominerar även framställningen i övrigt. Det är, dennes kontakter med författare och hållning visavi publicistiken som varit framställningens huvudmål. Boberg, som gör en uppdelning i politisk och religiös litteratur, har använt sig av ett brett material, otryckt, av officiell eller privat proveniens, och tryckt, där tidens periodika och pamfletter är flitigt representerade. Under det att den internationella bakgrunden tecknats schematiskt och kungen inte mer än i mycket allmänna termer kunnat knytas till kontinentala "tryckfrihetssträvanden" har Boberg genom att behandla ett antal av tidens centrala censurärenden kunnat kartlägga inte bara tryckfriheten, utan även den samhällsorienterade publicistikens villkor under en viktig tidsepok.

Statsvetaren Elmar Nyman följer i sin Indragningsmakt och tryckfrihet 1785-1810 Boberg i fråga om metoden, båda har dessutom en strikt kronologisk framställning. Emellertid spelar för honom lagstiftningsprocessen en väsentlig roll, vilket med hänsyn till den behandlade perioden är naturligt. Den periodiska pressen och dess reglerande hamnar i främsta rummet, och i mycket är framställningen en specialstudie över detta och över periodens speciella institut: varning, indragning, kvarstad och konfiskation. De utblickar som görs mot utlandet gäller främst bakgrunden till lagstiftningsarbetet. - Harry Lenhammars Religion och tryckfrihet i Sverige 1809-1840 slutligen skiljer sig på flera punkter från de andra framställningarna, då han stu-

derar en viss typ av litteratur. Även om också Lenhammar arbetar efter en kronologisk linje har han mer än de nämnda sökt analysera de aktuella verken, vilket möjliggjorts av att tryckfrihetsmålen var förhållandevis få och av att han på grundval av åtalen kunnat precisera det förgripliga i varje skrift.

Gemensamt för dessa verk är att författarna ställt upp ett antal löst formulerade frågor med stor räckvidd. Ingen av dem tycks ha utgått från explicita hypoteser. Inte i någotdera fallet har det funnits föregångare, och författarna har därför fått utföra en omfattande källforskning. - Den tidsepok som här skall behandlas, frihetstiden med särskild tonvikt på dess senare del, är lätt avgränsad, men källmaterialet är stort och kan behandlas efter flera olika principer. Under arbetets gång har jag själv provat och även blivit föreslagen flera metoder, vilka kan sammanfattas på följande sätt:

1. De censurerade, särskilt de förbjudna, böckerna skulle bli arbetets utgångspunkt. Genom att antingen förutsätta ett antal satser som kunde anses vara förgripliga eller genom att extrahera sådana ur texterna skulle det bli möjligt att se vid vilka tidpunkter samhällets försvarsmekanismer aktiverades och på vilket sätt "det förgripliga" förändrades.
2. Med hjälp av främst tryckt material utanför det egentliga censurmaterialet skulle ett antal idealtyper kunna skapas, kanske främst den idealtypiske prästmannen och den idealtypiske politikern. Dessa skulle sedan ställas mot den samhällsbild de censurerade skrifterna presenterar.
3. En skildring av censuren skulle endast bilda den nödvändiga basen för en större undersökning av hur den politiska och religiösa friheten vann insteg, och då särskilt behandla upplysningens roll i Sverige.

Mot dessa punkter kan flera invändningar göras. Den första invändningen är banal men väsentlig. Med de mycket begränsade kunskaper vi äger om frihetstidens censur vore det, både tids- och omfångsmässigt, orimligt att först utreda denna för att sedan undersöka ett ämne där censuren utgör en viktig grundförutsättning, men ingalunda den enda. - I fråga om punkt 1. går det naturligtvis att uppställa ett antal för-

modat förgripliga satser, men att sedan belägga dessa stereotyper i skrifterna skulle inte föra särskilt långt. Ett seriöst arbete måste ta sin utgångspunkt i själva skrifterna, och här är problemen uppenbara. Endast ett fåtal av de refuserade arbetena är bevarade, och det går inte att avgöra hur representativa dessa är. I ett samhälle med censur är det dessutom troligt att flertalet för statsmakten misslagliga satser aldrig når censuren. Motiven till förbud var ofta lakoniskt formulerade, och kompletteras de inte av anteckningar i ett manuskript är det utan vidsträckta specialkunskaper inte möjligt att fastställa på vilka punkter ändringar och strykningar skedde.¹ - Idealtypsbegreppet synes vara svårt att använda i detta sammanhang.² Detta främst därför att man måste laborera med en mängd olika idealtyper; där pietismens och herrnhutismens inte borde vara svåra att få fram ter det sig annorlunda i fråga om ortodoxiens, vars grundelement ännu är föga utredda. Det är främst den tredje punkten som i inskränkt mening kommit till användning i denna studie. Det är här fråga om en undersökning av den faktiskt existerande censuren och då särskilt det väsentliga censursämbetet. Organisatoriskt skedde ingenting från kansliordningens införande 1720 till tryckfrihetsförordningen 1766, men denna period är väsentlig, då det vid dess början ansågs självklart med ett censursämbete och vid dess slut detta utan synbara stridigheter kunde avskaffas. Genom en undersökning av de faktiska omständigheterna kring censuren bör det också vara möjligt att förstå om ämbetets upphörande hade sin grund i ett förändrat idéklimat eller var en följd av förändrade politiska konstellationer. Den korta tid av mer eller mindre oinskränkt frihet efter tryckfrihetsförordningen är naturlig att ta upp, då den kan ge närmare upplysningar om de avsikter man hade med reformen. Längre fram i tiden, då forskningen i större utsträckning än hittills förhoppningsvis har kommit att intressera sig för idéspridning och för den periodiska pressen kan det bli möjligt att lämna mer substantiella bidrag till en så central fråga som upplysningens insteg i Sverige.³

Redan under frihetstiden gjordes de första försöken till systematiska framställningar av censurens historia. Johann Erichson, rektor vid

Tyska skolan i Stockholm på 1740-talet, publicerade sig i flera lärdomshistoriska ämnen, bl.a. genom en serie notiser i tyska tidningar om svensk censur. Det är här inte fråga om någonting annat än en uppräknig utan omdömen och omfattar främst äldre litteratur: Slachtarebänken, Perspicillum bellicum o.s.v.⁴ I Samuel Alnanders disputation Historia librorum prohibitorum in Svecia skriver Anders Schönberg: det är inte någon kättarlista från Rom som publiceras, utan något för den som älskar kunskap. Året för utgivandet - 1764 - kan visserligen ge en särskild innebörd åt dessa ord men innehållsmässigt skiljer disputationen sig inte nämnvärt från Erichsons uppräknig. Ett trettio-tal arbeten tas upp i kronologisk ordning och listan avslutas med en översättning som kom 1699. Inte heller Alnander kan därför sägas konkret ha belyst frihetstidens censur.⁵ - I bibliografiskt syfte gjordes likartade förteckningar och en intressant sådan, som kan vara från periodens slut, är skriven av en ovanligt initierad person. Förutom alla de kända verken tar den upp några som det fordrades större kunskaper att känna till.⁶

Nästan omgående efter TF börjar de första av bibliografer skrivna samlingarna i vilka censurerade arbeten inte bara betraktas som en kuriositet att dyka upp. Den största av dessa sammanbragtes av den flitige samlaren Lorenz Gahm Persson. Parallellt hopade han under 1770-talets första hälft material till ett "Archivum litterarium" och till en samling om "förbjudna böcker". Principen tycks ha varit att få en så fullständig samling som möjligt, där kriteriet var att någon myndighet ingripit mot boken.⁷ Däremot finns ytterst litet som berör kk:s allmänna åtaganden vid censuren. Det officiella materialet står i centrum, men han skydde ingen möda att söka komplettera sitt material. I de fall han kunde få material utanför RA var det endast med vänners hjälp.⁸ Gahm Persson drevs av fullständighetsiver, och även om han kunde kosta på sig omdömen om enskilda tycks syftet inte ha varit annat än att skapa den fullständiga samlingen och ingenting i urvalet ger indikation på att han hyste sympati för den ena eller andra parten.

Det tog emellertid förhållandevis lång tid att bland historiker utbilda en uppfattning om frihetstidens censurlagstiftning och TF,

något som givetvis intimt hänger samman med förändringarna i den allmänna bilden av perioden. 1766 års TF har också snabbt skymts av de förändringar som föranstaltades av Gustaf III.⁹ Lagerbring är starkt rapsodisk, särskilt ju närmare sin egen tid han kommer. Hos honom finns ingående skildringar av exempelvis manufakturerna, under det att han är betydligt mer översiktlig beträffande vetenskap och kultur. Han anser dock 1765 års riksdag vara märklig just genom TF, varvid han särskilt drar fram ämbetsmannamissbruket. Det är just i relation till detta han vill se förordningens främsta betydelse.¹⁰

De skildringar som i övrigt utkom under Gustaf III:s tid är starkt kritiska till frihetstiden men berör ofta TF bara indirekt. Michelessi, som till huvudmål för sin framställning hade revolutionen, tar inte upp den, under det att Canzler är mer utförlig; han tar fram klimatfaktorer men visar också en stor förtrogenhet med svensk politik och är mån om att väga för- och nackdelar.¹¹ För honom är det dock mössorna som ensamma gjort sig skyldiga till pamflettskrivning och framställt händelser - han tar Norrköpingsriksdagen som intäkt för detta - i felaktig dager. Magnus Blix, som 1793 utgav första delen av Sveriges statshwälfningar, är den som under gustaviansk tid klarast uttrycker sig om frihetstidens censurlagstiftning; han sätter nämligen främst bland många försyndelser i 1720 års RF att tryckfrihet inte infördes. Då tryckfriheten väl infördes kom den för sent och blev just därför skadlig för regeringssättet.¹² Oelreichbilden genomgick även den en utveckling. Då Oelreich skildras i andra delen av Gezelius' Biografiskt lexicon från 1779 slås hans stora nit om tanke- och tryckfriheten fast och viss kritik riktas mot hans avancemang till president; han var mer lämplig som professor och censor. Den gamle Gjørwell är inte lika positiv men hävdar ändå att Oelreich värnade om författarna.¹³

I en framställning från 1824 om frihetstidens censurpolitik, B.E. Rosenblads anonymt utgivna Några ord om publicitetens uppkomst och öden i Sverige, fick denna politik utgöra en parallell till Karl XIV Johans. Grundinställningen i boken är givetvis negativ och den formar sig till en exempelsamling med få egna kommentarer - Rosenblad säger sig ha använt källmaterial, men det är uppenbarligen

endast fråga om tryckt.¹⁴ Han för ännu debatt med hattpolitikerna om i vilken utsträckning de misskötte sina uppdrag och exemplifierar, från Nordencrantz, med Forsskål. Geijer lånade i Teckning af Sveriges tillstånd i sin tur från Rosenblad, och han tar upp Ärlig svensk, "Constans Sincerus" och Oelreichs agerande, men endast i anslutning till den allmänna politiska utvecklingen.¹⁵ TF ser han tillsammans med andra förordningar som betingad av strikt politiska skäl, d.v.s. viljan att skingra mörkret kring statens angelägenheter.¹⁶ - Bowallius skildrar i en artikel i Frey 1845 folkets uppföstran genom tiderna på ett starkt positivistiskt sätt. Han konstaterar yttrandefrihetens bättre eller sämre användande vara den säkraste mätaren på politisk bildning - "sjelfva lifsprincipen".¹⁷ Yttranderätten är för honom begränsad till att gälla ständerna mot kungamakten, och slutsatsen blir därför att folkets politiska bildning inte var särskilt utvecklad under Karl XI och Karl XII. 1809 framstår för honom som det verkliga genombrottet för yttrandefriheten. Tengbergs kortfattade, men brett tecknade förstudie till Gustaf III:s historia ger genom sin essaistiska form möjlighet till ett större perspektiv. Han lägger särskild vikt vid hattarnas försök att propagera den egna politiken och därmed vid den censur som utövades av Palmstierna som universitetskansler.¹⁸ Tengberg tar fasta på Nordencrantz' framställningar och hämtar sina exempel ur dessa, men berör också vad han uppfattar som en ny litteraturform, de politiska sagorna. Fastän detta är en förhållandevis grundlig skildring befinner sig Oelreich i bakgrunden, man får intryck av att censorn i allt var regeringens redskap. - Fryxell ger i sina Berättelser en teckning av Oelreichs författarskap, och framhåller hur "oförskräckt" denne agerade genom Ärlig svensk. Oelreich är för Fryxell helt och hållet en förkämpe för tryckfrihet, under det att Nordencrantz är den främste tillskyndaren till TF. Fryxell ger sig själv äran av att ha placerat dem i dessa framskjutna roller. Förutom framhävandet av de personliga insatserna ser han också hur "tidsandan" medverkade till att få en förändring av censuren till stånd.¹⁹

Först litteraturhistorikerna visade på censuren som ett system som inte bara sysslade med plötsliga och omotiverade ingrepp av poli-

tisk karaktär. Eichhorn ägnade mest uppmärksamhet åt perioden efter 1766 och gjorde där stora landvinningar genom att peka på publicister som tidigare inte uppmärksammats.²⁰ Under det slutande 1800-talet möjliggjordes också analyser av censuren som system genom Samlaren, där många strönotiser fick plats, då ofta författade av Hugo Hernlund. På samma sätt var de första årgångarna av Kyrkohistorisk Årsbok fulla av notiser om denna period. Det främsta bidraget är dock Bygdén-Lewenhaupts edition av Benzelstjernas censorsjournal. Kunskapen växte snabbt genom utgivandet av Lundstedts Sveriges periodiska litteratur och främst genom Sylwans många skrifter. Här är särskilt att uppmärksamma hans teckning av Oelreich i HT 1893, som delvis ställer denne i nytt ljus. I detta arbete, som uppenbarligen är en biprodukt av de omfattande undersökningar Sylwan fått göra för de presshistoriska verken, utnyttjas visserligen Malmström flitigt, men han stödjer sig på både offentligt och privat arkivmaterial. Det formar sig till en ganska god bild av Oelreich och av förvecklingarna under "censurens nedgångstid" efter 1760. Sylwans slutsats om TF tycks vara, att den inte så mycket var en produkt av medveten mösspolitik som en konsekvens av bristerna i censursystemet; han anser heller inte Oelreichs yttersta avsikt var att avskaffa censuren.²¹ Schück har genom sina grundliga studier nära nog lagt hämsko på vidare forskning rörande förhållandena för litteraturproduktion på 1700-talet. Det har sina nackdelar, främst därför att de arbeten av beställningskaraktär det ibland är fråga om har en utpräglad krönikeartad form. Visserligen presenterar Schück en mängd intressanta notiser men de får ofta stå okommenterade, något som är särskilt påtagligt i hans stora arbete om förlagsbokhandels historia. Då är censuren bättre insatt i sitt sammanhang i Schück-Warburgs litteraturhistoria.²²

De undersökningar som därefter gjorts har inte mer än kompletterat Sylwan och Schück på enskilda punkter. I flera teologiska avhandlingar, särskilt Nordstrandhs, har goda överblickar över censurens organisation givits. Det enda arbete från senare decennier värt att nämna är Bo Bennich-Björkmans på många sätt imponerande avhandling, Författaren i ämbetet, som visserligen inte tar upp den litterära censuren som ett separat problem men som ändå innehåller en

mängd frågeställningar av intresse då det gäller statens engagemang i kulturlivet.

Samtidigt med litteraturhistorikernas uppblommande intresse hade man i någon mån inom statsrätten berört problematiken med censur och tryckfrihetslagstiftning, med H.L. Rydins utredning från 1859 som den första och länge mest grundliga. Här ingår en mycket fyllig historisk bakgrund, som även bygger på opublicerat material.²³ Även om Rydin tar utgångspunkten i lagstiftningen och de skilda förordningarna anlägger han ett brett perspektiv. Han drar en starkt markerad skiljelinje mellan de äldre mössornas och hattarnas sätt att omhänderta censurinstrumentet, de senare överskred enligt honom stadgandena i långt högre grad än de förra.²⁴ Väsentligt är att Rydin, mer än tidigare gjorts, för in Boktryckarsocieteten och tryckarna i framställningen; likaså ger han en fyllig bild av TF. - Den teoretiska bakgrunden till denna penetrerades på allvar först av Lagerroth i Frihetstidens författning, och även om utvecklingens huvuddrag varit kända sedan seklets början förekom det långt fram, särskilt i populära framställningar, en alltför grov bild. Detta märks också i ett arbete som Eeks avhandling, där inga försök gjorts att sätta sig in i den omgivande politiska situationen. Först med Kjellins och Stridsbergs detaljstudier har riksdagsdebatten före TF kartlagts. I populära framställningar är det emellertid fortfarande kutym att tiden skildras på ett sätt som inte vore Geijer och Fryxell främmande. Antingen sker detta genom en hätsk skildring av censursystemet, där TF får en helt underordnad betydelse, eller genom att denna förordning karakteriseras som ett unikum i världen.²⁵ Även de som har en viss akademisk förankring lider samma brist på tillförlitliga källor, och det är befogat att med H-K. Rönblom anmärka att man inte får anlägga en senare tids tryckfrihetsbegrepp på 1700-talet.²⁶

Det otryckta material som här använts är i huvudsak av officiell karaktär. Kanslikollegium var censorns huvudman, och dess arkiv har i sin helhet undersökts. Något som på ett avgörande sätt utstakar arbetets gränser är de stora luckorna i sviten av censorns memorial och avsaknaden av ett ämbetsarkiv. Merparten av den korrespondens

han förde beträffande censuren gick inte via kk och har därför inte registrerats.²⁷

Prästeståndets arkiv har noggrant undersökts, något som inte gäller de andra ståndens. Riksdagsmemorial återfinns ofta på platser där de inte borde finnas, och mycket har säkert blivit förbigånget, så saknas exempelvis viktiga protokoll från tryckfrihetsarbetet 1760-1762. I övrigt kan av denna typ av material nämnas konsistoriernas arkiv, där Stockholms, Uppsala och Strängnäs' blivit föremål för systematisk genomgång. Här, liksom i de flesta andra fall, är att märka att om register förefinns, dessa ofta är både ofullständiga och missvisande. I Stockholms konsistoriums arkiv återfanns en serie censurutlåtanden, ett material som annars bevarats endast sporadiskt.

Perioden efter 1766 bereder särskilda problem. Då kommer den tryckta skriften på ett helt annat sätt än tidigare in i bilden, då parter i tryckfrihetsmål ofta lät trycka förhandlingar. Objektivitet var inte stadgad, och i valet av handlingar kunde de ta med sådana som passade deras syften eller utesluta partier i löpande text. Ytterst få belägg för ett sådant utnyttjande av tryckfriheten finns, men problemet bör inte negligeras, då praktiskt taget alla protokoll och enskilda ledamöters vota i den för detta ändamål så viktiga Svea Hovrätt är försvunna.²⁸

Otryckt material av privat proveniens, brevsamlingar, dagböcker och dylikt har undersökts i den mån de finns i offentlig ägo. Denna något godtyckliga begränsning har motiverats av att undersökt material givit mycket litet och ingenting tyder på att brevsamlingar och liknande i privat ägo skulle kunna erbjuda ytterligare. De sedan länge flitigt utnyttjade samlingarna, de Gjörwellska, Strickerska, Älfska och Lidénska, har visat sig vara de mest intressanta. Den stora brevsamling Carl Gustaf Tessin lämnade efter sig visar tydligt det ringa stoff statsmäns samlingar oftast erbjuder ämnen av denna art, hans egna bevarade "familjebrev" är dessutom av föga intresse.²⁹ 1700-talets partiman blev inte ens i familjebreven någon skildrare av statssaker, yttre förlopp kan skildras, men analys förekommer aldrig.³⁰ Censurerade skrifter har som nämnts endast använts i supplerande syfte, och avsikten har inte varit att spåra upp sådana eller att bibliografiskt förteckna varianter.³¹

CENSUREN I EUROPA

Censuren var i de flesta europeiska länder under 1700-talet en politisk och religiös realitet, som ytterst sällan behövde motiveras. Den hade överallt där den existerade kodifierats och fastslagits som nödvändig för kyrka och stat. Censuren var emellertid inte en företeelse skild från andra åtgärder, utan den ingick som en del av ett system som syftade till rigorös kontroll av den expanderande bokmarknaden. I detta fanns jämte censuren kontroll genom beviljandet av privilegier för inrättandet av tryckerier och boklådor och för tryckandet av enskilda böcker. Där fanns ekonomiska påtryckningsmedel i olika former, främst ökade skatter på råvaror som var nödvändiga för tryckerinäringen eller på olika typer av färdiga produkter. Där fanns också mer subtila hjälpmedel som främst användes mot författare; de kunde ha formen av mecenatskap för att hindra en författare att framföra kritik eller av hot om uteblivna bidrag. I en tid då den fria författarrollen inte var utvecklad fanns många metoder för att tvinga en person till tystnad. Formerna för att styra idé- och debattklimatet var rikt utvecklade, men bland dessa står censuren som den mest påtagliga. Genom denna kunde bättre än på något annat sätt det literära skapandet styras in på önskade banor. Närvaron av censur var möjlig att försvara av nära nog samtliga grupper som bar upp samhället. Det kunde visserligen i debatten på protestantiskt område hävdas att den framför allt utövades och missbrukades av den katolska kyrkan; på katolskt område däremot hävdades det på samma sätt att protestanterna pläderade för likriktning. Ingen av parterna kunde emellertid bortse från att ordnad censur praktiserats ända från antiken. - Den romerska lagstiftningen och lagtillämpningen vad det gällde muntlig och skriftlig framställning visar på de tre huvudområden som sedan allt framgent varit de väsentliga och för vilkas skydd nya lagar stiftats: religion, stat och "goda seder", bonos mores.¹ Under antiken existerade det dock inte på samma sätt som senare en förkontroll, utan de flesta åtgärder var av postkaraktär, d.v.s. föranledda av en redan utkommen skrift.²

En central problematik är givetvis hur lagstiftarens intentioner uppfattades av den som hade att tillämpa lagen. Censurlagar och -förfordningar hade ofta tillkommit i specifika situationer för att hindra en viss typ av litteratur. Tillämpningen berodde på uttolkaren och lagarna utnyttjades inte sällan i konflikter mellan olika grupperingar. Ett utmärkt exempel är de romerska kejsare som kunde agera fritt både i sin egenskap av kejsare och utnyttja rollen av pontifex maximus. De kunde hämta sina argument från olika lagar, som inte nödvändigtvis behövde vara avstämde mot varandra, och därför är det för Roms vidkommande omöjligt att tala om en entydig censurpolitik.

Ett censurväsande i modern mening börjar ta form på 1500-talet och i Frankrike syns under detta sekel de första striderna mellan världslig och kyrklig makt beträffande överhögheten över censuren. Redan vid denna tid gjordes en markant skillnad mellan rättigheten att trycka och att ha privilegium på ett arbete; tillståndsgivningen till det förra, inbegripet censur, var till att börja med en universitetsangelägenhet, under det att makten över det senare, en mer ekonomisk angelägenhet, delades mellan parlament och kung utan att några riktlinjer drogs.³ Vid seklets mitt löstes censurfrågan temporärt genom att endast teologiska arbeten genomgick en dubbel examination i båda instanserna; dessutom behöll kungen rätten att utfärda egna privilegier. - De olika bedömningsgrunderna blev redan från början satta på hårda prov, eftersom den ena instansen kunde godkänna sådant som den andra motsatt sig. Vid 1600-talets början gjorde de teologiska striderna systemet än mer ohållbart och på 1620-talet kom flera kungliga påbud om att alla manuskript skulle kontrolleras av kungliga censorer; dessa troddes kunna undanröja problemen definitivt. Här stadfästes också den sedvanliga anmaningen att ingenting fick förekomma som stred mot religionen, staten eller de goda sedererna. Undantag från censuren gjordes för verk som direkt på kungens befallning trycktes på det kungliga tryckeriet och för författare försedda med generella privilegier. Detta system bestod intakt och tydligen ganska framgångsrikt under 1600-talet.⁴ Kampen mellan de parlamentsstödda jansenisterna och jesuiterna med kung och påve bakom sig

gav återverkningar också inom detta område och tvang under 1700-talets början fram preciseringar i systemet.⁵

I Tyskland utnämndes redan före år 1500 en kejserlig general-superintendent för hela rikets bokväsende, men genom landets speciella struktur låg större delen av den direkta kontrollen på ett intrikat lokalt system. Landsherren stiftade i de flesta fall själv lagar, som mer eller mindre överensstämde med den tyska riks-rätten ; det blev en provkarta på de mest olikartade stipulationer beroende på härskarens intentioner och på den typ av administrativ enhet det var fråga om; intresset i en fri stad eller i ett biskopsdöme fokuserades på skilda typer av litteratur.⁶ Det komplicerade läget, både politiskt och religiöst, i Tyskland innebar återverkningar för censurpolitiken. Att generellt tala om periodiska svängningar sträng-lindrig censur låter sig inte göra. Ett organs verksamhet kunde intensifieras under vissa perioder och under andra överflyglas; det fanns också en kontinuerlig kamp om inflytande över censuren, en kamp som sällan kom till uttryck men ändå låg latent; kejsare-landsherre, kejsare-kyrka o.s.v.⁷ Förutom de redovisade organen fanns även från tid till annan andra som kunde utöva ett inte ringa inflytande: Riksdagen, som inte endast sysslade med bokfrågor i mer allmän betydelse utan även ingrep i enskilda fall, ärkebiskopen i Mainz, som i sin egen skap av rikets ärkekansler hade visst inseende över bokväsendet och med detta en alltmer ökad personlig makt i dessa frågor och slutligen de protestantiska riksständerna, som ständigt ingrep till förmån för författare och tryckare.

Sverige var under 1700-talet förhållandevis unikt såtillvida att det här existerade en ovanligt enkel organisation med noga utstakade regler för rapportering, remisser och ansvar. I de flesta andra länder, som också hade en bokproduktion som vida översteg Sveriges, fanns större möjligheter till ett otilbörligt maktutövande från grupper som för stunden befann sig i överläge, ett förhållande som emellertid också kunde leda till att en författare eller annan person som var ansvarig för en skrift lätt kunde komma undan. I Tyskland präglades således 1700-talet av en långt gången differenciering och samtidigt av överlappningar vad gällde handhavandet av

censuren. Det är särskilt kejsardömet och de uppmjukningar som inträffade under Josef II som varit föremål för forskningens intresse, även om verkningarna på 1780-talet var följderna av en lång process. Maria Teresia sökte på 1740-talet föra över kontrollen över censuren till universiteten med ett ökat inflytande för de icke-teologiska fakulteterna.⁸ En reform i slutet av samma decennium resulterade i att jesuiterna visserligen fick ha kvar inseendet över religiös litteratur, men att det för övrig litteratur spreds på fler, ofta akademiska, händer. Den som främst förknippats med denna reform och dess följder är Gerard van Swieten; oavsett om han verkligen ytterst syftade till att inskränka jesuiternas makt blev följderna ändå en uppmjukning av rutinerna.

I Preussen inverkade härskaren mer direkt på de enskilda fallen. Fredrik II:s inflytande på censurpolitiken var personligt och har blivit föremål för flitiga diskussioner, särskilt som hans uttalanden ofta går stick i stäv med den förda politiken. I sitt politiska testamente faller han den till synes cyniska anmärkningen att den medborgare som inte känner till att hans land befinner sig i krig bara mår väl av detta.⁹ Bekant är hur Fredrik utnyttjade möjligheterna att i utländsk press minutiöst sköta sin propaganda; han insåg kanske mer än någon samtida monark värdet av en "positiv press".¹⁰ Åsikterna om hans direkta insatser går isär. Somliga anser att han inskränkte yttrandefriheten och somliga menar motsatsen.¹¹

I det franska systemet låg tonvikten på enskilda personers ömdömen, trots att den administrativa överbyggnaden var starkt centraliserad. Det egentliga huvudorganet var kanslersämbetet, som under en viktig del av 1700-talet innehades av d'Aguesseau. Under detta lydde Bureau de la librairie, vilken var organiserad som ett departement med censorer, och inspecteurs de la librairie, vilka fanns över hela landet med den löpande uppsikten om hand. Det förstnämnda leddes av en directeur, eller inspecteur general. Bureau de la librairie agerade i mycket på eget bevåg, eftersom dess arbetsinstruktioner under 1700-talet endast var allmänt hållna. Förutom de delar av organisationen som var inblandade i själva censuren, medverkade övriga tjänstemän indirekt genom utövandet av kontroll av

tryckerier och bokhandeln för att förhindra piratupplagor o.s.v.; det skapade en väldig administration där ingen tjänsteman hade samma uppgift och ibland inte heller samma mål som en annan.¹² Censorerna utsågs av kanslern efter förslag av magistraterna, och deras antal ökade markant under 1700-talet: från 1720-talets drygt 40 till 178 år 1789. Dessa var indelade i sex klasser: teologi, juridik, belles-lettres och historia, medicin, matematik och en klass som inrymde övrigt, d.v.s. de sköna konsterna, mekanik m.m. Varje censor skulle ha någon form av kompetens på sitt område; på så sätt blev också Sorbonneprofessorerna de facto teologiska censorer, men det var annars, särskilt i den sammansatta avdelningen, en brokig skara: där ingick Fontenelle ända till sin död, där fanns bland många andra Bougainville och Crébillon - den senare den lätta litteraturens speciella uppsyningsman. En undersökning av de kungliga censorerna baserad på 1770 års Almanach Royal visar för de naturvetenskapliga en stor åldersmässig spridning från den nära åttioårige hovläkaren Senac till Barthez, bara några och trettio.¹³ Merparten i gruppen var visserligen till professionen läkare men detta innebar ju ingen begränsning till enbart medicin. Bland belles lettres finns så skilda namn som Condillac, Adanson och Duclos. - Bland censorerna fanns en viss rangordning; en del stod inte upptagna som kungliga censorer, andra var av première distinction och anlätade beträffande sådant som gällde krigsväsende eller utrikespolitik. Censorns uppgift var att till le directeur insända eventuella preciseringar av ett godkännande eller underkännande; visserligen kunde den senare på detta skede träda in, men det tycks ha skett förhållandevis sällan. Frihet att själv välja censor kunde ibland ges en författare, och han kunde också begära att få en ny, vilket var möjligt om en censor vägrade tryckning. Just den stora spridningen av censorernas ideologiska tillhörighet, deras ofta kluvna lojalitet, måste ha medverkat till att göra detta system osäkert för statsmakten; men de vaga bedömningsgrunderna gav vida ramar och kan indirekt ha förebyggt opposition.¹⁴ Enligt gjorda undersökningar tyckte sig censorerna ofta sakna klara instruktioner för sitt arbete. Några av de avgörande svårigheterna för en föränd-

ring i systemet utgjorde det ansvar censorn stod i samt de möjligheter till postcensur som existerade separat.

För både Frankrike och Tyskland gäller att det fanns rika möjligheter för korporationer och enskilda att efter redan fattat censurbeslut intervenera och utfärda nya direktiv. I Frankrike hade visserligen parlamentet ingen officiell rätt men inskred ändå vid många tillfällen. Vad som däremot var legalt korrekt var att kyrkliga myndigheter, särskilt Sorbonne, enskilda biskopar och l'assemblée du clergé inskred; detta gällde bl.a. den för Sveriges vidkommande intressanta Belisaire av Marmontel. Prästeståndet sökte vid flera tillfällen få la librairie direkt underordnat sig, dock utan att lyckas. Förutom de ordinarie censurvägarna tillämpades ofta permissions tacites och simple tolerance, former främst avsedda att förkorta den byråkratiska processen men ofta använda för andra ändamål.¹⁵ Vid sidan av detta fanns även polismyndigheterna, som genomförde beslag; häri låg ett problem då dessa var ansvariga inför Parisparlamentet och kanslern och hans underordnade inför kungen.¹⁶

I England, där de officiella möjligheterna att bedriva censur avskaffades samtidigt med licenssystemets försvinnande 1695, praktiserades alla typer av inofficiella postcensurmöjligheter.¹⁷ Vad som rådde efter 1695 var ett system som i mångt och mycket påminner om det svenska efter 1766: ingen förkontroll men inga som helst hinder för myndigheterna att inskrida i efterhand. Lagarna om sedition och criminal libels bestod ännu; det var efter dessa lagar som både författare och tryckare i fortsättningen kunde fällas, vilket också i stor utsträckning skedde.¹⁸ Liksom tidigare kunde direkta åtgärder tillgripas i parlamentet, och det var möjligt att använda sig av förräderianklagelse. Det senare tycks dock ha blivit allt mer ovanligt, under det att sedition libel-anklagelserna inte närmvärt minskade.¹⁹ Åtalade i de flesta av dessa mål var tryckare eller förläggare, inte författare.²⁰ Vid mitten av 1700-talet började en uppluckring ske då flera juries inte följde domarnas instruktioner, vilket kulminerade med Wilkesaffären; lagens ord förlorade successivt sin verkan då det ställdes mot den verklighet som nu rådde inom den politiska pressen.²¹ - I denna hade det direkta appellerandet till

allmänheten blivit kutym; regeringsmakten arbetade själv ofta med hyrda pamflettister och därmed på tryckfrihetens villkor. En speciell aspekt av detta är rapporteringen av parlamentförhandlingar, något som ända fram till 1780-talet förblev en känslig affär just därför att dessa rapportörer - liksom nära nog samtliga journalister - var ställda i partiintressenas tjänst.²² - Det mest bekanta rättsfallet där tryckfriheten spelade en väsentlig roll var John Wilkes och den berömda North Briton nr 45 från 1763 med dess starka kritik av lord Butes konservativa ministär.²³ Denna affär blev ett flitigt använt slagträ i den svenska debatten efter 1766.²⁴

På samma sätt som i fråga om England är det lätt att föreställa sig Nederländerna som ett ideal i toleranshänseende. I svensk debatt under 1700-talet tycks de dock endast ha åberopats som ett föredöme i fråga om religiös tolerans i allmänhet. Beroende på landets speciella styrelseskick kan det ha varit svårt att urskilja en statsmakt som engagerade sig för tryckfrihet.²⁵

Den danska censuren slutligen var ända fram till det plötsliga brottet 1770 mer rigoröst ordnad än den svenska. I Danske lov hade den preciserats på ett sätt som var svensk lagstiftning främmande och uppförts under avdelningen "Om religionen och geistligheden".²⁶ Det system som i teorien var intakt hela censurtiden ålade dekanerna i teologisk och filosofisk fakultet vid Köpenhamns universitet att vara ansvariga för all censur av böcker. Dessa kunde i sin tur delegera arbetet till ledamöterna, och kungen kunde utse den han önskade till censor om det gällde böcker om statsskicket. Några författare tycks dock helt ha varit undantagna censur under 1700-talets andra hälft, nämligen Erik Pontoppidan och J.S. Sneedorf.²⁷ I fråga om den teologiska litteraturen fanns det tre instanser: först ankom det på respektive biskop att kontrollera, därefter gick boken till universitetet och slutligen till den särskilda Generalkirkeinspektionen, som inrättades 1737 och hade stort inflytande.²⁸ En stor del av den teologiska censurbördan gällde herrnhutiska skrifter, författade av lekmän.²⁹ Sätillvida tycks systemet ha fungerat mycket bra som att ytterst få ingripanden av postkaraktär skedde. Här som i andra länder utgjorde den rigorösa censuren inget skydd för tryckare eller författare, de kunde ändå ställas till ansvar. Vad som däremot radikalt

skilde sig från den beskrivna censurmetoden var kontrollen över tidningarna. Dessa stod visserligen under generalpostdirektörernas kontroll, men denna tycks ha utövats med högst växlande stränghet - uppenbarligen intensifierades den efter 1700-talets mitt.³⁰ - Den danska censuren var i än mindre utsträckning än den svenska föremål för litterära angrepp även om sådana inte hindrades, vilket Holbergs ofta återkommande nålstick är exempel på.³¹ Den intellektuella friheten under censuren har, särskilt av äldre författare, framställts som förhållandevis stor; man kunde syssla med även centrala frågor.³² I Danmark förefaller särskilt de skrifter som tog upp ekonomiska problem ha uppmuntrats; Oekonomiskt magasin, som började ges ut på 1750-talet, beviljades censurfrihet.³³ Någon diskussion om grunderna för censurverksamhet tycks inte ha förekommit i Danmark före 1770.

De nationella olikheterna i handhavandet av censuren var således betydande. Generellt kan sägas att ju färre instanser som var inblandade, desto lättare gick det att hålla litteraturen under uppsikt; det är Danmark och Sverige de kanske bästa exemplen på. Det är däremot naturligt att särskilt Frankrike tilldragit sig forskningens intresse. Här fanns det både en komplicerad organisation som gav fritt spelrum för stridande viljor och en oerhört rik litteraturproduktion.

DET SVENSKA CENSURVÄSENDET

Censorsämbetets framväxt

Ingripanden mot tryckta skrifter kan registreras i Sverige alltsedan 1500-talet men var länge sparsamt förekommande, hårda statliga kontrollåtgärder och en liten produktionsvolym bidrog till detta.¹ Tillstånd fordrades av rådet för att få lägga upp en skrift, oberoende av dess karaktär, och utnämningar gjordes av personer för att tillfälligt ha överinseende över bl.a. bokförarnas verksamhet. Ytterligare inskränkningar skedde under Johan III, då biskoparnas censurmyndighet slogs fast med stor tydlighet. Av religionspolitiska skäl var särskilt importen belagd med inskränkningar, och det är främst ingrepp i denna som gått till eftervärlden. En sådan politik hade en ökad verksamhet på utländsk botten och illegal import till följd.²

Under 1600-talets förra hälft utvecklades en viss praxis för kyrkliga och statliga organs verksamhet på området, dock utan att den kodifierades; universiteten idkade intern censur och konsistorierna, särskilt då Stockholms, gick vid vissa tillfällen in. 1623 väcktes i samband med förslaget om inrättande av Consistorium generale även förslag om att detta skulle vara en central censurmyndighet.³ Då den kunglige translatoren Erik Schroderus sju år senare i lösa ordalag förordnades till censor för Stockholms tryckerier tycks han ha fått oinskränkt myndighet.⁴ Hur denna censurrättighet utövades går det dock inte att vinna någon klarhet i. Det är även svårt att fastställa om det var en helt ny funktion eller om utnämningen bara underströk ett förhållande som varit rådande en längre tid. Den totala avsaknaden av dokument som rör Schroderus' syssla kan ha sin grund i att han utövade myndigheten via informella kontakter med tryckarna. Det går heller troligen inte - vilket prövats - att utläsa något beträffande strängheten i hans eller i 1600-talets censur i gemen ur växlingarna i antalet översättningar som publicerats utan angivet översättarnamn.⁵

Den kansliordning som tillkom 1661 stadgade att arkivexemplar skulle lämnas in till kk, vilket innebar ett ingrepp i de kyrkliga myndigheternas övervakning; även i detta fall var det fråga om postcensur. - Detta tycks ha orsakat en viss osäkerhet i rutinerna. I det censurplakat som utfärdades året därpå stadgades nämligen att mindre viktiga arbeten skulle granskas lokalt av dem som K.Maj:t tillsatte. Den generella censurstadga, daterad 1684, som var i bruk fram till dess att censuren upphörde är främst en påminnelse om de tidigare påbuden.⁶ Det fanns i denna också anledning att erinra om påbudet om böckers inlevererande till kansliet, vilket tydligen inte skett som det borde. En justering av denna kansliordning innebar att tryckerierna befalldes sända in allt utgånet tryck, ett exemplar till arkivet och dessutom ett till biblioteken. Om däremot inga exemplar av ett visst arbete fanns kvar, skulle det vid vite anskaffas. Ingenting tyder på att denna stadga efterlevdes vad det gäller uppspårandet och insändandet av äldre skrifter.

De successiva stegen mot en ordnad censursinstitution under senare hälften av 1600-talet anses ha sin grund i två bekanta censurärenden, det som hörde samman med de synkretistiska striderna kring Terserus och Matthiae och den cartesianska debatten. I båda dessa fall hade statliga och kyrkliga myndigheter olika uppfattning om hur censuren borde bedrivas.⁷ - De ingripanden som kyrkan gjorde mot både Terserus och Matthiae låg inte inom dess domsrätt, men censuren gick ändå igenom.⁸ Den vanliga åsikten i tidigare forskning har varit att de cartesianska striderna direkt föranledde inrättandet av censor librorumbefattningen. Rolf Lindborg tillbakavisar detta i sitt arbete om cartesianismen, i det han konstaterar att censursämbetet redan var inrättat då prästeståndet i november 1686 presenterade sin supplik med önskemål om ett sådant och att denna möjligen endast kan ha syftat till hårdare censur.⁹ Emellertid finns det ingenting som tyder på att censursämbetet skulle ha instiftats före november 1686, vilket är nödvändigt om denna tes skall stämma. Det första bevis vi har är Nils Rubens' utnämning i januari 1687. Det finns dessutom ett generellt uttalande från 1686

beträffande censuren; det svar K.Maj:t i mars 1686 ger på de påminnelser prästeståndets utskott över kyrkkoordningen lämnat in, således före denna riksdags påbörjande.¹⁰ Vad som i detta svar sägs om att K.Maj:t har uppdragit åt kk att ha hand om alla böckers korrigerande är ingenting annat än en upprepning av stadgandena 1684 och kan inte tydas som att ett censorsämbete nu var beslutat.¹¹ Att avgöra om inrättandet av censorsämbetet enbart var en följd av bristande hörsamhet mot 1684 års stadgar eller om de båda propåerna från prästeståndet var en bidragande orsak låter sig inte göra; det är bara att konstatera att den myndighet som prästeståndet i sin skrivelse i november 1686 ville tillägga censor klart kommer till uttryck i den instruktion som Rubens erhöll 1688 och i vilken även direkt hänvisas till ståndets önskemål. Tillsättandet av censorn kommer endast två månader efter suppliken, och den person som väljs har ingen belastning i fråga om akademiska strider kring cartesiansismen. Censorsämbetets inrättande och Rubens' utnämning torde därför kunna ses som ett sätt att möta den teologiska opinionsyttringen; man gick prästerskapet till mötes men lade ämbetet i händerna på en person som kunde förväntas följa statsmaktens intentioner.

I det följande är tre förordningar av intresse: Rubens instruktion och kansliordningarna 1719 och 1720.¹² Vad som särskilt betonas i Rubens' instruktion 1688 var hans åligganden vid postcensuren; han skulle visitera boklådor och tryckerier, se till att register över tryckt litteratur kom in och föra korrespondens med utlandet. Hans verksamhet var koncentrerad till Stockholm, i landsorten var uppenbarligen - instruktionen är kortfattad på denna punkt - konsistorierna ansvariga; han ålades också att föra korrespondens med dessa. Han hade inte någon som helst insyn över "ordinarie kirkioböcker, predikningar och sådant....". Väl att märka sägs här ingenting om religiös litteratur i gemen, redan i denna första författning låg således fröet till vad som senare vållade många dispyter. Avsikten måste ändå ha varit att skapa en distinkt skillnad mellan de båda instansernas kompetensområden. Gentemot kanslikollegium, den myndighet censorn löd under, var hans handlingsmöjligheter begränsade. På ett ställe i instruktionen sägs att han i detta

skulle visa upp böcker av något värde, på ett annat att brud- och gravskrifter, sådant som enligt instruktionen var att betrakta som odugligt, tillhörde honom att censurera, men däremot inte att göra några språkliga ändringar i. Det är visserligen inte utsagt men kan inte tydas på annat sätt än att han var förpliktigad att visa upp allt annat. En till synes obetydlig inskränkning, som dock kunde få vittgående konsekvenser, är att notera: det var endast på dessa "odugliga" skrifter som det från alla censorsinstruktioner så välbekanta "mot statum politicum, religionen och bonos mores" ägde någon tillämpning. Detta tyder på att censorn över huvud inte var befullmäktigad att göra någon som helst utvärdering av de skrifter som skulle underställas kk; att detta in corpore hade att läsa och ta ställning till varje skrift - men inte behövde motivera sitt beslut.¹³

Under hela den tid ämbetet ägde bestånd var censors göromål möjliga att anpassa till skilda syften. Hans åliggande var ibland - som visas nedan - att ge expertutlåtanden över texter som skulle bli föremål för mer genomgripande revision. Detta utförde han huvudsakligen i sin egenskap av censor, men mängden texter och texternas art tycks också ha varit beroende av hans kvalifikationer i övrigt som vetenskapsman. Hans göromål var i mycket begränsade till att ha en allmän kontroll över främst tryckerierna vad gällde kvalitet och privilegier. - Viktigt för att förstå intentionerna med censorsämbetet är det förslag till skråordning för boktryckarna som censorn Örnhielm upprättade 1693.¹⁴ Detta var framsprunget ur ett flertal besvärliga censurärenden, och både censor och kk kände tydligen behov av en radikal omformning av hela tryckerinäringen. I Örnhielms förslag ingår bildandet av en boktryckarsocietet, som han själv skulle stå i spetsen för, han var dock ytterst ansvarig inför kk, som hade att avdöma särskilt svåra tvister. Stadgandena beträffande kyrklig och akademisk censur skiljer sig inte från tidigare. Universitetet tycks snarast utöka sitt revir i det han ålägger alla - även sådana som står utanför akademierna - vilkas tillämnade verk på något sätt anknyter till en akademisk disciplin att först underställa det den professor inom vars fält arbetet ligger och därefter

ansöka om tillstånd av kk. Under censorns egen domvärjo, d.v.s. sådana fall han inte behövde underställa kk, skulle praktiskt taget bara de tidigare nämnda småskrifterna falla. Han skulle dock inte på något sätt vara förpliktigad att rätta i dessa. Hans tillsyn sträckte sig enligt förslaget även till den rent tekniska sidan av tryckerinäringen; det var hans skyldighet att övervaka att inga böcker trycktes med dåliga stilar eller på dåligt papper. Detta tillsammans med noggrann kontroll medelst korrespondens, översändande av listor, besök på tryckerierna och ingripanden mot tryckta skrifter bidrog till att skapa ett censorat vars direkta maktbefogenheter var tämligen begränsade, under det att han indirekt kunde binda tryckarna till sin person. De skulle för sin utkomst till alla delar vara beroende av honom och därigenom kunde han med små medel styra utvecklingen. Detta förslag ledde aldrig till några konkreta åtgärder men återkommer i vissa stycken flera gånger under följande sekel.

Det är svårt att avgöra i vad mån instruktionen för censorn verkligen till punkt och pricka följdes; den för kk förmerade arbetsbördan måste ha bidragit till att arbetsfördelningen i alla stycken inte var möjlig att tillämpa. 1713 års kansliordning vittnar också om en viss förändring; dess §57 preciserade åliggandena för censor vid den utrikes korrespondensen. Huvudsyftet skulle vara att hindra sådant som var skadligt för läran från att komma in, och paragrafen kan ses som en följd av de överväganden som fått göras i samband med många ingripanden mot särskilt pietistisk litteratur. Här inskränktes den tidigare rätten för personer i lärostandet att inneha sådan litteratur till att gälla endast med censorns godkännande. Stadgandet om underställandet av "viktig" litteratur i kk står kvar, men utan den tidigare preciseringen.¹⁵ Vad som ytterligare komplicerar bilden är att det inte med säkerhet kan sägas om 1680-talets stadganden i sin helhet upphävdes i och med den nya kansliordningen. Det framkommer under tryckfrihetsdebatten på 1760-talet att man snarast uppfattade kansliordningarna som preciseringar av de förra, en sådan bedömning måste ha inneburit att de gällde parallellt, vilket gör tolkningen av dem svårare.

Bestämmande för statens åligganden både vad gäller censuren och kulturen i stort för hela frihetstiden är kansliordningen 1720; dess paragrafer kom att gälla till 1773. Denna KO följde omedelbart på en annan som utfärdats 1719; några direkta skillnader i de aktuella partierna innebar den dock inte.¹⁶ Det stadgades nu att det var kanslipresidentens uppgift att ha uppsikt över rikets arkiv och att tillsammans med kollegiet öva tillsyn över studierna och allmänt uppmuntra dessa; alldeles särskilt poängterades att hans göromål härvidlag främst var inriktade på kontrollen av stipendiemedel.¹⁷ Hovkanslerns uppgift förändrades. Han fick ett vidsträckt kompetensområde med tonvikten lagd på utrikespolitik; dock skulle han utöva särskild tillsyn över bibliotek och arkiv.¹⁸ Åliggandena för de tjänstemän som lydde under kk, d.v.s. inrymdes i K.Maj:ts kansli, övertogs 1720 oförändrade beträffande RA:s sekreterare och Antikvitettsarkivets sekreterare och assessorer. Formuleringarna 1719 och 1720 är i stort likalydande vad gäller presidentens och kanslerns uppgifter; de undergrävdes genom fyra nyinrättade kanslirådstjänster, vilkas innehavare hade att dra försorg om varsitt område: två delade på utrikesärenden, den tredje hade hand om den "lärdä" sektorn, akademier, gymnasier och skolor, och den fjärde skötte inrikes ärenden, kansliets ekonomi - samt tryckerierna.

Vid diskussionen i ständerna om KO 1720 ville prästeståndet ha det tredje kanslirådets uppgift klarare preciserad; att det var att föredra just de ärenden som kom från universiteten, annars kunde det innebära ett intrång på kanslerns område. Likaså var man emot att biblioteken ålades att insända kataloger till censorn, poängterande att detta skulle innebära mycket merarbete för betjäningen, särskilt i Uppsala.¹⁹ Denna punkt stod dock kvar och blev t.o.m. den första vid angivandet av censorns arbetsuppgifter. Censorsbefattningen var 1719 direkt hopkopplad med sekreterarbefattningen vid biblioteket. Därmed kunde den inte bindas samman med tjänsten som bibliotekarie, utan denne var underställd censorn. Vid diskussionen om tjänsterna önskade borgarståndet att bibliotekarien skulle gå censorn tillhanda.²⁰ I förslaget till KO 1720 fanns bestämmelsen om infordrandet av listor från biblioteken med, dock utan att denna

gång väcka någon opposition. Det är särskilt tydligt i hur hög grad censorns åtgärder till litteraturens fromma betonades; genom korrespondens både med institutioner och med enskilda utomlands kunde han föreslå böcker till inköp. Beträffande censuren framhölls särskilt att varje godkännande först hade att underställas kk. Ordalydelsen att teologiska skrifter "böra" först censureras av fakultet vid universitet eller av konsistorium och därefter genomgåas av censorn medförde att konsistoriernas och censorsämbetets rättigheter inte blev tillräckligt preciserade. Prästeståndet framförde vid 1719 års riksdag önskemål om att teologiska böcker skulle censureras av fakultet eller konsistorium, men det är oklart om man önskade att censorn helt skulle sakna befattning med dessa böcker.²¹ 1720 var ståndet mer offensivt och ville då beskära censorns möjligheter att granska teologisk litteratur till att endast gälla Stockholm. Fakulteterna och konsistorierna fick inte förlora sina "tillståndiga rättigheter" att censurera skrifter, vilka annars, d.v.s. genom ökade kostnader om allt skulle sändas till Stockholm för censur, inte skulle kunna komma ut. - Det går således inte som gjorts att påstå att konsistorierna inte längre hade någon funktion som censurmyndighet.²² Det sätt varpå dessa myndigheter agerade efter KO:s instiftande vittnar också om att de inte uppfattade denna som något väsentligt ingrepp i sina rättigheter.

Kanslikollegium som kulturmyndighet

Frihetstidens kanslikollegium var i vissa avseenden en tungrodd förvaltningsapparat. De tre tidigare riksråden-kansliråden hade ersatts av fyra kansliråd vars ställning var vanlig kollegieledamots.²³ Ändå fick kollegiet på vissa punkter betydligt utökad myndighet mot tidigare, något som ibland kunde förlänga ärendens behandling; en av dess rättigheter, som åtminstone existerade i teorin, var att kontrollera statsssekreterarnas arbete. Kanslipresidenten ställde ofta krav på att få utöva en vidsträckt makt, något som särskilt slog igenom på utrikespolitikens område. Här agerade de olika presidenterna med olika styrka. Belysande är vad som påpekas om den ny-

tillträdde von Höpkens "märkliga" bruk att låta ledamöterna delta i alla hemliga överläggningar utan att dölja något: "Gubbarna äro sjelfwa flata öfwer så mycket på en gång, ty de få höra saker hwar-om de aldrig drömt."²⁴ Bland kansliråden tog som nämnts två hand om utrikespolitiken; det tredje ägnade sig åt språklig tillsyn av latinska dokument och, mest väsentligt, den "lärda" sektorn; det fjärde sysslade med inrikes ärenden samt ekonomi. Arbetsuppdelningen mellan det tredje och det fjärde kanslirådet fick en viss betydelse för handläggningen av censurärenden, då dessa oftast var kopplade till tryckerier och sålunda låg under det fjärde under det att själva sakfrågan ofta hörde hemma under det tredje. Man måste vidare göra en grundläggande skillnad mellan dessa ämbetsmän, som hade säte och stämma i kk, och de som fanns inrymda i K.Maj:ts kansli. Bland de senare fanns alla tjänstemän och således även censorn, som dock oftare än någon annan i denna kategori nådde upp till e.o. kansliråds ställning och fick säte i kk, något som förordningen inte förutskickade. Utnämningar till e.o. gavs visserligen ofta åt politiskt förtjänta, och eftersom kungen kunde göra utnämningar förekom det även, särskilt under frihetstidens senare del, en del utnämningar som inte överensstämde med hattarnas önskemål. Det mest bekanta exemplet är då Dalin 1762 utnämndes till hovkansler. Vid regimskiftet 1738-39 byttes tre av de fyra kansliråden ut; 1765-66 skedde inget liknande, men då använde sig mössorna i stället av möjligheten att utnämna e.o. En närmare analys av dessa mer djupgående förändringar torde kunna visa på skillnader i den förda kulturpolitiken. Vad gäller censuren går det inte att dra några generella slutsatser p.g.a. de förhållandevis få diskussioner som fördes i kk.

Under hela perioden fanns en osäkerhet om huruvida kanslirådstjänsterna borde fördelas efter lämplighet eller om en efterträdare också skulle ärva företrädarens departement. Kk ansåg att det var den första principen som följdes, men flera exempel visar att ärenden fördelades utan hänsyn till detta. I detta fall intog Dalin en särställning. Beroende på hans gåvor, sade kk vid ett tillfälle, borde fler sysslor överlåtas på honom än vad fullmakten egentligen föreskrev. - Kansliråden hade dock möjlighet att sätta en person-

lig prägel på den förda politiken genom att de i viss mån var ansvariga för de betänkanden som i kk:s namn gick till K.Maj:t. Kanslirådets vana från 1720-talet att själva granska och föredraga just de ärenden som tillhörde deras område tycks ha försvunnit, liksom kk brast i sin tillsynsverksamhet över andra organ. Detta kan ha bidragit till en större integritet och ökade möjligheter att agera friare för tjänstemännen.

Fördelningen av de frågor som hängde samman med censuren kunde således vara ganska komplicerad och det redan då Rosenadler 1722 utnämndes till e.o. kansliråd med rösträtt i saker som rörde akademier och skolväsen, d.v.s. saker som inte direkt ingick i censorns åligganden. - Själva begreppet litteratur var inbegripet i den termförbistring som ofta blev en följd av dessa oklara kompetensområden. Bo Bennich-Björkman har visat hur denna term under förra hälften av 1700-talet successivt ändrades från att ha omfattat undervisning i allmänhet till att beteckna bokliga produkter.²⁵ Ännu en god bit in på frihetstiden hade den inte fått någon definitiv innebörd; i samband med en framställning från Oelreich sägs nämligen att litteraturen inte hörde till honom utan att den var det tredje kanslirådets uppgift.

I KO:s beskrivning av kanslirådets uppgifter fanns för alla utom för det tredje en passus om att de skulle ta initiativ i frågor som låg inom deras verksamhetsområde, detta kan automatiskt ha medfört ökat svängrum för censorn. Dessutom kom många ärenden upp inte genom direkta framställningar utan genom att någon tog upp dem under pågående diskussion.²⁶

Tillsättandet av detta tredje kansliråd kan också ha inneburit det rakt motsatta för censornsämbetet; sysslor som tidigare låg inom censorns område, exempelvis den övergripande kontrollen av historio-grafens arbete, föll nu inte längre lika naturligt på hans lott; detta kan ha medfört att den praxis som uppkommit och enligt vilken han betraktades som en det lärda livets uppsyningsman sattes ur spel. Det lärda livet var inte längre lika strikt uppdelat i en del som lydde under universiteten och en annan som närmast var en fråga för kk och dess ämbetsman censorn. Det tog nya vägar, som till

stora delar inte var möjliga för kansliet att behärska. Inte minst tydligt är detta i de förändringar som inträffade i administrationen av Antikvitetsarkivet och historiografämbetet och genom att det betydelsefulla språkvårdsområdet fördes över till Vetenskapsakademien kort efter dess bildande. Genom den sista åtgärden försvann visserligen inte censorns ansvar för den språkliga kvaliteten på de produkter han presenterades, men väl den inofficiella överhöghet han hade som språkets vårdare. Likafullt är det oftast osäkerheten beträffande definitionen av hans arbetsuppgifter som förorsakar långa diskussioner i kk. Denna osäkerhet spelade en stor roll då censorerna Rosenadler och Oelreich kunde angripa de teologiska myndigheterna och då den senare kunde tillvälla sig ökad personlig makt på sitt område.

Censorerna

Ett närmare studium av skälen till att utnämna en viss person till censor kan bidra till en ökad förståelse för de syften statsmakten hade med ämbetet. Under de åttio år censorsämbetet ägde bestånd var censorerna inte fler än sju: Nils Rubens (1687-89), Claudius Arrhenius Örnhielm (1689-95), Gustaf Peringer Lillieblad (1695-1710), Johan Brauner (1712-16), Johan Upmark Rosenadler (1716-37), Gustaf Benzelstjerna (1737-46) och Niclas von Oelreich (1746-66). Alla utom Brauner och Benzelstjerna var direkt hämtade från akademisk miljö. Rubens var utnämnd professor iuris naturae et gentium samt historiarum i Lund. Örnhielm var visserligen samtidigt rikshistoriograf och universitetsbibliotekarie i Uppsala, men det var först då han utnämndes till censor som hans dagliga vistelse i Stockholm blev nödvändig och han flyttade dit. Peringer var professor i Uppsala, i orientalska språk, Upmark innehade den skytteanska stolen och Oelreich var professor i historia litteraria i Lund. Brauner var vid utnämningstillfället protokollsekreterare i justitierevisionen men han hade tidigare varit universitetsbibliotekarie i Uppsala, Benzelstjerna slutligen var kunglig bibliotekarie. Något som var gemensamt för nästan samtliga var att de företagit långa peregrinationer och att

språkkunskaper var något som anfördes både i ansökningarna och som officiell motivering för utnämning. Annars var lärdomen det som oftast poängterades.²⁷

Vid diskussionen om tillsättandet efter Rosenadler berördes allmänt med vilken typ av befattningshavare tjänsten skulle besättas. Gustaf Bonde ansåg att det i första hand borde vara en akademiker, men kk i sin helhet ansåg att vem som helst kunde komma i fråga även om det tidigare endast varit akademiker.²⁸ Man sade sig gärna se historiografen Jacob Wilde, men då denne inte förbättrade vare sig heder eller lön och dessutom var omistlig som historiograf, skulle man se till att han i stället blev befördrad till någonting bättre. De enda kandidaterna som kunde komma i fråga blev därför Benzelstjerna och Oelreich, men man sökte även dra in andra, särskilt professorerna Anders Grönwall och Jacob Wallrawe. Den förstnämnde av dessa två hade en förespråkare i kanslirådet Boneauschöld, men befanns vara för gammal; Gustaf Celsing, som var svåger till Wallrawe, ville inte yttra sig utan föreslog i stället Ihre. Detta var således helt i linje med Bondes rekommenderande av professorer. Till sist fastnade man för rangordningen Wallrawe, Oelreich och Benzelstjerna. -I flera av de fall där de utnämnda kan klassificeras som "rena" akademiker hade de haft förbindelser med centralförvaltningen. Örnhielm hade alltsedan 1660-talet parallellt gjort karriär inom förvaltning och universitet och Rubens hade knutit kontakter som befrämjade hans utnämning under de många år han fungerade som ledare för unga svenska ädlingar på resa i Europa.²⁹

Något som även bestämde vem som skulle få tjänsten var dess rang och var den befann sig lönemässigt. Censorsbeställningen låg vid 1700-talets mitt i ranghänseende i klass 31 tillsammans med bl.a. hovrättsassessorer, generalauditören, överdirektören vid Stora sjötullen och justitiarien i Karlskrona.³⁰ Här är att märka att kansliråd och revisionssekreterare med många år i tjänsten placerades i klass 14, medan däremot professorer samt kunglige bibliotekarien och translatorn var i klass 36. I ranghänseende var det därför ett klart avancemang för en professor att utnämnas till censor.³¹ Beträffande lönen är det svårare att göra några generel-

la påståenden. Professorslönerna i Uppsala var delvis relaterade till den gustavianska donationen och "indexreglerades" därför i förhållande till spannmålspriset. Under 1600-talet låg de länge på 700 dr smt och värdet försämrades således kraftigt. Räntan av prebendepastorat och - mer vanligt för filosofer - prebendehemman låg vid sekelskiftet i snitt på 150 dr smt, dessutom förekom i inte ringa utsträckning ämbetssportler och andra mer inofficiella inkomster, varför lönen är svår att beräkna. Universitetsbibliotekarien hade mot 1600-talets slut även han 700 dr smt.³² Värderandet av censorns löneförhållanden kompliceras av att ämbetet under långa perioder var sammankopplat med andra; Örnhielm var samtidigt rikshistoriograf och han utnämndes under sin tjänstetid till kunglig sekreterare, Lillieblad var kunglig sekreterare och bibliotekarie liksom Brauner, under det att Benzelstjerna frånträdde bibliotekarietjänsten då han utnämndes.³³ Både Rosenadler och Oelreich, de båda med flest år i tjänsten, utnämndes till kansliråd och statssekreterare; då Rosenadler tillträdde den senare tjänsten avgick han emellertid som censor, liksom Brauner då han utnämndes till kansliråd.³⁴ Censorns lön var länge 1000 dr smt, under det att t.ex. Örnhielm som historiograf endast hade 600 dr smt. Visserligen hade innehavarna av dessa tjänster inte någon del av sportelmedlen som de lägre ämbetsmännen, men med de svårpreciserade extrainkomster de ändå skaffade sig från främst förläggare, torde lönen reellt sett ha passerat både hovkanslerns och senare justitiekanslerns, vilka båda låg på mellan 1500 och 1800 dr smt.

Hur man åtminstone officiellt resonerade i rang- och lönehänseende demonstreras efter Rosenadlers avgång. Tjänsten söktes då bl.a. av sekreteraren Helin i Antikvitetsarkivet. Han hade sökt tjänsten med motiveringen att han under sin långa tjänst blivit sjuklig, varför han nu ville soulæras med censorstjänsten. Helins tolkning av den som en reträttpost ville kk tydligen markera sitt avståndstagande från; man fann det betänkligt just på grund av hans sjuklighet, eftersom en censor behövde vara "ihärdig". Dessutom hade han som sekreterare i Antikvitetsarkivet högre lön. I samband med de många turerna kring Oelreichs ansökningar kring 1760 fram-

kommer ofta synpunkter på hans tjänsteställning. Eftersom han redan tidigare - 1749 - blivit e.o. kansliråd stod möjligheten öppen för honom att söka tjänster som borde ha legat utom räckhåll för en censor, särskilt landshövdingeämbeten.³⁵

Kombinationen censor-historiograf föreföll åtminstone under 1600-talet naturlig och länge sågs inget hinder för att låta en och samma person utföra båda sysslorna. Då censorstjänstens karaktär diskuterades i samband med ny stat för Antikvitetsarkivet, fann man att den krävde en man som utförde den på full tid.³⁶ Det ansågs därför vara bäst att separera de båda ämbetena och att ge Örnhielm så god lön att han kunde klara sig som enbart historiograf - detta med särskild hänvisning till den kyrkohistoria han hade under utarbetande. Under debatten anfördes dessutom att de båda tjänsterna tidigare inte varit sammankopplade. Nu löstes detta ändå inte till Örnhielms belåtenhet. Några år senare pekade han på det myckna och svåra arbetet som censor, "alt arbete måste vid eldljus förrättas". Dessutom tillkom det tunga arbetet med tillsyn över tryckerierna och vad han som historiograf själv skulle skriva. Därför ansökte han om en amanuens som skulle kunna avlasta honom arbete i båda sysslorna.³⁷ Då han beviljades denna hjälp var det emellertid med uttrycklig hänvisning till historiografarbetet.

Däremot fann kk ungefär samtidigt det lämpligt att låta bibliotekarie- och censorsämbetet bestridas av en och samma person, här berördes i diskussionen flyktigt Petrus Lagerlöf och Elias Obrecht, således två akademiker. Det torde ha berott antingen på Örnhielms önskemål om att behålla sina båda tillsammans ganska indräktiga tjänster eller på ovilja från statsmakterna att anslå höjda medel att censors- och historiografämbetena ändå behölls på en hand. Efter Örnhielms död upprepades önskemålet om separation och Lagerlöf nämndes åter som lämplig.³⁸ Det fanns således på ett tidigt skede i ämbetets historia en vilja från staten att ge censorn förhållandevis stora fördelar. Vad som var omsorg om censuren och vad som var önskemål om att Örnhielm skulle slutföra sina uppdrag som historiograf är däremot svårt att avgöra. Man såg sedan inga svårigheter att förena bibliotekarien och censorn, detta även sedan bibliotekarien i hög grad fått ökad arbetsbörda genom slottsbranden.

Genom den direkta bindningen till historiografämbetet och genom att tjänsterna till sitt innehåll ansågs vara befryndade, skapades problem vid censuren av arbeten som utförts av historiografen eller av personer utanför kansliet som betroddes med liknande uppdrag. Det bekanta fallet 1691 med indragningen av den redan tryckta Johan Widekindis historia om Gustaf II Adolf ansågs tydligen som ett vanligt censurärende som skulle ha underställts censorn.³⁹ Då en förnyad genomgång följde på beslaget verkställdes denna av Örn-hjelm, arkivsekreteraren Sven Leijonmarck och assessorn Johan Peringer. Örn-hjelms roll före tryckningen är oklar. Det är tydligt att han åtminstone haft hand om manuskriptet och anledningen till att man inte inskred med några åtgärder mot honom tycks ha varit osäkerhet om hur censuren borde tillgå i sådana fall. - Här uppkom således den märkliga situationen att censorn Örn-hjelm slarvade med ett arbete som historiografen Örn-hjelm sedan fick lägga handen vid. - Då Johan Werwing, som tillhörde kategorien forskare löst anknutna till kansliet, hade slutfört sitt uppdrag med Sigismunds och Karl IX:s historia, blev Örn-hjelm, tillsammans med Leijonmarck och Johan Hadorph, tillsagd att gå igenom och göra anmärkningar, vilket troligen också skedde.⁴⁰ Även i fråga om texten till Dahlbergs Suecia förordnades Lillieblad omgående vid tillträdet tillsammans med hovkanslern Bergen-hjelm att granska Petrus Lagerlöfs arbete med denna och särskilt det efterlämnade Örn-hjelmska manuskriptet.⁴¹ De gick också grundligt igenom arbetet och försåg det med språkliga och innehållsliga ändringar. Det är osäkert i vilken utsträckning Peringer utförde en löpande kontroll av Lagerlöfs arbete. Samma osäkerhet om hur djupt denna typ av censur gick vidlåder hans granskning av Johan Schmedemanns biografi över Ulrika Eleonora d.ä.⁴²

Den i särklass mest intressanta interna kontroll censorn fick sig förelagd gällde Wildes Historia pragmatica, som Rosenadler skulle se igenom tillsammans med kanslirådet och förre censorn Brauner.⁴³ SU stadgade ansvar för kk om något förgripligt fanns i den, således inte för Rosenadler personligen. SU önskade dessutom en detaljgranskning av de källor Wilde använt sig av, något som varken kk eller de utsedda censorerna kunde gå med på. Rosenadler önskade att sakensu-

ren i någon mån skulle övertas av kyrkliga myndigheter.⁴⁴ Då detta misslyckades, åtog man sig censuren, särskilt sedan SU påpekat att censorerna stod utan ansvar bara den gällande instruktionen följdes. Trots detta uppfattades uppenbarligen Rosenadler ändå som ensam ansvarig för Wildes arbete. Wilde klagade på förhållandet inför kollegiet och beslut fattades att rikshistoriografen inte var underställd censorn utan att censuren skulle ske direkt av kk; Brauner var där emot av åsikten att Rosenadler skulle ha hand om den. För Wilde var således kärnpunkten att han ville ha arbetet framställt såsom auktoriserat av kk och därmed få censorn att uppträda som citatkontrollant, något som Rosenadler vägrade att finna sig i. Så småningom ebbade denna affär ut, men då Wilde började ge ut sin kommenterade upplaga av Pufendorfs Inledning till svenska historien blev på hans eget förslag kansliråden Celsing och Nerés utsedda till censorer.⁴⁵ Följden blev således en inskränkning av censors kompetensområde; då den officiella historiografens arbete i fortsättningen var tämligen begränsat, går det inte att konstatera om detta fick prejudicerande effekt.⁴⁶ Då uppdraget att skriva Karl XII:s historia senare gick till Jöran Nordberg var det ju inte i egenskap av officiell historiograf han fick detta. I samband med att Carl Reftelius ansökte om att få utarbeta en redogörelse för Karl XI:s inrikes författningar, klagar Wilde över att han själv inte haft något kontor att skriva i.⁴⁷ Han passar på att lufta sin ilska över censorerna, "hwad mig uti andra delen blifwit de iure succendi.... lära de weta, som det å KonglCollegii wägnar skolat censurera och länge nog under händer haft". Han betonar att det var hans avsikt att fullfölja sitt arbete även om det var fråga om en livstidsuppgift. - Vägarna för censur av Wildes arbeten blev aldrig helt klara. Kk meddelade 1750 att när han nu inte behövde låta sina arbeten genomgå ordinarie censur, borde han åtminstone först låta kk läsa igenom ett koncept.⁴⁸ Då man senare vid flera tillfällen diskuterade formerna för censuren av Dalins Historia kontaktades Anders Wilde för att man skulle få veta hur faderns verk censurerats. Han hävdade att två ledamöter i kk brukat utföra censuren och det fann kk gott, eftersom historiografens värdighet hindrade censorn från att göra det.⁴⁹

Vad gäller Nordberg kom initiativet till Karl XII:s historia från honom själv.⁵⁰ Under arbetet erhöill han lättnader i sin vanliga tjänst och praktiskt taget obehindrad tillgång till arkivmaterial; i praktiken verkade han som officiell historiograf. Censuren var i detta fall mer än vanligt rigorös. Nordberg önskade vid Rosenadlers sida se ytterligare någon ledamot av kk och några av de från kungens krig kvarvarande högre officerarna. Inga detaljer om denna censur är kända men den förefaller ha skett enligt Nordbergs intentioner, och motivet tycks främst ha varit att få arbetet historiskt korrekt. Tydligt fanns vissa politiska invändningar, varför ytterligare genomgång stadgades på det att arbetet måtte få komma ut med officiell sanktion. Nordberg fick censuren uppskjuten över 1738/39 års riksdag och hade sedan fler förespråkare. Skillnad gjordes mellan arbetets utgivande nomine privato och nomine publico, i det förre fallet gällde endast censors sedvanliga censur, i det senare kom helt andra bedömningsgrunder in. SU såg här en möjlighet att Nordberg kunde trycka det nomine privato för att slippa den hårdare censuren; somliga ansåg det bäst om det trycktes utomlands. När måste orsaken ha varit att man då kunde få ett verksamt propagandamedel för vars innehåll man inte behövde ansvara. Om hela detta resonemang ägde någon större räckvidd, innebure det dels att historiografen och andra med liknande uppdrag bleve undantagna censur, dels att censorns myndighet i övriga fall var långt större än vad som överensstämde med verkligheten. Den censur som kom till stånd tycks huvudsakligen ha åvilat Benzelstjerna, även om ledamöter i SU var inblandade. Resultatet är i viss mån möjligt att avläsa genom de "anmärkningar" som gavs ut 1754 och som till en del består av strukna partier.⁵¹ - Uppgifter finns om att censuren även senare skulle ha gått in i denna Karl XII-historia, nämligen då tysken Johan Heinrich Heubel 1745-1752 gav ut den tyska översättningen på den svenske residenten Königs bekostnad.⁵²

En annan litteraturkategori där censorn borde ha varit självskriven som granskare var personalierna vid kungliga begravingar. Då sådana skrevs av Reinhold Gustaf Modée över Ulrika Eleonora d.y. 1742 sammanträdde kk in corpore för att granska dessa.⁵³ Rosenadler

fick 1719 skriva personalier över Karl XII. Vid detta tillfälle granskades hans sakuppgifter av Jöran Nordberg, en granskning som Rosenadler i den slutliga gestaltning han gav personalierna inte tog någon hänsyn till.⁵⁴ Däremot såg flera riksråd, bland dem Arvid Horn, igenom dem i deras helhet. - Det är således tydligt att censorn inte i så stor utsträckning anlätades i sådana fall där initiativet till en skrift kom från k eller rådet.

Samma förhållande gäller för censorsämbetets relation till de till kansliet knutna translatorerna. Denna grupp hade från början rekryterats med siktet inställt på att skaffa dugliga tolkar.⁵⁵ På 1700-talet utgjorde de en heterogen grupp med Peter Rubens som en av de få komna från akademisk miljö. Deras tjänster var ofta beroende av den politiska situationen. Anders Rantell, ryske translatorn, är ett gott exempel på translatorernas brokiga bakgrund: juridiska studier och hovrättsauskultation, officer o.s.v.⁵⁶ I viss utsträckning utnyttjades translatorerna till att översätta arbeten till svenska, sådant som formellt borde ha åvilat censorn att ha ansvar för. Hans Harmens, translator regni och mest känd för sin förbjudna översättning av Lockes An essay concerning civil government, tog sig före att översätta Rollins Traité des études och fick kritik för detta. SU ansåg att arbetet i och för sig var gott men att han främst borde ha praktisk verksamhet för ögonen, lantbrukets och manufakturernas förbättrande.⁵⁷ Efter atthan förklarar sig nöjd beslutade man om sammanträde med Manufakturkontoret för att finna lämpliga ämnen. Någon direkt följd av detta blev det tydligen inte. Några år senare visade Harmens fram två översättningar, den tidigare nämnde Rollin och Loccenius' Svenska historia.⁵⁸ Nu diskuterades om man kunde räkna med någon avsättning för den förra om den gavs ut på k:s bekostnad; franska förstods ändå av de flesta som kunde ha nytta av den. Här slogs fast att translatorn skulle föreslå sådana ämnen till översättning "som äro för publicum ej mindre smaklige än nyttige", och att han själv skulle räkna med att få stå för förlaget, eftersom hans lön närmast var att räkna som en uppmuntran.⁵⁹ Harmens framhärskade emellertid beträffande Rollin och anmälde att den redan var i tryck. K hörd sig då för om något varit före om translators-

sysslan under riksdagen, vilket inte varit fallet.⁶⁰ Detta förefaller vara enda exemplet på att någon översättning av translatorerna diskuterades. Det är tydligt att kk direkt eller via det tredje kanslirådet tog sig an frågor som hade att göra med translatorerna och att censorn helt lämnades utanför.

Det framgår av den utnämningsspolitik statsmakterna förde vad det gäller censorerna att man önskade se en akademiker på posten. Detta harmonierar väl med de kansliordningar som gav censorn en högst begränsad makt. Han kunde förutsättas sakna djupare kunskaper om vad som var politiskt förgräpligt och sådana skrifter kunde därför inte överlåtas till honom. Censorsutnämningarna tycks inte i något fall ha utnyttjats som en möjlighet att belöna personer som gjort tjänster på andra områden, innehavarna utgör en mycket homogen skara. Det har också kunnat påvisas att kontrollen av de arbeten som hade en officiell eller halvofficiell prägel i högsta grad varierade. Man avgjorde från fall till fall hur de borde bedömas och det är därför Nordbergs av alla uppmärksammade verk intar en central position, kontrollen av detta var så viktig att censor på ett tidigt stadium sköts åt sidan.

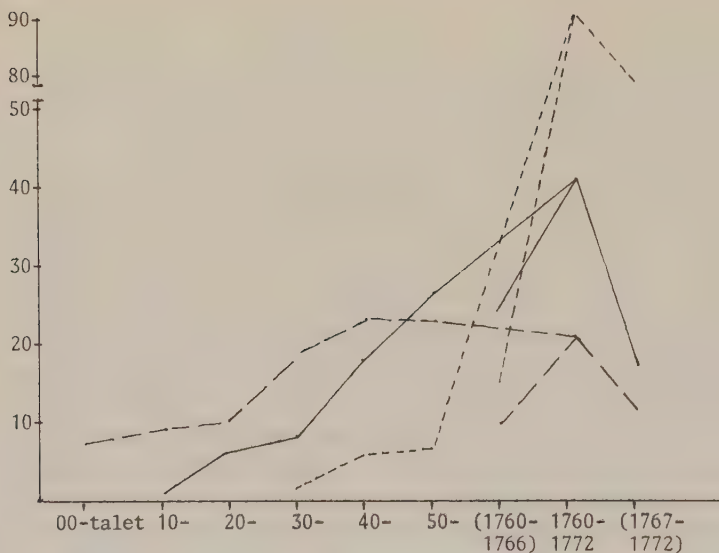
CENSORN OCH LITTERATUREN

Bokmarknaden

Väsentligt både för att få kunskap om situationen på bokmarknaden och huruvida censorns arbetsbörda nämnvärt förändrades under seklet är att kunna fastställa bokproduktionens utveckling; i dess helhet och beträffande de olika kategoriernas förhållande till varandra. För 1600-talets del är vi så lyckligt lottade att Collijns bibliografi i stort sett täcker alla litteraturkategorier, förhållandet för 1700-talet är ännu dock ett annat.¹

På grundval av Stina Hanssons undersökningar går det att fastställa det totala antalet titlar för 1690-talet, d.v.s. det första decenniet av obruten censurverksamhet, till 705, varav 54 översättningar, samt 1167 dissertationer, program, synodal- och gymnasieavhandlingar.² Dessutom tillkommer uppskattningsvis 500 tidningsnummer, men dessa är för denna tid inte av intresse då det gäller att belysa censuren. Dissertationsmaterialet frånräknat är språket i 54% svenska (i dessa har inräknats 8% översättningar), 34% klassiska, 8% tyska, övriga inklusive finska 5%.³ Även om inslaget av klassiska språk gått tillbaka från tidigare var det ännu stort. I fråga om översättningarna var det också censorns skyldighet att jämföra med originalet. Nu var den statlige censorn inte huvudansvarig för samtliga dessa arbeten. Det världsliga materialet utgjorde 58% och det andliga 42%. Det är, som tidigare påpekats, inte klart i vilken utsträckning han lade hand vid det senare.

För att belysa 1700-talets utgivningsverksamhet har här valts några olika litteraturgrupper representerade i tryckta bibliografier för att nå vissa absoluta tal men framför allt för att få fram generella förändringar över en lång tid.

Sammanlagt utgivet i % inom genren för hela tidsperioden.

Hebbe: Lantbrukslitteraturen = —————

Lidén: Lundadisputationer = - - - - -

Bring: Rätttegångshandlingar = - . - . - .

Kommentar: Hebbe: här har dissertationer och uppsatser i KVA:s handlingar och tidningar, kungliga plakat och sådant som uttryckligen benämnts memorial inte medtagits. Den litteraturkategori som presenteras hos Hebbe är i viss mån konstruerad.

Bring: svårigheterna är här stora, ofta osäkert om det är fråga om svenskt eller utländskt tryck. Ett exempel är de många skrifter som kom ut om Johan Reinhold Patkul. Av dessa har endast en, som troligen är tryckt i Sverige, medtagits. Mycket ofta saknar dessa tryck också år, varför en del från 1750-talet och första hälften av 1760-talet förmodligen tillhör perioden 1767-72. I fråga om 1750-talet gäller en stor del av trycken 1756 års kommissions domar.

Den litterära produktionen uppvisar således ingen entydig bild, men dessa kategorier är av intresse att jämföra då de åtminstone vid första påseende är beroende av helt skilda faktorer. Den mest "normala" och differentierade litteraturen återfinns hos Hebbe. Den visar en ganska rakt uppåtgående kurva, men TF tycks här närmast ha inneburit en minskning.⁴ Detta kan ha sin naturliga förklaring i att växelkursdebatten avtog, men den viktigaste orsaken var nog förändrade publiceringsformer - tidigare hade ofta

denna typ av litteratur publicerats separat, nu sögs artiklarna upp av den expanderande periodiska pressen. - Rättegångshandlingarna avspeglar på ett slående sätt den helt avgörande betydelse TF hade för vissa typer av litteratur. De akademiska dissertationerna påverkades däremot endast indirekt av förordningen, i stället inverkade det minskade studentantalet vid universitetet.⁵ Lunda-disputationerna överensstämmer mer med vad Rosvall kommit fram till beträffande gymnasie- och synodalavhandlingar.⁶ Under första decenniet på 1700-talet trycktes över 80 sådana, och denna siffra överskreds inte förrän under 1770-talet. Rosvall har även skattat "allt svenskt" under perioden 1483-1799, där det visas att den mest markanta ökningen skedde under 1600-talets första hälft och att 1700-talet snarast innebar en avplaning.⁷ I och med att han inte synes ha tagit hänsyn till att bl.a. många rättegångshandlingar publicerades efter TF och inte i samband med den rättegång de behandlade, har siffrorna i någon mån blivit missvisande.

Väsentligt för att kunna bedöma censors insats är också hur omfattande ett arbete är; att Nordenfrazz' 3000-sidiga manuskript till *Anatomia et scrutamen* gav censor mer arbete än ett riksdagsmemorial är självklart. Flera exempel visar att de teologiska censurinstanserna klagat över att arbeten varit alltför omfattande och att detta varit ett skäl till att använda ovanliga former för censuren eller t.o.m. helt avsäga sig den. På grundval av Rosvalls undersökningar kan omfånget hos tre kategorier, de som är redovisade i Warmholtz' och Brings bibliografier, undersökas:

Antal sidor	1-2	3-4	5-8	-48	-96	-499	500-	-	Summa
Warmholtz	0	4	15	582	195	213	30	1056	2095
Bring Rätteg.	62	487	418	741	112	86	6	1	1913
Bring Riksd.	85	748	541	679	94	56	10	15	2228

Här har tyvärr inte redovisats förändringar efter tidsaxeln. Det är ändå uppenbart, att flertalet skrifter, utgivna under de perioder som bibliografierna täcker, var av mindre format. I fråga om

rättegångshandlingar skulle dessa bestå av auktoriserade avskrifter. Här behövde censorn bara läsa igenom utan att ta ställning till enskilda sakfrågor. De invändningar han hade att göra gällde målets karaktär. Ett klagomål som ofta hördes från Oelreich var att han fick alltför svårlästa manuskript. Detta var visserligen något som också påtalats av tidigare censorer, men i Oelreichs fall ledde det honom till att frångå de vanliga principerna för censur (nedan, s. 56).

Det är således omöjligt att beräkna det totala antalet titlar, men av de litteraturtyper som de tillgängliga bibliografierna redovisar framkommer att det under exempelvis 1750-talet producerades 480 arbeten enligt Warmholtz, enligt Brings Riksdagsskrifter 580 och enligt Brings Rättegångshandlingar ett sextiotial. Med detta har man ändå nästan inte alls berört den teologiska litteraturen, som utgjorde majoriteten av produktionen och som hade den i särklass största spridningen. De tillgängliga undersökningarna av bo-uppteckningar för perioden visar - för tiden omkring 1750 - att andelen teologisk litteratur i omlopp kan beräknas till drygt 70% av totalantalet, detta trots att bibel, psalmbok och katekes är frånräknade.⁸

Resultatet blir ändå att utgivningsverksamheten troligen ökade för de flesta kategorier under 1700-talet. Därigenom ökade otvivelaktigt censors arbetsbörda. Det är emellertid också viktigt att få kunskap om huruvida de manuskript som lämnades in till honom men inte godkändes ökade i antal; några möjligheter att få en uppfattning om detta finns emellertid inte.

Tryckerier och bokhandel

1600-talet medförde en stark framväxt av den inhemska tryckerinäringen.⁹ Vid detta sekels början fanns endast det kungliga tryckeriet i Stockholm; 1613 tillkom det akademiska i Uppsala och därefter etablerades för kortare eller längre perioder tryckerier på ytterligare 13 platser inom landets dåvarande gränser, vilket medförde att vid 1700-talets början sammanlagt 18 tryckare var

verksamma. De många ombildningarna och ibland ganska komplicerade ägandeförhållandena gör det svårt att peka på exakt hur många som var verksamma vid en viss tidpunkt. För 1765 går det att konstatera att det i Stockholm fanns sex stycken och i landsorter ytterligare 18 stycken.¹⁰ Här skall också observeras att tryckeriernas antal höll sig ungefär konstant under förra hälften av 1700-talet.

De skillnader som redan från inrättandet fanns mellan tryckerierna har relevans också för hur deras alster behandlas i censurhänseende. Det särskilda kungliga tryckeriet i Stockholm försvann redan under 1620-talet, och därefter gavs titeln kunglig tryckare åt någon eller några i huvudstaden som skötte uppdragen mot vissa förmåner. Dessa tryckare hade givetvis en särställning och bör på grund av sina inkomster från denna verksamhet ha varit intresserade av att i så liten utsträckning som möjligt stöta sig med sin uppdragsgivare. Beträffande landsortstryckerierna gällde speciella regler för de akademiska; under 1700-talet i Uppsala var tryckaren den som svarade för materialet och konsistoriet hade en viss kontrollerande funktion genom att bl.a. godkänna nya tryckare. De förpliktelser tryckaren hade mot universitetet inskränktes i stort sett till att gälla föreläsningsprograms och katalogers tryckande samt censuren.¹¹ Formuleringarna kunde vara ganska oklara; i kontraktet från 1758 stadgades att tryckarens alster måste genomgå censur av dekanus, professor, bibliotekarie, språkmästare eller annan "vederbörande" - men han gavs också möjlighet att i varje enskilt fall tillfråga den särskilde inspector typographiae som fanns förordnad. Dessa stadganden, som även tidigare funnits, innebar att riskerna för akademiboktryckaren jämfört med kollegerna var små. Censurreglernas skärpning på 1740-talet innebar att allt tryckaren åstadkom skulle uppvisas i konsistoriet och att listor varje halvår skulle skickas till censor. - Åbotryckarens förhållande till akademien var under århundradets första hälft inte särskilt väl reglerat; här fanns dessutom det konkurrerande Merckellska tryckeriet. Censuren var liksom i Uppsala dock tämligen okomplicerad; det Merckellska hade hand om i stort sett allt religiöst tryck, varför dess censur oftast föll under den teologiska fakul-

teten.¹² Över huvud förefaller dessa tryckerier ha fört en än mer stillsam tillvaro vad gäller deras relationer till överheten än Uppsalatryckaren.

De allra flesta övriga tryckerier hade etablerats i samband med att gymnasier inrättats. Arrendekontrakt med naturaersättning var den vanliga formen för dessa. Vad det gällde inventarier och stilar tycks konsistorierna vanligen ha stått för dessa, men något enhetligt förfarande går inte att konstatera.¹³ Dessa tryckerier stod direkt under domkapitlens överinseende och hade förmodligen merparten av sina inkomster från tryckningen av alster som användes i undervisningen eller som på annat sätt spreds genom domkapitlens försorg. I Göteborg upphörde förbindelsen med gymnasiet redan 1732, då spannmålsersättningen drogs in.¹⁴ Det var ett beslut som förorsakade problem. Göteborgs konsistorium klagade nämligen senare hos k. k. över att det fått betala oskäligt, då Johan Georg Lange tryckt något.¹⁵ Man ansåg att det borde utfärdas en stadga mot oskäliga tryckarlöner. Nästa år återkom man i samma ärende, men då hade saken gått till kämnärsrätten som givit Lange rätt. - Ytterligare exempel på att det låg i konsistoriernas intresse att ha tryckerierna nära knutna till sig är Linköpings konsistoriums yttrande i samband med att tryckaren Björkegren ville överta tryckeriet efter den avlidne Pilecan.¹⁶ Då betonades nämligen särskilt Björkegrens göromål vid undervisningslitteraturen, eftersom man kunnat konstatera att han hade grekiska stilar. I Skaratomykeriets fall var förbindelserna mellan konsistorium och tryckeri ovanligt spända. Tryckaren Möller skulle enligt konsistoriet aldrig ha uppfyllt de förpliktelser som tillät honom att uppbära naturaförmåner.¹⁷ Några liknande problem förmärks aldrig mellan konsistoriet i Stockholm och tryckarna, eftersom detta inte utövade någon administrativ kontroll.

Under 1600-talet förekom vid flera tillfällen att staten ekonomiskt eller med uppdrag stöttade tryckerier som i viss mån uppstått utanför den vanliga ordningen; biskop Gezelius' i Åbo, Olof Rudbecks i Uppsala och Per Brahes på Visingsö är exempel på sådana som tillkommit på privat initiativ men där staten successivt trädde

in. Dessa var således knutna direkt till personer som åtnjöt ett statligt förtroende och synes från början inte ha varit kommersiellt betingade. Genom överlåtelser och köp kom emellertid det Gezeliska och det Braheska i yrkesboktryckares ägo, och därigenom övergick de till att i huvudsak vara finansierade av tryck för den öppna marknaden. En önskan till privatisering har kunnat iakttagas hos de tryckare som var knutna till gymnasierna. Samtidigt var uppdragsgivaren en ekonomisk garant, och först då vi vet hur stor del av den sammanlagda produktionen som utgjordes av uppdragstryck kan vi avgöra om förändringar i denna andel har något påtagligt samband med tryckarnas önskan att slippa den överordnade myndigheten.

I Stockholm hade emellertid redan strax efter 1600-talets mitt uppstått behov av en etablering som inte i första rummet tillfredsställde de offentliga uppdragsgivarna. - Det tycks så tidigt som under detta sekel ha uppstått en skillnad mellan Stockholmstryckarna, som arbetade i en konkurrenssituation, och landsortstryckarna, som i de flesta fall var ensamma i sin stad. I denna konkurrens var det av värde att hitta säljande titlar och att konkurrera om säkra kort, särskilt skolböcker och teologiska storsäljare. Det var endast under sådana förhållanden det kunde uppstå något som liknar ett litterärt marknadssystem.¹⁸

Den kungliga tryckarens privilegier bestod emellertid. 1714 drogs den direkta lönen för den dåvarande, Johan Henrik Werner, in mot vissa naturaförmåner och mot att han fick privilegier på det officiella trycket. - Den med jämna mellanrum återkommande frågan om inrättandet av en boktryckarsocietet togs upp då Werner ansökte om att få direktörs karaktär.¹⁹ Gustaf Cronhielm propagerade för en societet och lyfte fram den franske directeur des imprimeries royales som föredöme; han trodde en sådan societet både skulle höja kvaliteten och förbättra arbetet i tryckerierna i allmänhet. Det var tydligen meningen att Werner i så fall skulle förestå denna inrättning, men oenigheten i den diskussion som följde gjorde att direktörstiteln inte på något sätt kom att motsvaras av någon reell makt. I diskussionen berördes skråfrågan och

Carl Gyllenborg ansåg det betänkligt att direktören skulle vara tryckare, ett förhållande han trodde kunde medföra tvister. Axel Banér hade den principiella invändningen att så "stora karaktärer" inte borde användas i Sverige, under det att Gustaf Cronhielm i sitt försvar tog fasta på tryckeriet som en fri konst som vi borde hedra på samma sätt som exempelvis lantmäteriet och därför inrätta en societet. Gyllenborg ansåg inte en sådan nödvändig, eftersom de flesta tryckerierna stod under konsistoriernas eller universitetens överinseende. Det var förmodligen Cronhielms avsikt att kk mer direkt skulle ta över ansvaret för hela tryckerinäringen; han sade att det var dess uppgift att se till att god ordning rådde i landet och dessutom var universiteten i viss mån redan underställda kk. - Resultatet av diskussionen innebar primärt att Werner hindrades från att få en alltför stark ställning gentemot övriga tryckare och på så sätt kunde skärma av hela näringen från kk. - Även om censors roll i detta aldrig fördes fram, måste det på samma sätt som i Örnhelms tidigare förslag ligga i själva idén om en societet att censorn skulle ha med den att skaffa.

Det är svårt att säga vilka Werners åligganden blev i praktiken. En samling regler som tryckarna tydligen gemensamt författat och lämnat till kk 1730 ger en god inblick i hur deras löst sammanfogade organisation fungerade; om det här rörde sig om en organisation som omfattade alla landets tryckare är okänt, åtminstone är undertecknarna endast stockholmare.²⁰ Denna samling reglerar skråförhållandena och den inbördes konkurrensen men talar ingenstans om att organisationen utövade kontroll vad det gällde skrifers kvalitet.²¹

De direkta ekonomiska fördelar det tidigare inneburit att ha varit kunglig tryckare inskränktes under frihetstiden. Ju fler kungörelser och plakat som utfärdades desto mer fick han ändå automatiskt att göra. Vid sidan av den kungliga tryckaren fanns sådana med mer eller mindre officiell ställning som åtnjöt vissa förmåner: den finske tryckaren, Antikvitetsarkivets - J.L. Horrn och sedan Lars Salvius - och Vetenskapsakademiens, även det Salvius, samt rikshistoriografens eget förlag, som tog bort en del av vad

som borde ha tillfallit den kungliga tryckaren.²² - I några fall fanns även titlar som i realiteten innebar mycket litet, så för Happenius i Karlskrona, som på 1720-talet kallade sig stadsboktryckare och av kk genom landshövdingens försorg fått rätt att skriva sig provinsboktryckare.²³ - Genom dessa anordningar kunde staten allt mer slippa ifrån de direkta kostnaderna för förlag. Tvisterna om att få del av det officiella trycket blev många. Liksom i fråga om de religiösa skrifterna kunde man räkna med säker avsättning och dessutom fanns inga problem vid försäljningen, som oftast ombesörjdes av statliga organ.

Av de många hinder som under 1600-talet bidrog till att hålla bokproduktionen nere återstod under följande sekel nästan endast kostnaderna för bokinköp samt det låga befolkningstalet; bristande läskunnighet var inte längre något hinder och bokförläggare etablerade sig i landsorten, varför marknaden inte längre var den enda platsen för bokinköp.²⁴ Stockholm, där merparten av bokpubliken bodde, hämtade sig mycket långsamt efter den stora pesten i början av 1700-talet och först efter drygt trettio år var befolkningen lika stor som före pesten. - Bokpriserna ökade långt snabbare än lönerna. Genom en förordning 1759 sökte kk stabilisera priserna till 6 à 8 öre/ark, beroende på papperskvaliteten, men vid slutet av nästa decennium beräknas de ändå ha legat på 12 öre/ark.

Något privilegiesystem tycks inte ha existerat för bokhandeln vid början av 1700-talet.²⁵ Man skilde mellan de resande bokförläggarna, ofta utlännningar, tryckare och bindare; endast den sistnämnda kategorien tycks ha fått sälja bundna arbeten. Då det första och länge enda privilegiet för en stationär bokhandel beviljades - 1720 för Gunthell i Göteborg - var det med Rosenadlers särskilda förbehåll att konsistoriet noga skulle övervaka dennes import och att Rosenadler erhöles listor på böckerna. Det vanliga förfarandet var länge att böcker annonserades som saluvara hos köpmän. Det var med hjälp av dessa annonser konsistoriet kunde nysta upp illegala importörer under frihetstidens början.²⁶ Det gällde således för förläggaren att på egen hand skaffa ett nät av kommissionärer för att underlätta avsättningen.

Bokhandlarna hade under en stor del av frihetstiden problem, eftersom de stora tryckarna inte gav dem några böcker i kommission. Av den anledningen var de utländska böckerna redan från början deras viktigaste inkomstkälla, och de var beroende av att importen skedde så smidigt som möjligt. Detta kan vara en väsentlig orsak till att man inte vid något tillfälle finner exempel på att en enskild bokhandlare sökte att komma förbi den censur hans importvara var underkastad. - Johan Henrik Russworm, som först etablerade sig i Uppsala på 1720-talet, erhöll där konsistoriets löfte om vissa lättnader i censuren vid importen.²⁷ Enbart genom att visa upp en lista över böckerna för censorn skulle han slippa att få dem visiterade i packhuset. Det fanns således så stort intresse från kyrkan att se en bokhandel etablerad att den åtminstone i teorien kunde lätta på de regler den i alla övriga sammanhang höll så hårt på.

Lars Salvius, som vid seklets mitt etablerade sig som den starke svenske boktryckaren, verkade under 1740- och 1750-talen med stor framgång och uppenbarligen i nära samråd med Oelreich för att utverka exportpremier för svenska böcker och i striden mot bokbindarna, som enligt honom och Oelreich alltför dyrt sålde sina böcker.²⁸ Det var också Oelreich som 1747 ånyo tog upp frågan om inrättandet av en ny boktryckeriordning "till litteraturens uppmuntrande". Oelreich agerade emellertid inte vidare i denna fråga. Då hovkanslern von Nolcken två år senare tog upp den, skedde det visserligen med hänvisning till de samtidiga diskussionerna om "böckers tryckande, skrivande och censurerande", men det framkommer under den följande behandlingen ingenting som tyder på att man särskilt skulle ha haft missbruken vid den teologiska censuren för ögonen, trots att det vid uppläggningsav särskilt Sions sånger begåtts övertramp från tryckarens sida. - De informella diskussioner som fördes mellan kollegieledamöterna Carleson, Gyllenborg och Estenberg om de missbruk som hindrat tryckerinäringens och bokhandelns utveckling kan sägas avspeglas i det förslag till reglemente de sedan ställde upp. Det tycks som om Oelreich först på detta stadium på allvar kopplades in genom att han blev tillsagd att sköta kontakterna med tryckarna.

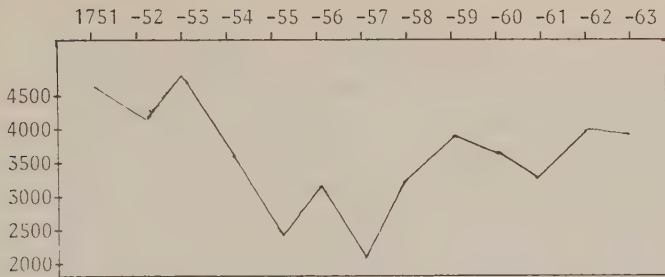
I den fortlöpande revideringen i kk av det förslag till stadgar som de tre satte upp går det att avläsa Oelreichs åsikter om hur tryckerinäringen borde vara beskaffad, detta mer än kk:s.²⁹ Då förslaget om bildandet av en Societet lades fram hävdade han att boktryckarna själva begärt att han skulle åta sig ordförandeskapet vid samtliga möten. De tre deputerade ämbetsmännen ansåg detta strida mot censorsämbetet men såg det ändå som lämpligt att han var ordförande vid de två stora sammankomster som skulle äga rum varje år. Senare protesterade emellertid Momma och Salvius mot detta och sade att de inte på något sätt önskade att han skulle få ytterligare myndighet. De ville se någon ledamot av kk som deltagare vid sammankomsterna, men inte som ordförande. Förhållandet skulle nämligen enligt de båda tryckarna - som man får förmoda talade för åtminstone Stockholmstryckarna - placera dem under större tvång än de minsta skråämbeten stod under. Detta fogade sig kk fullständigt i och betygade att avsikten aldrig varit att ge censorn överhöghet. I behandlingen av synpunkterna från tryckarna är det påfallande i hur stor utsträckning kk tillmötesgick dessa. Från början ansågs det omöjligt att Societeten skulle få fungera som en självskriven remissinstans i mål som gällde tryckerinäringen. Men sedan tryckarna hänvisat till Manufakturförordningens §33, som innebar ett visst stöd för detta, gick kk in på förslaget. - Den beredvillighet myndigheterna genomgående visade vid denna behandling har delvis försvunnit i reglementets slutgiltiga utformning, men denna gjordes inte förrän SU ytterligare behandlat de enskilda punkterna. - De synpunkter som särskilt beaktades av myndigheterna hade framförts av de inflytelserika Stockholmstryckarna, och åtminstone till en del tycks Oelreich ha varit lierad med Salvius i detta fall. De önskade båda verka restriktivt vid inrättandet av nya tryckerier; via Oelreich framfördes åsikten att flera landsortstryckerier redan var undersysselsatta och som ett tydligen särskilt grovt exempel ställdes Växjötryckeriet fram. - Som framgått kan det vara svårt att avgöra om initiativen till förändringar kom från Oelreich eller från tryckarna. Enligt censorn var det efter samråd han framställt ett förslag om att dessa skulle ha ansvariga korrektorer anställda.

Av förklarliga skäl ville inte kka gå med på detta. Det skulle ha inneburit att tryckarens såväl som censorns ansvar minskade, de kunde båda hävda att förändringar gjorts under själva tryckningen.

Någon större betydelse för censurverksamheten hade förordning-
en inte. Genom Boktryckerisocietetens inrättande 1752 underlättades dock möjligheterna att utöva kontroll, dels genom de ordentliga straffsatser som fastställdes för tryckare och dels genom att den interna och ömsesidiga kontrollen blev strängare.

Import

Under hela frihetstiden sökte de censurerande myndigheterna att få importen av litteratur att ske under största möjliga kontroll. Under stora delar av perioden förekom illegal import av framför allt teologisk litteratur, och kontrollen vid tullarna blev en tvistefråga mellan censursämbetet och kyrkans företrädare.³⁰ Under de sista decennierna, då bokhandeln utvecklats och förmodligen de privata importerna blivit vanligare, blev också den legala importen ett problem för Oelreich. De klagomål han framställde på 1760-talet beträffande en kraftig ökning av importen och problemen med att kontrollera den är svåra att verifiera då ingen tillförlitlig statistik, med vars hjälp antalet titlar går att fastställa, existerar. Den statistik som finns visar att under perioden 1740-1770 det till Stockholm - dit mellan 80 och 90% av bokimporten skedde - importerades för (i rdr specie räknat): 1740-talet 31 946, 1750-talet 35 429 och 1760-talet 37 151.³¹ Dessa siffror grundas på den tull som under hela frihetstiden erlades för inbundna och sedan 1739 även för oinbundna böcker. För oinbundna var den 1/8 av värdet, d.v.s. förhållandevis låg. Gösta Lext gissar att denna tull kan ha tillkommit för att effektivisera granskningen, vilket till en del kan stämma; i lika hög grad var den nog ekonomiskt betingad. Det är dock att märka att tull endast erlades för nya böcker. - En närmare undersökning av dessa siffror vad gäller oinbundna, den i särklass största posten, visar för 1751-1763 en betydligt större differens än vad decenniesiffrorna kan utmärka:³²

Detta innebär således fluktuationer på över 100%; den djupa svackan 1757 kan förklaras av de problem det pågående kriget medförde. - De inbundna, som inte inräknats, uppgick till mellan 0,3 och 9% av totalsumman (1758 respektive 1754). Här kan ett enda parti fullständigt förrycka siffrorna. Den senare av dessa summor eller 311 rdr gäller huvudsakligen ett par poster, importerade från England för 263 rdr. - Av dessa siffror framgår inte på något sätt antalet böcker eller hur många titlar som importerades.³³ En möjlighet att nå ytterligare är att kontrollera tolagsjournalerna.³⁴ I dessa är värdet ofta angivet efter vad som uppgavs vid importtillfället. Ett slumpvis utvalt år - 1762 - visar på sammanlagt 62 importtillfällen förhållandevis jämnt fördelade över året med undantag för januari-mars och med endast ett i december. Den sammanlagda importsiffran är 3 300, vilket inte stämmer med den i persedelextrakten angivna 3 139, men överensstämmelsen är ändå god. Andra år är av okända anledningar helt avvikande siffror för handen, ofta betydligt lägre än i persedelextrakten.³⁵ Direktimporten till bokhandlarna är 1762 den absolut största posten; Ulff importerar vid 12 tillfällen och Schindler vid 8 tillfällen. I övrigt förekommer en del privatpersoner, bland dem Swedenborg, med smärre poster. Inte heller här anges emellertid på något sätt mängden. Någon gång kan man i reversalen hitta indikationer; så kvitterar Christian Hebbe 1749 11 stycken inbundna och Johan Clason specificerar 1751 innehållet i en låda, "uti samma låda är åtskilliga andra personers gamla böcker och papper". Här skall således observeras den påtalade felkällan; gamla böcker kunde förekomma i en inte ringa omfattning, och i dessa fall var det nästan alltid fråga om ett enda exemplar av varje titel. Även om dessa siffror inte säger mycket om mängden importerade böcker,

säger de ändå att större delen av importen skedde direkt till bokhandlarna och här skulle ju, åtminstone officiellt, samarbetet med censor vara problemfritt; dessutom kunde ytterligare kontroll ske i butiken. I tidigare forskning har problemet att få vetenskap om varifran importen skedde patalats.³⁶ Generellt kan sägas att materialet visar att merparten av bokimporten till Stockholm skedde från Pommern och Holland. För Göteborgs del kom en stor del från Hamburg. I många fall är den utskeppningshamn som anges emellertid bara transiteringshamn. Med hjälp av tillgängliga framställningar är det heller inte möjligt att gå motsatta vägen, d.v.s. följa böckerna från exportorten.³⁷

Oelreichs klagomål kan således inte anses vara belagda i materialet. Det finns visserligen en svag uppgång i siffrorna för längre perioder, men de olika åren uppvisar stora skillnader sinsemellan. - Det kan naturligtvis vara så att karaktären på det importerade godset förändrades. Det började under 1750-talet dyka upp allt fler franska författare, vars verk eller avsikter varken censorn eller SK kände till. En annan omständighet är att den tidigare importen kanske huvudsakligen skedde - direkt eller genom ombud - till privatsamlare, som hade möjlighet att ta hem vilken bok de önskade, om den bara förblev i deras bibliotek. - För den verkligt förmögne och i viss mån för den lärde fyllde det egna biblioteket en dubbel funktion: böckerna var både redskap och samlarföremål. För en boksamlare som Tessin var visserligen raritetsaspekten inte oväsentlig men bredden i hans intressen betydde lika mycket under det att den andre store samlarens, C.G. Warmholtz' ideal mer var den lärde bibliofilens.³⁸ För dem var det heller inga större svårigheter att importera vad de önskade. Några ingripanden mot boksändningar till högre ståndspersoner är inte beskrivna, trots att åtskilliga belägg finns för att de importerade litteratur av ett slag som särskilt de kyrkliga myndigheterna betraktade med odelad ovilja.³⁹ En bevarad bokhandelsförteckning från 1730-talets första år visar att Stockholmspubliken var väl tillgodosedd med utländsk litteratur, också den allra senaste. Det förekom dock ännu inte på flera decennier reguljär import av sådan omfattning som denna lista ger intryck av.⁴⁰

Hos myndigheterna fanns det givetvis också starka handelspolitiska bevekelsegrunder för att i möjligaste mån begränsa importen. Det är mot denna dubbla bakgrund - censuren och handelspolitiken - man bör se en diskussion i kk mot periodens slut.⁴¹ Oelreich ville i ett memorial att inhemska lärde borde uppmuntras att själva utarbета böcker, eller åtminstone att tryckningen av de utländska borde ske i Sverige; det förra ansåg han med gott resultat tillämpas i Frankrike. Kk såg det visserligen som berömvärt, men för att fullföljas krävdes det att Sverige hade lika god tillgång på författare som Frankrike, vilket man ansåg sig ha anledning att betvivla. Även om så vore fallet, var den utländska avsättningen ett villkor och den kunde inte förutsättas bli god på sådant som inte var nytt. Här var det i stort sett bara utgåvor av Linné och klassiker man trodde sig kunna hoppas på. Ett annat hinder låg i den misstro som kk tydligen hyste till de svenska tryckeriernas möjlighet att prestera vackra och korrekta utgåvor. Ett förslag var att välja ut den bästa editionen av varje författare och låta trycka den i Sverige samt därefter utfärda förbud mot alla utländska utgåvor. Mot detta genmälades att det inte kunde anses stå i överensstämmelse med den frihet som borde råda i den vetenskapliga världen och inte heller med projektet till skolordning. Med detta trodde man sig kunna lämna frågan om ett generellt förbud mot utländska böcker. Vad man i stället fastnade för var att bokhandlarna parallellt skulle hålla sig med utländska lådor för att med tiden låta svenska editioner ta över marknaden.

Den uppmärksamhet särskilt de franska upplysningsmännen visades i prästeståndet under 1750- och 60-talen bör ha medfört att ståndets ledamöter blev nyfikna. De uppmanades för övrigt att stifta närmare bekantskap med sådan litteratur för att kunna vederlägga dess teser. Ändå hörs inga klagomål över svårigheter att få tag i den, vilket kan tyda på att importen fungerade eller att man använde sig av ett system med begränsad import på direkt beställning.

Index och innehav

Ett index kan vara upprättat på flera olika sätt, exempelvis som den romerska kyrkan hävdade att dess index var konstruerat efter genomgång av all litteratur. Men vanligare är att index i realiteten är en successivt framvuxen produkt som ständigt utsätts för förändringar; en skrift bedöms då den aktuella myndigheten får den om hand och inrangeras sedan på en lista, som alltså inte vid något tillfälle kan anses komplett.⁴²

I Sverige gjordes vid flera tillfällen försök att skapa definitiva index, alla emellertid misslyckade. Lillieblad hänvisade i början av 1700-talet till ett tidigare förslag från honom om att teologiska fakulteten vid universiteten skulle upprätta förteckningar på skadliga böcker. Det är tydligt att han önskade en specificerad förteckning för att med stöd av den kunna hindra kritik mot sin ämbetsutövning. Själv säger han sig ha gjort en sådan sammanställning och givit bokhandlarna den; nu ville han underställa fakulteten listan.⁴³ Enligt Lillieblad var bokhandlarna i stort behov av en sådan lista - just då kan behovet emellertid inte ha varit så stort, eftersom han i samma skrivelse säger att bokförarna inte på flera år, på grund av kriget, fått några böcker. Samtidigt pekar han på ett förfarande som tydligen tillämpades för första gången, nämligen att censorn själv skulle kontrollera alla böcker som låg i tullen. Av de 78 namngivna verken på denna lista har ungefär 30 anknytning direkt till Spener; även i övrigt innehåller förteckningen nästan enbart pietister av olika schatteringar men också Böhmtes teosofiska skrifter och märkligt nog Hobbes Leviathan. Förteckningen tar huvudsakligen upp samtida litteratur och måste till stor del vara en produkt av samverkan mellan censor och kyrkliga myndigheter.⁴⁴ Det var också bokförarnas fromma Rosenadler sade sig ha för ögonen då han 1735 på nytt väckte förslaget. Dessa fick ofta in böcker de inte visste var förbjudna, och därför var det så mycket mer nödvändigt med en förteckning.⁴⁵ Själv sade han sig inte vilja eller kunna göra en sådan, eftersom meningarna var så delade - han nämner som exempel på sådana diskutabla fall Spener, Francke, Freylinghausen och Pfaffius. Han skulle med auktionskataloger och liknande ha kon-

taktat präster för att låta dem "kryssa för", vilket tydligen inte givit något resultat. Inte heller skedde något i detta fall, fast K.Maj:t underställde en önskan om att konsistorierna skulle åläggas att förfärdiga sådana listor. Rosenadler var säkert medveten om de svårigheter han förorsakade de kyrkliga myndigheterna genom denna begäran, och det är troligt att han räknade med att kunna använda sig av deras inbördes osämja för att påtala det omöjliga i en effektiv teologisk censur.

Ändå skapades ett index genom censorns eget arbete och förmodligen fanns informella listor i censornsarkivet; i annat fall skulle en nytillträdd censor inte ha haft någon möjlighet att veta vad som var att betrakta som en förgräplig skrift. Det är mot den bakgrunden, som arbetsredskap, man bör se den generalinventering Benzeltjerna utförde av äldre censurbeslut.⁴⁶

Den bästa informationen ger de anteckningar Benzeltjerna gjorde vid auktionskataloger. Av journalen framgår att granskandet av sådana upptog en inte ringa del av hans tid.⁴⁷ En uppskattning ger vid handen att det var ungefär 70 olika verk som blivit föremål för Benzeltjernas intresse. Frågan är i hur stor utsträckning det är fråga om verk han ville se närmare på och när det är fråga om definitiva indragningar. Vid något enda tillfälle kompletterar han med att det eller det arbetet bör ses igenom innan förbud ges, men inget säger om detta skedde regelmässigt. Inte heller har vi möjlighet att gå till tryckta kataloger, då de allra flesta fall hos Benzeltjerna gällde sådana som endast distribuerades handskrivna. - Visserligen var Benzeltjernas beläsenhet i den samtida litteraturen stor, men den kan ändå inte alltid ha räckt för att kunna avgöra halten på arbeten som utkommit bara några år tidigare. I en del fall är det välkända verk, redan förbjudna; Dippel är den i särklass oftast förekommande. Vid ett tillfälle, i köpmannen Hans Lehmanns bibliotek, redovisas inte färre än tolv verk av Dippel. Därjämte finns både Slachtarebänken, Johann Jacob Leibniz' Guldene Äpfel in silbernen Schalen, som förbud utfärdades mot på 1690-talet, och Felgenhauers Perspicillum bellicum, som översattes av Andreas Kempe och förbjöds redan 1671. I några fall är anteckningarna i journalen snarast gjorda

för att påpeka att en sällsynt bok finns med, inte för att brännmärka den.⁴⁸ Merparten utgörs av utländska arbeten, med tonvikten lagd på religiösa. Här finns radikalpietister som Petersen och Breckling, Jacob Böhme tillhör de flitigast representerade men här finns även Toland och Beverland och givetvis Spinoza. Flera av de politiska verken var anonyma och svårattribuerbara småskrifter, där Benzelstjerna måste ha fått sina kunskaper från utländska källor; så Les princesses malabares av L-P. de Longue, som förbjöds av franska parlamentet då den kom ut 1735 och som tillskrevs bl.a. Quesnel; andra ur denna grupp är La France toujours perfide och La France sans bornes. Något annorlunda karaktär har Venus la populaire och Venus dans le cloître. - Det är stor bredd på de ingrepp Benzelstjerna gjorde, men osäkerheten om det rörde sig om definitiva indragningar eller endast rekommendationer kvarstår.

De divergerande meningar som framkom i samband med den Triewaldska auktionen beträffande rätten att försälja böcker är än mer tydliga i samband med kk:s klagomål över försummelser i fråga om bokauktioner. Kk önskade att auktionisten måtte ha tillsyn över att inga förbjudna böcker eller hemliga handlingar fanns med i katalogerna, något som dock censor i första hand var ansvarig för. Rådet var av avvikande uppfattning om just detta; om de förbjudna böckerna inte hamnade i kataloger, hade staten ingen möjlighet att köpa in dem. Det bästa vore att censor eller auktionisten i stället meddelade kk när de dök upp.⁴⁹ Några få exempel finns på att sådana inköp gjorts - väl att märka ej formella indragningar.⁵⁰ Ändå kvarstår frågan i vilken utsträckning denna typ av åtgärd praktiserades i det tysta. Av intresse kan här vara att studera katalogen över Gustaf Benzelstjernas eget bibliotek.⁵¹ Detta innehåller verk på de mest skilda områden och bland de teologiska finns flera mindre välsedda författare. Eric Molins Die wahre und lebendige Natur und Kraft des Creutzes J.C. från 1740 ropades in av någon vid namn Lundgren som, om det inte rör sig om en kanslist eller liknande, inte synes ha haft någon statlig befattning. Däremot ropade ärkebiskopen in Molins Het opengeleyde Book der Waarheid. Den censur som eventuellt bedrevs skedde således genom privata inrop; ingenting finns som tyder på att böcker

inropats för bibliotekets räkning i avsikt att censurera. Bland manuskripten finns flera som bör ha haft en viss aktualitet, så en samling om Grubb och oväsendet i Umeå, vilken ropades in av den samlande Stockholmsrådmannen Ström, och en post Dippeliana, som även den gick till privat köpare. Det finns i denna samling dock inga exempel på böcker som tidigare uttryckligen förbjudits.⁵²

I samband med auktionen efter den avlidne nederländske ministern Marteville 1760 gjorde Wilde en förteckning över de böcker han ansåg olämpliga att sälja.⁵³ Den verkar hopkommen i överdrivet nit och kan knappast anses utgöra något "index" som alla berörda myndigheter omfattade. Den kännetecknas framför allt av sin stora bredd. Somliga titlar har fått anteckningen "beses närmare" och har sedan överstrukits, vilket tyder på att listan varit föremål för någon form av revision, möjligen av Oelreich. Flera av de arbeten som nämns tycks Marteville ha inköpt i Sverige. Här räknas utan specificering mängder av Dippelska skrifter upp, liksom skrifter av Petersen, Schütz, Breckling, Eisler, Edelmann, Gebhardt, Zinzendorff och Hohburg samt åtskilliga tyska titlar utan angiven författare, som tycks vara att återfinna inom den herrnhutiska sfären. Bland de franskspråkiga finns visserligen mme Guyon, Labadies Manuel de pieté och Fenelons Explication des maximes, Passerani och Mountfaucon, men karaktären är här huvudsakligen en annan: de Prades "These soutenue en Sorbonne", L'espion turc, Les mœurs, verk av Pierre Poirer, Telliamed, La Mettrie och Monbrons Le cosmopolite. Endast några få engelska poster är upptagna, bland dessa Tindals Christianity as old as creation. Det finns också några som faller utanför dessa grupper: Pufendorfs "Histoire de Suède", vilket tyder på att det är den oaktoriserade utgåvan som åsyftas. Intressantast är de få skrifter som "besetts"; Histoire d'un peuple nouveau finns antecknad men utan strykning. Agrippas De philosophia occulta ströks liksom Die siegende Republik (La republique sauvée) och Hume på franska, Discours politiques. - Listan har intresse genom att den visar vad man i en viss situation inte ville låta passera. Då många av dessa skrifter inte förekommit i något förbudssammanhang, måste Wildes åsikt vara grundad på egen bedömning och/eller på kontakt med Oelreich.

De sporadiska lämningar som finns av vad som kan kallas svenska index har visat sig vara tillkomna i bestämda situationer för att underlätta censors verksamhet. Intressant vore att kunna fastställa om de genomgått någon förändring såtillvida att vissa typer av arbeten försvunnit. Ingenting finns emellertid som tyder på detta. Ett förbud som en gång fattats var bestående om det inte formellt upphävdes.

Även om en viss skrift var förbjuden förelåg det inget absolut förbud mot att inneha den. Problemet var huvudsakligen vem som skulle ha rätt till detta. Bestämmelserna stadgade att det var förbehållet personer i lärostandet. Enligt vad Rosenadler skriver efter förbudet mot Dippels skrifter kom ansökningar inte bara från lärda utan även från studenter.⁵⁴ Det stämmer väl överens med hans åsikter i övrigt om teologisk litteratur att han här förespråkar att vem som helst bör få äga ett arbete då det väl är vederlagt. Kk fann detta riktigt men ansåg att de regler som fanns måste följas och hänvisade märkligt nog till det nära femtio år gamla förbudet mot sierskan Eva Margareta Frölichs böcker. - Denna önskan om att större grupper än det annars var förunnat skulle få ta del av förbjudna skrifter går vid ett tillfälle hand i hand med den omtanke om bokförarna som Rosenadler flera gånger understödde sina framställningar med. Då han funnit 30 exemplar av en Dippelskrift hos bokföraren Lochner, åtog han sig nämligen att själv vara kommissionär och sälja exemplar mot kvitto för att inte åsamka Lochner förlust.⁵⁵

Då myndigheterna hade att behandla innehålllet i bokauktionskataloger gjordes en klassificering av tre faktorer, vilken oftast implicit kommer fram i materialet: av den tidigare ägaren, av den presumtive köparen och av böckerna. Då poeten Samuel Triewalds bibliotek 1747 skulle försäljas, lämnade prästeståndet en lista över arbeten som fanns upptagna i katalogen.⁵⁶ Oelreich hänvisade till att allt censurerats före hans tid, då biblioteket kom till Sverige och att han därför inte hade någon kännedom om det. Han ansåg ändringar i katalogen uteslutna på grund av de utländska kommissionärerna. Om däremot en katalog inte trycktes, kunde det enligt honom

lätt hända att en bok kom i orätta händer. Om man dessutom höll sig till den förteckning som lämnats in av prästeståndet, skulle många farliga böcker gå fria. Kk stödde honom och konstaterade, att många av böckerna köpts av litterata personer - om svenskar eller utlänningar sägs ej - och detta skulle meddelas ståndet.⁵⁷ Härmed slogs också indirekt fast vad Oelreich förmodligen önskade, nämligen att ingrepp inte borde göras i privatbibliotek och att försäljning av sådana skulle få ske fritt. Det är svårt att avgöra vad ståndet kan ha haft anmärkningar mot. En mängd viktiga debattinlägg i skilda ämnen är representerade i Triewalds samling, som symptomatiskt inleds med Bayles Dictionnaire.⁵⁸ Här finns bl.a. Spinozas postuma arbeten (nr 73, 79) och Tindal (nr 163) samt flera andra engelska teologer; de tyska är däremot sparsamt representerade.⁵⁹

Oelreich utnyttjade snart därpå kk:s plädering för att låta förbjudna böcker inflyta i kataloger, som huvudsakligen var motiverad av indragningsmöjligheten, till att göra en deklaration om friheten att äga böcker. - I samband med klagomålen över Les amours d'Anne d'Autriche hävdade han att det stod var och en fritt att såväl äga som försälja skriften ifråga. Enbart en förteckning över böcker fanns det ingen anledning att censurera i, det kunde bara väcka oro hos allmänheten. Han misstänkte att om förbud av detta slag trädde i kraft, kunde det utsträckas till att göra hela boksamlingar möjliga att konfiskera enbart på grund av konjunkturer-na.⁶⁰ Trots att han erinrade om det Triewaldska fallet och dess konsekvenser, beslutade ändå kk att censorn skulle visa upp samtliga kataloger innan tryckningen.⁶¹

Det existerade också hos de censurerande myndigheterna mer allmänna föreställningar om en boks lämplighet eller olämplighet för den ena eller andra gruppen. Detta är av förklarliga skäl något som sällan redovisas, men det bör vägas in vid bedömningen av ett förbud. Boken i sig behövde inte vara farlig för den "upplyste", men om den åsatts ett lågt pris eller uttryckligen vände sig till en grupp som kunde tänkas uppfatta den på ett "felaktigt" sätt var den farlig. Vad som däremot ofta anges som ett skäl till förbud

är att de "enfaldiga" kunde skadas, det är således bara i mycket allmänna ordalag man uppehåller sig vid den gruppen. - Hos de kyrkliga myndigheterna finns ofta den åsikten representerad att bibeln tillsammans med någon enda praktika var tillräcklig för folket; att hindra marknaden från att översvämmas var ett tillräckligt skäl för att förbjuda ett arbete. SK arbetade efter denna princip på 1740-talet, och ifråga om prosten Broocmans översättning av en teologisk skrift kompletterades det med att Linköpings konsistorium ansåg det vara tillräckligt om den fanns på tyska, eftersom språket var "bekant överallt". En osedvanligt krass motivering användes beträffande prosten Sibergs Bönedagstankar. Skara konsistorium ansåg det olämpligt att låta boken komma ut på svenska i stället för på latin, eftersom man kunde tänka sig att en präst oakortat använda sig av den i predikan. I så fall skulle de enfaldiga kunna fatta förakt för prästen om de redan läst den.⁶² Kk markerade sitt missnöje med denna motivering och hävdade att det tvärtom vore nyttigt om alla verk som lade ut Guds ord kom på svenska.

De kyrkliga myndigheternas möjligheter att styra spridningen och därigenom indirekt produktionen av böcker var dock inte uttömda med detta. Vid sidan av bokförläggarna var nämligen kyrkan den mest betydelsefulla kanalen för nya böcker. Detta var främst en riksangelägenhet; i prästeståndets cirkulär från riksdagarna till domkapiteln - cleri comitalis cirkulär - kunde inrymmas uppgifter om böcker prästerskapet ålades eller rekommenderades att köpa.⁶³ Sedan spreds detta vidare genom konsistoriernas egna cirkulär, som dessutom kunde innehålla erbjudanden från enskilda författare eller förläggare.⁶⁴ Det finns dock exempel på att dessa inköp i församlingarna inte enväldigt sköttes av församlingsprästen, utan att de först måste underställas sockenstämman.⁶⁵

Privilegiesystemet

Genom att ge privilegium på ett arbete utnyttjade Kk en subtil censurmetod. Det var möjligt att ekonomiskt underlätta för den förläggare - tryckare, bokförläggare, författare eller annan privatperson och även statligt verk - man av någon anledning ville understödja

eller uppmuntra, men systemet innebar även möjligheter till kontroll av stora sektorer av tryckerinäringen.

Laglig rätt till sitt arbete hade en författare endast i ringa utsträckning. Det andliga ägandet sökte man internationellt på flera håll vid 1700-talets början jämställa med sakägandet - dock utan att någon sådan teori slog igenom.⁶⁶ En förordning från Danmark och 1740-talet tillförsäkrade författarna vissa rättigheter men var ändå främst avsedd att tillfredsställa tryckarna. Här levde uppfattningen kvar att det inte var korrekt av en författare att ta betalt för sitt arbete om han själv kunde förlägga det. - Privilegium, av vilket det första i Sverige beviljades på 1510-talet, var av särskilt intresse för den sökande då det gällde sådana populära arbeten man kunde misstänka att andra ville lägga upp. Specifikt för det svenska privilegiet var att det utfärdades för jämförelsevis kort tid, mellan fem och tjugu år.⁶⁷ Förhållandena vid privilegiegivning komplicerades av att det så länge i Sverige endast existerade sedvanerätt på förlagsområdet, något som ytterligare underlättade för myndigheterna att styra utvecklingen. Då en privilegietvist var för handen 1691 mellan tryckaren Keyser och bindaren Goldenau talade Örnghjelm om de ständiga besvär som oupphörliga eftertryckningar innebar. Sådana gjordes så snart ett verk som kunde tänkas vara inkomstbringande lades upp; bara genom att göra marginella innehållsförändringar eller genom att låta det gå ut i ett annat format trodde man sig kunna komma ifrån ansvar.⁶⁸ Här diskuterades också nödvändigheten av att specificera den tid ett privilegium gällde, inte främst som skydd för den som fick det utan för att garantera att en god bok ånyo skulle få komma ut.

Möjligheterna att gå förbi privilegiesystemet blev med tiden allt fler, och en av de vanligaste metoderna synes ha varit att trycka en bok utomlands och sedan illegalt importera den. Lars Salvius protesterade mot detta 1745, vilket ledde till ett förbud tre år senare mot att trycka böcker utomlands.⁶⁹ I viss mån motverkade emellertid detta förbud de syften man hade med kulturpolitiken, då det gjorde det omöjligt för den expanderande svenska vetenskapen att få sina arbeten tryckta utomlands, där det kunde ske billigare och

med möjlighet att komma undan importrestriktionerna. Vid skisserandet av boktryckarreglementet, som stadfästes 1752, var privilegiefrågorna de tyngsta och mest besvärliga. Under behandlingen i kk var man också hela tiden medveten om denna problematik. Det ansågs dock inte möjligt att i alltför stor utsträckning gå tryckarna till mötes i deras krav på hårdare privilegiebestämmelser, eftersom därigenom visserligen avarterna hämmades men nya kunde uppkomma. Det är att uppfatta som ett försök att lösa detta då kk framställde förslag om att den som fick ett privilegium också måste presentera ett datum då arbetet måste vara slutfört. Tryckarna vände sig mot detta och hävdade att pressarna ofta fick göra uppehåll med enskilda förlag då det kom annat emellan.⁷⁰ Från kk kom också förslag om att privilegium inte skulle vara nödvändigt för mindre skrifter och för periodiska publikationer samt att hela privilegiumsmarknaden borde regleras via frivilliga överenskommelser mellan den som tidigare haft ett privilegium och den som på nytt önskade lägga upp ett arbete. Man ville även uppmuntra olika översättningsvarianter genom att vara restriktiv med privilegium. Däremot ville man inte yttra sig om huruvida "förbättrade editioner" skulle få komma ut under det att ett privilegium gällde utan överlämnade avgörandet i varje sådant fall till Societeten. Genom reglementet fick författarna i viss mån sin ställning stärkt. Det var dock, liksom tidigare, arbetets nytta som stod i första rummet, inte förläggaren.⁷¹

I censors arbetsuppgifter ingick att behandla privilegieansökningar men också att ta ställning i de ibland mycket besvärliga privilegietvisterna.⁷² Det är logiskt att Örnghjelm i sitt tidigare nämnda förslag från 1693 förespråkar privilegium för alla böcker, något som skulle ha underlättat censors arbetsbörda i hög grad. - Det finns här inte anledning att göra en utförlig analys av privilegiesystemet men det bör beaktas i relation till censorsämbetet. I de utlåtanden av censorerna som finns bevarade gällande privilegier är det uppenbart att ett arbetes nytta är den väsentliga bedömningsgrunden. Det visas i exemplet med Delsboprosten Leneaus, som sökte privilegium för en svensk geografi; här talar Benzeltjärna just om att behovet motiverar privilegium.⁷³ Samma överväganden var

för handen då han bedömde Skaratryckaren Möllers ansökan om Benthams herdabrev - i detta fall ansåg han det vara nyttigt mot villfarelser.⁷⁴ Här komplicerades ärendet av klagomål från den förra privilegieinnehavarens änka, som uppgav att hon skulle åsamkas stor förlust, något som Benzelstjerna emellertid inte ansåg sig behöva ta ställning till då privilegiet hade gått ut och hon inte ägde någon förtur.

Hos censorn låg även avgörandet om huruvida ett föreslaget arbete kunde sägas skilja sig så mycket från ett tidigare att privilegium var möjligt att bevilja. Exempel på detta är Oelreichs memorial när lektor Streling ansökt om privilegium på en utökad upplaga av Cellarius' latinska grammatik, vilken Salvius samtidigt hade privilegium på.⁷⁵ Han säger sig vid genomgången ha funnit att även om exemplaren överensstämde så hade Streling använt sig av en annan metod - ett extra motiv till att bevilja privilegium tycks det vara att Oelreich finner det glädjande att skolmän utarbetar något av värde, vilket var sällsynt. Då detta inträffade efter Boktryckerisocietetens bildande gällde det att pröva om man kunde förbigå den tidigare privilegieinnehavaren. Kk ansåg å ena sidan att om det vid privilegietidens utgång fanns många oförsälda exemplar, borde ett privilegium förlängas. Å andra sidan borde en sådan som Streling uppmuntras i sitt intresse och det var kk:s skyldighet att gynna sådana initiativ. Trots allt såg man sig tvingad att hålla på reglementet. Redan dagen därpå poängterade Oelreich åter den grundläggande skillnaden mellan den tidigare versionen och Strelings. Han hade tytt reglementet så, att det endast gällde privilegier utfärdade efter att detta trätt i kraft. Här lyckades han få kk att tillåta Streling, som dock ej fick använda den för försäljningen säkert välgörande Cellarius' namn.⁷⁶ - Detta gick helt i linje med vad Oelreich propagerat för under 1740-talet, nämligen att hela skolboksmarknaden borde rationaliseras, att de lärde skulle författa böckerna och att alla tryckare skulle få del av vinsten. Genom sådana åtgärder kunde, enligt honom, en större marknad för svenskproducerat skolboksmaterial skapas och importen begränsas.⁷⁷

Slagsmålen var legio då ett privilegium gått ut eller då ett populärt verk var på väg att översättas. Också i denna situation

var det möjligt för censorn att agera förhållandevis självständigt eftersom det var på honom det berodde om utlåtande skulle begäras in från någon eller om den sökande helt sonika skulle beviljas privilegium. Oelreich underställde dock kk frågan om Pontoppidans herdabrev.⁷⁸ Då det gällde detta hade nämligen Karlstads konsistorium begärt att få ge ut det och då endast ange sitt eget imprimatur, inte kk:s. Ett år senare ville en privatperson ge ut det och då hade kollegiet att ta ställning till konsistoriets begäran, dock utan att avgöra frågan. Till sist kunde man konstatera att boken var på väg att ges ut, men nu med SK:s imprimatur, och såg då ingen möjlighet att hindra detta företag. Frågan är här vilket intresse Oelreich hade i affären. Det är tydligt att han varit drivande vid de båda tillfällena privilegiet diskuterades. Givetvis kunde den sökande även begära ett privilegium med betydligt större räckvidd än bara en tids fredande. Ett exempel på detta är Jakob Serenius' lexikon: för detta ville författaren ha privilegium för hela lexikonmarknaden samtidigt som hans ortografi skulle auktoriseras. Kk tog helt avstånd från sådana generella privilegier, liksom man ansåg att en ortografi inte kunde påbjudas eller ges exklusivt privilegium för.⁷⁹

Vid sidan av privilegier kunde kk även gå in med direkta tryckningsbidrag. Ett av de mer kända fallen var "rikspoeten" Gustaf Lithou.⁸⁰ Det grova smicker Lithou bestod sina presumtiva gynnare i många skrivelser resulterade aldrig i någon uppskattning av hans författarskap. Då det gällde hans "Poemata" skulle pension inte utdelas förrän han fått censors imprimatur. Oelreich sökte uppenbarligen hindra skriften, men kk lät den passera efter att ha strukit en passage om Sinclair man fann mindre lämplig.⁸¹ I fråga om Lithous skrifter fungerade Boktryckarsocieteten som remissinstans och det var ett av de få tillfällena detta skedde. Då förslag väcktes om utgivande av hans efterlämnade produktion gick det ut på att arvingarna, akademier och gymnasier gemensamt skulle stå för kostnaderna, något som Societeten knappast ansåg genomförbart. Här antydde också att de småskrifter det var fråga om var i behov av översyn inte bara språkligt utan också politiskt, "...tarva urskillning och granskning /vad det gäller/ tillämpningen uti närvarande tider".

Det går trots det ringa materialet att fastställa censorns tämligen stora inflytande på privilegieärendena, även fast dessa automatiskt måste underställas kk.⁸² I fråga om Streling kunde Oelreich påverka kollegiet till att ändra ett redan fattat beslut. Det är däremot svårare att finna några medvetna styrningsförsök från kk:s sida. I och med att privilegierna ofta var knutna till teologiska verk fanns här annars en uppenbar möjlighet att styra produktionen av dessa utan att behöva koppla in de kyrkliga myndigheterna. Det är inte möjligt att konstatera huruvida privilegiet var en hämmande faktor för bokproduktionen. Ett klagomål från Israel Arnell, Stadslagens utgivare, till Rosenadler ger en aspekt av problemet. Han önskade nämligen få privilegium redan efter fem eller sex renskrivna ark, i annat fall riskerade han att i onödan skriva arbetet tre gånger: en gång i koncept, en gång för censuren och en gång till tryckaren.⁸³

Censors arbete - kontakt med tryckare och författare

I en framställning av censurens funktion i samhället är det av värde att söka fastställa hur censorn själv uppfattade sin syssla och hur det dagliga arbetet gestaltade sig. De direkta uttalanden som finns bevarade syftar oftast på speciella affärer, men ibland uttalar han sig mer generellt. - En förhållandevis idyllisk bild av censorns arbete ger Rosenadler indirekt då han klagar över Carl Ribens skrift (nr. 20). Censor hade givit tryckningstillstånd eftersom ingenting fanns som stred mot religionen eller bonos mores, dock med tillägget att manuskriptet först skulle visas upp i kk. Då det sedan ändå trycktes utan att så skett, konstaterar han att detta var det värsta självsvåld han under 18 år som censor varit med om.⁸⁴ Samtidigt passar han emellertid på att klaga över att det ständigt kom ut skrifter utan lagstadgad censur.

Det var nästan enbart vid de teologiska verken kk hade anledning att göra större översyner av tryckerinäringen. I samband med Rosén (nr. 31) gjorde Benzelstjerna - uppenbarligen på order - en granskning av hur de svenska boktryckarna skötte sig. Stockholms-tryckarna, som han ständigt vakade över, hade uppgivit att de alltid

satte sitt namn i böckerna. Värre var det enligt honom med det Broocmanska tryckeriet i Norrköping, och i Göteborg hade det trots konsistoriets vaksamhet kommit ut en "andelig kortlek". Kk uppmådde Benzelstjerna att kontakta tryckarna utanför Stockholm. Detta sade han sig inte kunna göra, då dessa inte stod under hans in-seende; däremot borde konsistorierna underrättas.⁸⁵ Här är således att märka att Benzelstjerna inte ens ansåg sig ha rätt att direkt instruera tryckarna i allmänna frågor. Visserligen var detta korrekt beträffande sådana som lydde direkt under domkapitlen, men i Norrköping, Göteborg och Åbo fanns andra. Han säger också avsikten vara att ge respektive biskop noggranna instruktioner om hur sådant borde skötas i framtiden. Hans uppgifter kan anses tyda på att kontakten mellan de fyra bröderna Benzelius/Benzelstjerna fungerade väl, detta informella kontaktnät är något man måste ha i åtanke för att kunna bedöma just Gustaf Benzelstjernas insats som censor. - Prästerskapet var också den grupp som starkast ivrade för ökad kontroll av tryckerierna och Olof Kiörning tog vid riksdagen 1746/47 upp de tidigare framlagda förslagen om inrättande av en boktryckarsocietet som skulle bli ansvarig för de enskilda tryckerierna.⁸⁶ Förslaget prövades emellertid aldrig eftersom det uppenbarligen inte nådde kk. Oelreich är naturligtvis den som flitigast yttrar sig om hur censursämbetet borde uppfattas. I samband med bokauktionisten Geists förslag om hur bokauktionerna bäst borde organiseras slog censorn ett slag för bildandet av en inhemsk kår av bokhandlare som kunde ta sig an den utrikes avsättningen av svenska verk.⁸⁷ Den svenska marknaden var betjänt av att bokauktionerna organiserades bättre så att landet kunde få tillgång på svenska böcker och manuskript. Censor såg bokauktionen som själva kärnan i ett Sverige där kulturen vårdas. Att avsikten i själva verket var att än fastare knyta bokauktionen till censursämbetet framkommer av följande passus: "Litteraturen /skulle/ mycket hjälpas, om en riktig nexus giordes imellan det kungl. och de öfrige publique biblioteken, Boktryckarsocieteten, bokauktionen och den correspondence, som cens.reg. bör hålla med utrikes academier..." - Sambandet mellan Oelreich och bokauktionskammaren tycks annars ha

fungerat smärtfritt. Förmodligen underlättades det av de personliga förbindelserna mellan Oelreich och dess notarie, Erik Ekholm.⁸⁸

Oelreich intar på många sätt en särställning bland censorerna genom sina olika bindningar till personer vars litterära produkter inte alltid behagade myndigheterna. Han var själv verksam som författare, utgivare och censor i ett och samma ärende (Ärlig svensk), som nära vän och kommissionär (åt Nordencrantz) och som vän och rådgivare åt flera författare (bl.a. Ekholm). Detta gjorde att de gängse rutinerna i förhållandet mellan censor och litteraturproducent sattes ur spel. I fråga om de teologiska skrifterna är det ofta svårt att avgöra vilken roll Oelreich spelade. En skrivelse kunde komma till SK från en författare men via Oelreich och det är i många fall troligt att han uppmuntrade en klagande att underställa ett klagomål. Ofta spelade han ut ett argument klaganden hade särskild svaghet för: det ekonomiska, avbrott i tryckningen av en bok kunde förorsaka ekonomiska problem för flera av de inblandade. Oelreich tar i flera sammanhang fasta på detta som han uppenbarligen funnit verksamma argument. I sin förklaring över prästeståndets klagomål på riksdagen 1751-52 beträffande de allmänna missförhållanden som man ansåg råda i censuren konstaterar han kortfattat att bindare och förare alltför mycket led av en konfiskation då de inte själva varit i stånd att bedöma om en bok varit tillåten i de fall tryckarna inte försett den med någon imprimaturstämpel. Här talar Oelreich mot sig själv, det var givetvis dessa yrkesgruppers skyldighet att inte ta emot en svensk bok som saknade imprimatur. Då tryckaren Merckell i fråga om Sions sånger sökte få ett retroaktivt imprimatur av SK med hänvisning till att han haft stora kostnader var det emellertid verkningslöst. - Mest som en åsikt beträffande teologiska myndigheters rätt skall nog Rosenadlers svar på SK:s begäran att alltid få se sista korrekturet uppfattas. Han hävdar nämligen att detta var onödigt, eftersom han sagt till tryckarna att inga ändringar fick göras i detta korrektur.⁸⁹

Kontakten mellan tryckaren och censor kunde vara förhållandevis okonventionell. Vid förhöret med Salvius om Sparbössan (nr.41) sade denne att Oelreich inte brydde sig om att sätta sitt imprimatur

i en del skrifter och att det för hans egen del räckte att se att det fanns rättelser av censorns hand. Ett förfaringssätt Oelreich åtminstone i ett fall tillämpade var att låta den som angripits i en skrift läsa den. Ett av Carl Brunckmans många besvär gällde hans skrift Skalderön, som han nästan ett år tidigare lämnat till Oelreich.⁹⁰ Skriften var en vederläggning av Erik Ekholms utlåtelse mot Brunckman i Mercurius. Här hade Oelreich tillämpat en säregen metod; han säger nämligen att skriften gått på remiss till Ekholm och att han inte fått den åter. Detta är enda gången ett dylikt förfarande nämns, och det är omöjligt att avgöra om Oelreich tillämpade det vid flera tillfällen.⁹¹ Kk krävde dock en närmare förklaring av censorn. Han uppgav då inte mer än tidigare, förutom att skriften ändå varit av sådant innehåll att den inte kunde tillåtas. Han fick order att omgående dra in den. Emellertid hade Ekholm redan lämnat den till kämnärsrätten. Det finns flera exempel på tidigare okända åtgärder som Oelreich tillgrep de sista åren av sin ämbets-tid. 1766 tillställde han SK två provexemplar av tre ark av Brunckmans Riksvården. Han sade sig ha låtit trycka dessa eftersom manuskriptet varit svårläst. SK fann att skriften var identisk med en som man redan tidigare nekat tryckningstillstånd. Man ansåg förfarandet med provtryck i högsta grad olämpligt, och lyckades få ett generellt förbud mot sådant till stånd.

I fråga om Dalin tycks Oelreich ha handlat på ett dubbeltydigt sätt. I samband med att Svenska friheten trycktes negligerade Dalin på ett flagrant sätt Oelreichs tillsägelser och den senares förtrytelse finns flitigt dokumenterad i kanslirättens handlingar. Då Witterhetsarbeten skulle omtryckas tio år senare framhåller han däremot vikten av "historisk sanning" vid omtryckningen av bl.a. Svenska friheten och Herde-spel. Vid förfrågan därom håller han en ovanligt saklig ton och låter inte sitt tidigare agerande påverka framställningen.⁹² Kk sökte sedan lösa frågan så smidigt som möjligt utan att göra alltför stora inskränkningar i kanslirättens dom. Däremot inskred man tydligen mer inofficiellt och såg till att varken Herde-spel eller Kalottpredikningarna kom med i den nya editionen.

En specialproblematik, som stundom berördes i samband med Oelreichs klagomål, var censorns censuravgifter och sportler. I klagomål från 1760-talets början talar han om sportlerna som den huvudsakliga ersättningen för censor på grund av den dåliga lönen. Han ser en positiv sida av sportlerna, de bidrar till att göra en censor arbetsam. Enligt censorn hade hans amanuens, Anders Wilde, kunnat utnyttja systemet till att lägga beslag på brud- och gravskrifter, som gav de bästa sportlerna, under det att han själv fått de arbetsamma och minst inbringande manuskripten. Kk diskuterade detta både internt och i skrivelser till K.Maj:t; man lämnade därhän om någon form av "frivillig erkänsla" erlagts åt censorn, men såvitt man visste var Oelreich den förste censorn som genom informella påbud velat binda de sökande att erlægga vissa avgifter - något man fann vara mot all billighet. Det som betecknats som sportler var enligt kk en möjlighet för den lägre betjäningen att förbättra sina löner; till denna kategori kunde censorn inte räknas - dessutom innebar avgifterna till censor en belastning för vittra pennor.⁹³ Ytterligare påbröd till detta fick kk av Boktryckarsocieteten. På 1750-talet diskuterade denna problemet efter en anmälan av tryckaren Nyström, som i allmänna ordalag beklagade sig över branschens dyrtighet, då särskilt pappersbristen och censuravgiften. Enligt honom kostade censuren för den typ av litteratur han sysslade med, visor och små historier, nästan lika mycket som papperet; exempelvis var författararvodet lägre. Anledningen till att de inkomstbringande brud- och gravskrifterna blivit allt färre såg Nyström just i censuravgiften. Han redogjorde här också för hur godtyckligt Oelreich handskats med denna: att han vid somliga tillfällen angivit en summa, vid andra en annan och att han tagit ut avgiften trots att manuskript sänts åter.⁹⁴ Inför kk ansåg Societeten det uppenbart att denna avgift avskräckte vittra män från att ge ut sina skrifter. Även Anders Wilde yttrade sig och sade att han redan på den tiden han var amanuens hade hört klagomål över sportlerna. Skillnaden mellande olika expeditionerna var just att det hos Oelreich inte fanns några fasta sportler; av den anledningen förstod han inte hur censorn kunnat likna sina avgifter vid dessas. Wilde framhävde särskilt risken

av att ett arbete kunde beläggas med avgift två gånger, om det tidigare censurerats av Collegium medicum eller ett konsistorium. Här låter han således framskymta att även konsistorierna betingat sig avgifter, något som inte framkommit i materialet i övrigt. Oelreichs yttrande att sportlerna gör en censor arbetsam finner han vanhedrande för ämbetet; det vore att likna censorn vid en daglönare. - Uppgift står således mot uppgift huruvida ett organiserat sportelförfarande praktiserades. Att ett sådant verkligen förekom förefaller ställt utom allt tvivel, men däremot är det svårt att fastställa hur stor del av tryckarens eller författarens totala kostnad det utgjorde, otvivelaktigt en betydande summa i tider då prisläget i övrigt var högt. En annan problematik är givetvis om de båda censorerna på 1760-talet tillämpade olika sportelsystem och i så fall om detta gav författarna anledning att vända sig till endera av dem.⁹⁵

En särskild kategori i censurhänseende utgjorde naturligtvis de högsta ämbetsmännen. Benzelstjerna godkänner vid ett tillfälle ett av Tessins skämtstycken, som dock kom ut i en minimal upplaga.⁹⁶ Den annotation han då gör kan uppfattas som en antydning om att han inte ansåg att det fanns möjlighet att driva igenom eventuella anmärkningar. - Problemet med speciella hänsynstaganden sattes på sin spets vid kanslirätten mot Dalin för bl.a. kalottpredikningarna. Redan i samband med diskussionen i kk om den nya utgåvan av Svenska friheten såg sig hovkanslern Hamilton föranledd att till kk:s protokoll diktera att kungen blivit missnöjd över att Oelreich förbjudit Momma att leverera de tryckta exemplaren, trots att nytrycket skett på kungens order. Via kanslern hänvisade kungen, utan namns nämnande, till några precedensfall där enskilda låtit trycka sina skrifter utan censors imprimatur. Dessutom framhöll han det onödiga med censur då det inte var fråga om en ny skrift utan bara om ett nytryck. Hamilton anmärkte att reglerna måste hållas i helgd och Oelreichs yttrande inkrävdes.⁹⁷ Både kk och senare kanslirätten gjorde noggranna undersökningar av om Oelreich på något sätt eftersatt sina skyldigheter, men man fann att så inte var fallet. Mommas åberopande av kungens enskilda befallning kunde inte upphäva censors

åligganden. Oelreich kritiserade i ett memorial alla de småstycken som härrörde från hovet och som tryckts utan censur. Då Momma uppkallades och fick svara för detta, sade han att under alla de år han varit kunglig tryckare hade det varit kutym att allt som kom från kungen fick tryckas utan censur. Han sade sig också ha tryckt allt vad "excellenserne" befallt honom, något som i synnerhet gällt Carl Gyllenborg men även Tessin och von Höpken. Det kunde då avse såväl tal och komedier som "pièces fugitives". Samma förhållande ansåg han gälla något från kk eller från ett annat kollegium; deras önskemål hade enligt Momma alltid ansetts som högsta lag. Ett annat anmärkningsvärt yttrande han fällde var att en order från censor aldrig gällt som förbud utan endast som rekommendation; ett förbud var inte giltigt förrän det kom från kk. Än mer förvånande är att Momma, den främste svenske boktryckaren, sade sig inte känna till censureringstvånget för nya upplagor. - För att rätt förstå detta är det nödvändigt att vara insatt i de inbördes relationerna mellan Momma och hovet och mellan Momma och Oelreich. Tryckaren fungerade som leverantör av allt tryck till hovet och även av de alster hovet närstående personer fann för gott att lägga upp. Det tycks som om dessa förbindelser var avgörande för hans resoluta hållning; några konfrontationer med Oelreich är inte kända.

Under rättegången försökte Momma att modifiera sina tidigare yttranden om den fullständiga friheten för honom att trycka hovmaterial, men höll i alla fall ryggen någorlunda fri.⁹⁸ Han påpekade att det var ett välkänt faktum att Dalin ofta skötte censuren i Oelreichs frånvaro; detta samt att Dalin var känd som en lycklig författare gjorde att han inte ansåg sig ha anledning att läsa igenom innan tryckning skedde. - Den litteraturtyp det här var fråga om var hela perioden igenom försvinnande liten, men Mommas uttalanden visar ändå tydligt att man ansåg att de höga ämbetsmännen befann sig i en särställning. Det var i detta fall Oelreichs klagomål som var det exceptionella.

Censors arbete - Benzelstjernas censorsjournal

En möjlighet till intensivstudium av en kortare period erbjuder den journal som bevarats efter Gustaf Benzelstjerna. Det var en journal

för hans personliga bruk, vilket fått till följd att de företagna åtgärderna ibland redovisats med stor noggrannhet, ibland endast summariskt.⁹⁹ Den sträcker sig från juni 1737 till februari 1746 och omfattar 851 arbeten fördelade på 934 censurtillfällen.¹⁰⁰ Journalen är utgiven i en föredömlig edition av Leonard Bygdén och Emile Lewenhaupt, och i det följande är det denna utgåva som används.¹⁰¹ Vid jämförelser med trycklistor framkommer det att journalen är fullständig utom vad gäller tillfällesskrifter.¹⁰² Under de första åren utgjorde dessa en stor del av materialet men efter 1740 försvinner de helt, trots att ingreppen i dem - som huvudsakligen var av språklig art - inte torde ha blivit färre. Redan 1739 konstaterar Benzelstjerna att åtskilliga brud- och gravskrifter i det följande utelämnats; ändå gör han sedan vid några tillfällen politiskt motiverade ändringar i sådana. Eftersom dessa helt låg inom censorns revir, ansåg han det förmodligen mindre motiverat att redovisa varje schablonartad småskrift.

Materialet fördelar sig enligt följande:

1757 (juni-)	1738	1739	1740	1741	1742	1743	1744	1745	1746
75	264	120	92	94	80	81	83	52	6
varav brud- och gravskr.									
49	87	30	12	7	15	9	2	-	5

I löpande nummerföljd är det 934 titlar; här ovan har även vid några tillfällen gjorts justeringar, då Benzelstjerna under varje huvudord antytt att det är fråga om t.ex. tre bröllopsskrifter. A andra sidan innebär förfaringssättet att en skrift som utkom i nummerföljd har tagits upp vid flera tillfällen. Mest tydligt är detta för år 1738, då Lars Salvius' Tankar öfwer den svenska oeconomien tas upp vid 33 separata tillfällen och Thet svenska nitet, Olof Celsius' och Andreas Hesselius' skrift, vid 29 tillfällen.¹⁰³ Ändå är det motiverat att redovisa varje tillfälle eftersom anmärkningarna mot varje ny del av dessa publikationer ofta var många. - Det förekommer således tillfällesskrifter även efter 1739, några

som kan sättas i samband med Ulrika Eleonoras död men även flera andra, huvudsakligen med anknytning till högre ståndspersoner. Det förefaller troligt att detta var skälet till att de togs med. En annan orsak kan vara att de innehöll politiskt känsligt stoff och att Benzelstjerna önskade kunna gendriva angrepp genom att hänvisa till att han enligt journalen behandlat dem - något sådant går dock inte att utläsa av de aktuella skrifterna.

Genom journalen känner vi också arten och vidden av censorns anmärkningar bättre än på något annat sätt. - Om auktionskataloger och rättegångshandlingar - litteratur som var föremål för särskild behandling - undantas, återstår ca 900 ärenden. Av dessa var enligt journalen 164 (18%) föremål för ingrepp av censorn. Lättaste sättet att klassificera dessa ingrepp är att göra det i enlighet med de tre huvudgrupperna: boni mores, stat, religion; samt dessutom sådana ingrepp som betingades av språkhänsyn och sakfel eller av angrepp mot enskilda. Resultatet blir då: boni mores 8 stycken (5%), angrepp på enskilda 9 (5%), språk och realia 70 stycken (44%), stat 62 (39%), religion 8 (5%). Värdet av en sådan indelning är emellertid diskutabelt. Åberopandet av språkfel kunde lika gärna innebära att författaren framfört politiskt antastliga åsikter. De rubriker Benzelstjerna ger sina bedömningar är ofta ytterst oprecisa. Inte heller redovisas här de verk han direkt lämnade till kk för att inhämta dess åsikt. - Den post på 11 verk som blir över är sådana där han anger "olämpliga uttryck" och liknande och där det inte går att fastställa ens den ungefärliga orsaken till ingreppet. De totalförbudna verkens antal är 26. Här återfinns bl.a. Dalins Wisdoms-prof, som det av formuleringen att döma förefaller som om Benzelstjerna förbjöd 1739; den kom emellertid ut samma år. De totalförbudna fördelar sig förhållandevis jämnt mellan kategorierna, och det skall observeras att det givetvis tedde sig lättare för censorn att totalförbjuda en liten skrift som innehöll ett antal fel än ett omfattande verk som innehöll lika många fel. Emellertid kan konstateras att de totalförbudna tycks ha minskat efter 1740; Benzelstjernas formuleringar är dock så otydliga att man inte kan dra några säkra slutsatser. Angreppen på religionen är av förklarliga

skäl få eftersom kyrkan redan utfört sin del av censuren. Det är därför främst skrifter som innehåller politiska satser som är intressanta. Ytterst sällan är det dock fråga om några allvarliga anmärkningar utan i de flesta fall är det enstaka ord Benzelstjerna vill ändra på. Ofta rör det sig om mindre smickrande anspelningar på ryssar eller om ståndsstrider och då framför allt angrepp på prästerskapet; endast i ett fåtal fall gäller anmärkningarna några centrala inrikespolitiska frågor.

Väsentligt med censorsjournalen är att den visar Benzelstjernas arbetsmetod och hur han själv uppfattade sin uppgift. Vad han nästan genomgående gör till föremål för ingrepp är den språkliga formen; han söker efter direkta språkliga tvetydigheter eller grammatiska missgrepp. Samtidigt som detta ger en god bild av de grova medel tidens satiriker arbetade med, visar det att han såg sin roll också som språkgranskarens. Då han ger ett kortfattat omdöme om en skrift och utan närmare motivering framför en grav anmärkning bör detta snarast uppfattas som att han hade innehållsliga anmärkningar att rikta mot den, vilka inte var lika lätta som de språkliga att kortfattat precisera. Journalen visar tydligt att censorn följde med i såväl den svenska som den internationella litteraturen inom ett vitt fält. Det är ändå svårt att avgöra huruvida hans annotationer som refererar till alldeles nyutkomna böcker är "lärdomsprål" eller reella anmärkningar. Detta aktualiserar ett centralt problem i fråga om journalen: är den att betrakta som en privat minnesbok eller som ett halvofficiellt beslutsunderlag? Den personliga prägel och föga genomarbetade form anteckningarna har stöder visserligen det förra antagandet, men samtidigt måste den i en konflikt censor-kk ha kunnat användas inför de överordnade. Det är i ljuset av detta vi bör se beslutet att utelämna personverserna. Då de politiskt intressanta skrifterna blev fler, måste censorn prioritera och det var personverserna som ur statens synpunkt var de minst intressanta. Om däremot censorsinstruktionen skulle följas, var det denna typ av skrifter censorn borde lägga ned största arbetet på. Censorsjournalen får därför sitt värde genom att visa hur censorns arbete allt mer fokuserades på för makthavarna central

litteratur, ett intryck som en första blick på journalens alla anteckningar om grammatiska felaktigheter inte förmedlar.

Oelreichs väg till censorsämbetet

För samtliga censorer före Nils von Oelreich gäller att de antingen från poster utanför kansliet kallades till ämbetet eller att de gick den vanliga kanslibanan och därmed såg censoratet som en naturlig fortsättning i karriären. I Oelreichs fall har vi dock att göra med en akademiker som strävar efter att bli just censor; hans centrala roll motiverar också en något närmare undersökning av hans göranden innan han 1746 utnämndes.

Oelreichs biografi för yngre år är förhållandevis litet känd.¹⁰⁴ Efter att ha varit elev till Andreas Rydelius och utnämnts till docent i matematik och adjunkt i filosofi blev han i slutet av 1720-talet lärare för Hans von Fersens båda söner. Redan som mycket ung student hade han också varit den unge Sven Brings handledare.¹⁰⁵ Han blev kvar i Uppsala hos sina adepter åtminstone t.o.m. 1733, då han gav fortlöpande rapporter om deras framsteg till von Fersen.¹⁰⁶ Från hösten 1734 var han emellertid åter i Lund men hade inte helt släppt kontakten med den inflytelserike Fersen; han rekommenderar nämligen Bring som en lämplig efterträdare, som en person försedd med stora gåvor.¹⁰⁷ Under dessa år utnyttjar han vid flera tillfällen Fersens benägna hjälp, särskilt i de många utnämningsstrider han invecklades i vid Lunds universitet.

Då Oelreich sökte censorssysslan för första gången 1737 placerades han före Benzelstjerna och i dennes brevväxling med brodern Erik finns en löpande kommentar till detta utnämningsärende. I maj kallar han Oelreichs handlande att anföra "en och annan omständighet" för djärvhet. Biskopen var tydligen bättre informerad än vad detta ganska platta yttrande låter förstå; han säger sig nämligen blygas över att en akademiker vill vinna framgång på det sättet. Benzelstjerna antyder att Rosenadler velat ha Oelreich som efterträdare och därför sökt "derivera" tjänsten på honom, i ett senare brev talar han även om en viss "discretion" för detta.¹⁰⁸ Benzelstjerna klagade emellertid över rangordningen, bl.a. genom att på-

peka att en disputation, *De connubio artis et naturae*, som Oelreich hade hävdad att han författat 1722 i själva verket var av Lagerlöf och att han inte heller som han uppgivit hade blivit praepositus vid Kungl. biblioteket 1729. Märkligt nog tycks kk åtminstone officiellt inte ha tagit intryck av redogörelserna för Oelreichs uppenbara lögner utan sade att det inte kunde rubba intrycket av att han var en lärd man. Likafullt slutade striden med att Benzelstjerna i rådet utnämndes till censor. De närmast följande åren i Lund, då Oelreich utnämndes till professor i historia litteraria, kännetecknades av flera akademiska stridigheter, bl.a. om hans säte i konsistoriet och om han skulle tillåtas att göra en utlandsresa just som han tillträtt som rector magnificus. I samtliga mål var Oelreich dock den segrande.¹⁰⁹

Därefter följer de okända åren i Oelreichs liv. Tydligt är att han sköt på avresan åtminstone ett år och att denna inte anträdde förrän efter höstterminen 1739.¹¹⁰ Det går att konstatera att han är tillbaka i tjänst hösten 1744, följande vårtermin fungerar han som filosofiska fakultetens dekanus.¹¹¹ Däremellan finns endast spridda bidrag till hans biografi; ett obekräftat rykte gör gällande att han skulle ha mottagit utnämningen till professor i teoretisk filosofi i november 1739 i Berlin, således på utresan, vilket inte behöver betvivlas. I slutet av 1741 kom han till Paris efter att ha gjort en lång resa genom Tyskland och 1744 var han i Haag, där han blev förväxlad med Arckenholtz. Andrahandsuppgifter säger att han vid resan genom Tyskland fick ett helt uppslukande intresse för medicin samt att Wolff vid samtal med honom skulle ha frågat: "Ist der Man mal klug?"¹¹²

Redan tidigare hade han knutit betydelsefulla kontakter med von Fersen, nu grundlades tydligen bekantskapen med Tessin, som skulle hjälpa honom i samband med *Ärlig svensk*. En oskrymd formulering av Oelreich i ett kondoleansbrev i anledning av Tessins död säger att han i både Frankrike och Sverige rönt stor nåd av Tessin, "til min lyckas främjande" - det får vara osagt om detta främst syftar på Tessins senare hjälp vid tjänsteansökningar.¹¹³

Inte långt före Benzelstjernas död lade Oelreich fram ett projekt som bör ha spelat in då han erhöll tjänsten. I en supplik till

K.Maj:t redogjorde han för sina grundliga studier och utlandsresor, vilka särskilt resulterat i ökade kunskaper i lanthushållning; hans plan var nu att bilda en ekonomisk societet för vilken han önskade privilegier.¹¹⁴ Oelreichs projekt talar om en akademi vars främsta syfte skulle vara att stödja manufakturerna genom att utveckla Sveriges existerande naturfyndigheter med hjälp av ett till akademien hörande kemiskt laboratorium. Denna produktion av för landet nyttiga varor skulle ge societeten tillräckliga inkomster, så att den kunde knyta nyttiga personer till sig och ytterligare stärka sin självständighet. Vad han därför önskade var att staten skulle skydda eventuella upptäckter med privilegium och ge befrielse från tullar på såväl sådant man var tvungen att köpa in som på export av färdiga produkter. Societetens integritet skulle skyddas ytterligare genom att den aldrig skulle kunna tvingas att uppge sina upptäckter. Vilken form av medlemskap Oelreich ansåg borde komma ifråga framgår inte klart. Uppenbarligen önskade han locka både svenskar och utlänningar genom ekonomisk kompensation och genom löfte om höjd karaktär samt ytterligare "höjd distinktion" så snart de utträttat något till societetens fromma. De medlemmar som inte hade någon annan tjänst skulle dessutom befrias från alla slags pålagor.

Behandlingen av projektet uppdrogs åt en särskild deputation av ledamöter ur kansli-, kommers- och kammarkollegierna med Tessin som ordförande.¹¹⁵ Denna accepterade i stort sett samtliga Oelreichs förslag med endast små ändringar; man ville inskränka hans önskemål om skattebefrielse för dem som inte hade ämbeten endast till att gälla sådana inom vissa näringar. Dessutom uppfattades hans försök till fullständig mörkläggning av verksamheten som varande knappast seriöst och man hänvisade till 1739 års manufakturprivilegier. Dessa stadgade i §29 att uppfinningar av maskiner, fabriker och liknande i varje enskilt fall skulle undersökas och då användandet väl garanterats kunde uppfinnaren få privilegium, i bästa fall påspätt med bidrag ur Manufakturfonden.¹¹⁶

Oelreichs förslag uppvisar både likheter och olikheter med andra samtida projekt. Störst likhet har det med Duhres några årtionden tidigare till ett laboratorium mathematico-oeconomicum, som visser-

ligen skulle fungera som utbildningsanstalt men samtidigt vara en bildande societet.¹¹⁷ Likaså finns stora likheter med Olof Hamréns förslag, som tillkom före manufakturförordningen; dennes societet har både uppfinnande och administrativt/undervisande moment, men väsentligt är att den skall bestå av personer som befriats från andra publika sysslor.¹¹⁸ Gentemot Vetenskapsakademien profilerar sig Oelreichs förslag starkt genom inriktningen på manufakturerna, att främst fungera som en uppbäckare av dessa. Trots att ingenting synes ha gjorts för att starta Oelreichs projekt återkommer han ännu flera år senare till detta i ett brev till den svenske envoyén i Haag, von Preis, då han ber denne föreslå förtjänta utläningar till ledamöter.¹¹⁹

På våren 1746 avled Benzelstjerna och Oelreich var ånyo sökande. Vid diskussionen om tjänstens tillsättande berördes särskilt gränsdragningen mellan bibliotekariens och censorns sysslor.¹²⁰ Skutenhielm trodde att det inte skulle innebära några men för bibliotekarien om man tillsatte en akademiker. Att tjänsten skulle anses akademisk stod klart, eftersom man ansåg att den fordrade stora kunskaper i historia litteraria, lärda språk och andra discipliner. Det var med denna motivering Oelreich placerades framför sina medtävlare.

Det är tydligt att Oelreich kunde räkna med stöd från inflytelserika grupper under de första åren av den nya verksamheten. Nästan omgående föreslogs nämligen i MSD att han skulle få säte och stämma i Kk och dessutom bli ledamot av Uppfostringskommissionen, då han genom sitt arbete var nyttig för denna. Kk gick inte den förstnämnda begäran till mötes, till viss del kan det ha berott på att von Stiernman ansökte om att han också borde få säte i sådana mål som rörde hans ämbetsområde.¹²¹ Det kan naturligtvis vara så att Oelreich såg möjligheter att också på kort sikt förbättra sina ekonomiska villkor, men det är lika troligt att han, möjligen med stöd av de framstående hattar han kunde räkna som sina gymnare, såg censursämbetet som en utgångspunkt från vilken han kunde hoppas på högre poster. Vad som tycks vara spår av en diskussion över detta tema finner man i ett brev från David Nehrman till Oelreich 1738

i vilket han klagar över trälandet vid universitetet, "denna lort-hålan", och kansliet och undervisningen i sysslor som hör till detta ses som något mycket eftersträfvansvärt.¹²²

1700-talet präglas av en till synes förhållandevis måttlig ökning av litteraturproduktionen. Det var inte heller så mycket i fråga om den inhemska produktionen som i fråga om den importerade litteraturen som censorn ansåg sig ha problem. Emellertid är det inte heller där någon nämnvärd ökning, utan problemen torde mest ha berott på att litteratur av dittills okänd art fann vägen till Sverige. - Några säkra spår av i Sverige officiellt upprättade index finns inte, men censurarbetet skapade ändå rutiner, och då samarbetet mellan olika myndigheter fungerade smärtfritt, finns inga belägg i materialet för ingrepp mot sådan litteratur man ansåg självklar att förbjuda.

Ett genomgående drag hos flera censorer är en önskan att på olika sätt centralisera bokproduktionen och själva få större inflytande över tryckarna. Samarbetet mellan dessa båda parter tycks dock ha fungerat förhållandevis väl. Visserligen betyder inte frånvaron av klagomål så mycket, men klagomålen mot periodens slut från tryckarna över de höga censuravgifterna tycks mest vara framkallade av det i övrigt höga kostnadsläget. Tryckarna var också i många stycken starkt beroende av censorn. Detta kanske särskilt i privilegiefrågor, där han som föredragande i kk troligen hade ett långtgående inflytande. Än mer beroende av censorn var givetvis den enskilde författaren och översättaren. Inte heller i fråga om dessa kategorier går det att visa på några nämnvärda klagomål beträffande ämbetsutövningen. Kontakterna mellan författare och censor tycks ofta ha varit mycket personliga. Benzelstjernas censorsjournal visar hur de kunde diskutera enskildheter i en text och komma fram till en lösning som passade båda. Ett flertal yttranden av censorer från olika tider visar att de i lika stor utsträckning som "litteraturens uppsyningsmän" såg sig som dess främjare, begrepp som givetvis inte ansågs oförenliga.

Nils Oelreichs oförtrutna strävan att nå censorsämbetet visar de inneboende möjligheter detta hade. Han utnyttjade de kontakter han knutit bland hattarna och bevisade sin trohet mot deras ideal genom förslaget till en vetenskaplig societet. - I och med att han tillträdde tjänsten aktualiserades många enskildheter i censurväsendet som tidigare inte ställts under debatt.

POLITISK CENSUR

Censuren av litteratur som låg utanför det teologiska området, dvs i första hand politisk, var formellt enkel med censor, kk och rådet som de enda inblandade. Men då de teologiska instanserna nästan alltid var tvungna att ge en utförlig motivering för ett ingripande var alls inte samma krav för handen i den politiska censuren. Om initiativet kom från kk eller från något annat organ som inte var skyldigt att redovisa skälen undandrar sig förbudet ofta en närmare bedömning. En annan svårighet är att det officiella motiv som presenterades givetvis inte behöver överensstämma med det verkliga. Man kan medvetet eller omedvetet ha sökt stöd i prejudikat som kanske inte var tillämpliga i det aktuella fallet. Ytterligare en felkälla är det närmast omöjliga i att utan en omfattande inventering bedöma de arbeten som släppts utan anmärkningar. Vad som tilläts är ju i sammanhanget av lika stort intresse som vad som förbjöds.

Väsentligt vid studiet av frihetstidens politiska litteratur är att minnas att det i lagens mening inte förelåg någon egentlig skillnad mellan tryckt och handskrivet; i många fall tycks de behandlande organen över huvud inte ha gjort någon sådan skillnad vid bedömningen av en skrift. Även om tryckning givetvis kunde göra upplagan oändligt mycket större än annars var möjligt skall inte spridningsmöjligheterna för de otryckta pamfletterna underskattas, framför allt var dessa förknippade med mindre risker. Censorns ointresse för de handskrivna pamfletterna bevisas av ett replikskifte återgivet av Benzelstjerna i hans journal. Han nekade David Frölich tryckningstillstånd för ett memorial. I så fall, sade Frölich, stod det honom fritt att ge ut så många handskrivna exemplar han önskade. Benzelstjerna genmälde att detta inte på något sätt angick honom.¹

Då man i fallet tryckta skrifter ofta kunde avgöra ansvarfrågan - en eller flera ur kategorierna författare, tryckare, censor - fanns det inte på samma sätt möjligheter till homogen behandling av de otryckta alstren; de utgjorde en skiftande och mångfaldig skara av varierande farlighet. - Även om det är möjligt att konstatera att antalet olika politiska pamfletter var som störst under frihetstidens första decennier kan inte slutsatsen dragas att antalet minskade absolut sett.² En annotation av Carl Gustaf Tessin i början av 1750-talet ger emellertid ett subjektivt ut-

tryck för tanken att antalet minskat: Autrefois on ne voyoit, durant le cours des diètes, que pasquinades et libelles diffamatoires. A la presente diète de 1751. il ne paroît aucun Ecrit de cette nature".³ Det behöver naturligtvis inte föreligga någon skillnad mellan det handskrivna och det tryckta vad gäller "farlighet". Att så ändå ofta var fallet hänger möjligen samman med svårigheterna att finna tryckare till alltför kritiska arbeten. Paskillens mål var dessutom inte sällan att endast nå ut till en förhållandevis liten krets och då behövdes ingen tryckning. Det är svårt att ge några generella omdömen om de politiska pamfletterna som opinionsbildare, men en undersökning som gjorts beträffande de pamfletter som kom till kring 1738 och riksrådslicentieringen har visat att de ofta vittnar om stor sakkunskap och att de anklagelser som framställs sällan är helt ovederhäftiga.⁴

Lagstiftning

Handhavandet av såväl tryckta som otryckta skrifter vilade till stor del på 1665 års paskillförfordning.⁵ Det direkta ändamålet med denna tycks ha varit att hindra några skrifter riktade mot England. Förfordningen ställde den som författade och den som spridde en tryckt eller otryckt skrift i samma ansvar, men ansvar åvilade även den som hade en skrift i sitt förvar utan att göra anmälan. De skrifter som konfiskerades skulle brännas. Enligt H.L. Rydin är detta plakat av stor betydelse då där slogs fast att de lagbestämmelser som fanns beträffande lasteligt och smädeligt tal nu skulle tillämpas även på skrifter.⁶ Förfordningen tycks omgående ha tillämpats i förhållandevis stor utsträckning.⁷ Det mest bekanta exemplet på tidigt återopande av den är då Conrad Gyllenstierna ansåg den tillämplig på Lucidor. Varken magistraten eller hovrätten fann dock att Gilliare kvaal kunde klassificeras som smädeskrift. De följande rättsliga ingripanden som resulterade i indragning av det famösa B-arket är däremot höljda i dunkel.⁸ I samband med att Johan Arckenholtz' franskfientliga skrift behandlades av riksdagen 1738 enades man om att 1665 års förfordning inte kunde gälla som allmän lag, detta var för att undvika belöningar till angivare. Det fanns då också önskemål om att man istället för att behöva göra nya förfordningar skulle följa denna utan förbehåll.⁹

- De lagrum som efter 1734 oftast användes då det gällde de otryckta skrifterna var 4 kap. MissgB om förräderi, 5 kap. om lösligt tal å ko-

nungen och 6 kap. om myteri och uppror.¹⁰

En typ av skrifter som inte så ofta hade direkt anknytning till riksdagarna var de smådeskrifter som riktade sig mot enskildas heder och ära och där andra lagrum tillämpades. Då var det mestadels fråga om MissgB 60 kap.¹¹ Dess § 5 jämställde skriftligt och muntligt förtal och stadgade om skriftens uppbrännande; utspridande straffades här på samma sätt som författande.¹² Nehrman Ehrenstråle motiverar detta i sin bekanta Inledning till svenska iurisprudentiam criminalem med att det skrivna då kan komma inför flera ögon.¹³ Om skriften var tryckt fanns det enligt honom stor anledning att utdöma lika hårt straff för den som tryckt den eller låtit trycka den som för författaren. Det görs hos Nehrman en distinktion, som ofta utnyttjades i praktiken, nämligen att det fordrades ett tydligt utpekande genom namn eller på annat sätt för att kvalificera den som smådeskrift, enbart lastande av ogärningar eller beskrivning av "odygdens styggelse" räckte inte. Paskill förtjänade den dock heta även om den endast var förklenlig men hade spritts av upphovsmannen. Ifråga om utlåtelse i brev som kommit i andra händer kunde de inte räknas som smådeskrift. Enligt Nehrman skulle också den som från utlandet tog in sådana skrifter dömas på samma sätt, något som under frihetstiden inte tycks ha praktiserats. - Exempel finns även på fall där duellplakatet använts i domen; detta med hänvisning till att skriften kunnat föranleda duell.¹⁴ Efter samma paragrafer i MissgB dömdes ofta också de som gjort sig skyldiga till brott mot den muntliga yttrandefriheten. - Detta senare problemkomplex kan i stort sägas beröra överträdelse begångna av politiker och präster, där politikernas förseelser är ett praktiskt taget utforskat område.¹⁵ I många fall hade de direkt anknytning till de särskilda kommissionerna, speciellt i samband med 1756 års händelser.¹⁶

Vad beträffar prästers utlåtelse - ofta under ämbetsutövning, från predikstolen - är det yttranden av en helt annan dignitet än en riksdagsmans lapsus i en liten krets av invigda. Möjligheterna att sprida propaganda från predikstolen utnyttjades uppenbarligen i en inte ringa omfattning, även om endast de fall som gick till domstol är kända. - Den tidsbundna predikan kunde, som Edvard Leufwén visat i en undersökning, ta sig skiftande former: genom omskrivning i gammaltestamentlig form, med direkta hänsyftningar till överflödet, som ett allmänt ställningstagande mot partistrider men även som försvar av statliga åtgärder, exv.

skattepolitiken.¹⁷ Begränsningen i Leufwéns framställning ligger framför allt däri att han endast använt sig av tryckt material - förutom att man får räkna med att dessa predikningars författare stod på en ideologiskt oantastlig grund så innebar konsistorieciensuren att eventuella förlöpningsar rensades bort. Kvar står den ordinära predikan på landsorten, som Leufwén förmodar varit mer konservativ.¹⁸ Det är emellertid mot sådana de flesta ingreppen skett. Bland de mer kända fallen finns rådmanskaplanen Hoppe i Arboga, som i aftonsången 4:e efter Trefaldighet 1743 skall ha utlätit sig om kungen och uppmuntrat åhörarna att hämnas sina medbröders blod.¹⁹ Kyrkoherden Hoffberg i Östra Ljungby yttrade att regeringen varit vållande till kriget mot Ryssland och att det vid riksdagen arbetades mer på krig än på fred; de som satt vid styret var bara ynglingar.²⁰ Inte minst intressant är kyrkoherden Kihlmark i Tensta, som i samband med att han läste upp det kungliga plakatet om falska rykten 1756 sade att ingen någonsin haft något ont uppsåt mot kungen och att upprorsmännen själva inte avsett följderna.²¹ Han satt, åttioårig, i arrest i över ett år innan han avled. I fallet med prästen Johan Ekner, som fällt yttranden om de svenska krigsrörelserna i Pommern, kunde man inte finna något lämpligt lagrum eftersom det skett i enskilt samtal. I Göta hovrätts utlåtande betonades dock särskilt prästmännens skyldighet att alltid visa försiktighet.²²

Generellt gäller för dessa präster att de fällt sina yttranden i tider av största inre och yttre oro och att de bland åhörarna haft sådana som varit tillräckligt insatta för att förstå det förgräpliga - i samtliga fall har angivarna varit ståndspersoner. Givetvis förekom denna typ av predikan även i betydligt mer officiella sammanhang, men mer sparsamt än man skulle kunna tro. Vid riksdagen 1741-43 kritiserades på många sätt krigspolitiken. Petrus Lampa höll en predikan i Slottskyrkan som tydligen tog upp dessa stämningar. I en förklaring till ärkebiskopen säger han sig veta att det finns många som anser att prästeståndet borde vara uteslutet från frågor som rör regementsärenden, men att han själv inte på något sätt berört detta i sin predikan.²³ Mest bekant från denna riksdag är annars biskop Rhyzelius' predikan, Et misshälligt rikes oundgängliga fall och förstöring, som han höll inför hovet. Den är av intresse därför att JK kopplades in men inte kunde finna något förgräpligt, varför

tryckning genast ombesörjdes.²⁴ Med detta i tankarna är det lätt att förstå hur ofta regeringens göromål måste ha kommenterats från predikstolarna. - Ett fall som inte saknar intresse men aldrig ledde till åtal är Anders Berghults "hattpredikan", hållen inför Svea hovrätt, En domare som när han anammar wishet prydes med en dugelig krona. Denna lämnade han in för tryckning, men SK som bedömde den fann att den löpt runt hela staden och kunde ge upphov till rykten om predikningar i gemen.²⁵ Om Berghult sökt uppbyggelse skulle han enligt SK nämligen inte ha använt sig av följande passage: "Gud har satt hatten på domarens hufwud, hatten skall ej afläggas innan härlighetens crona påsatt blifwer".

Paskillförrordningen användes endast vid få tillfällen då en skrift behandlades vid vanlig domstol. Då en mösskrift av Jacob Serenius' bror Magnus Serén (nr. 76) förvisades från kk till Svea HovR var det tydligt med en mer eller mindre uttalad önskan om att den skulle falla under denna . Utslaget där visar emellertid att det rörde sig om en skrift närmast på konceptstadiet. Advokatfiskalen hävdade att det varit Seréns avsikt att utarbete en mer systematisk skrift. Ändå tog man i domen fasta på att det uppenbarligen inte varit hans avsikt att sprida den eftersom han sänt den till en god vän i förslutet kuvert med uppmaning att inte bryta det. Då skriften således inte blivit utspridd kunde man inte gå med på uppbrännande och Serén kunde inte dömas till annat än fjorton dagars vatten och bröd, vilket ändå måste bedömas som ett förhållandevis hårt straff.²⁶ Då lyckades det 1756 års kommission bättre ifråga om Söderberg-Fernebohm och deras Saga om djurens regering (nr. 108); här använde man sig av 60 kap. 5 § MissgB för Fernebohm, som dömdes till tre veckors fängelse och landsflykt; Söderberg, den minstaktive vid författandet, dömdes för medhjälp till ett lindrigare straff men förbjöds att för all framtid inneha universitetstjänst.²⁷

Ett exempel på paskillförrordningens begränsade räckvidd är då den användes på Johan Browallius, den kände hattpolitikern, under Kalmeterätttegången (nr. 34). Han var inkallad därför att han förvarat en avskrift av en av Kalmeters skrifter åt underofficeren Forslind, som

senare tog med den till Dalarna och sökte få kontakt med de upproriska.²⁸ Browallius vägrade att gå i svaromål och undrade om det fanns någon lag som förband honom att närmare ta reda på uppgifter om en skrift. Hans försvar gick senare ut på att han inte kunnat veta att det var en paskill. Rätten ansåg att han inte kunde ta stöd av paskillagarna eftersom han hjälpt till att sprida skriften. Huvudmålet var vid denna tid emellertid slutfört, riksdagen likaså och Browallius begärde och fick åka tillbaka till Åbo, varför det hela rann ut i sanden.²⁹ - Den centrala problematiken är här om rätten verkligen hyste någon önskan att tilllämpa denna förordning på den politiske meningsfränden Browallius.

Belöningar och offentliggörande

Under den tidiga frihetstiden var utfästandet av belöningar för upplysningar och till angivare en förhållandevis vanlig företeelse. Ett prejudicerande ingripande var det som gjordes mot en svensk ministers svar (nr 12) 1726/27 då den otryckta pamfletten, som kom från utlandet och aktivt spreds i Sverige till personer i ledande ställning, på SU:s förslag blev föremål för ett kraftigt ingripande; en belöning på 2000 dr till upptäckaren beslutades och ansvaret för sådana som bar muntliga rykten vidare skärptes.³⁰ En särskild förordning 1736 stadgade 12000 dr smt åt angivare av Lettre d'un ami à Stockholm a un ami en province (nr 24).³¹ Det märks emellertid vid denna tid en förändrad inställning till användandet av belöningar. Vid behandlingen av Arckenholtz' skrift (nr 19) vände sig Gyllenborg med skärpa mot detta förfarande och ansåg att det stred mot "ärlig mans fred och säkerhet". Oftast bör man dock se sådana åsiktsyttringar mot bakgrund av den rådande politiska situationen. Då den politiska smädeskriften Philalethei schreiben an seinem guten Freund auf dem Lande (nr 29) behandlades i rådet togs dessa tankegångar först upp av hovkansler Gedda och senare av kanslipresidenten.³² Här betonades att paskillförordningen inte var tillämplig vad det gällde belöning eftersom en sådan endast skulle orsaka onödigt förföljelse. Emellertid bör man ställa detta i relation till vad som samtidigt androgs, nämligen att alltför omfattande undersökningar bara skulle göra allmänheten mer intresserad. Bristen på klarhet i behandlingen vittnar väl om de svårigheter som fanns att entydigt tillämpa lagarna då, som i detta

fall, skriftens källa inte var känd. En av de till synes sista gångerna förfarandet med belöning användes demonstrerades tydligt att det väckte blandade känslor. Beträffande bröderna Ericksons skrifter (nr 51) fann kk och rådet att de innehöll satser mot både läran och prästerskapet. Samtidigt med förbudet utfärdades en särskild belöning om 1000 dr smt till angivare, något som åtminstone riksrådet Wrangel fann stridande mot tidigare beslut, det direkta motivet han presenterade var dock att han ansåg belöningen belasta statskassan.³³

Offentliggörandet var i många fall föremål för överväganden, och också här tillämpades en mycket restriktiv hållning. Då det svenska sändebudet Preis i Haag sände skriften Lettre d'un gentilhomme d'un province M:B (nr 42) till Stockholm, blev det en skiljelinje i rådet beträffande offentliggörandet.³⁴ Tessin yrkade på uppläsning inför ständerna, under det att Nils Palmstierna inte kunde se något gott i detta utan yrkade på att endast ett utdrag skulle uppläsas. Vad man tydligen önskade ernå i just detta fall var ett generellt godkännande av ständerna att denna typ av skrifter skulle få klassificeras som paskiller för att kunna brännas upp av bödeln. Ekeblad anförde som skäl mot uppläsning att man bara gick författaren till mötes genom att läsa hans skrifter inför ett sådan forum; sådantkunde få en helt annan effekt i landsorten än vad man föreställt sig. Efter SU:s behandling av denna skrift, som anses ha haft den ryske ministern von Korff till upphovsman, kopplade man samman den med den likaså till von Korff attribuerade Ordspråket lyder, at spåmän hafwa 2ne wilkor (nr 43) och beslutade om bränning. Enligt det påbud som utfärdades blev informatören straffri även om han varit delaktig.³⁵ - Den konkreta faran med att läsa upp denna skrift inför ständerna tog Nils Palmstierna upp i ett särskilt yttrande; han var rädd att dessa kanske inte visade den behärskning som var nödvändig.³⁶ Man bör här ha i minnet att arresteringen av både Alexander Blackwell och Abraham Hedman var nära förestående.³⁷ Likafullt var denna skrift den kanske mest bidragande orsaken till att Tessin fick sammankalla plenum plenorum och förklara sin utrikespolitik.

Samma typ av resonemang användes ifråga om Anton Kalmeters smådeskrift, som riktades både mot hattarna och mot kungen personligen.

SU ansåg att landshövdingen borde meddelas och att det även skulle utfärdas kungörelse från predikstolarna. Detta förslag mötte motstånd i rådet, där det hävdades att sådant bara väckte ytterligare intresse.³⁸ Frågan om cirkulär togs emellertid åter upp, och Tessin yrkade då på så stor försiktighet som möjligt och avrådde helt från uppläsande från predikstolarna. Visserligen rådde det delade meningar om det i detta framskridna stadium kunde skada att gå ut med ett öppet tillkännagivande, men man stannade slutligen för alternativet att låta landshövdingarna omhänderha affären i tysthet. I anledning av detta väckte Gyllenborg frågan huruvida inte mått borde vidtagas för att i liknande fall skydda kungen, detta genom att saken först angavs i rådet. Motivet till detta var att kungen skulle ha blivit bedrövad av den Kalmeterska skriften, och man borde enligt Gyllenborg tillämpa den metod som var vanlig på kontinenten, nämligen att låta rådsledamöterna sinsemellan avgöra hur mycket som var lämpligt för kungen att höra. I detta fall tycks man ha stannat vid en informell överenskommelse om att avgöra från fall till fall. Efter hänvändelse till SU kom man även överens om att låta meddelande om skriften utgå till konsistorierna på samma sätt som tidigare till landshövdingarna.

Även vid ett senare tillfälle visades samma konsideration. Det var då en uppenbarligen handskrivna smädeskrift på runor av "Adrian Franco", (nr 90) adresserad till kungen, 1754 diskuterades i rådet.³⁹ Skriften börjar "Et hierta af sten må blöda när man hör, at pojkar och ynglingar hafwa med sina barnsliga förslager friare tillträde hos konung och drottning än riksens råd och landets mogna ålderdomb". Den säger vidare Dalin vara så förblindad, att han inte ser det skändliga i att vara bland sådana skälmar som Kalling, Stierneld och Liewen. Här bestämde sig rådet på ett tidigt stadium för att inte nämna något för kungen, men då "andra överbäganden" tillkommit såg man sig tvungen att göra detta. Visserligen gjordes försiktiga undersökningar via JK, men de ledde inte till något resultat utan skriften förseglades och togs inte vidare upp. - Dessa situationer är sinsemellan mycket olika, men betecknande är ändå den genomgående motvilja man hyste mot att låta ett ingripande få offentlighet, även om detta kunde innebära ett mer effektivt beivrande.

Extraordinära ingripanden och val av forum

Främsta skälet till att en skrift inte betraktades som ett vanligt censurerande var att den på något sätt hade gått vid sidan om de vanliga censurinstanserna eller spritts som handskrift. I dessa fall fanns inget självskrivet forum för dess behandlande. Därför uppvisar de enskilda fallen olika överbägganden vid valet av instans mest lämpad för den aktuella skriften. - Vid den första behandlingen av Anton Kalmeters skrift rådde oenighet mellan SU och kk om det lämpligaste sättet att döma över den. SU var stark motståndare till att en ständerkommission utsågs och förordade istället tillsättande av en särskild rätt. En sådan tillsattes också, och de tolv som fick plats i denna kommissorialrätt var politiskt förhållandevis obelastade. Någon entydig politisk sammansättning hade den inte; ordföranden, hovrättspresidenten Carl Frölich anges som partiväxlare.⁴⁰ - Den skrift som hade Magnus Serén som upphovsman och var starkt kritisk mot hattarna och adeln skickades till Tessin, som tog upp den i kk. Därifrån remitterades den emellertid omgående till hovrätten.⁴¹ Denna åtgärd, som inte föranledde någon debatt, bör sättas i samband med den kraftiga kritik som ständerna samtidigt riktade mot de ofta inrättade extradomstolarna.⁴²

Ärlig svensk utkom korrekt, och i riksdagsdebatten ansåg Hermansson därför att den hörde hemma under kk, under det att lantmarskalken, von Ungern-Sternberg, önskade att den skulle förvisas till hovrätten, eftersom han såg skriften som ett angrepp på sin person, och därför var den att betrakta som ett vanligt domstolsärende. Somliga instämde i detta, men andra ansåg att skriftens fortsatta utgivning inte fick ifrågasättas då censorn i så fall var angripen på förhand.⁴³ Hos prästeståndet var de politiska bevekelsegrunderna för förespråkandet av ett visst forum än mer tydliga. Gadolin, Troilius och Halenius - för att nämna några av de mest framträdande hattarna - menade att saken var alltför obetydlig för att ta upp ståndets tid och att det inte var deras sak att bedöma själva innehållet. Justus Christoffer Hauswolff yrkade på att den skulle gå till hovrätten, särskilt som flera förgrifliga bibelspråk fanns med; där kunde också censorns ansvar avgöras. Tills detta skett begärde han förbud mot utgivningen.⁴⁴ Här kan således noteras samma åsikt hos de båda icke hatttrogna Ungern-Sternberg och Hauswolff om än med skilda motiveringar. Ett

förvisande till hovrätten skulle göra skriftens teser mindre allmänt kända och ge den karaktär av vanlig smådeskrift.

Vid de tillfällen då särskilda domstolar tillsattes för att granska vissa företeelser var det naturligt att hänvisa propagandaskrifter som upptäcktes under det löpande arbetet till dessa. Så skedde i samband med Dalupproret, och 1755 sågs de båda ämbetsmännen Henric Fernebohm och Olof Söderbergs Saga om djurens regering av somliga grupper som en naturlig del av den särskilda kommissionens arbete. Då skriften var före hos ständerna rådde delade meningar om behandlingen. Hos adeln yrkade flera på överlämnande till ordinarie domstol, bland dessa fanns även Pehr Kalling och Lorentz Göös, båda troligen kungaparet närstående. Enligt uppgift i en dagbok skedde detta med motiveringen att den inte kunde uppfattas som annat än en paskill.⁴⁵ I diskussionen togs Ärlig svensk upp, som av en talare kallades en "conte, ne...moins dangereuse que celle en question", och man krävde också dess examinerande, vilket enligt dagbokens författare föranledde en upprörd stämning; efter vad som tidigare beslutats om den gick det inte att benämna den "pasquinade". I prästeståndet ansåg de mer högröstade, bland dem Troilius, att det var ett alltför litet mål för kommissionen; flera begärde också att få slippa sitta med i denna. - Här hade således samma förslag skilda bevekelsegrunder. De som inte i alla avseenden tog avstånd från skriftens intentioner visste att kommissionen knappast skulle verka med fördragsamhet, och de som ville se kraftfulla åtgärder från denna ville inte att den skulle ta upp tid med vad de uppfattade som oväsentligheter. Genomgående vid dessa debatter gör man outsagt en skillnad mellan en politiskt behandling av skrifter och en rent juridisk.⁴⁶ - Då domen över Fernebohm och Söderberg underställdes ständerna, väcktes hos prästerna frågan om ständerna var att betrakta som överdomare eller om domen var dem tillställd bara för kännedom.⁴⁷ Trots skilda meningar om formen för underställandet instämde man ändå i domen.

Man bör ha i minnet att det bland de moderata hattarna inte fanns något verkligt intresse av att fästa uppmärksamheten på försöken att stoppa oönskad litteratur efter de apologier för tryckfrihet som Ärlig svensk givit upphov till. Då det gällde den av landsfiskalen Mannercrantz författade Oväldig svensk läste kk:s ledamöter den och fann den vara uppfylld av hårda utlåtelse mot grundlagen. Genom att tyda flera av dessa

utlåtelse som en följd av "felaktiga begrepp" hos författaren och således dra honom undan paskillagen och förräderiåtal trodde man kanske att han skulle kunna tystas diskretare och snabbare än om det behandlats av kommissionen. Till sist såg man sig ändå nödsakad att gå till rådet. Ekeblad hävdade på den frånvarande Höpkens vägnar att det inte räckte med ett vanligt förbud, men på denna punkt var kk ovilligt att följa honom. Vad som tydligen ytterst räddade Mannercrantz var att han gått öppet tillväga vid den tillämnade utgivningen; det märks här en markant ovilja att utfärda order om hårda ingripanden i kk:s namn.⁴⁸ Innan detta ärende behandlades i rådet skriver Höpken till Ekeblad, "Je suis d'avis de V.Exc. qu'il ne faut point épargner Mannercrantz. Cette affaire fait une preuve juridique qu'il se trouve dans la nation des malintentionnés contre l'État." Han tror det vore klokt att presentera ärendet för kungen innan rådet avgjorde; förmodligen var det av viss betydelse att sanktionera beslutet. -Mannercrantz vände sig till K.Maj:t och framhöll att skrivsättet var så beskaffat att folket lockades till läsning av sådant som tidigare varit förbehållet universiteten. Han önskade att ärendet skulle påskyndas för att inte framstå som misstänkt. -I rådet kunde affären mest av allt göras till en fråga om huruvida Mannercrantz gjort sig skyldig till sidovårdnad gentemot kk genom att vända sig till K. Maj:t trots kollegiets förbud; själva skriften valde rådet att betrakta som en produkt av Mannercrantz' oförstånd. Genom upprepade förhör i N. Justitierevisionen fick man honom att erkänna sina fel och vilja ändra allt man ansett förgräpligt. På detta sätt kunde han dömas mycket milt, och ärendet behövde inte dras inför kommissionen och exponera censurpolitiken i onödan. - Vid underställandet av beslutet inför kungen hade denne frågat om skriftens beskaffenhet. Då det sades att den bemötte Ärlig svensk ansåg kungen att denna inte alls var någon ärlig svensk och att han ville se Mannercrantz' skrift i tryck. Man drog fallet för honom och lyckades få honom att ge vika. Inte desto mindre fann Scheffer det angeläget att till protokollet anteckna att kungen till alla delar blivit väl behandlad i Ärlig svensk.

I de teologiska ärendena stod oftast striden mellan världslig och andlig instans. Vid ett av de få tillfällen domstol var inkopplad, i det Rosénka målet, gick ärendet först till kännärsrätten, och i försöken att få Rosén att uppgå författare och tryckare förvisades målet efter rannsaking på K.Maj:ts befallning till hovrätten. I denna yrkade åklagaren att Rosén skulle ha samma

straff som drabbade tryckaren, d.v.s. 100 dr smt i böter, samt att han för utspridningen skulle straffas enligt 1735 års religionsstadga. Han dömdes dock enligt Kyrkolagen och MisssGB för själva utspridandet av villande lärosatser; därmed försvann även frågan om det konkreta utspridandet ur rättsgången.⁴⁹ Det var denna gång själva utspridandet som hotade statsmakten (jfr. s. 124) och motiv fanns därför till att låta ärendet prövas av världslig domstol. - De således ganska få diskussionerna som fördes om val av forum måste i varje enskilt fall ställas i relation till den rådande situationen; en viss typ av brott kunde vid ett tillfälle anses lämplig att hänvisa till en specialdomstol, vid ett annat var det p.g.a. yttre faktorer omöjligt.

Anonymitet och författarens rättigheter

Rätten att vara anonym då man publicerade ett arbete var en inte helt självklar företeelse. Komministern Johan Kumblaeus tog upp frågan i sitt arbete mot Gradin och riktade ett hårt och av kyrkliga myndigheter sanktionerat angrepp mot alla som önskade vara anonyma då de gav ut teologiska arbeten.⁵⁰ Då det gällde politiskt författarskap var uppfattningarna emellertid inte lika entydiga. Rosenadler gav vid ett tillfälle ett bidrag till frågan om anonymitet och visade samtidigt en önskan att ha nära kontakt med författare. Han ställde sig avvisande till Den svenske patriot eftersom han inte kunnat "finna något sammanhang" i den. Anledningen till att den ändå fått komma ut var utgivaren Gieses enträgenhet. Då författaren inte givit sig tillkänna var Rosenadler inte benägen att bevilja någon vidare utgivning, förutsättningen för en sådan var att han måste ha direkt kontakt med författaren.⁵¹ Benzelstjernas censorsjournal vittnar på flera ställen om att denne är mån om att hålla anonymiteten i helgd men att han ändå kräver personlig kontakt med författaren.

I samband med Ärlig svensk och de efterföljande författningskritiska skrifterna fick anonymiteten en annan innebörd. I sitt riksdagsinlägg förespråkade Johan Adolf Olivecrona att anonyma skrifter i sådana ämnen var att föredra eftersom de var mer oväldiga än sådana med författarnamnet utsatt, som bara kunde föranleda ställningstaganden.⁵² Detta tycks vara en ensam röst, men betecknande är ändå att själva anonymiteten inte angreps så länge censor hade ansvaret. - Vid behandlingen av Öhrlins Alethophilus i kk blev en av huvudfrågorna snart huruvida författaren borde tvingas uppge sitt namn. Här

var man överens om att så inte skulle ske, åtminstone inte förrän skriften offentlig brännmärkts. - Än mer på sin spets ställdes anonymitetsfrågan i det memorial Oelreich 17⁶³ presenterade rörande manuskriptet Anmärkingar vid adjunkten Christiernins föreläsningar om cours och mynt, (nr 180).⁵⁵ Han hade i detta funnit åtskilligt mot ständerna och regeringssättet, och det inständes i KK i att det borde lämnas till JK. Kanslirådet Rabbe var dock emot ett sådant förfarande; istället borde man ställa sig frågan om det inte var censors skyldighet att rätta allt anstötligt för att undvika att ställa författare till ansvar för manuskript. Han fann det vara kansliordningens intention att sådana mål inte skulle förvisas till domstol. Sitt resonemang motiverade Rabbe med "den rådande skriffriheten". Av samma anledning ansåg han det vara en författares oförytterliga rätt att vara anonym och några försök att röja denna anonymitet fick inte förekomma så länge skriften befann sig på manuskriptstadiet; här kunde författaren heller inte på något sätt anses såsom ansvarig. Ett sådant tillvägagångssätt vid censuren ansåg Rabbe helt skulle förändra censors göromål: istället för att vara en författares hjälpare skulle han trots lagens löften söka avslöja denne. Rabbes yttrande kan i förstör synas som och är väl i någon mån också en plädering för författares rätt och för tryckfrihet, men det är framförallt ett försök att reglera förhållandena så att KK inte inblandades mer i censuren än vad som var nödvändigt. Kanslirådet Carl Albrekt Rosenadler hävdade mot detta att det i skriften fanns förgriffligheter mot regeringssättet. Det var inte på något sätt hans önskan att gå emot litteraturen eller de gällande förordningarna, utan JK var endast att betrakta som en prövningsinstans. Fann inte denne något causam agendi skulle saken också få bero med detta. Majoritetens beslut blev en önskan om att av Oelreich få veta författarens namn. Vid den slutliga behandlingen i mars 1763 föredrogs åter Oelreichs memorial, vari han hävdade att författaren enligt sin lagliga rätt inte behövt uppge sitt namn. Rosenadler och Rabbe höll fast vid sina åsikter och den sistnämnde ingav ett skriftligt yttrande till protokollet, i vilket han sade sig ha läst både själva skriften och ett dokument som tydligen hörde samman med den. Den förra fann han gälla helt för författaren och han ansåg att man där inte kunde hindra tryckning, beträffande dokumentet var det dock mycket tveksamt, här måste först autenticiteten styrkas. - Flera av ledamöterna var nu av åsikten att det räckte om JK inkallades för att höras muntligen. Rosenadler framhärskade

dock, hävdade att målet var av högmålskaraktär och att det därför fordrade en vaksam behandling. Man var uppenbarligen inte inbördes överens om huruvida en författare kunde ställas till ansvar för sitt manuskript. Flera ansåg att JK borde höras även om detta. - Först efter anmälan av Bankofullmäktige upptäcktes författarens identitet, men då ansågs tydligen att "högmål" inte längre var giltig rubrik.⁵⁴

Då Nordencrantz presenterade sina memorial inför riksdagen 1760-1762 rådde speciella förhållanden, och det är därför inte förvånande att Josias Karl Cederhielm, den unge och aggressive mössan, häftigt angrep det anonyma svar på Nordencrantz som delades ut i ståndet: en anonym borde på så sätt inte få gå emot en ståndets ledamot. Det väckte animerad diskussion och hos adeln gick en ledamot så långt att han rev sönder ett exemplar av den anonyma skriften under pågående förhandling.⁵⁵

Det finns förhållandevis få belägg för hur författaren själv uppfattade ansvaret för sitt arbete. Dalin använde sig under rättegången beträffande Kalottpredikningarna av ett tillvägagångssätt som visade sig framgångsrikt. Han hävdade att de "liknande" saker han skrivit aldrig varit skrivna i form av predikningar, varför de inte kunde innebära någon sidovördnad mot prästerskapet. Han drev hela tiden tesen att ingen författare kan vara ansvarig för sitt koncept så länge det är under arbete. Den som sprider det måste däremot räknas som den rätte författaren; detta särskilt som han tyckte sig se att ordningen i hans egna koncept och i det presenterade materialet inte var identisk. Genom att utnyttja denna möjlighet till stöd i MissgB kunde han således utan risk erkänna sig som författare till delar av dem.⁵⁶ Genom att de vittnen som sedan inkallades inte kunde binda honom ytterligare vid den form de tryckta skrifterna hade blev Kalottpredikningarna den svagaste punkten i åtalet, även om åklagaren ansåg att Dalin utan tvivel var deras författare.

Då Oelreich vid ett tillfälle gjorde misstaget att låta Erik Ekholm ta del av Brunckmans skrifter, gick Ekholm till kämnärsrätten för att få till stånd ett åtal mot Brunckman för de tillvitelser han ansåg att denne gjort sig skyldig till. Kk hade sin linje klar beträffande detta då Brunckman framförde klagomål; det var inte tillståndigt att ställa en författare till ansvar för en skrift som ännu inte kommit ut.⁵⁷ -De få exempel som finns på diskussioner beträffande anonymitet och ansvar för utgivna skrifter visar tydligt att myndigheterna här inte ansåg sig bundna till en viss politik,

även om den grundläggande principen var ansvarsfrihet för skrifter som i vederbörlig ordning lämnats in för censur kunde denna vid behov modifieras.

Kontakter med utländska makter

Under förra hälften av 1740-talet dominerade de handskrivna politiska propagandaskrifterna, både sådana som spreds i samband med oroligheter i Sverige och sådana som distribuerades på kontinenten. Den senare gruppen var hela frihetstiden igenom ett problem; varje åtgärd mot en sådan skrift måste noga övervägas i anseende till den rådande politiska situationen som var avgörande för om man skulle försöka en så enkel åtgärd som att tysta en obehaglig tidningsskrivare genom att helt enkelt prenumerera på hans tidning eller om åtgärder skulle vidtagas via officiella diplomatiska kanaler. - Det förra praktiserades ifråga om gazettskrivaren Dreyer på 1760-talet, enligt Sveriges representant i Hamburg en "giftig ande, präste- och religions-smädare", vars tidning alltför ofta innehållit nedsättande omdömen om Sverige.⁵⁸ Problemet med en som Dreyer var inte så mycket det han skrev i sitt eget blad utan att hans tankar ofta okritiskt togs upp av tidningar med ett betydligt bättre rykte och större spridning. Mot den bakgrunden kan den svenske ministerns försök att stoppa honom ses.

En förhållandevis misslyckad aktion igångsattes mot Anders Nordencrantz och den sedan 1756 landsflyktige pagehovmästaren Ichsell. Nordencrantz publicerade med Ichsells hjälp inför riksdagen 1765/66 Swea rikes finansverk (nr.185) i Hamburg 1764. Information om att den tryckts kom från Sveriges resident Zöge von Manteuffel, vilken lyckades få magistraten att ta sig an ärendet. Han var emellertid missnöjd över att den arbetade så långsamt och kände sig tydligen motarbetad; vid flera tillfällen konstaterade han att magistraten trodde sig kunna avbörda arbetet bara genom blotta försäkringar om tjänstvillighet.⁵⁹ I den andan jämförde han förfarandet med den Brennerska affären 1720, då Ulrika Eleonoras skrivelse, enligt honom, gjorde att Hamburg "exponerade sig för en främmande makt missnöje" för att gå henne till mötes. Vad han således önskade var kraftfullare åtgärder för att få Ichsell utlämnad. JK:s yttrande infordrades, och denne önskade att man skulle söka dra in skriften samtidigt som belöning borde utfärdas till den som först gjort den svenske representanten uppmärksam-på detta stadium fanns uppenbarligen exemplar även i Sverige. I januari 1765 hade Zöge von Manteuffel kommit över 500 exemplar av sju ark, som han sände till Stockholm.⁶⁰

Försöken att få Ichsell utlämnad misslyckades emellertid; den preussiske ministern i Hamburg lät hälsa att denne gått i preussisk tjänst och att för övrigt skriften inte innehöll något förgripligt mot Sverige utan bara rörde landets ekonomiska författningar och växelkursen.⁶¹

De diplomatiska åtgärderna var således ibland helt resultatlösa. Detta var även fallet då den svenska regeringen på 1740-talet sökte hindra en smädeskrift som väckt visst uppseende i London. Det svenska sändebudet kunde bara hänvisa till den engelska tryckfriheten, som omöjliggjorde alla aktioner.⁶² Problem av närbesläktad art hade man vid ingripandet mot svenskfientlig propaganda i Gazette de Cologne under 1748.⁶³ Vid ett annat tillfälle, då Sveriges relationer till Danmark var vänskapliga, var det däremot inga problem att göra ingripanden mot äreröriga artiklar som publicerades i danska tidningar mot Tessin.⁶⁴

På samma sätt som Sverige utnyttjade kanaler utomlands för att hindra önskad propaganda företog andra länder liknande aktioner i Sverige, vilkas resultat också var beroende av den situation som just då var rådande. Den ryske ministern Bestuzjeff framförde i slutet av 1730-talet klagomål över ett tryck om Karl XII:s mellanhavanden med Ryssland (nr. 27), vilket ansågs förklenande för hans land. I detta fall ingrep k k omedelbart med åtgärder.⁶⁵ Vid ett annat tillfälle vände sig den ryske ministern Osterman till Löwenhielm med begäran om konfiskering av utländska böcker på boklådorna (nr. 189); dessa behandlade tydligen Katarinas makttillträde.⁶⁶ K k ansåg sig inte kunna efterkomma begäran eftersom det inte fanns något förbud mot sådana böcker. Det framkom synpunkter om att det inte var rätt att ingripa innan ett formellt förbud fattats - här försvarades bokhandlarnas önskan att tillfredsställa allmänhetens nyfikenhet. Istället framställdes förslaget att Osterman borde köpa in de böcker han önskade konfiskera. Efter den långa redovisningen av skäl för att inte gå hemom till mötes fattades ändå beslut om att Oelreich skulle innehålla de aktuella böckerna. Försiktigheten från Löwenhielms sida, för vilken detta var en av de första uppgifterna som kanslipresident, kan ha berott på att han inte önskade förefalla alltför eftergiven mot Ryssland då han hade en årlig pension därifrån.⁶⁷ Ändå är dessa direkta hänvändelser förhållandevis få. De utländska beskickningscheferna agerade troligen mer i det tysta och såg via informella kontakter med främst kanslipresidenten till att något gjordes, åtgärder som inte direkt kunde härledas till dem. Ett sådant exempel tycks vara den bekanta skandalskriften Les amours d'Anne d'Autriche

avec le cardinal Richelieu, som fanns i en bokenkatalog och förbjöds.⁶⁸ Det framgår av Oelreichs inlägga att klagomål kommit från åtminstone två ministrar.

Mot bakgrund av det sagda är det svårt att i varje enskilt fall utröna varifrån initiativet ytterst kommit; de skäl som kkl åberopar för att genomföra ett förbud behöver inte överensstämma med dess egen uppfattning om vad som var förgripligt utan kan lika gärna vara en eftergift åt en utländsk makt; särskilt kan detta vara fallet under den period då Oelreich befann sig på kollisionskurs med kollegiet och detta inte hade anledning att yppa de bakomliggande orsakerna för honom.

Inte heller var böcker behandlande främmande makter utsatta för särskilt många ingrepp då de inlämnades till censur. Vad som kan sägas vittna om en ökad och för myndigheterna svårbedömd aktivitet inom denna genre är att Oelreich 1749 visade fram tionde volymen av lagmannen Christian Königs stora Lärdomsöfning (nr. 70) med motiveringen att han behövde generella regler atträtta sig efter för sådana böcker. Kollegiet fann att ett stycke om Danmarks rätt till Gotland borde rättas genom tillägg eller helt tagas bort; likaså skulle invektiv i avsnittet om Ryssland utgå. Eftersom arbetet var avsett för ungdomen ansåg man det olämpligt att i en historisk framställning syssla med annat än historiska fakta.⁶⁹ Man menade också att det var lämpligast att Oelreich själv omhänderhade liknande saker. Samtidigt fann man i H. J. Voltemats Statshistoria en utlåtelse om kejsarinnan Maria Teresia, visserligen inte annat än ett citat, men man fann det likafullt omöjligt att tillåta sådant om regerande monarker. Senare diskuterades König åter; vid detta tillfälle gällde det ett parti om Ryssland. Oelreich lämnade förslag till ändringar, som genast godtogs. Ännu tydligare framgår uppfattningen om hur man ansåg att sådana arbeten borde vara beskaffade då man skärskådade den tydligen reviderade Lärdomsöfning och fann uttrycket "pragmatice" om samtiden stötande. Det befanns ligga åtskilliga svårigheter i att alltid ta det "permanenta statsintresset" som grund för politiska förlopp, eftersom tillfälliga orsaker ofta spelar en stor roll för ett lands hänsynstaganden.⁷⁰ Ändå kännetecknas denna behandling av en positiv grundinställning till Königs arbete, varför bara en omarbetning av vissa partier föranstaltades. - I den del som har tryckår 1750 och bl.a. behandlar Danmark och Ryssland finns passagen: "at Danmark aldrig haft någon titulum til denna ö, förr än i den Malmöiska öfwerenskommelsen. Hvilket dock af androm bestrides" - det sista tillägget torde vara den eftergift König fick göra.⁷¹ I partiet om Ryssland går König över huvud inte in på svensk-

ryska mellanhavanden efter 1720. Voltemat figurerade vid ytterligare ett tillfälle; det gällde då hans Utdrag af föreläsningar öfver de europeiska staterna (nr. 72), vars första del handlade om Ryssland. Det ansågs att hans anekdoter om landet passade bättre i en ministerrelation; en författare borde vid skildrandet av andra länder inte skriva annat än sådant som kunde tjäna dessa länder till uppbyggelse. - Detta ingripande kan sägas vara den naturliga följden av den politik särskilt Tessin drivit under den avslutade riksdagen. Då Grefing förhörde om Voltemat sade han att 25 exemplar var sålda och endast till prenumeranter; man enades då om att låta de förgrifliga ställena utgå och sedan låta det passera.⁷² Det är osäkert om dessa förändringar verkligen kom till stånd i Voltemats skrift; de exemplar som spårats visar inga tecken på ingrepp. Skriften innehåller bl.a. grundliga förteckningar över rysk krigspersonal samt skildrar Biron's fall 1740 och förvecklingarna i samband med detta.⁷³ I förordet antyder Voltemat att kritik liknande kk:s, d.v.s. att ämnet var alltför "grannlaga" för akademien, skall ha riktats mot verket före publiceringen.

Försiktighet tycks även ha varit det främsta skälet för att anmäla en recension i Lärda Tidningar (nr. 55) av en skrift som uppges ha författats av Jacob Röding, anställd av Momma för att sköta Stockholms Gazette. Här sade sig kk befara att främmande makter kunde göra föreställningar och ville därför stämna i bäcken.⁷⁴ - Det är emellertid svårt att i originalskriften finna något som man kunde invända mot, åtminstone Ryssland slipper i denna populära framställning av olika nationalkaraktärer förhållandevis lätt undan. Det sägs dock att ryssen inte skall förhäva sig i sina nya europeiska kläder, i så fall är det risk att de spricker.⁷⁵ Denna passage finns inte med i recensionen.

I någon mån torde avsaknaden av ingripanden mot denna sorts litteratur längre fram i tiden ha berott på att Oelreich blev mer medveten om hur de utrikespolitiska anspelningarna borde behandlas, och att de därför eliminerades redan i hans mellanhavanden med författarna. Hans intresse blev också alltmer inriktat på de inrikespolitiska problemen. Några skäl till att kk under senare delen av frihetstiden skulle ha behandlat utlåtelse om främmande makter mer överseende än tidigare finns inte.

Inrikespolitik

Den stora majoriteten av ingripanden skedde mot skrifter som behandlade inrikespolitiska frågeställningar. Härvid kan man urskilja två linjer: före 1755-56 års riksdag gällde ingripandena mestadels direkta angrepp mot åtgärder företagna av regimen, efter denna riksdag dominerade däremot helt de statsrättsliga problemen.

I de stora processerna, främst då mot Kalmeter och Söderberg-Fernebohm, var ofta skriftens innehåll av underordnad betydelse; i det förra fallet gällde det en rak politisk stridsskrift med kritik av hattarna, i det andra en fabel med vissa litterära pretentioner och försvar för kungamakten.⁷⁶ Istället blev huvuduppgiften i bägge fallen att ta reda på vilka politiska grupperingar som låg bakom. Taktiken mot Anton Kalmeter, en lägre tjänsteman med anknytning till kansliet, var att få honom att erkänna det orimliga i att han kunde känna till vissa otryckta handlingar - bl.a. om riksrådens licentiering - vid en bestämd tidpunkt.⁷⁷ Detta lyckades emellertid rätten inte nämnvärt med, och inte heller i det senare fallet, 1756, kunde man beslå de anklagade med något djupare samröre med den gruppering man ville åt, i det här fallet hovkretsarna. Då det rörde sig om en tryckt skrift med begränsad upplaga - 80 exemplar - ägnades mycken tid åt att kartlägga skriftens väg.⁷⁸ Detta är emellertid knappast ett bevis för att man tilldelade skriften samma omvälvande roll dess författare ville ge den, utan mer såg den som en möjlighet att komma åt förment inblandade, därav de föga framgångsrika försöken att beslå Erik Brahe med att aktivt ha spritt den.

Det mest uppmärksammade politiska censurmålet från 1740-talet, Uppsalaprofessorn Johan Ihres tre avhandlingar, gällde också en mycket direkt om än mer sofistikerad form av politiskt pamflettskriveri än Kalmeters.⁷⁹ De tre avhandlingarna spänner över förhållandevis lång tid - 1740, 1743 och 1747 - och behandlar med olika medel samtida politiska stridsfrågor. Den äldsta, An crescentis vicini principis potentia iustam belli causam praebeat?, med P. Nenzén som respondent, går förhållandevis klart men utan namns nämnande tillrätta med hattarnas krigspolitik. I den därefter följande och, såväl under rättegången som av forskningen, mest uppmärksammade, De tumultu dalecariorum vulgo Naefetoget dicto, med respondenten M. Djurdahl, valde Ihre den historiska formen; här var frågan för rätten om disputationen var tillämplig

på det uppror som just förevarit. I den sista, De poenis innocentum, med respondenten T. Gran, tar han upp en sats som förekom redan i en disputation från 1743, De victima publica, nämligen om en enskild kan offras för att fler skall kunna räddas. Denna hade alltså i sina huvuddrag utarbetats flera år innan ryktena om Tessins utlämnande tog fart i samband med Springerska processen.⁸⁰ Det var De poenis innocentum som, i december 1747, gav kk anledning att inskrida.⁸¹ Ingripandet kan möjligen ha varit en följd av den genomgång av akademiska disputationer som genomförts på hösten samma år men i övrigt inte tycks ha givit något konkret resultat.⁸² Det synes, av formuleringarna att döma, som om ingripandet mot de båda andra disputationerna varit till för att supplera huvudåtalet mot De poenis innocentum, men det kan lika gärna vara så att de uppmärksammades redan vid publice-ringstillfället men att man under den rådande politiska situationen - särskilt gäller detta 1743 - inte velat inskrida.

Här rådde det aldrig tvivel om författarskapet, även om en stor del av Ihres försvar gick ut på att Näftåget som ämne var förberett sedan länge.⁸³ Åklagaren i den kanslirätt som tillsatts gjorde stor affär av att denna avhandling var framlagd i just Uppsala med dess många naturliga förbindelser med Dalarna.⁸⁴ Åklagaren kan möjligen ytterst ha haft en tanke på anklagelse för förräderi eller uppvigling, men hela rättegången fick alltmånga karaktär av statuerande exempel; någon verklig avsikt från hattarnas sida att döma Ihre hårt fanns troligen inte. Betecknande är ett votum i konceptform bland kanslirättens handlingar, där två överstrukna passager säger att domen inte bör bli annat än en föreställning inför kk och samtidigt uttrycker önskemål om principiella riktlinjer från K.Maj:t för hur sådana mål bör uppfattas i framtiden.⁸⁵ Ihre själv lär ha satt sin tjänst på spel under processen, men hur mycket som var allvar och hur mycket som var provokation är svårt att säga. - Tessins ställning i målet är naturligtvis svår att precisera då han personligen var angripen. Voltemat ser honom som missnöjd över den i hans tycke alltför milda domen, mistande av ett års professorslön.⁸⁶ De uppgifter som på många håll finns om att ledande hattar ville ha ett milt straff kan vara förklaringen till rättegångens förlopp; genom att låta den dra ut på tiden blev ärendet mindre aktuellt och en mild dom kunde avkunnas.

Om Ihres fall är välkänt och omskrivet finns ett annat nästan bortglömt från samma tid där också en akademisk lärare gjorde sig skyldig till en förlöpning, om än i mindre skala och utan all jämförelse i övrigt vad gäller spänningen i den politiska situationen. Det tycks dock inte vara någon tillfällighet att man så snart efter Ihreaffären åter gick in med en så kraftig åtgärd som kanslirätt. - I samband med prins Carls födelse höll teologie adjunkten Gustaf Ernst Bildstein en oration i Lund, vilken genom en skrivelse till kanslern gick till akademiska konsistoriet och sedan till kk, som tillsatte kanslirätt. Såsom aktor i denna förordnades Caspar Bödker, translator i Antikvitetsarkivet, vilken även tjänstgjort i målet mot Ihre.⁸⁷ I de anmärkningar han sammanställde sade han sig ha funnit åtskilliga oförsiktiga uttalanden i nästan alla talets passager; det vittnar onekligen om en viss politisk naivitet då Bödker ansåg talet vara mer lämpat för en predikstol än en akademisk kateder.

Bildstein säger i sin oration - vilken är bilagd kanslirättens handlingar - det vara risk för att de som kommer för nära den kungliga solen blir skumögda och får svårt att se något utanför sin egen synkrets. Denna kritik mot hovet vill Bödker se som ett försök att förklena rikets främsta och sätta de lärde i deras ställe. Han anför som exempel på detta även en annan passage: "såsom wi uti en stor del af thetta präktige hoffolkets sinne nästan achtas, som innebyggare af en annan wärld, så hafwa de så swårt wid at föreställa sig, thet wi tala af hiertat..." - här menar Bildstein då de lärde talar om samhället. - "Wi låta den högsta wisssheten hellre än det artigaste ceremonielle styra vår glädje." Detta var en punkt som konsistoriet inte berört i sin kritik. Bödker anser att dylika passager kan sätta skadliga tankar i huvudet på de studerande. Saken blev inte bättre av att Bildstein enligt åklagaren vid flera tillfällen i det följande talar om "partier". Bödkers ordval är här fint i kanten, i orationen talas direkt om hattar och mössor. Ytterligare kritik, den här gången mot kungahuset, finner Bödker i det stycke som säger att Gud upphöjt de allra ringaste till de högsta posterna, som exempel hade Bildstein valt den ryska kejsarinnan och den persiske regenten. - En detalj som redan konsistoriet anmärkt på var att Bildstein vid proklamationen av orationen uteslutit tronföljarparet och prins Gustaf ur förbönen. I sitt svar säger Bildstein att han inte varit ensam ansvarig för

den utan att den satts ihop tillsammans med flera lärda män - att den en gång approberats ville han tydligen inte andraga som ursäkt; har detta en gång skett gjordes det alltför lättvindigt.⁸⁸ Syftet med de utlåtelse han kritiserats för var, säger han, att han velat göra en distinktion mellan de verkligt stora herrarna och de som bara uttalar sig om lärda saker utan att egentligen känna till dem. Den ångerfulla ton som ändå präglade Bildsteins svar gjorde att Tessin vid föredragningen gick tillväga på rakt motsatt sätt än då det gällt Ihre; han erkände Bildsteins stora lärdom och underkände hans möjligheter att förstå politik. Bödker hade inte heller kunnat finna något lämpligt lagrum. Kanslirätten var också ense i den milda domen, som innebar tillsägelse i kk och förbud mot att i fortsättningen orera eller alls yttra sig i politiska saker.⁸⁹

Arten av anklagelserna som framställdes av Ihre och Bildstein är således olika men har det gemensamt att kritiken presenterades av en akademisk lärare inför en akademisk publik och riktades mot den sittande regimen. I Bildsteins fall agerade man än tydligare än i Ihres bara för att statuera exempel, och ingetdera ledde till några förändringar i rutinerna för akademisk censur. Det bör observeras att ytterligare några ärenden, Johan Evenssons predikan och en recension i Lärda Tidningar av en synodalavhandling (nr.68), i tiden sammanföll med dessa. I samtliga dessa fall var det fråga om censurärenden som låg utanför de vanliga rutinerna, och där speciella omständigheter var för handen.

Frapperande är den osäkerhet rådet visade vid behandlingen av den bekante mösspolitikern och prästen Evenssons alster, en likpredikan från 1748, som emellertid inte togs upp förrän året därefter. Predikan, En dygdesam hustru, såsom en sol, (nr.66) över kyrkoherdehustrun Christina Nordstrand, är i sin helhet betraktad tämligen slätstruken, och det är uppenbart att de passager man gjorde anmärkningar mot helt faller utanför ramen. Det gällde främst att hatt bör stå under huva och också: "I ett rike måste ju lagen hafwa ett oinskränkt wälde, eljest står illa till, och frihet blifwer sjelfswäld".⁹⁰ Denna predikan hade ursprungligen censurerats av biskop Rhyzelius. Efter anmälan i rådet överlämnades den till JK.⁹¹ Evensson hävdade hela tiden att det var fråga om en syftning på hushållsståndet; med

den förklaringen måste man låta sig nöja. JK Löwenhielm ansåg att Evensson bort vara mer försiktig men att det denna gång räckte med en erinran. Den man istället riktade sin kritik mot var Rhyzelius. Biskopen hade i ett tidigare skede hävdat att hans egen censur var så ofelbar att Evensson egentligen inte behövde svara på anklagelserna, ett förhållningssätt Löwenhielm starkt reagerade mot: Rhyzelius borde ha klart för sig att det i en predikan kunde finnas åtskilligt annat än bara sådant som strider mot läran, prövandet i sådana fall tillhörde inte honom utan statsmakten. Det poängterades ändå att detta på intet sätt berörde biskopens rättighet att censurera de teologiska partierna. Att detta censurmål inte utnyttjades som ammunition i striden om överhögheten i teologisk censur beror förmodligen på att det för de inblandade helt hade karaktär av politiskt mål och att Rhyzelius framför allt agerade i sin egenskap av mössa.⁹²

Akademiska arbeten var Voltemats föreläsningar samt i viss mån Johan Montin Johanssons Borgerlig regering (nr.73).⁹³ Montins främsta auktoritet i skriften är Berge Frondin, vars Riksdagsmannarätt fått ett sådant erkännande av hattarna. Montins yttrande om monarkiens oinskränkta makt i ett envælde - något han ansåg nödvändigt för detta samhälles bestånd - och genomgången av olika monarkistiska statstyper innebar kritik av Machiavelli men även av Locke, därför att denne utan urskillning förkastat alla typer av oinskränkt envælde. Ett oskadligt envælde finner Montin råda då monarken har möjlighet att göra allt för samhällets trivsel och säkerhet. Sist och slutligen är det ändå demokratien han anser göra ett land störst nytta, även om han inte vill ge något regeringssätt absolut högsta rangen.⁹⁴ Tessin, som var den främste angriparen, såg skriften i första rummet som en skönmålning av monarkien på demokratiens bekostnad. Carleson försvarade dock i viss mån dess utgivande; viktigaste orsaken till detta tycks vara att det var en akademisk skrift och att man kunde tillåta större frihet i en sådan. Det är en åsikt som visserligen passerar opåtalad men knappast kan sägas ha varit allmänt omfattad med tanke på de ingripanden som redan skett. Vid den fortsatta behandlingen var Tessin mer dunkel i sina kommentarer; det var främst tidpunkten för utgivningen han då sade sig vilja angripa. - Det var i högsta grad fråga om en konjunkturbetingad censur, vilken man sökt klä i mer

intetsägande dräkt. I den tillsägelse Oelreich fick för sitt handhavande av skriften sägs också direkt att den som var "det minsta insatt i den ömma tiden" borde ha insett skriftens farlighet.⁹⁵

Kritiken kunde också närmast ha karaktär av angrepp på adelsståndet men ändå ha starkt partipolitiska undertoner. Detta gäller kanske främst mössan Magnus Seréns manuskript. Den ganska kortfattade skriften ger en historisk överblick över främst frälsejorden, och det sägs att Erik XIV ville göra adelns privilegier lukrativa genom större förläningar, vilket skulle vara grunden till "de två frihetstitlar som tidigare var okända men nu kommit at fastna på de härli-gaste ställen i riket, nämligen säterifrihet och rå- och rörfrihet." Han kallar Karl XI:s reduktion alltför mild och går sedan med ytterligare kritik igenom privilegier i anslutning till rusthåll och mantal.⁹⁶ Serén straffades som redan nämnts förhållandevis hårt, något som även gäller författarna till de flesta av skrifterna under denna period.

Det är svårt att ge ett sammanfattande omdöme om skrifternas karaktär och om de åtgärder som vidtogs. Generellt gäller att censorn spelade en mycket liten roll i dessa ärenden. I nära nog samtliga fall var det fråga om skrifter som inte ens passerat hans ämbete utan där andra censurorgan eller författarna kunde göras ansvariga. De skrifter som ingrepp gjordes mot är av olika art; Bildsteins tal bör helt ses mot bakgrund av Ihrerättegången och Evenssons predikan mot de följder en sådan skrivart kunde få om den användes i en typ av litteratur som spriddes i befolkningsskikt som inte tog del av Voltemats eller Montins tankar. - Ingripanden skedde dock även mot otryckta skrifter som inte synes ha fått någon nämnvärd spridning, men det är osäkert om man av detta kan dra slutsatsen att en författare som framförde liknande åsikter men lämnade sitt manuskript till censorn undgick tilltal. I dylikt fall berodde det på censorn personligen om han lämnade tillbaka manuskriptet med förbud eller vidarebefordrade det till kk. I ett enda fall, Springers Samtal, övervägde Benzels stjärna i sin journal underställande inför kk, men då författaren inte ville låta det ske fick saken uppenbarligen bero.

Ärlig svensk och den nya typen av kritik

Riksdagen 1755/56 utgör en brytningspunkt ifråga om motiveringen för utövandet av politisk censur. Inför denna riksdag förebådades Nordencrantz' senare angrepp då han lämnade in och förbjöds att publicera sina tankar om tryckfrihet. På själva riksdagen var visserligen inte tryckfriheten i sig något ärende, men den var ändå aktuell genom Ärlig svensk och den debatt denna tidskrift gav upphov till.

Historien om Ärlig svensk är i sina huvuddrag känd. Gunnar Olsson redogör i Hattar och mössor för diskussionen om den, och att skriften var en angelägenhet för en stor grupp har Sylwan tillfredsställande visat.⁹⁷ Apelblads försiktiga kommentar om Oelreichs författarskap var nog det närmaste samtiden kom i frågan.⁹⁸ Det finns ändå anledning att peka på ytterligare några indicier på detta. Då kk i sin löpande genomgång av skriften sysslade med det "fragment" vari en orientalisk regent riktade anmärkningar mot statsstyrelsen fann man partiet olyckligt, eftersom det kunde tillämpas på Sverige.⁹⁹ Vid detta tillfälle kunde Oelreich uttala sig om de enskilda passagera och och omgående redogöra för författarens avsikt med dem. Det är också det enda tillfälle då han i så hög grad träder in och redogör för verkets underliggande tankar. Ett tungt vägande inlägg gör även Tessin i sin dagbok i samband med 1760/62 års riksdag.¹⁰⁰ Han säger där att Constans Sincerus och andra skrifter kom ut och ville förgöra författaren till Ärlig svensk men, "offentligt krig båtade föga, ty slöto de fred och förbund, under wilkor det h/em/l/ige/ auctoren (här har annan hand ändrat till Oelreich) skulle, genom sit upförande, wederlägga sig sielf. Det har han mästerligen giort. Hwad har han wunnit? Nesa och föracht." Här syftar Tessin således ganska tydligt på Oelreichs förändrade politiska inställning.

Ärlig svensk förlorade på ett tidigt stadium karaktär av vanligt censurmål, och diskussionen som den gav upphov till rörde sig, åtminstone i vissa stycken, kring hur skrifter rörande regeringsättet och grundlagar mer generellt borde uppfattas. Då denna diskussion tillhörde de partiskiljande på denna riksdag är argumenten ofta av mindre värde än i vanliga censurmål.¹⁰¹ Särskilt hos prästerna kopplades skriften samman med frågan om i vilken utsträckning ungdomen borde undervisas i politik. Samuel Troilius ansåg

att de studerande inte i förtid skulle dras in i politiken, men då de alltsedan 1738 "börjat gå in i politiske saker och taga partie i publiken..." var det lämpligt att något skrevs speciellt för ungdomen, dels för att upplysa den och dels för att hindra att den "coeco impetu" fördes till partier.¹⁰² Biskopen Johan Engeström konstaterade att sådan undervisning redan pågick i Lund men trodde att kompendier aldrig skulle kunna ersätta lagen. Jakob Gadolin såg i sitt försvar för skriften den närmast ha formen av ett filosofiskt resonemang kring grundlagarna, och i den formen fick var och en framföra sina åsikter. Han gjorde däremot ett märkligt ställningstagande beträffande skriftens religiösa förgripplighet; det var hans åsikt att om något irrigt förekom i den landets samtliga teologiska fakulteter skulle yttra sig, om det däremot gällde grundlagarna var det rådets sak. - I detta resonemang återkommer således Carlesons åsikter beträffande Montins skrift; skrifter inom den "filosofiska" sfären är väsensskilda från den typ av skrifter där författaren yrkar på direkta åtgärder eller klart uttalar kritik, därför är de också mindre farliga. - I samband med att belöning åt författaren diskuterades gjordes flera översiktliga anmärkningar om att den i anseende till de enfaldiga hade bort omarbetas bättre - en eventuell ny upplaga ansåg man det vara nödvändigt att i vissa stycken radikalt arbeta om.¹⁰³

De framställningar som berört Ärlig svensk har oftast menat att skriften lojalt följde makthavarnas intressen. Anmärkningarna som vid flera tillfällen gjordes mot den har dock inte prägel av några proforma-ingripanden, utan det är uppenbart att det både i kk och i rådet fanns avvikande uppfattningar om lämpligheten av den och om vilken reell nytta den förde med sig. Bäst kanske detta visas av de diskussioner som föregick beslutet om belöning till författaren och till Oelreich som fungerat som förläggare av skriften. Då man sökte efter prejudikat utan att finna något framkom nämligen idén att "skilja auctor från censor", d.v.s. vänta med att betala ut belöningen till dess att den okände givit sig till känna. Kk sökte att så mycket som möjligt tona ned Oelreichs roll, och skriftens höga pris anfördes som skäl för att minska hans belöning. Av detta blev sedan intet genom Scheffers intervention till författarens och därmed även till Oelreichs förmån. Ändå uppkom det problem för censorn då han i statskontoret sökte kvittera ut också författarens del; han hänvisade till att denne ville

vara anonym så länge han levde, men att han själv som författarens kommissarie hade rätt att få ut belöningen.¹⁰⁴ Efter Ärlig svensk sammanföll kk:s och Oelreichs intressen, åtminstone för en tid. Statsmakten ville hindra ytterligare diskussion om regeringssättet, och Oelreich önskade skydda den skrift han hade ekonomiska intressen i. Flera av de ingripanden som skedde vid denna tid skall därför ses som en samverkan mellan dessa parter intressen. Tankegångarna i Anders Carl Rutströms tacksägelsepredikan överensstämde däremot helt med Oelreichs egna, dessutom konkurrerade den aldrig med Ärlig svensk ifråga om avsättningen.

Under denna riksdag återkom flera gånger frågan om en systematisk framställning av grundlagarna. Kk skyndade sig att i mars 1757 beordra uppläsandet av beslut om detta från predikstolarna och att ge i uppdrag åt Momma att trycka det tilltänkta arbetet. Då uppdraget att skriva det väl givits åt Anders Botin kunde man de följande åren motivera förbud mot liknande skrifter med att denna definitiva och systematiska framställning var att vänta.¹⁰⁵ Då däremot Jonas Apelblad snart därefter inkom med en ansökan om att få ge ut en motsvarighet till en sin tidigare skrift i romersk statsrätt på svenska sade sig kollegiet inte ha anledning att bevilja honom ett särskilt tillstånd, eftersom det stod var och en fritt att skriva om sådant.¹⁰⁶ Något år senare ansåg kk i en skrivelse till K.Maj:t att det under den tid Botin arbetade med sitt verk vore bättre med ingen kunskap alls än med felaktig, givetvis utan att tryckfriheten för den skull på något sätt fick inskränkas.¹⁰⁷ Den politiska likriktningen drabbade såväl universiteten som de fria skriftställarna. Gjörwell diskuterar problemet i flera brev till docenten i politik A.A.Een och framställer där Oelreichs inflytande som mycket stort samtidigt som han talar om en "mycket patriotisk" statssekreterare som vill göra landet fritt från alla skrifter, här kan han inte avse någon annan än Hermansson.¹⁰⁸

Även om det inte är möjligt att i vart och ett av de följande fallen slå fast vilka huvudorsakerna till varje enskilt förbud var är det ändå tydligt att det i de flesta fall var fråga om inlägg i författningsdiskussionen som därmed kunde anses inkräkta på Botins område. - Hermansson använde sig av en argumentation som Carleson vid flera tidigare tillfällen använt då han sade att skrivfrihet kunde medföra nytta för ett land även då det gällde sämre skrifter, eftersom dessa

då fungerade som incitament för andra att göra förbättringar.¹⁰⁹ Detta berättigande tycks han ändå ha förbehållit sådan litteratur som sysslade med ofarliga ämnen, eftersom han tillade att man av arbeten som uppehåller sig vid regeringssättet måste fordra en större medvetenhet hos författaren. Då det gällde denna litteratur gick det inte, som t.ex. ifråga om ekonomisk, att acceptera några förslag till förändringar av det gällande. Det vore tvärtom farligt för samhället om i stort sett vilken person som helst skulle kunna upphöja sig till domare över och lärare för menigheten. Han förordade därför att endast sådana skrifter som var "tydelige, redige och grundelige" skulle få tryckas. Just i det fall som det vid detta tillfälle gällde, Kort anvisning till läran om borgerliga samhällen (nr.116), gick kk dock in på kanslirådet Matthias Benzelstjernas förslag: att det borde vara möjligt för författaren att ändra för att kunna ge ut skriften. Oelreich sökte tvinga fram ett definitivt ståndpunktstagande från kk:s sida genom att begära protokollsutdrag på att skrifter i politiska ämnen inte var tillåtna. Kk lurades dock inte av detta försök utan konstaterade att även om en sådan förordning vore nyttig var det först nödvändigt att rådet hördes.¹¹⁰

Ytterligare ett manuskript behandlande statsrättsliga problem visades upp i kk en tid senare; det var tydligen ännu ej försett med titel men besvarade frågan: "Är det med naturlig och borgerlig lag samt Guds ord enligt, att fria, men lagbundna menniskor i ett land, om hvarjehanda ärender döma, efter wäld, wälbehag och godtycko?" (nr.123). Oelreichs anmärkningar rörde huvudsakligen behandlingen av rådet och kungamakten.¹¹¹ Hermansson ansåg dessa välgrundade, men han tyckte att författaren ändå visat ömhet om friheten; dock fanns det alltför starka ord vad det gällde den kungliga högheten. Han ansåg däremot att ingen anledning fanns att fästa sig vid det som stod om ämbetsmänsväld och egennytta, eftersom ingen behövde ta det som ett personligt angrepp. Även om skriften inte kunde komma ut i det tillstånd den befann sig borde kontakterna med författaren ske med hjälp av vänliga förmaningar, så att han inte skulle misströsta i det i övrigt goda uppsättet. Benzelstjerna ansåg det vara bättre att helt avstå från tryckning, då stora partier måste ändras i sin helhet. Även Carleson höll med om detta och skärpte dessutom tonen genom att påstå att sådana skrifter gjorde långt större skada än nytta. Friheten var nog så befogad, men inte då den

visade sig genom omotiverade klagomål över goda lagar. Trots dessa argument blev beslutet ändå att meddela författaren de förändringar som kunde göras. På så sätt tyckte man sig uppenbarligen lämna dörren på glänt för en mindre uppseendeväckande utgåva. Denna fråga uppfattades tydligen som principiellt viktig; det visas inte minst av att de frånvarande ledamöterna senare bereddes tillfälle att yttra sig.

Här kan även nämnas Anders Wildes anmälan av en översättning från franskan, Samtal emellan en europeisk man och en åbo af konungariket Dumocala (nr.118), där monarkien av kk ansågs framhävd på det "populaira" regeringssättets bekostnad. Också nu betygades att alla hade rätt att skriva om olika regeringssätt på vilket sätt de än önskade, men "såwida ius publicum skall till hela dess etendue tracteras bör sådant skje opartiskt..." Man ansåg det omöjligt att trycka skriften i föreliggande form, och som motiv till förbudet angavs att den annonserats i tidningarna före tryckningen. Efter ändringar upphävdes sedan förbudet. Det rörde sig om en översättning av den tidigare polske kungen Stanislaus' Entretien utförd av Pehr Rudin.¹¹² Det tycks som om Gjörwell - i brev till Warmholtz - anser det vara Stanislaus' jämförelse mellan Polen och Frankrike som varit orsak till ingripandet, vilket knappast är troligt. I ett senare brev säger han att berättelsen blivit så stympad att han undrar varför någon vill ge ut den. En jämförelse mellan den franska och den svenska versionen ger vid handen att inga mer omfattande strykningar gjorts. Där den dumocaliske brahmanen i den franska utgåvan gör en jämförelse mellan länders regeringssätt, gör han också en jämförelse mellan republikanskt och monarkistiskt styrelsesätt med stark kritik av den otyglade friheten i det förra; i den svenska säger han sig inte vilja trötta läsarna och partiet utgår. Vid ett annat tillfälle tar han åter republiken i upptuktelse och citerar Ciceros kritik. Fastän i båda fallen slutsatserna i de två upplagorna är desamma, nämligen att monarken regerar bäst då han inhäntar folkets råd, har de resonemang som ligger till grund för detta och som även försvarar den oinskränkte härskaren rensats ut.¹¹³

Argumenten under de sista åren före TF tenderade att bli alltmer knapphändiga. Ifråga om "En berättelse om närvarande krig"(nr.127), ansågs det att de händelser den sysslade med inte var "tillräckligt väl utredda", i ett annat fall att författaren inte varit nog försiktig. Uppenbarligen ansåg kollegiet det nödvändigt att avge en principför-

klaring då Oelreich visade fram några ark av Holbergs danska historia (nr.135).¹¹⁴ Han ansåg att Holbergs försvar för suveräniteten måste uppfattas som kritik av det svenska styrelsesättet. Kk fann däremot att Holbergs avsikt inte varit att fördöma andra länders styrelsesätt, utan att han hållit sig till principen att var och en skulle få försvara det styrelseskick under vilket han levde. Således kunde kollegiet inte se att kritiken var riktad mot Sverige. Ett förbud mot boken ansåg man bara skulle visa en obefogad fruktan.

Ofta var det emellertid bara en fördröjning av utgivningen som blev den konkreta åtgärden. Några fall av förnyade framställningar från författare som på sådant sätt fått sina verk avvisade har däremot inte kunnat beläggas, och det tyder på att det var Oelreich som hade sådana förnyade kontakter om hand och att han skötte dem till kollegiets belåtenhet. Dock ger de förhållandevis många censurmålen vid denna tid en skev bild av det verkliga händelseförloppet därför att Oelreich allt oftare underlät att själv fälla omdömen om en politisk skrift och istället hänsköt avgörandet till kk. Då Anders Wilde, Oelreichs amanuens, vid ett tillfälle läste upp anmärkningar censorn haft mot Borgerliga samhällen, misstänkte Hermansson uppenbarligen att Oelreich haft en dold avsikt.¹¹⁵ Han påpekade nämligen att om man omgående godkände dessa anmärkningar skulle kk bli tvunget att taga på sig ansvaret för en skrift man inte sett i dess helhet, och där man således inte kunde veta vilken betydelse de enskilda partierna skulle få då de placerades i ett större sammanhang. Han ville därför principiellt påtala att kk vid ett sådant tillfälle inte gick in i censurs ställe vad det gällde ansvaret, utan att denne fortfarande var ansvarig, eljest skulle stämpeln i boken helt förlora sin betydelse.

Då Rosenadler vid några tillfällen som skäl för förbud anförde att skriften höll en låg litterär nivå - det gällde Den svenske patrioten och Skuggan af den döde Argus, två tidskrifter, desavouerades han av rådet; det var inte censurs uppgift att anlägga sådana aspekter.¹¹⁶ Visserligen visar Benzeltjernas journal att censorn ofta var kiarättare, men "litterär halt" som orsak till ingrepp dyker inte upp igen förrän nära trettio år senare. Då är rollerna ombytta och fallet illustrerar på ett utmärkt sätt de aktuella problemen. - Oelreich och Wilde intygade var för sig i samband med Bergius Små-saker (nr.121)

att det inte var censorns skyldighet att rätta fel, att avgöra om en skrift hedrade sin författare.¹¹⁷ Det är mycket möjligt att de var medvetna om det svåra i k:s position. Genom att inte kunna anlägga mer eller mindre sofistikerade språkliga eller tekniska aspekter på ett arbete bleve ju den censurerande myndigheten tvingad att redovisa sina reella invändningar, något som k i möjligaste mån ville undvika. Dold i de förvånansvärt följsamma framställningarna ligger tanken på att två censorer inte kan bedöma en skrift på samma sätt, de behöver exakta regler att rätta sig efter - något som k av förklarliga skäl inte heller tog upp i behandlingen av Små-saker.

De som behandlat perioden och som velat se Oelreich som en apologet för tryckfrihet har härlett hans agerande under dessa år ur en vilja att skapa en ohållbar situation för sina överordnade och menat att däri skulle ligga en önskan att i varje enskilt fall pressa fram en motivering stridande mot de principer som slagits fast med Ärlig svensk. Oelreichs ständiga hänvänelser är dock främst förlagda till tiden efter affären med Forsskål, och de bör inte ses som uttryck för en ökad känsla av säkerhet från hans sida, utan snarare som ett tecken på ökad försiktighet. Han hade nu längre ingen önskan att bli beslagen med direkta fel i sin ämbetsutövning med tanke på de ansökningar han gjort om nya tjänster. De ingrepp han gjorde i Forsskåls avsnitt om tryckfriheten (se nedan,²²²) stöder heller inte tanken på ett medvetet torpederande av censurpolitiken. Naturligtvis bör man inte bortse från den alltsedan 1730-talet omvittnade grälsjukan hos Oelreich. Hans avoga inställning till förmännen fick ytterligare näring av de invändningar kollegiet haft mot en belöning för Ärlig svensk och av de intrång på sitt område han ansåg sig vara utsatt för genom utnämningen av Anders Wilde till amanuens.

Initiativet tillen amanuens kom från Oelreich själv med hänvisning till att allt fler böcker trycktes. K motiverade sitt godkännande med att författare inte skulle behöva vänta så länge på imprimatur.¹¹⁸ Den som utsågs var Anders Wilde - son till rikshistoriografen Jacob Wilde och vid den här tiden 30 år gammal - som tidigare hade tjänstgjort som biträde åt sin far.¹¹⁹ Själv torde han ha ansett denna tjänst vara av kortvarig karaktär. Visserligen sökte han inte riks-

historiografämbetet då det samtidigt utlystes, men detta berodde förmodligen på att det av starka grupper mer eller mindre ansågs vikt för Dalin eller Ihre.¹²⁰ Efter det att Dalin utnämnts till hovkansler bör däremot hans hopp ha varit större. Dock ställdes han denna gång utanför förslag med hänvisning till hans ungdom.¹²¹ Under dessa första år framträder Wilde endast några få gånger inför kk, och det är därför svårt att avgöra i vilken utsträckning det förelåg någon distinkt uppdelning av sysslorna mellan honom och hans förman. Emellertid utnämndes Wilde 1760 till ordinarie kunglig bibliotekarie, och då Oelreich inför kk 1761 anklagade honom för att försöka roffa åt sig alltför mycket av det som hörde till censorns ämbete utnyttjade han sin nyvunna ställning till att hävda att han som bibliotekarie inte var att betrakta som något biträde åt censorn. - Redan på ett tidigt stadium av samarbetet utnyttjade Oelreich Wilde. Vid klagomålen över Små-saker hävdade han att det var Wilde som stått för censuren. Kk accepterade emellertid inte att det kom förklaringar i Wildes namn. Här visas tydligt hur man vid den tiden uppfattade ansvarsfrågan dem emellan.¹²² I och med att Oelreich hade Wilde som amanuens ansåg man att han inte kunde förordna denne till medcensor; för allmänhetens säkerhet var det nödvändigt att endast en person stod för censuren.

Censorsämbetet under debatt

Avgörande för förståelsen av det sista decenniet före TF är just hur ansvaret för censorn vid censurerandet uppfattades. Detta var ingalunda klart formulerat och kräver en viss tillbakablick. - Som vi sett av kansliordningarna var censorns möjligheter att agera på egen hand, utan inblandning av kk, starkt begränsade. För att censorn i praktiken skulle kunna utföra en censur efter de normer statsmakten uppställt och för att kunna bevara tron på ett konsekvent omhändertagande av reglerna måste samarbetet mellan kollegiet och censorn fungera klanderfritt. Den tidigare forskningen har betonat Oelreichs allt mer självständiga ställning som den kanske viktigaste orsaken till att möjligheterna att bedriva effektiv censur försvann. Det går inte att se hans agerande utan att ta hänsyn till en inneboende osäkerhetsfaktor i de gällande förordningarna som reglerade hans verksamhet och till en uppenbar motvilja från kk att åtgärda de existerande missförhållan-

dena. Denna osäkerhet fanns emellertid redan från frihetstidens allra första år.

Det går inte att fastslå om det var några speciella händelser som 1722 föranledde kk att beordra Rosenadler att låta kollegiet veta varje gång en ny skrift tryckts och att sända upp ett inbundet exemplar.¹²³ Detta kan dock ha varit motiverat av behovet att informera sig och inte av att vilja utöva hårdare kontroll. Stöd för den tanken är en samtidig diskussion om den unge Christian Nettelbladt och dennes skrift, som vände sig mot de tyska författare som anklagat svenskar för att vara mindre lämpade för studier. Man uppfattade den som alltför stark och rekommenderade tryckning utomlands - det förmodligen enda exemplet på att kk officiellt föreslog en sådan möjlighet. Något senare vände sig Rosenadler till kollegiet med en förfrågan om ekonomiska skrifter, vilka enligt honom blivit allt fler under 1720-talets första år: gällde hans förordning kontroll av dessa? Den då aktuella var Swedenborgs lilla arbete om devalvering (nr. 6). Trots att ledamöternas åsikter om denna skrift var delade ansågs det att Rosenadler hade tillräckligt stöd av förordningen, vilket tycks innebära att han själv skulle få avgöra om en sådan skrift skulle få publiceras. Att det innebar detta styrks än mer av att det stadfästes att han "ägde tillstånd" att ta del av kk:s åsikt. Tyvärr kom ingen omgående uppföljning av denna typ av ärenden, varför det är svårt att avgöra vidden av parternas tolkning. Det är först ett tiotal år senare han vänder sig till kollegiet angående skrifterna om Ostindiska kompaniet, och då nämns ingenting om hans möjligheter att fatta egna beslut.

Av Benzelstjernas journal framgår det inte alltid om han underställde kk skrifter "av värde". Då som nämnts Alexander Springers Andra samtalet mellan Sannskilljert och Lärderik angående riksdagsfullmäktiges giöromål och rättigheter var före 1743, meddelade Benzelstjerna honom att den måste visas upp, varpå han hänvisade till 1665 års paskillförordning och gav åtskilliga exempel ur texten. Det naturliga borde ju här istället ha varit att censorn hänvisat till de förordningar som reglerade hans verksamhet.¹²⁴ Beträffande de teologiska skrifterna sökte Benzelstjerna, liksom tidigare Rosenadler, inta en självständig hållning både gentemot kk och gentemot de teologiska

myndigheterna. Så länge han remitterade dem till ett konsistorium var det inga problem, men exempel finns på tillfällen då han sökte undgå detta genom att endast höra kk:s åsikt.

De förhållandevis många framställningarna från Oelreich till kollegiet under 1740-talet tyder närmast på att det fanns en önskan från båda håll att staka ut de rätta gränserna. Inte i något av dessa fall får Oelreich nämligen uppbära kritik för att han vänt sig till kollegiet i sådana frågor han enligt förordningarna eller den praxis som utbildats hade att själv avgöra. Det tycks finnas en ökad tendens hos kk att betrakta varje skrift i ett politiskt ämne som unik och nödvändig att ta ställning till. Den första gång Oelreich fick stå till svars för censuren av en politisk skrift var då han förhördes om sina mellanhavanden med Montin. Han hade inte funnit manuskriptet förgräppligt, eftersom författaren tagit hänsyn till alla regeringssätt och sist och slutligen ansett att det som var stadgat också borde behållas. Kk gjorde dock klart för honom att han i fortsättningen var förpliktad att lämna listor på alla böcker han givit imprimatur.

Vid detta tillfälle tycks det ha gått upp för Tessin vilken risk Oelreich utgjorde; han sade nämligen att censorn dittills skött sig men att denne nu måste se till att ytterst noga följa K.Maj:ts förordningar.¹²⁵ Återigen poängterades att en återkommande förteckning över ärenden vore "lämplig". - Beslutet om listor, som kom till utan synbar diskussion, kan tydas på två sätt: antingen var det en följd av ackumulerad misstro mot Oelreich, framkallad av hans göranden vid den teologiska censuren, eller, vilket är troligare, ansåg man sig ha fått problem på områden som var vida mer känsliga än teologien och därför utan vidare kunna frantaga honom ansvaret. Den närmaste tiden efter beslutet visade Oelreich flera gånger fram listor. Vid ett tillfälle var det 24 böcker som var under censur. De tycks ha varit hämtade från den löpande verksamheten och inte vara sådana han trodde kunde anses misstänkta. Han försökte komma undan denna kontroll genom att påtala hur litet en boks titel sade om dess innehåll. Kk:s avsikt var tydligen att ändå visa det effektiva i att göra anmärkning över titlarna. En bok innehöll "underverk" i titeln; sådana sker inte längre, konstaterade kollegiet, däremot "undransvärde händelser". En annan titel, Evangeliskt passionssalve, borde bytas ut mot en svensk. I ett annat fall kunde Oelreich omtala att boken

handlade om brännvinsbränning, varför den genast förbjöds. Ytterligare en, om uppfostringsverket, ansågs betänklig, därför att kommissionen var i arbete och för att det i titeln antydde att författaren kritiserade denna. Kk avgav dessutom en principiell förklaring; det var nödvändigt med bättre uppsikt över översättningen av böcker som varken ungdomen eller samhället i stort var betjänta av - d.v.s. sådana som inte direkt kunde förbjudas. Man beslutade därför om en förordning om att de som ämnade ge ut sådana översättningar först var tvungna att vända sig till censorn för att inhämta hans åsikt. Om denna förordning hade kommit till stånd hade det inneburit att delar av censuren flyttats ett steg ned, från manuskript till påtänkt arbete. - Förutom ifråga om brännvinsskriften kännetecknas kk:s anmärkningar av en viss kitslighet, de kan inte tagas som intäkt på att det här skulle röra sig om ett genomtänkt försök att bestämma gränserna för censurpolitiken - mer synes de vara en nödvändig konsekvens av det tidigare beslutet.¹²⁶

Först i och med Oelreichs egensinniga handlande vid de statsrättsliga skrifterna som följde Ärlig svensk såg sig kk tvingat att göra det principiella uttalandet i anslutning till Borgerliga samhällen som tidigare refererats. I samband med Petter Forsskål togs däremot censorns roll upp på allvar. Efter de första förhören med Forsskål kopplades JK in, och denne ansåg det vara nära nog ofrånkomligt med kanslirätt för Oelreichs vidkommande. - Troligen var det mest graverande med Tankar om borgerliga friheten inte de teser den presenterade utan just att dessa teser fått sanktion genom censorns imprimatur. Oelreich agerade till synes självsäkert under hela denna affär och drog sig inte för att efter det att domen fallit komma med nya propåer. Hotet om kanslirätt hängde visserligen ännu över honom, men det är troligt att han uppfattade detta som tomma ord. Det märks också en uppenbar motvilja från kk att ta detta avgörande steg och därmed fokusera den instundande - och för hattarna besvärliga - riksdagens intresse på de missförhållanden som rädde vid censuren. - Riksdagen 1760/62 är betydelsefull för censuren i fyra avseenden: den direkta behandlingen av tryckfrihetsfrågan, diskussionerna om Forsskåls respektive Nordencrantz' skrifter och Oelreichs klagomål över de oförrätter han ansåg sig ha utsatts för. Det finns ett otvetydigt samband mellan Nordencrantz' skrift och tryckfrihetsfrågan; på samma sätt bildar Forsskål och Oelreich ett komplex, i vilket

myndigheterna hela tiden hade ett bevarat censorat för ögonen. - Då Forsskåls skrift diskuterades i riksdagen var Oelreichs ansvar en av huvudpunkterna, och intresset var tidigt inte så mycket riktat på om han handlat rätt eller fel i det aktuella fallet utan på hur han i övrigt följde sina instruktioner. Försöken i justitiedeputationen att koncentrera debatten till denna punkt blev alltmer tydliga, särskilt sedan det slagits fast och fått stå oemotsagt att Forsskål bara utnyttjat den prejudicerande effekt Ärlig svensk haft, varken ifråga om Forsskål eller om censors ansvar kom man dock till beslut. Riksdagen hade också anledning att utförligt behandla Oelreichs ansvar gentemot kk i samband med hans klagomål över att inte ha befordrats till kansliråd eller annan högre tjänst. - Ären närmast före och även under riksdagen fanns åtskilliga möjligheter att placera den besvärslige censorn på en post där han inte behövde ägna sig åt censur, på alla sätt sökte detta dock undvikas. Samtidigt som man sade sig hålla på anciennitetsprincipen framhölls det som väsentligt att ingen olämplig skulle få bli utnämnd till kansliråd eller statssekreterare: om man här med olämplig avsåg olämplig p.g.a. otillräckliga kunskaper eller p.g.a. oskickligt beteende framgår inte.¹²⁷

Samtidigt som Oelreich inför riksdagen klagade över att Wilde försökt lägga under sig alltför mycket av hans syssla ville han med stöd av 1756 års tjänstebetänkande ha kompensation för utebliven befordran; han trasslade till ärendet genom att binda samman det med de orättvisor han ansåg sig ha utsatts för i samband med Forsskål-affären.¹²⁸ I sekretadeputationen fann man efter ingående överläggningar att hans oskicklighet inte bevisats och tillstyrkte helt klagomålen. Den skarpa kritik som framfördes av den ledande mössan Esbjörn Christian Reuterholm tog särskilt fasta på att kk genom sitt upprepade negligerande av Oelreich på ett flagrant sätt överträtt lagen. Trots att en talare hävdade att Oelreich varit ställd under kanslirätt p.g.a. sina misstag och detta fått stå oemotsagt, blev beslutet ändå statssekreterarfullmakt, och det sades att ifråga om censuren det skulle bero på Oelreich själv om han ville stanna kvar.

Parallellt diskuterades i protokollsdeputationens 4:e utskott de allmänna förhållandena kring censuren och Oelreichs ställning, efter det att Hjortsberg förberett ärendet.¹²⁹ Kk, som i flera etapper

yttrat sig, såg oredan som hela tiden ökad alltsedan Oelreich tillträtt men hävdade också att det blivit bättre sedan Wilde börjat. Olika förslag dryftades i utskottet - Oelreichs avgång mot full lön eller Wildes övertagande av ansvaret - men så kom beskedet att censorn efter lång diskussion hos adeln fått kompensation vad det gällde kraven på förhöjd tjänsteställning. Nu blev kanslirätt ånyo ett alternativ, men i det slutliga utlåtandet inskränkte man sig till att fränkänna kk all skuld. I justitiedeputationen försvårades ärendet ytterligare av att man ville invänta betänkandet om censuren. En ledamot ansåg det också ytterst märkligt att kk nu drog fram allt istället för att långt tidigare ha försökt åtgärda det man kallade missförhållanden.

I protokollsdeputationen beslutades att läsa alla böcker som kk anfört, men det genomfördes aldrig, en bidragande orsak kan ha varit att Anders Ekman framställde katekesen av betänkandets upphovsman, d.v.s. Hjortsberg, som lika förgriplig som Montins Borgerlig regering. Det står klart att ledamöterna inte hade den konkreta gången i censuren klar för sig, och det fanns ingen ledamot som tycks ha varit benägen att nämnvärt skynda på ärendet. Allt mer tenderade debattörerna att lägga skulden på kk för dess flathet, och ingen invände heller något då Franc ansåg att man inte skulle hinna slutbehandla ärendet men att kk:s bristande handläggning måste framhållas. Han stödde sitt resonemang på justitiedeputationens betänkande 1756, som sade att domares och ämbetsmäns fel i fortsättningen skulle bestraffas med skrapor och åtvarningar, utan avseende på person. Detta sätt att handlägga ärendet uppfattades tydligen av deputationen som den lättaste utvägen; allt ansvar kunde läggas på kk och deputationen behövde inte fatta definitivt beslut i sakfrågan. Flera vidhöll dock vid den fortsatta diskussionen att Oelreich borde höras, antingen av 4:e utskottet eller direkt av deputationen. Till sist enades man om att kalla in censorn. Vid detta förhör sade han sig sedan senaste riksdag inte ha blivit uppkallad i kk mer än en gång, i samband med Forsskål. Ifråga om övriga fall lämnade han andra uppgifter än kk om vad som hänt och gjorde egna tolkningar. Han kunde gå igenom varje ärende och finna att han ständigt visat prov på omsorg om regeringssättet. Givetvis glömde han inte att dra fram Ärlig svensk.

I den diskussion som blev följden ställde deputationen frågan hur djupt man borde gå i förhållandet Oelreich-kk. Hjortsberg ansåg att allt sådant borde undvikas då Oelreich var underställd kk; istället var det ett mål för domstol, och han ansåg det bästa vara att förvisa allt till JK. Flera inlägg finns som vittnar om att Oelreichs memorial gjorde intryck. Claes Wilhelm Grönhagen fann honom oskyldig till alla anklagelser och som exempel valde han Dalins Witterhetsarbeten; grundlagen förbjöd inte en skribent att vara fri i sin skrivart, därför kunde det inte vara något fel i att påstå att riket hade mer adel än det tålde - det hade varit en annan sak om författaren av detta dragit konsekvensen att adeln borde dödas - varför han ansåg att hela saken borde läggas ned. Efter ytterligare överläggning blev resultatet att man skulle gå till JK med remiss. Vid denna tid återstod dock bara en dryg månad av riksdagen.¹³⁰

Redan före riksdagen hade rådet diskuterat censuren efter klagomål från kk; då avstyrktes på Tessins inrådan en formell process, och istället ansåg man att amanuensen skulle få samma ansvar som censor.¹³¹ Under det att riksdagen pågick kom Oelreich med nya klagomål mot Wilde. Denne hotade ånyo att avsäga sig sysslan och kk väjdade åter om ersättare.¹³² Kk gick sedan till K.Maj:t med en redogörelse för utvecklingen efter 1760. Man fann att alla förklaringar som inforrats av Oelreich varit undermåliga, allt som Wilde gjort däremot bra. Bilden målas upp av ett kollegium som måste åta sig litteraturens försvar mot den som borde vara dess närmaste hjälpreda och förmyndare. Kk trodde att detta förhållande i förstone kunde uppfattas som mindre viktigt, men det kunde ändå ha menligt inflytande på litteraturen och vetenskapen. Rådet stannade i ett beslut som sedan rädde fram till TF. Scheffer och Löwenhielm var av åsikten att tillsättandet av Wilde hade varit korrekt, men om båda censorerna var ense om att det inte längre fungerade fanns ingenting som hindrade att Oelreich ensam bestridde sysslan. Vid missbruk var det sedan kk:s sak att handla som lagen föreskriv. Denna för Oelreich på alla sätt tilltalande lösning fick dock ge vika för majoritetens mening att det inte var rådets sak att befatta sig med detta utan att kk hade att rätta sig efter gällande bestämmelser, vilket således skall tolkas som att man ansåg Wildes kvarblivande vid sysslan som nödvändigt.

Behandlingen av frågan om Oelreich och censurens handhavande på riksdagen 1760/62 är i högsta grad intrikat och har bara kunnat beröras i korthet. Stora grupper väntade uppenbarligen på en omläggning av censuren och var därför obenägna att fatta några definitiva beslut: dessutom pågick samtidigt flera andra ärenden med direkt relevans för censuren. Någon direkt politisk skiljelinje i bedömningen av Oelreich går det inte att fastställa. Partitillhörigheten är oklar för flera av de agerande även om mössan C.W.Grönhagens yttrande till Oelreichs förmån överensstämmer med tendensen i den övriga censurdebatten.¹³³ Det viktiga i hela affären är emellertid kk:s agerande. Det fanns under 1750-talets sista år goda möjligheter att bli av med censorn genom utnämning till exv. landshövding - att man inte ville se honom som statssekreterare i utrikesärenden framstår dock som ganska naturligt. Givetvis kan problemen vid censuren ha uppfattats som övergående eller inte alls observerats, men det troliga är ändå att de inte ansågs vara särskilt viktiga. Det var först då deras behandling börjat upptaga en oproportionerligt stor del av kk:s verksamhet som det fanns anledning att inskrida, - det spända läget vid riksdagen kan ha medfört ytterligare tidsutdräkt. - Då riksdagen var över stod Oelreich som obestridd segrare och rådets sista beslut vittnar om hur ovilligt det var att lägga hand vid den alltmer känsliga censurfrågan och hur det därför utan vidare överlät allt ansvar på kk. I detta läge kan censuren inte ha tett sig särskilt önskvärd att i någon högre grad använda sig av. - Det är visserligen svårt att leda i bevis att det tungrodda och till synes ointressanta ärendet med den grinige Oelreichs uteblivna befordran medförde en ny syn hos hattarna på censuren som maktmedel, men tanken ter sig ändå plausibel om man beaktar de upprivna partilinjerna vid 1765/66 års riksdag. - De få åren fram till denna kännetecknas också av en viss avmattning i den politiska censurverksamheten under det att den teologiska snarast intensifierades. Oelreich visade sig lika aggressiv som tidigare, och kk avstod i flera fall från att ta deciderad ställning.¹³⁴

Ett påfallande drag i kk:s hanterande av de politiska skrifterna under 1750- och 60-talen är att man i allt högre grad undviker att motivera förbud. Under 1740-talet hade nära nog varje ärende som föredrogs blivit föremål för pro et contradiskussioner, även om

beslutet var klart från början. Allt mer frångick man vanan att precisera invändningarna och inskränkte sig till otydliga och intetsägande förbud, nästan alltid med hänvisning till att just detta fall inte innebar en inskränkning i tryckfriheten. Vid flera tillfällen kunde man använda sig av tesen att en utländsk författare ägde rätt att prisa sitt eget lands styrelseskick även om detta inte överensstämde med Sveriges, men att detta inte gick i en svensk översättning. Då det användes i fallet Holberg är att märka att det var fråga om en etablerad författare som tillvunnit sig en ställning också på den svenska marknaden och att ingrepp mot honom kunde ge upphov till diskussioner och kritik av ett slag som borde undvikas. Positionerna var ändå så låsta att det från statsmaktens sida måste ha funnits en stark önskan om att i ena eller andra riktningen omforma censursystemet.

TEOLOGISK CENSUR

Organisationen av teologisk censur

Den världsliga censurens hierarkiska organisation var förhållandevis okomplicerad. Den teologiska var däremot betydligt mer intrikat, främst därigenom att hävdvunna former under frihetstiden kolliderade med ny praxis. De censurerande instanserna var fler än i den världsliga censuren och därmed ökade antalet enskilda personer som kunde eller trodde sig kunna agera censor: varje ledamot i domkapitel eller teologisk fakultet och därjämte prästeståndet på riksdagen och i någon mån de ecklesiastika deputationerna - samt ofta den enskilde prästmannen. De teologiska censorernas consensus var alltifrån frihetstidens början dålig. Genom att många enskilda personer kunde åta sig att agera censor skapades dessutom många direkta relationer mellan författare/tryckare och censor. I förhållandevis storutsträckning tycks den principen ha tillämpats, att en författare vände sig direkt till en ledamot i exempelvis ett konsistorium för att få ett slags inofficiellt tillstånd, som sedan stundom återopades. Eftersom sådana kontakter troligen förekom relativt flitigt avspeglar protokollen inte den verkliga aktiviteten hos de teologiska skriftställarna. - Ett exempel på hur denna kontakt kunde gå till är kyrkoherden Petrus Gröndals upprepade önskningar, beledsagade av kontant tacksamhet, om utlåtande och censur av Magnus Beronius, då teologie professor. Denne sökte värja sig mot de tydliga inte alltför övertygande litterära alstren och Gröndal undrade då om det räckte med att en bekant till honom, som var ledamot av Stockholms konsistorium, läste igenom hans verser.¹ Åtskilliga andra exempel kunde anföras som alla visar på en allmän osäkerhet även hos personer som borde ha haft klart för sig hur censuren var organiserad. Gymnasieriktorn i Gävle vände sig vid ett tillfälle till sitt domkapitel med förfrågan om hur han borde göra med en ekonomisk skrift som sänts till honom. Här tog konsistoriet över ansvaret men utförde helt korrekt självt inte censuren.²

Av allra största vikt för den teologiska censuren var Stockholms konsistoriums åtgärder, främst därför att den publicistiska verksamheten så starkt var koncentrerad till huvudstaden, men också därför att konsistoriets teologiska sakkunskap var stor. Under frihetstidens början - 1725-1731 - var Nicolaus Barchius preses i SK. Han företrädde den starkt ortodoxa linjen gentemot en liten men högröstad minoritet i konsistoriet, vilken hade Herman Schröder som huvudman. Barchius efterträddes av sin halvbror Andreas Kalenius, som visserligen började spela en framträdande politisk roll först som biskop i Västerås men redan tidigare, bl.a. som ledamot i kommissionen över Eric Tolstadius, gav prov på en starkt ortodox inställning. Klimatet förändrades dock under de följande. Eric Alstrin (preses 1735-1743) har mest gjort sig känd som företrädare för den eklektiska filosofien under sin professorstid i Uppsala på 1720-talet.³ Den tolerans och de spår av upplysningsrationalism som riktningen innehöll kan, trots att det ofta slogs fast att dess principer inte fick utsträckas till de teologiska dogmerna, ha haft betydelse i behandlingen av misskända riktningar inom kyrkan, t.ex. genom mildare bedömning av censurärenden. Även de båda följande, Andreas Bergius (1744-1750) och Jöran Schröder (1752-1771), gjorde föga väsen av sig som skiljedomare i teologiska frågor men märktes mer, åtminstone i Schröders fall, som försvarare av SK:s integritet som censurorgan gentemot kk. Att A.C. Rutström, den stridbare herrnhutaren, under lång tid var ledamot av konsistoriet innebar visserligen en ökad arbetsbörda för detta, men han stod aldrig, som tidigare Herman Schröder, i spetsen för någon fronderande riktning. Till skillnad från vad som var vanligt i de teologiska fakulteterna var det inte preses ensam som i SK läste de inlämnade skrifterna, utan ärendena fördelades på ledamöterna. Det förefaller som om avsikten var att sprida skrifterna så mycket som möjligt. Vid undersökning av SK:s protokoll framkommer ingenting som tyder på att speciell hänsyn togs till eventuella preferenser hos ledamöterna för viss typ av litteratur. Ätminstone under 1740-talet tycks principen om en jämn fördelning ha upprätthållits, även om det sällan framgår. Det

finns dock exempel på att man vid något tillfälle använt sig av en annan metod. Då tryckaren Petter Nyström lämnat in en version av Saft och kraft af Scrivers själaskatt ansågs den vara för vidlyftig att censurera. Man läste några ark gemensamt och beslutade sedan att vända sig till en prästman man hade förtroende för. Detta måste tydas som att någon utanför consistorialis'krets fick utföra censuren.⁴

Det andra kyrkliga organet i Stockholm, hovkonsistoriet, var genom sin speciella struktur inte forum för tillnärmelsevis så många censurärenden som SK.⁵ Ledamöterna utgjordes av hovförsamlingens predikanter samt regementspastorerna. Praxis under 1700-talet blev att hovpredikanterna fungerade som ordinarie assessorer och livgardets präster deltog vid de tillfällena då regementsärenden förekom. - Vid ett tillfälle 1750 anmäldes i kk i samband med censurerandet av en predikan av Sven Baelter, att det var bekant att en dispyt förelåg mellan SK och hovkonsistoriet om vilket organ som omhändertog censuren i huvudstaden.⁶ Kk ansåg just detta fall klart eftersom Baelter lydde under hovkonsistoriet, men ville för framtiden göra sig bättre underrättat för att kunna ta ställning. - Ingenting finns dock i konsistoriernas protokoll som pekar på en sådan rangstrid, inte heller nämns det vidare i kk, vilket för övrigt var obehövligt då censuren de följande åren fungerade utan problem.⁷

Censurförhållandena var mer osäkra på landsorten, där censor librorum inte utövade den kontroll över konsistoriernas verksamhet han kan sägas ha gjort i Stockholm. Ute i landet hände det ofta, särskilt under frihetstidens förra hälft, att en bok kunde komma ut med endast en enskild ledamots godkännande. Den totala censurbördan för ett landsortskonsistorium var också oerhört mycket mindre än för SK. I Ärkestiftet var förhållandet uppenbarligen det att den teologiska fakulteten vid universitetet fick göra alla censurförrättningar, under 1740-talet förekommer nämligen i konsistoriet knappast ett enda ärende där konsistoriet agerade som första instans.

Det kanske mest kända exemplet på enskild censur är Olov Verelius' 1722 utgivna De hierarchia ecclesiastica, som kan inordnas

bland de många då utgivna skrifterna som var kritiska mot prästeståndet och förordade en myndighet med uppsikt över domkapitlen. Den godkändes och gavs ut av domprosten Anders Goeding utan kontakt med andra.⁸ Ståndet lyckades få Rosenadler att gå med på att "sådan" inte skulle få tryckas utan att kontakt först tagits med ståndet.⁹ Vid riksdagen 1746-1747 var flera liknande mål före, bl.a.en herrnhutisk skrift, Den andeliga spegeln, som uppgavs ha censurerats av prosten Johan Tiliander i Jönköping. Inte i något av dessa fall inskred ståndet med åtgärder. Förhållandet blev ett annat i samband med de inflammerade striderna kring Menoza och Alethophilus, då den åldrige pastor primarius Bergius alltför fritt utfärdade egenhändiga censurer (se nedan, s.133). I denna situation var det nödvändigt att söka vidmakthålla den teologiska censuren trovärdighet. I det kungliga brev till konsistorierna som 1751 i viss mån bildade slutpunkten för dessa strider framhölls särskilt att det skulle efterses att censuren i fortsättningen skedde på hela konsistoriets eller fakultetens vägnar och inte på en enskild ledamots.¹⁰

Teologisk censur före Oelreich

1720-talet karakteriseras framför allt av kampen mellan ortodoxi/prästestånd och ständervälde. De ortodoxa förespråkarnas åsikter överensstämde inte alltid med majoritetens i ståndet, därför blir inte bilden av teologernas politiska insats entydig. I detta spel hade censurrättigheten en visserligen undanskymd men ändå inte obetydlig roll.

Redan från början efter kansliordningens utfärdande 1720 var huvudmannaskapet för censuren en viktig del av relationerna mellan kk och de teologiska myndigheterna. Rosenadler ställde detta på sin spets genom att fråga vad rätt SK hade att förbjuda skrifter utan att först kontakta kk.¹¹ Samtidigt med detta klagade han över att han över ett år tidigare lämnat konsistoriet ett manuskript, Närmare undersökning om det i svang gående pietisteriet, utan att därefter ha hört något vidare. Han ville få till stånd en uppmaning till SK att lämna tillbaka detta, särskilt - och detta är en

märklig uttydning av KO:s ord - som det inte tillkom SK att yttra sig, utan alla manuskript skulle till en teologisk fakultet. Således får man förutsätta att Rosenadler efter detta inte hade någon direkt kommunikation med SK. Konsistoriet lämnade vid denna tid också in klagomål mot att böcker som inte tillåtits av detta fick säljas fritt i Stockholm liksom mot att kontrollen av import fungerade dåligt. Rosenadler ville inte gå i svaromål så länge som konsistoriet inte specificerat utan kontrade dess kritik med att undra om det var fråga om Nils Grubbs En sanfärdig berättelse. I så fall hade han inte ansett sig behöva ta kontakt med SK då denna endast berörde fakta och besvarade beskyllningar, inte berörde några teologiska spörsmål. Själv hade han sett en mot Nils Grubb riktad skrift, som han inte kunde bedöma som annat än en paskill eftersom den var anonym. Enligt honom var den enda rätta parten i detta fall Härnösands domkapitel och detta hade inte kommit med klagomål. Samtidigt angrep han i starka ordalag prästerskapet för att i predikningar syssla med saker som inte angick det - det är här givetvis fråga om de aktuella politiska predikningarna. Han ansåg sig vara rörd i ämbetet och kunde inte uppfatta det på annat sätt än att prästeståndet sökt dra all censur under sig.

Vad Rosenadler måste ha haft i tankarna var inte bara det som förekom i skriftväxlingen med SK utan också de mer allmänt förda debatterna på riksdagen i samband med KO:s genomförande, och därför får hans angrepp en större principiell räckvidd. På riksdagarna 1719/1720 går det nämligen inte i övrigt att finna några censur-ärenden som skulle ha kunnat uppröra honom i så hög grad. I prästeståndet togs vid riksdagen 1719 mer utförligt endast upp Johannes Folchers skrifter, där censuren sköts över till Uppsala teologiska fakultet.¹² Vidare vände sig Sven Caméen till ståndet för att få utlåtande om pietisten Nils Langs En rettskaffens biskops svar til sin son, som begärrar, at han wil skaffa honom adeligit sköldsmärke. Frågan var känslig i ständsstriderna efter vad som beslutats om biskoparna Swedbergs och Benzeliuss barn.

Kk stannade för ganska milda formuleringar i detta första principiellt viktiga censurärende efter den nya kansliordningen:

sådant som rörde politik - här preciseras inte vad som skulle inrymmas under rubriken - var nödvändigt att visa upp i kk och något utöver teologi var inte tillåtet att predika,¹³

Riksdagen 1723 var för prästerskapet på många sätt bekymmersam. De övriga stånden önskade ett ökat inflytande i vad som av det andliga ståndet betraktades som rent inomkyrkliga angelägenheter och hoppades genom tillsättandet av en ecklesiastik deputation på att kunna i grunden omorganisera beslutsprocessen och tillskynda skapandet av ett consistorium generale eller mixtum som en slags ecklesiastik hovrätt. En sådan deputation var ett hot mot prästerna som politiskt stånd och, uppfattade flertalet, mot den rätta tron; det senare alldeles särskilt eftersom förslaget ytterst kom från den pietistinfluerade Josias Cederhielm. På ett tidigt stadium av riksdagen hade ståndet emellertid inte några principiella invändningar mot en sådan deputation. Såsom motiv för att inrätta den anfördes att den skulle ta upp censuren över böcker med villfarelse i religionen och över sådana som riktades mot ett helt stånd.¹⁴ Det är tydligt att det bland prästerskapet fanns ett behov av att finna gemensamma riktlinjer för hur kontrollen av pietistisk litteratur borde ske. Skillnaden mellan de båda förslagen låg framför allt i att i den deputation som prästerskapet föreslog skulle enbart ledamöter av det egna ståndet delta. - Nu blev det dock ingen ensidigt prästerlig deputation, utan den tillsattes över ståndets huvud och utan dess medverkan. Genom god riksdagsdiplomati lyckades ståndet emellertid ge den karaktär av kyrkolagskommission och därmed var den värsta faran över.

Vid den följande riksdagen återkom flera förslagsställare till frågan om en ny myndighet. Initiativet kom denna gång från personer som mer uttalat än Cederhielm bekände sig till pietismen. Gemensamt både för kommerserådet David Silvius och för den kände pietisten Elias von Wolcker är att de i sina förslag tog upp den kontrollerande myndighet detta överkonsistorium skulle komma att utöva.¹⁵ Flera andra som lämnade sina synpunkter på detta överkonsistorium berörde direkt dess censurrättighet. Genom att all övercensur låge hos detta skulle det enligt von Wolcker bli slut på

det stora tvång som låg på all teologisk censur.¹⁶ Carl Dubb gick ett steg längre och rekommenderade överkonsistoriet inseende över tryckerierna, samtidigt som han garaderade sig med att utgivandet av kätterska böcker måste hindras.¹⁷

Det var inte endast denna form av överkonsistorium som var påtänkt. Från flera håll kom vid denna tid önskemål om att hovrätterna antingen skulle överta domkapitlens domsrättighet eller få ökad insikt i denna, något som från kyrkligt håll allmänt tillbakavisades med att konsistorierna inte var att betrakta som vanliga domstolar utan mer som en "samvetsrätt".¹⁸

Det finns en mycket konkret orsak till varför censuren särskilt uppmärksammades i dessa framställningar, nämligen Nicolaus Barchius' starkt antipietistiska predikan 14:e söndagen efter Trefaldighet 1725.¹⁹ I sin syn på det andliga prästedömet och på prästämbetet var denna predikan emellertid inte konventionellt ortodox. - Censurrätten sattes här på hårda prov; först i konsistoriet där den diskuterades av å den ena sidan Barchius och majoriteten, å den andra den pietistvänlige Herman Schröder och två ledamöter, Johan Forsskål och Anders Bergner, båda kända för sina pietistiska sympatier. Försök att stoppa den gjordes från flera håll, bl.a. av pietisten Gustaf Oxenstierna.²⁰ Denne sökte få ärendet under Uppsala teologiska fakultet, men Barchius stödde sig på den majoritet han fått i sitt konsistorium och på att han gått rätt väg då han lämnat skriften till Rosenadler. Jöran Nordberg försvarade inför kk konsistoriets handläggning; vanligen lästes en predikan endast av dekanus men i detta fall hade den lästs av åtta ledamöter. Han hävdade att ett konsistorium i ett sådant fall som detta var befullmäktigat att sköta censuren. Rosenadler framförde vid behandlingen att kk inte hade att yttra sig över doktrinalia, men då Schröder hävdade att det rörde en samvetssak för alla kristna ställde han frågan om kk ville stå i ansvar för en tryckning innan arbetet blivit ordentligt genomsett.²¹ von Höpkens åsikt var att majoriteten i konsistoriet borde gälla, d.v.s. den som tillåtit tryckning, men att åtminstone uppskov borde bli följden av att en så stor minoritet gått emot

den. Om man inte skulle ta hänsyn till de anmärkningar som gjorts blev enligt honom hela idéen med censur meningslös. Rosenadler sökte då lyfta frågan till ett mer principiellt plan genom att fråga om man i religiösa frågor kunde tillåta att skrifter med så underliga åsikter som denna trycktes och om prästerskapet ensamt kunde få avgöra detta. Enligt honom ansåg allt fler det som väsentligt att få svar härpå. I den fortsatta diskussionen angav Höpken tonen genom att påtala svårigheten i att överhuvud idka teologisk censur. Han tog som exempel Simons arbete (han säger Pierre men avser Richard), som först godkänts av hela Sorbonne men sedan förbjöds efter det att en enskild ledamot ingivit sina anmärkningar. Cederström hävdade att det enda man kunde göra var att rätta sig efter konsistoriets beslut eller markera att man inte funnit något som rörde religionens essentialia i denna predikan. Rosenadler vidhöll sin tidigare åsikt att den inte borde få passera om något irrikt som tidigare inte observerats fanns i den. Det förefaller här som om han vill utsträcka sitt resonnement till att gälla alla religiösa skrifter. Det var uppenbarligen hans avsikt att pressa fram ett ställningstagande från kk vad gällde sådana. Dessutom såg han tydligen ett hot mot sin egen ställning, då han påtalade att flera ställen i den tryckta versionen var ändrade efter censuren och att han riskerade att ställas inför rätta för detta. I det här fallet gick kk med på att det bästa vore om man tryckte efter den version som var uppvisad i kollegiet. Han sökte också få ytterligare ett prejudikat genom att begära resolution på att ett verk som godkänts av ett konsistorium skulle godkännas även om ett annat konsistorium eller annan instans hade något att invända mot det. Detta ansåg sig kk inte kunna gå med på utan talade om de speciella omständigheter som varit före i detta fall. - Barchius förekommer sedan flitigt i kk men inte i samband med några principiella åsikter om censuren.²² Vad som framför allt utmärker detta ärende är kk:s uppenbara ovilja att träda in som domare i interna kyrkliga angelägenheter. Det är emellertid i högsta grad troligt att denna uppmärksammade tvist ökade de världsliga myndigheternas intresse

av att få till stånd ett organ med oinskränkt censurrätt för teologisk litteratur.

Trots att beslut om inrättandet av ett generalkonsistorium fattades av deputationen vid 1727 års riksdag kom beslutet aldrig till genomförande, och därigenom förblev förhållandena vid censuren lika oklara som tidigare. Samtidigt arbetade prästeståndet på att bringa ordning, och som ett första utslag i den riktningen skall ses förslaget att låta de teologiska censurinstanserna dela presumtivt förgräpliga skrifter mellan sig och låta trycka anmärkningarna.²³ Detta skulle ha varit ett led i propagandan mot pietismen men också i realiteten ha inneburit ökade svårigheter för kk att ändra redan tidigare fattade beslut. Framför allt demonstrerades detta nit i det memorial av Jacob Benzelius som förespråkade tillsättandet av en särskild censor librorum ecclesiasticus, vilken helt skulle överta censors funktioner. Eftersom detta förslag aldrig ledde till några formella hänvändelser från ståndets sida behövde Rosenadler inte engagera sig i försvar. I förslaget ingick ändå att denne särskilde censor skulle visa upp böckerna i kk. Ett mindre anmärkningsvärt strävande i samma riktning var ett önskemål om att de teologiska traktater som trycktes vid gymnasier och akademier inte skulle behöva visas upp för Rosenadler, eftersom de redan godkännts teologiskt. Uppenbarligen lyckades man inte nå samstämmighet kring detta.²⁴ Ännu långt senare, på riksdagen 1746, väcktes i samband med projektet till allmänna besvär förslag att ingen svensk bok skulle få tryckas utan censur av ett konsistorium.²⁵ Detta vittnar väl om hur tankegångar helt stridande mot kansliordningen länge kunde leva kvar. Förslaget väckte heller ingen diskussion, utan ståndet inskränkte sig till att påpeka att det i cirkuläret till konsistorierna efter riksdagens slut skulle finnas en passus som inskräpte tryckarnas ansvar.

Det finns flera exempel på hur man från kyrkligt håll mot slutet av 1720-talet började föredra att uppfatta de teologiska fakulteterna som en lämplig kompromiss, då missämjan var för stor i ett konsistorium. Amiralitetsrådet Nils von Lang, sväger till

Umeåprosten Nils Grubb och känd pietist, undrade 1730 genom Rosenadler hur SK kunde ha hand om en skrift av honom mot bakgrund av de konflikter som tidigare förekommit i konsistoriet beträffande pietismen; det var enligt honom endast Skara konsistorium som hade rätt att censurera den.²⁶ Resultatet blev att SK avsåde sig censuren eftersom det ansåg att följden bara kunde bli ytterligare tvister och föreslog i stället remiss till Uppsala.

Rosenadlers och Benzelstjernas ställning

I de diskussioner om censurrätt som förekom under den tidigare frihetstiden undviker kk i allmänhet att ta parti. Den som genomgående gör detta är däremot Rosenadler. Han agerar inte bara som försvarare av sitt ämbetes integritet utan också, i lika hög grad, som försvarare av mer eller mindre pietistinfluerad litteratur. Det är särskilt i apologierna för denna han röjer sina åsikter; från pietistiskt håll finns inget annat vittnesbörd än att han var "ein raisonabler Mann".²⁷ Ändå var Rosenadler som ledamot av sitt stånd i hög grad ianspråktagen för de teologiska frågorna. Han var ledamot både av 1723 och 1726 års ecklesiastika deputationer.²⁸ Inga antydningar finns emellertid om att han skulle ha tillhört de mest aktiva ledamöterna.²⁹ Hans medverkan som en av de nio i den kungliga kommission som 1726 tillsattes för att utreda den s.k. Sicklakonventikeln ger emellertid en klarare bild. Kommissionens ledamöter var övervägande positivt inställda till pietismen - där fanns bl.a. Gustaf Bonde som ordförande, Daniel Silvius och Herman Schröder. I samband med diskussionen om olovlig import av böcker från Halle och Hamburg som skett med Schröder som mellanhand uttrycker sig Rosenadler rakt på sak. Han anser det nödvändigt att bemöta den hårda kritik som hörts från predikstolar över "svärmerier, villfarelser, pietister och dylikt" och även mot honom personligen.³⁰ Han benämner kritiken otidig och samvetslös och säger att, då importen skett via Schröder, han bara har utnyttjat den möjlighet att låta lärde ta del av sådan litteratur han enligt KO har. Visserligen, säger han, står

det illa till med censuren i landet, men detta beror på att prästeståndet inte ger honom det biträde som stadgas i KO. - Detta är således en direkt kommentar till den kritik som tydligen blivit följden av hans engagemang i censuren av Barchius' predikan. I sitt slutliga votum över konventikelns deltagare frikänner han dem helt, under det att han anklagar "flertalet" av prästerskapet för att ha ett kristendomsfientligt och hjärtlöst sinne och många präster för att vara präglade av "stor ignorantia". Efter den kritiken är det inte förvånande om konsistorierna föredrog att låta den teologiska censuren handhas av de teologiska fakulteterna - även om detta betydde en viss prestigeförlust - i stället för att behöva samarbeta med Rosenadler.³¹

Ytterligare en möjlighet att placera in censorn bland de teologiska riktningarna ger hans utlåtande över professor Jacob Heinrich Balthazars Disquisitio de zelo pomeranorum contra reformatos.³² I korthet kan sägas att den pietistiskt influerade Balthazar i skriften vände sig mot synkretismens önskemål om närmare samröre mellan lutheraner och reformerta. Skriften väckte inte uppskattning vare sig hos teologiska fakulteten i Greifswald dit Balthazar hörde eller hos regeringen i Brandenburg, som stödde synkretismens strävanden.³³ Rosenadler försvarar i sitt yttrande Balthazar dels genom att söka påvisa att skillnaden mellan lutheraners och reformertas uppfattningar är så stor att samröre är fruktlöst, dels genom att hävda att Balthazar inte förbrutit sig i något formellt hänseende mot den världsliga makten, d.v.s. berört dennas rättigheter circa sacra externa. Visserligen kan Rosenadlers angrepp på de reformerta uppfattas som att han agerar utifrån en ortodox utgångspunkt, men det är med hänsyn till hans uttalanden i andra sammanhang mer troligt att han företräder pietistiska ståndpunkter i denna fråga.³⁴ Emellertid försvåras detta ärende av att prästeståndet ändå sökte få det interimistiskt utfärdade beslutet mot Balthazars skrift upphävt.³⁵

1730-talet var inte fritt från religiös oro, men den förändring som radikalpietismen genomgått innebar att censurarbetet fick en annan innebörd än tidigare. De tilltagande apokalyptiska

strömningarna manifesterades framför allt hos gråkoltarna, en rörelse som vann proselyter främst från de lägre samhällsklasserna. Eric Molin, Sven Rosén, Carl Michael von Strokirch och bröderna Erickson var samtliga föremål för myndigheternas mer eller mindre hårda bestraffningar.³⁶ Dippels och de tidiga svenska radikalpietisternas skrifter, men också katolska mystikers, cirkulerade flitigt i kretsarna, både i form av handskrivna och tryckta skrifter. Av den inhemska produktionen från detta decennium är nästan bara den anonyma Andeliga wijsor om hwargehanda materier wid åtskilliga tillfällen från 1733 att nämna.³⁷ Denna propaganda, som var särskilt framträdande i Stockholm och i Sydsverige, tycks mestadels ha bestått av redan tidigare publicerade skrifter, varför censurmyndigheterna berördes i förhållandevis ringa omfattning. Därför är de sista åren av Rosenadlers regim och de första av Benzelstjernas förhållandevis fria från direkta ingripanden från censursämbetet liksom från kontroverser med kyrkans företrädare.

I Benzelstjernas fall är det inte lika lätt som i Rosenadlers att finna en konsekvent inställning till den religiösa propagandan. Han sökte medvetet få en översättning av Grabow, Wäg til sanningen, att passera utan teologisk censur eftersom den redan i Leipzig fått sådan; detta satte sig dock emot.³⁸ Då det gällde Richard Steeles skrift i brevform till Clemens XI om katolicismen och den engelska kyrkans missbruk, såg han sig dock tvungen att lägga fram den för kk, som fann att den skulle gå på teologisk remiss. Denna verkställde censorn genom att skriva till sin bror Erik, som han fann vara den censor som säkrast kunde garantera att den av honom själv högt prisade Steele skulle få utkomma. Från de sista åren av Benzelstjernas verksamhet märks flera ingrepp i predikningar som redan var godkända av teologiska myndigheter. I vissa fall var det till synes vänliga antydningar, men i två fall handlade han med betydligt större energi.³⁹ Det gällde en predikan av superintendenten Jöran Wallin, som fått approbatur av Visby konsistorium, d.v.s. Wallins eget. De starka politiska markeringarna i den föranledde Benzelstjerna att - vis-

serligen inte explicit - neka tillstånd genom att bara utelämna avgörandet; tydligen följde kontakter med Wallin. Avgörandet föll dock uppenbarligen inom censorns domäner eftersom det gällde politiska utlåtelse. Annat var det med superintendenten Lorentz Murbecks likpredikan över Herman Schröder, där det yttrades att en oduglig lärare inte kan uträtta något gott. Här skriver Benzelstjerna att detta strukits eftersom det stred mot Guds ord. Han kan inte hålla inne med sin förvåning över att det skrivits av en superintendent och godkänts av en konsistorieledamot.

Mer markerat framträder Benzelstjerna i försvaret för Anders Nordencrantz' Götiska riket, som prästeståndet så hårt angrep vid riksdagen 1741-43 på grund av skriftens kritik av det andliga ståndet. Den hade passerat hans censur utan nämnvärda anmärkningar och i kk försvarade han författarens intentioner. Om ståndet skulle få rätt, måste det bevisa att de satser som enligt dess åsikt stred mot statum politicum också verkligen gjorde det.⁴⁰ Det är osäkert hur väl samarbetet mellan Benzelstjerna och Nordencrantz fungerade. Nordencrantz uppgav att han inte haft någon del i publiceringen av sitt arbete eftersom det inte varit färdigt då det gavs ut. I själva verket var det Benzelstjerna som hade insisterat på utgivande, då denne ansett att där funnits så mycket ljus till Sveriges historia.⁴¹ En förklaring till censorns handlande kan naturligtvis vara att den som framför andra angrep boken var Jacob Serenius, Erik Benzeliuss' allt mer hätske politiske fiende.⁴²

Av helt annan karaktär är däremot Benzelstjernas agerande i det Rosénska tryckfrihetsmålet 1739-1740. När han av Alstrin fått kunskap om att Sven Rosén spritt ut skrifter i Stockholm, yrkade han omedelbart inför kk på konfiskering och skärpning av bestämmelserna om ocensurerade böcker. Men i detta fall stod han och de kyrkliga myndigheterna på samma sida eftersom samtliga i detta fall var ansvariga censurorgan.⁴³ Ytterligare en markering av det gemensamma ansvaret var det beslut som kom 1740 och gav prästerskapet i sjöstäder samma rätt som censorn att kontrollera importerade skrifter.⁴⁴

Rosenadler var i högre grad än Benzelstjerna verksam under en tid av religionspolitiska spänningar. Detta faktum tillsammans med hans arbete inom ståndet gör det lätt att visa att han ofta agerade mycket kraftfullt. Benzelstjernas censorat uppvisar en stor smidighet i kontakterna med teologiska myndigheter och det är betecknande att vid det enda tillfälle han kom i direkt konfrontation med en sådan hans bror kan ha spelat en inte oväsentlig roll.

Stat-kyrka i censurhänseende

Från 1740-talet och till frihetstidens slut är den teologiska censuren nära förbunden med frågan om förhållandet mellan stat och kyrka. Den uppfattning som var förhärskande under större delen av envåldstiden och grundades på den lutherska treståndsläran uppfattade dessa båda regementen inte som motsatta utan som varandra kompletterande.⁴⁵ Naturrätten med dess syn på staten inte som någon gudomlig utan som en inomvärldslig inrättning innebar också för svenskt vidkommande en starkt förändrad inställning ifråga om kyrkans och statens skyldigheter och rättigheter gentemot varandra.

Avgörande, såväl för den akademiska uppfattningen som för den praktiska kyrkopolitiken, var de uppfattningar som, främst via Pufendorf, vann anklang, och då särskilt åsikten om religionen som vinculum reipublicae, där staten och kyrkan var två oberoende storheter som ändå behövde varandra. Samtidigt finns hos Pufendorf, framför allt framlagt i De habitu religionis christianae ad vitam civilem, tanken på de båda som separata och där inget tvång borde förekomma i religionsfrågor.⁴⁶ I det praktiska kyrkolivet i Sverige var dock vinculum reipublicae den omhuldade tesen, särskilt av den grupp präster som under 1750-talet var den mest inflytelserika: Henric Benzelius, Engelbert Halenius och Samuel Troilius. Vinculum reipublicae var också den förhärskande doktrinen i akademisk undervisning, åtminstone fram till 1760-talet.⁴⁷ Här ansågs dock oftast att det var kyrkan som hade den största nyttan av detta förenande band.

En välkänd förändring i statens hållning till kyrkan inträdde vid hattarnas maktövertagande. Den nära kopplingen mellan de unga hattarna och kretsen kring kommerskollegium ledde till att de krav på religionsfrihet motiverade av handels- och industriintressen, som redan i ett par decennier förts fram, nu fick större genomslagskraft i riksdagsdebatten och därmed tvingade prästerskapet till motstånd.⁴⁸ - Denna politiska förändring aktualiserade i hög grad andra delar av Pufendorfs lärobyggnad där åsikterna inte var tillnärmelsevis lika entydiga bland uttolkarna, nämligen vad gällde överhetens rätt i kyrkliga angelägenheter. I De habitu religionis christianae ad vitam civilem talar Pufendorf om att staten hade inspektionsrätt över kyrkan på samma sätt som den hade inspektionsrätt i kollegierna. Ofta anslöt man sig till denna hans åsikt om statens rätt circa sacra med motiveringen att staten utgjorde kyrkans murus och att kyrkan också stärkte statsändamålet. Man möter som vi sett denna debatt i olika former under 1720- och 1730-talen när kyrkan sökte hävda sina rättigheter och då särskilt under det senare decenniet med prästeståndets hävdande av särställning vid behandlingen av religionsfrågor.⁴⁹ Ofta gjordes emellertid ytterligare en delning - även den hämtad från Pufendorf. Enligt denna ägde staten endast ius circa sacra externa men ej interna; det senare var de teologiska myndigheternas eget område. Polariseringen internt-externt var emellertid ofta svår att göra och endast mycket sällan genomgick teologiska författare doktrinen i dess helhet, varför den fick tolkas från fall till fall.⁵⁰ Vad som ingick som ett viktigt moment både i begreppet vinculum reipublicae och i den världsliga myndighetens inspektionsrätt var att förhindra att staten skadades och att se till att tron bevarades. I detta utgjorde naturligtvis hindrandet av villoläror en viktig del. Enligt den allmänna uppdelning som rådde var det inte straffbart att hysa sådana villfarelser. Det var däremot straffbart att sprida vad som ansågs vara falska religionsuppfattningar, i och med att detta skadade det allmänna lugnet var det också ett angrepp på staten. Visserligen framkommer hos flera författare åsikten att denna statens rätt i någon mån tangerade interna men att den lika-

fullt inte rubbade principen om den individuella samvetsfriheten. En av de få författare som direkt kommenterar detta i relation till censuren är lagmannen Christian König, som i sin encyklopediskt upplagda Lärdomsöfning kraftfullt förespråkar religiös tolerans men ändå anser sådana heretiska grupper som hotar samhället vara särskilt farliga; det är överhetens uppgift att hindra dem från att sprida sina skrifter. Han exemplifierar detta genom att hänvisa till förbudet mot skrifter av Dippel 1728.⁵¹

Censuren hade, enligt mitt förmenande, något av en nyckelroll i tillämpningen av dessa teorier. Det kan enligt de beskrivna satserna knappast råda något tvivel om att det praktiska genomförandet av censuren ålåg staten, detta både i statens och kyrkans intresse. Emellertid fordrades ett insiktsfullt samarbete mellan dem båda då det gällde att bedöma sakinnehållet i en viss skrift. I den teori som låg bakom fanns inget besked att hämta hur man skulle handla om stat och kyrka hyste divergerande åsikter om vad som borde anses som skadligt. I en tid då kyrkan och prästeståndet var starka fanns det således möjligheter för de kyrkliga instanserna att agera tämligen fritt; efter deras rekommendation skulle staten sedan handla. I perioder av försvagat kyrkligt inflytande - som regelbundet inträffade under 1750- och 1760-talen - måste strategien ha blivit en annan. Man kan föreställa sig dels att ett ärendet måste ha varit bättre förberett och mer välmotiverat än annars, dels att man från kyrkligt håll helt eller delvis har sett sig tvungen att förbigå vissa typer av litteratur, om vilka det kunde tänkas föreligga delade meningar mellan stat och kyrka. Därför är de censurärenden som behandlas under dessa perioder sådana som kyrkan anser det vara absolut nödvändigt att fästa uppmärksamheten på. Vi måste alltså under denna tid mer än annars tala om en censur där de centrala begreppen "stat, religion och boni mores" vid ett tillfälle uttyds efter en mall, vid ett annat efter en helt annan. De agerandes antal komplicerar dessutom bilden. Vi har de kyrkliga myndigheterna: främst Stockholms konsistorium och prästeståndet samt i mindre utsträckning de akademiska fakulteterna. Ståndet var uppbundet till de styrkeförhållanden som just för tillfäl-

let rådde under den pågående riksdagen. Det kunde därför reagera med större känslighet än konsistoriet, censuren knöts hos det för-
ra också mer samman med de övriga kyrkopolitiska frågorna. Samti-
digt utgjorde ståndet en långt större grupp där interna gruppin-
tressen i hög grad kunde lysa igenom vid frågornas behandling.

Den statliga myndigheten var kk med censor som dess lydiga
redskap. Emellertid är det Oelreich som oftast är den drivande för
att ge ett censurerande större proportioner än det annars skulle
ha fått. Den vanliga uppfattningen har varit att han, oavsett vil-
ka motiv man velat tillägga honom, agerat självständigt och mot
myndigheternas intresse. Avsaknaden av åtgärder mot honom gör det
emellertid lika troligt att han i någon mån kan ha handlat med
sina överordnades tysta medgivande vad gällde de religiösa skrif-
terna. Hans handlande kastade visserligen skulden på honom som en-
skild ämbetsman men främjade ett annat syfte, nämligen att påvisa
det ohållbara i en teologisk censur med delat huvudmannaskap för
att därmed kunna bereda en övergång av denna censur till statliga
organ.

1740-talet som vattendelare

1740-talet är det decennium då de kyrkliga ingripandena når sin
kulmen och förefaller röra verkligt väsentlig litteratur. De ten-
denser till tolerans som märktes hos det högre prästerskapet vid
decenniets början trädde tillbaka för en reaktion vid dess slut,
då ärkebiskopen Henric Benzelius var den pådrivande, och kan sägas
ha nått höjdpunkten med publicerandet av motskrifter mot herrnhu-
tismen och Benzelius' förslag 1748 om hårdare åtgärder, ett för-
slag som vann en inte obetydlig framgång genom att staten aktuali-
serade den hårda religionsstadgan från 1735.⁵² Därefter följde
också förhöret med Arvid Gradin och på 1750-talet märktes, åtmin-
stone från huvudstadens horisont, inte mycket av herrnhutismen om
man bortser från den segdragna processen mot A.C. Rutström, under
det att rörelsen förde en livlig men utåt inte så uppmärksammas
tillvaro på landsorten, vad Hilding Pleijel benämner dess "stilla
konsolidering".⁵³

Samtidigt som dessa åtgärder från prästerskapet fick åtminstone offentlig sanktion från statsmakten var de praktiska möjligheterna att agera med censuren som medel redan hårt ansatta. Riksdagen 1746-1747 markerade en intensifiering i den teologiska censuren. För SK:s del ökade nu både antalet mål och deras komplexitet. Redan i samband med att en skrift tryckts utan censur avgav Oelreich en principförklaring.⁵⁴ Han hävdade att han kunde censurera vad han önskade utan att höra konsistoriet - såvida inte detta uppvisade något särskilt privilegium. Han hävdade också att han inte tillät sådant som stred mot religionen och menade sig således utöva en fullt tillräcklig censur. Så var hans svar som det återgives i SK:s protokoll. Kanske av pur häpenhet föranstaltade SK inte om någon åtgärd.

Visserligen kunde Oelreich i detta fall ha ursäktats med att han var ny i tjänsten. I fråga om prästen Eric Giers arbete om lagen och evangeliets lära var det däremot Oelreich som angrep SK för att detta inte skött sin plikt då det låtit författaren vänta alltför länge på censur.⁵⁵ Genom att hävda att förläggaren redan köpt in papper trodde han sig tydligen kunna påverka SK att komma till ett gynnsamt resultat. Här hölls kk utanför till dess Oelreich själv informerade.⁵⁶ Redan vid denna tidpunkt föreligger en skarp skillnad mellan det omdöme SK internt avgav om skriften och den version man valde att presentera kk. Kyrkoherde Hauswolff placerar nämligen i sitt utlåtande in den bland de förgripliga skrifter som redan var utspridda i staden. Det var en skrift av en medveten författare för godtrogna själar och SK borde självfallet behålla manuskriptet och låta Oelreich få veta detta.⁵⁷ Till kk yttrade man bara att den inte var medvetet felaktig men att den ändå förorsakade mer förvirring än upplysning, varför den inte borde ges ut. Trots kk:s propåer höll man ändå fast i manuskriptet.⁵⁸ Oelreich kringgick emellertid SK genom att - tydligen i gott samarbete med författaren - låta Uppsala teologiska fakultet och Engelbert Halenius censurera skriften, givetvis utan att låta fakulteten veta att SK lagt sin hand vid den. Han försvarade detta med att det nu rörde sig om ett manuskript han fått in anonymt och att han

aldrig trott att det var identiskt med Giers'.⁵⁹ I stället för att på något sätt ifrågasätta Oelreichs handlande hävdade kk att SK först borde ha konfererat med ärkebiskopen och eftersom Oelreich förhållit sig efter bestämmelserna upphävdes förbudet.⁶⁰ Då SK åter hörde av sig fann man sig tvungen att ta ställning för Oelreich, nu med motiveringen att han, då det rörde en teologisk skrift, inte behövde se på innehållet utan endast föra den vidare. Uppenbarligen hade kk under mellantiden haft anledning att diskutera sitt beslut, förmodligen efter informella kontakter med pastor primarius. Ändå beslutades nu att verket fick ges ut, detta utan att ta minsta hänsyn till SK:s beslut, som samtidigt fattades och gick ut på att tillåta den sedan åtskilligt ändrats. Eftersom besluten följde varandra så nära i tiden är det svårt att avgöra om detta skall uppfattas endast som en eftergift åt kk, vilket ändå är det mest troliga.⁶¹

Genom sitt handlande hade Oelreich utnyttjat de uppenbara blottor som fanns i förordningarna och tvingat SK till fullständig reträtt. Ingenting tyder på att kk hade något speciellt intresse av att låta just Giers arbete se dagens ljus eller att man kunde ha sett något förgräpligt i det sätt varpå SK först reagerat. Emellertid är det hela tiden fråga om ett godkännande i efterhand av Oelreichs agerande, varför det är omöjligt att veta i vilken utsträckning han handlat med kollegiets goda minne.

Författningarnas tänjbarhet och diffusa innebörd demonstrerades ytterligare i samband med flera mål som inträffade nästan samtidigt: Menoza, Alethophilus och Sions sånger. Det förstnämnda ärendet inleddes med att Oelreich remitterade skriften, en översättning av den danske biskopen Erik Pontoppidans skrift med samma namn, till SK och fick tillbaka den med ett tillstånd som tydligen Hauswolff var närmast ansvarig för.⁶² Oelreich hävdade sedan, i ett i Gahn Perssons avskrift bevarat memorial, att han hittat förgräpligheter mot läran; han undrade om det verkligen var tillständigt att trycka skriften och ställde så återigen frågan om censurens överhöghet, nu i Giersaffärens kölvatten. Han framställde dessutom SK:s bruk av ordet remiss för översändandet av ett

manuskript till honom som ett försök att bryta sig in i hans juridiktion.

Menoza, vars två första band utkom i Danmark 1742 och det tredje året därpå, är en reseroman som har stora likheter med den samtida Niels Klim. Brevformen var givetvis delvis vald med tanke på censuren. På den asiatiska prins Menozas Europaresa stod bl.a. ett besök i Herrnhut, det var tydligen skildringen av församlingen där som fick Oelreich att göra invändningar.⁶³ Det är alldeles uppenbart att Oelreich här utnyttjade ett förhållandevis oskyldigt verk för att angripa SK.

Kk instämde fullständigt i Oelreichs synpunkter: det var ändå kollegiet och därmed censorn som mer än SK i sista hand bestämde om ett arbete skulle tryckas. Här bortser man således helt från den dittills allmänt omfattade principen att det var de kyrkliga myndigheternas sak att avgöra i vilken utsträckning sådant som rörde läran borde tryckas. Utan att det sägs rakt ut kan man här ha valt att betrakta arbetet i dess helhet som ett världsligt verk. I SK ansåg däremot Troilius att diskussionen borde röra huruvida censorn var befullmäktigad att censurera i konsistoriets censur; hans åsikt var att censorn inte stod i något förhållande över SK och att detta inte var skyldigt att rapportera för honom. Han såg i andanom hur SK var på väg att helt förlora sina rättigheter. Redan på detta stadium hade Troilius således uppfattat det allvarliga med en censor som behandlade förordningarna efter eget skön och ett kollegium som inte vek en tum i sitt försvar för denne. - Emellertid ansågs att ett resonemang enligt Troilius' linjer var alltför "omfattande" att driva - med andra ord alltför inopportunt - i den rådande situationen, varför man i stället inskränkte sina åsikter till att gälla endast om författaren i detta fall felat mot läran och om konsistoriet felat i sitt sätt att ge remiss. Om nu berättelsen var så farlig ansåg man att censor måste hindra den danska versionen från att spridas.⁶⁴

Kk valde att behandla detta inte som en fråga om den teologiska censuren ställning i stort utan endast som en rangstrid mellan SK och censor. Henning Adolf Gyllenborg ansåg att Kk i det här fallet gjort vad det skulle och att det egentligen inte kunde ta

ställning till huruvida kontrollen av teologiska skrifter kunde anses tillräcklig, utan att detta var SK:s sak. Detta är en nog så märklig formulering eftersom den stred mot censurs åligganden enligt KO. Vad Gyllenborg emellertid framför allt önskade var att kk inte skulle behöva vara med om liknande fall. Därför förordade han att Oelreich borde sluta med öppna remisser och att han till kk i stället skulle inkomma med skriftliga synpunkter på de böcker han censurerat. Detta kan i förstone tyckas vara ett försök att reglera förhållandena; genom att tvingas till redovisning av sina synpunkter skulle censorn inte lika lätt som tidigare kunna negligera de åsikter som kom från konsistoriet och diskussionen i kk behövde inte dra ut på tiden. Emellertid såg Gyllenborg ingenting betänkligt i att just Menoza kom ut. Symptomatiskt är ändå att man i hela debatten undvek att gå in på den viktigaste frågan, vem som var den teologiska censurs huvudman, även om det i viss mån skett indirekt.⁶⁵ Vid nästa sammanträde ansåg Tessin dock att SK inte hade rätt att göra några som helst anmärkningar över censorns arbete och att det inte kunde tillåtas att böcker som Menoza trycktes; den skillnad som SK gjort mellan "historiska" och "dogmatiska" böcker kunde inte gälla, det kunde leda till att man under namn av historisk berättelse skrev vad man behagade.⁶⁶ Gyllenborgs och Tessins åsikter behöver ändå inte vara oförenliga. Gyllenborgs förslag innebar måhända bara en större redovisningsskyldighet för censorn i det avseendet att kollegiet vid klagomål kunde hänvisa till de skäl han givit, någon garanti om säkerhet vid censuren så som de kyrkliga myndigheterna önskade var det inte.

Oelreich fortsatte med sin kritik av SK - hävdade att det misstydde kk:s krav och ville tillägna sig överhögheten över censuren samt att det i den censur det nu gällde inte uttalat sig om religion utan om bonos mores. Han säger sig också ha utfärdat ett generellt förbud för boktryckare att trycka något endast försett med ett konsistoriums imprimatur. Här konstaterar han också att han inte har någon överhöghet över konsistoriet - lika litet som detta har någon över honom, det är kk som råder över bägge. - I anledning av detta måste kk ta upp frågan på ett principiellt plan. Gyllenborg höll fast vid den hårda linjen mot konsistoriet:

om man efter vederbörlig censur fann något som borde ändras var det kk tillåtet att göra detta och förbjuda vidare utgivning tills detta skett. Andra, bland dem överpostdirektören Leonard Klinkowström, hävdade utan närmare motivering att det vore betänkligt om konsistorierna i liknande fall var underställda. Efter ytterligare memorial från Oelreich beträffande remissförfarandet avgav kk det slutgiltiga svaret: det var visserligen inte kollegiets sak att censurera utan censors, men det var dess plikt att pröva censuren i eftertänkliga fall. Censor skulle å sin sida förpliktigas att använda ordet "kommunicera" i sina hänvändelser till konsistorierna.⁶⁷

Kk handlar således efter två modeller: man för fram den tämligen underordnade frågan om bruket av remiss - debatten var på denna punkt långt mer utförlig än som här redovisats - och ger på så sätt sken av att ha agerat kraftfullt och stött SK:s krav, under det att i denna "bisatspolitik" kollegiets rättigheter och oinskränkta möjligheter att ingripa i rent inomteologiska resonemang slås fast.

De teologiska censurorganens ställning förbättrades inte genom de båda fatala affärer SK invecklades i omedelbart efter Menoza. Redan 1749 såg man sig tvungen att inskrida mot den av prästmannen Olof Öhrlin under pseudonymen Alethophilus utgivna veckoskriften Nödig undersökning.⁶⁸ Den riktade sig mot Pontoppidan, men gick i sitt nit för långt och var inte den moderata vederläggning de kyrkliga myndigheterna önskade. Problemet var här att den godkända av teologiska fakulteten i Åbo, och statsmaktens uppgift blev att ta ställning till hur förhållandet mellan en akademisk fakultet och ett konsistorium skulle bedömas. Då SK första gången tagit upp skriften i juli 1749 frågade man sig där med förvåning hur någon kunnat inleda en strid med Menoza. Särskilt allvarligt var det eftersom läroämbetets nytta helt förnekades. SK styrktes i sitt uppsåt av ärkebiskopen, som sade sig ha varit sinnad att själv ingripa.⁶⁹

I en skrivelse till kk avsvär sig konsistoriet ansvaret för alla eventuella följder av skriften. Man finner att anonymen själv

skapat problemställningarna i de ämnen i vilka han drivit sin polemik. Visserligen är man tvungen att erkänna att Menozas beskrivning av trons olika medel inte varit helt utan diskussion - man redogör här något för den tidigare behandlingen av problemet - och anser att titeln leder tankarna i fel riktning. Förklaringen till att konsistoriet gick med på ett upphörande av tryckningen formar sig till en efferationalisering: kk kunde nämligen annars ha störts i sina riksvårdande ärenden. - Man spelar på en sträng som man möjligen hoppades var effektiv: vilken effekt skulle det ha i utlandet om så omogna tankar publicerades mot en berömd utländsk teolog? Samtidigt säger man sig vara övertygad om att inget konsistorium eller teologisk fakultet lämnat tillstånd utan tror i stället att en enskild stått bakom detta. Det är osäkert om detta skall uppfattas som ett försvar av den teologiska enigheten eller om det är ett försök att angripa Oelreich.⁷⁰

I och med att ärkebiskopen tagit ställning blev ärendet mer komplicerat. Även om Oelreich ville få det till att denne bara ville stoppa den veckovisa utgivningen, var majoriteten i kk införstådd med att ingripandet hade större räckvidd. Man kunde vid den första överläggningen inte enas om huruvida det var enligt med kollegiets värdighet att föra förhandlingar med en anonym och om detta var tillbörligt mot ärkebiskopen.⁷¹

De argument som nu framkom i kk:s debatt kan tyckas vara olika men uttryckte ändå samma grundtanke. Edvard Carleson gav försteg åt SK genom att hävda att alla religiösa stridigheter var av ondo och att klagomål därför omgående borde godkännas, under det att E.M. v. Nolcken ansåg det betänkligt att SK över huvud sökt inleda kk i en diskussion om censuren; det skulle enligt honom bara få svaret att arbetet var vederbörligen censureerat. Man undrade vidare om ärkebiskopens approbation av ett arbete kunde anses tillräcklig - därigenom ifrågasattes även indirekt hans rättighet att ingripa mot något. Man sade sig i och för sig finna denna typ av censur lika mycket värd som en påskrift av en enskild konsistorieledamot, men Tessin kom med förslaget

att en censur måste ske med ett helt konsistoriums samtycke.⁷² Genom denna åtgärd minskades dels ärkebiskopens möjligheter att påverka ett censurärende, dels skapades i realiteten en än större osäkerhet om hur korrekt teologisk censur borde tillgå.

Efter detta beslutade sig kk för att inte vidare lägga handvid ärendet, trots att någon klarhet inte skapats, i stället överlämnades det till SK att föra vidare. Tryckningen i Åbo upphörde emellertid inte och 1750 såg sig kk tvunget att först höra teologiska fakulteten där. Sedan denna svarat genom endast två ledamöter begärdes yttrande från Tessin som kansler.⁷³ Tessin kunde inte på någon väsentlig punkt komplettera fakultetens svar, som gått ut på att man såg sig oförhindrad att censurera ett teologiskt arbete, särskilt då man var okunnig om att det tidigare behandlats på annat ställe.

Visserligen drogs Oelreich in i ärendet i denna förlängning, men trots hans självvåldiga agerande både ifråga om Menoza och Alethophilus klarade han sig förvånansvärt väl från kritik. Ännu hade kk emellertid ingen anledning att misstro hans politiska renlärighet. Ärendet med Montins Borgerlig regering (sid.91) inträffade visserligen ungefär samtidigt, men detta tycks inte ha påverkat hans ställning vid den teologiska censuren.

Redan under den pågående diskussionen om Alethophilus hade SK emellertid vänt sig till kk i ett försök att hävda de rättigheter man ansåg oförytterliga, främst inseendet över psalm- och övriga religiösa böcker. Det poängterades då särskilt att detta gällde böckernas behandling hos tryckaren, d.v.s. nya upplagor och ändringar, och SK framställde önskemål om att dennes ansvar borde vara större än tidigare.⁷⁴ Kk:s tidigare utslag framkallade ingen diskussion i konsistoriet. Det beklagades bara, att saken uppfattats på ett helt annat sätt än man kunnat föreställa sig; för att bringa den till slut beslöts att man skulle underställa sig kk:s vilja.

Först följande år slutbehandlades konsistoriets önskemål. Troligen berodde tidsutdräkten på att kk ville följa utgången av

ärendet rörande Alethophilus.⁷⁵ Till grund låg då även ett särskilt yttrande av Oelreich, vilket innebar ett instämmande i att tryckarna skulle lämna listor även över sådant som lagts upp på nytt. Hans ton är märkligt hovsam, kanske kände han så starkt sitt övertag.⁷⁶ Kk såg som ett riktmärke att en skrift aldrig borde förbjudas, eftersom den då tenderade att bli mer begärlig. Detta bör uppfattas som ett principiellt ställningstagande mot all form av postcensur. Det är just mot bakgrunden av de mål som förevarit detta bör ses, som ett naturligt led i den förda politiken beträffande teologisk censur. Visserligen kunde man gå konsistoriet till mötes vad det gällde uppsikten över tryckerierna, men det starka kravet på enighet från en teologisk korporation innan denna kunde driva ett censurerande innebar att denna måste vara säker på att kunna vinna gehör för sina åsikter. Detta för att inte riskera en total omläggning av rutinerna för både pre- och postcensur - en som det förefaller naturlig följd av kk:s ställningstagande. Ännu var det emellertid inte så att någon av de båda censurinstanserna behövde känna sin ställning hotad.

Inomkyrklig divergens

Som vi sett agerade kk vid flera tillfällen med stor lätthet eftersom meningarna inom de teologiska kretsarna gått isär. Det går dock inte att urskilja någon speciell gruppering som framträder som tillskyndare av ett minskat kyrkligt inflytande vid teologisk censur. Just ifråga om Alethophilus hävdade kanslirådet Estenberg - som vikarierade för Oelreich då första samlingen var före - att han visat arbetet för en "framstående teolog" och denne hade sagt sig vara nöjd med det. Det framgår senare att denne var Bergius.⁷⁷ Inför sitt konsistorium hävdade Bergius att det endast varit fråga om Menoza, men då han sedan ombads att justera ett protokoll med denna innebörd och låta det gå till kk ändrade han sig, något som givetvis i hög grad hämmade SK:s möjligheter att agera fritt. Mer anmärkningsvärd var den lätthet med vilken teologiska fakulteten i Åbo beviljat tryckning. Då några år senare ett upphittat brev lämnats in till SK fick man ytterligare bevis för kollegernas

till synes lättsinniga censurer.⁷⁸ Det var från konsistorienota-
rien Abraham Frosterus i Åbo och riktat till hans "käre dyreste
hiertebroder Gr/adin/, Werw/ing/, Gren, Wijk etc" och talade om
hur han sökt utverka en skyndsam censur av dekanus vid teologiska
fakulteten i Åbo för en skrift hans vänner sänt honom. Han sade
sig så fort han fått tillstånd vilja sända den till censorn; han
uppfattade tydligen dennes godkännande som en ren formsak. SK in-
ledde naturligtvis en grundlig undersökning men kom denna gång
till resultatet att Åbo nekat Frosterus den censur han trott vara
så lätt att erhålla.

Särskilt väl framträder bristen på kyrklig enhet vid censuren
av Sions sånger, den betydelsefulla, herrnhutiska sångsamlingen
vars utgåvor på mycket kort tid nådde imponerande 20.000 exem-
plar.⁷⁹ Här var det från början medvetna eller omedvetna missgrepp
av de censurerande myndigheterna som möjliggjorde dess publicering.
Då 'Första samlingen' utkom 1743 hade Benzeltjärna motvilligt
givit sitt tillstånd eftersom konsistoriet givit sitt och den redan
var flitigt spridd i handskrifter; några missljud hördes inte från
SK, där kyrkoherden J.G. Hallman censurerat. Då den andra samling-
en följande år lämnades in till censur var konsistoriet mer alert.
Dock hade Hallman redan censurerat den, och SK kunde inte annat
än böja sig då den redan var under trycket. I samband med den ö-
kande observansen i gemen över herrnhutismen från konsistoriets
sida fattades beslutet om att lägga dylika böcker som kommit från
Oelreich ad acta och inte återsända dem.⁸⁰ Detta skall nog inte
uppfattas som ett misstroende mot Oelreich, problemen att samar-
beta med honom hade ännu inte blivit uppenbara, men man ville för-
söka få honom att omtala vilka som var författare till sådana ma-
nuskrift som lämnats in anonymt. Då den nya samlingen av Sions
sånger presenterades 1747 var det som ett hoplägg av de båda före-
gående. Så var det nu inte, utan en hel mängd nya sånger hade in-
neslutits, likafullt gavs den ut med den första samlingens censur-
stämpel. Hallmans verkliga förhållande vid denna sista censur är
svårt att få någon uppfattning om - huruvida det rörde sig om ett
rent falsifikat eller om den tillkommit med hans passiva hjälp -,
i vilket fall stod konsistoriet bakom honom. 1748 års upplaga kom

också utan att SK kunde hindra att ändringar gjordes i korrekturet. - Atminstone vid de tidiga censurtillfällena ger bristen på initiativförmåga hos myndigheterna intryck av att man inte visste hur skriften borde behandlas. Den herrnhutiske "delegaten" Arvid Gradin hade gjort en bejublad rundtur bland svenska teologer bara några år tidigare, och något egentligt motstånd hade inte kommit till uttryck hos det svenska prästerskapet vid tiden för den första samlingens tryckande.⁸¹

Oelreich var naturligtvis inte sen att utnyttja denna handlingsförlamning. Kk hade redan tidigare fått uppmaning av Linköpings konsistorium att inte tillåta några nya upplagor av Sions sånger, Nådens ordning - översättning av Hollatz' verk - och Kärnan af doctor Lutheri lära innan ytterligare någon kyrklig myndighet yttrat sig.⁸² Nu hävdade Oelreich att den senaste samlingen av Sions sånger kommit ut med SK:s censur. Kk påtalade konsistoriets ansvar också vid nya uppläggningar; om bara förordningarna upprätthölls skulle allt vara avhjälpt.⁸³ Man fann det också uppenbart att alla konsistorier inte var införstådda med faran i herrnhutismen och beslöt att hemställa hos K.Maj:t om att sådana böcker i stället borde lämnas till en teologisk fakultet. På samma sätt som tidigare sökte kk således nu komma ifrån det direkta svaret för mer övergripande synpunkter på censuren. Man överlät åt Oelreich att agera via det memorial av honom som samtidigt lästes upp. I detta hävdade han vikten av försiktighet vid nya upplagor samt att sådana ovillkorligen måste underställas censor, då ett konsistorium omöjligen kunde känna till dessa böckers "limiterade" censur. Genom ett sådant stadgande skulle det bli möjligt för honom att sakta men säkert lägga under sig en allt större del av den svenska bokmarknaden. - Innan något som helst förbud utfärdades ansåg han det dock vara det klagande konsistoriets sak att bevisa att det verkligen rörde sig om böcker som kunde leda till herrnhutism. Om detta var fallet såg han ansvaret falla på t.ex. biskoparna Alstrin och Halenius, som tidigare censurerat dem. Det önskemål som Linköpings konsistorium även framförde, nämligen att en bok skulle innehållas så snart ett enda

konsistorium hade något att anmärka på den, fann han däremot helt stridande mot förordningarna, det skulle vara majoriteten som gällde. Oelreich anger inte varifrån han hämtat denna princip; tidigare hade ingenting stadgats om att konsistorierna tillsammans hade att överlägga om ett förbud, möjligen syftade han på prästeståndet som en slags överordnad instans. - Förslaget från Linköping hade uppenbarligen till syfte att effektivisera den kyrkliga censuren, under det att Oelreichs med kravet på fullständig samstämmighet i stället bara kunde leda till ytterligare interna motsättningar.⁸⁴

Kk valde att låta Hermansson författa ett betänkande om censuren till K. Maj:t. I diskussionen kring detta berördes dock aldrig direkt den teologiska censuren. - Slutet på diskussionen kring Sions sånger blev det sedvanliga ställningstagandet från kk att förbud inte var önskvärt; den rätta vägen var i stället förbättrad kontroll och rättande av felaktigheter.⁸⁵

Propaganda och motpropaganda

Parallellt med att dessa för SK förödande censurärenden pågick började, delvis på initiativ av detta, en motpropaganda i form av tryckta skrifter som riktade sig mot framför andra herrnhutarna. Pamflettkrigets konst var tämligen oprövad för de kyrkliga myndigheterna, och det är inte omöjligt att incitamentet till detta var insikten om att det var svårt att nå någonstans genom att enbart söka hindra böcker från att utkomma. Bakgrunden kan också ha varit att man nu mer än tidigare accepterade propagandaspridning och i stället sökte nya vägar att bekämpa den. En sådan uppfattning kan möjligen stödjas på att kyrkliga organ inte i något fall fram till TF agerade med sådan självsäkerhet som ifråga om Menoza och Alethophilus. Till detta kommer en mängd andra faktorer; förändringar i prästeståndets politiska ställning och personförändringar i kyrkans ledande skikt som de kanske mest betydelsefulla.

Den propaganda som pietister och herrnhutare bedrev hade framför allt sin styrka i att den kunde byggas upp och bedrivas från utlandet, under det att motpropagandan måste föras ut genom offi-

ciella kanaler. I den brevbok som Abraham Isaksson Breant, en av Skevikarnas förgrundsgestalter, på 1740-talet förde, skildras problemen med att få traktater tryckta utomlands och där ondgör han sig också över de skrifter som spreds av herrnhutarna. I ett brev ger han en livfull skildring av den rigorösa kontroll han och meningsfränderna utsattes för då de ankom till Stockholm från utlandet; upprepade visitationer - även i hemmet - ledde till att myndigheterna tog ifrån dem "den lutherska bibeln, några exemplar af Nya testamentet efter Reitz öfversättning och åtskilliga manuskripter".⁸⁶ Detta var en typ av kontroll så vanlig att den inte avsatt några spår i det officiella materialet. Vid samma tid ber pastorn i den tyska församlingen i Lancaster, Penn., Lars Nyberg, ärkebiskopen Jacob Benzelius om hjälp med att hindra försöken att i Amerika trycka ett fingerat brev från Jacob Benzelius med anklagelser mot Nyberg för herrnhutism.⁸⁷ Propagandan kunde således ta sig många former och det berodde ofta på tillfälligheter om myndigheterna fick kunskap om den.

Det främsta medlet i motpropagandan blev en av Stockholmskomministern Johan Kumbulaeus gjord översättning av J.G. Walchs skrift mot herrnhutismen. Walch har i första rummet gjort sig känd som utgivare av det väldiga verket Historische und theologische Einleitung in die Religionsstreitigkeiten. Han var förhållandevis välvilligt inställd till pietismen men gjorde en skarp gränsdragning vid denna, allt som kommit efteråt fördömde han utan undantag.⁸⁸ Dessutom föranstaltades att prosten Eric Beckman skulle översätta en skrift av E.S. Cyprian, som på svenska fick titeln Förnuftig varning. Beckman fick detta uppdrag under riksdagen 1747 och den nytillträdde ärkebiskopen försåg översättningen med företal. Beckman publicerade sig sedan även 1749 i det då pågående pamflettkriget mot Arvid Gradin, som vid ett förnyat besök i Sverige fått ett helt annat mottagande än några år tidigare. Angelägenheten att komma ut med dessa skrifter bedömdes som stor; Henric Benzelius hade täta kontakter med Beckman och skyndade på hans arbete. Benzelius sökte tydligen, i högre grad än vad Beckman önskade, ge det karaktär av stridsskrift.⁸⁹

Vad SK eftersträfvade var naturligtvis en snabb behandling av dessa skrifter. Med Beckman var det inga problem, men Kumblaeus beklagade sig snart över den tidsutdräkt Oelreich gjort både med en hans egen och med Walchs skrift. Först ville konsistoriet muntligt framföra sin kritik till censorn - förmodligen i ett försök att få ärendet att gå snabbare. Förklaringen från dennes sida varför det dröjt var iögonenfallande; med hänvisning till att alla konsistoriets censurer måste godkännas av kk och att han väntade på att få inta sin plats i kollegiet ville han vänta med anmälan till dess.⁹⁰ Då den inte gjorts efter ytterligare ett par veckor vände man sig direkt till kk. I skrivelsen sägs att Oelreich gjort ett plötsligt uppehåll och vägrat att ge konsistoriet fler ark innan han talat med kk - man kräver garantier för att arbetet skall fortsätta. Detta strider således mot vad Oelreich tidigare hävdad, i och med att han återsänt arken borde inget hinder för tryckning ha förelegat. Kk nekade emellertid SK att ge ut både översättningen av Walch och Kumblaeus' andra skrift, ett svar till Arvid Gradin, med motiveringen att det skulle strida mot K.Maj:ts tidigare beslut - d.v.s. den förnyade förordningen från 1735 - om förbud mot all spridning av irriga satser. Här kunde kk således utnyttja den skärpning av spridningsförbudet som blivit följden av Henric Benzeliuss' energiska agerande för att hindra även kyrkans försvarsskrifter.

Uppenbarligen hade initiativet till detta kommit från Oelreich, som strax dessförinnan hävdad att Kumblaeus dragit fram sådant som kunde skada de enfaldiga.⁹¹ Detta kom tydligen som en fullständig överraskning för SK, som i det längsta drog sig för att gå till rådet men sedan - efter vad Troilius säger, uppmanad därtill av flera ledamöter i kk - gjorde så i en skarpt formulerad hänvändelse.⁹² Man fann det visserligen befogat med försiktighet i predikningar, men ämbetsbröderna måste ändå få veta de faror som låg i herrnhutismen. Detta kan tydas som om skrifterna varit avsedda framför allt för präster, vilket förklarar deras starkt akademiska framtoning, under det att de traktater herrnhutarna själva spridde oftast var av ett helt annat slag. Konsistoriet känner tydligen behov av

att motivera varför två skrifter på samma tema skall ges ut: man säger nämligen att den ena från början var avsedd att utgöra förord till Walch, men att den sedan blivit vidlyftigare än planerat. Man hade hittills inte erfarit att sådan litteratur borde hämmas genom religionsstadgar. Skrivelsen avslutas med en önskan om att sådana skrifter i framtiden skall få publiceras fritt. Rådet gick också helt på denna linje och gav det begärda tillståndet. De "förgripiga verser" Oelreich anmärkt på skulle visserligen ändras men sedan var det tydligen att uppfatta som ett mer eller mindre generellt tillstånd för konsistoriet att ge ut sådana skrifter.⁹³ Genom detta beslut måste Oelreich och kk sägas ha lidit ett visst nederlag.

Då en motskrift, Svar på Kumblaei skrift angående herrnhutarne, som antogs vara tryckt i Danmark, blev funnen i rådstrappan handlade kk emellertid snabbt och hemställde om en belöning på 500 dr smt åt den som kunde ge upplysningar.⁹⁴ Här kan visserligen kk sägas ha agerat i enlighet med rådets instruktioner men just i själva handlingen, skriftens placering på offentlig plats, ligger ett indirekt angrepp på staten och därför är det snarare detta än själva skriften man ingriper mot.

Motpropagandan som medel kan knappast ha varit en av alla accepterad form av kyrkopolitik; statsmakten kan heller inte ha haft något intresse av att exponera de skiljaktiga meningarna. Gjörwell belyser i ett brev till Baelter en del av denna problematik.⁹⁵ Han förvånas över den framgång en postilla av den kände pietisten Johann Jacob Rambach haft i Sverige. Då SK försett den med ett förklarande appendix av Olof Rönigk och dessutom utrustat Luthers postilla med anmärkningar, anser han att det handlat fel. Den enda följden av ett sådant förfarande kunde nämligen bli att de som aldrig hört talas om Herrnhut eller Zinzendorff nu kunde få misstanken att Luther eller Rambach haft sådana åsikter.

Både SK och ärkebiskopen handlade i dessa ärenden med stor energi, särskilt gäller detta inledningsskedet. Det är därför förvånande att inte mer gjordes för att följa upp dem. Visserligen annonserades skrifterna i bl.a. biskopscirkulär men detta

tycks ha skett tämligen oorganiserat. Salvius fann sig nämligen föranlåten att vid riksdagen 1751-1752 vända sig till prästeståndet med begäran om hjälp med deras avsättning. Det fick också till följd att de rekommenderades i cirkuläret både vid denna och följande riksdag.⁹⁶

Riksdagarna på 1750-talet - förändrade strategier

På 1750-talets första riksdag var det en helt annan typ av motståndare än tidigare prästeståndet vände sig mot, nämligen de enligt Johan Browallius "inbilska sprätthökar" som importerade "materialistiska och ateistiska böcker".⁹⁷ Hans förslag var utgivandet av goda skrifter mot fritänkeriet, dock inte sådana verk som grundades på någon "hypotetisk philosophie". Dessutom önskade han, att alla från utlandet återkommande skulle förhöras om fritänkeri - han säger inte om förhöret skulle hållas av konsistorierna eller av de teologiska fakulteterna.⁹⁸ Det är naturligtvis inte omöjligt att Browallius i begreppet fritänkeri inkluderar även herrnhutare men kombinationen med ateism gör detta mindre troligt. - Realpolitiskt var det givetvis bättre för ståndet att agera utifrån denna nya linje. Söndringen mellan det nya kungaparet och "hovpartiet" å den ena sidan och rådet å den andra blev allt mer uppenbar; Tessin avgick som kanslipresident och snart även som guvernör för kronprinsen efter allt större spänningar. Ståndet var nu mer än tidigare hattcentrerat med Browallius, Hålenius och Troilius som främsta namn. - På ett mer allmänt plan tog visserligen ståndet upp oredan i censuren men någon verklig diskussion eller några konkreta förslag till aktioner ledde det aldrig till, utan endast till en uppmaning till ståndets representanter i MSD att verka för att författningarna skulle ses över.⁹⁹ Någon följd blev det emellertid aldrig av detta.

Det enda censurerande av någon vikt som togs upp av ståndet, Gustaf Ruders traktat om prästerskapets löneförhållanden, var ju också helt och hållet en politisk/ekonomisk fråga, där gällde det ståndets och inte trons intressen.¹⁰⁰ Trots att MSD främst hade Ruders skrift för ögonen lät Oelreich inte tillfället gå sig

ur händerna att rikta en allmän kritik mot teologisk censur.¹⁰¹ I sitt utlåtande säger han att förklaringen till att denna inte fungerade var enkel. Det berodde helt på att de som skött den teologiska censuren inte efterlevt förordningarna och då i synnerhet inte kansliordningen, man hade direkt lämnat tryckarna arbeten utan att konferera med censorn, detta gällde både teologiska och politiska verk. Dessutom hade såväl teologiska fakulteter som enskilda konsistorier nöjt sig med en ledamots, oftast biskopens, underskrift och godkännande. Oelreich ville också göra gällande att det var oenigheten mellan ledamöter i konsistorierna och konsistorierna sinsemellan som var orsak till oegentligheterna i censurens givande. Han passar på att vända sig med särskild adress till SK, då han som bidragande orsak till besvärligheterna anför att det tryckts nya upplagor utan någon censur och som exempel tar Sions sånger och Nådens ordning. Den förhållandevis hårda skrapa Oelreich sedan ändå erhöll av MSD hänförde sig helt till hans behandling av Ruder.

Inte heller vid riksdagen 1755-1756 förändrades märkbart inriktningen av de prästerliga angreppen. I än högre grad än under den föregående riksdagen var det nu fråga om kamp för ståndets rättigheter och ett försök att avvärja förslaget om en ny kyrkoordning, vilken man befarade skulle kunna inskränka de teologiska myndigheternas makt. Ärkebiskopen avstyrde ett förslag om tryckande av kyrkliga förordningar, förmodligen med baktanken att detta kunde aktualisera revisionen av kyrkoordningen.¹⁰² Det fanns vid denna riksdag en stark kluvenhet i ståndets agerande. Dels var det intresserat av att söka statens bistånd och dels såg det sig ofta förhindrat att göra detta, för att dess oförmåga då kunde exponeras och risken därmed öka för förändring i lagstiftningen.

Det var kanske också med viss förhoppning ståndet igångsatte planer på att angripa den aldrig identifierade materialismen. Den svenske kommissionssekreteraren i London, Arnold Wynantz, sände Lelands vederläggning av deismen, som Filenius åtog sig att översätta. Trots att ganska ordentliga anordningar vidtogs - bl.a. skulle varje kyrkoherde förbindas att köpa den - rann det ut i sanden.¹⁰³

- En jämförelse med Danmark ger vid handen att det också här vid samma tid talades om "freigeisteri" utan att det går att hitta en enda bok som i någon större utsträckning angrep kyrka och prästerskap.¹⁰⁴ Här liksom i Sverige riktades försvarsskrifterna mot fria uppfattningar i gemen. - Det är inte omöjligt att det snabba negligerandet av herrnhutarna i Sverige hade sin grund i en allmän uppfattning som formulerades av åtminstone Serenius: i jämförelse med pietisterna var dessa obildade personer som det inte var lönt att spilla krut på.¹⁰⁵ Just Serenius' Christendomens styrka af hedningarnas och serdeles af Flavii Josephi omdömen om Christo, som så varmt rekommenderades vid riksdagen 1752, kan sägas vara ett utomordentligt exempel på den förändrade inställningen till hur propaganda borde bedrivas: från direkta angrepp till allmänna apologier.

Bland de hätska motståndarna till en förordning för hämmande av fritänkeri och gudlöshet fanns vid denna riksdag den inflytelserike hatten Olof Bidenius Renhorn, som också lämnade in ett manuskript av den kontroversielle Norrlandsprästen Jöns Eurenus, vilket prästeståndet nogsamt undvek att ta befattning med.¹⁰⁶ De få skrifter ståndet riktade sig mot hade också klara politiska förtecken, särskilt i aktionen mot Dalins kalottpredikningar kunde man påräkna stöd från hattarna. I diskussionen som fördes över dessa "predikningar" i den senare tillsatta kanslirätten behandlades de också i första hand som angrepp mot ståndet och inte mot religionen.¹⁰⁷ Två censurärenden hade emellertid direkt relevans både för idédiskussionen och för den förhandenvarande politiska situationen: Hjortsberg Larssons katekes och Rutströms predikan. I dessa fall spricker ståndets enade front, delvis som en följd av åsiktsmotsättningar mellan de ledande hattarna.

Jonas Hjortsberg Larsson, kyrkoherde i Strängnäs stift, hade före riksdagen sökt få en katekes godkänd av sitt konsistorium.¹⁰⁸ Utan framgång vände han sig sedan till flera av de ledande hattarna, även på riksdagen, dock förgäves. Genom kk:s och Oelreichs förmedling fick han en "villkorlig approbation" och då kunde biskop Alstrin i Strängnäs inte annat än ge sitt godkännande. Bak-

grunden till denna tillåtelse av kk är oklar, tydligen skedde den med Oelreichs benägna medverkan.¹⁰⁹ Samtidigt som Hjortsberg fick tillåtelsen i Strängnäs - i mars 1756 - utarbetade han, mer eller mindre i samarbete med Oelreich, en utläggning av hustavlan som denne godkände. Utläggningen tog fasta på de i Ärlig svensk framförda åsikterna om en stark enhet mellan politik och religion.¹¹⁰ Den infördes också i katekesen trots att Alstrin sökte hindra det; således kom katekesen slutligen ut med Oelreichs men inte med någon kyrklig myndighets godkännande, och kk hade i detta fall varit pådrivande mot konsistoriet, även om kollegiet aldrig formellt godkänt Oelreichs snabba agerande.

Några månader senare togs skriften och censuren upp i prästeståndet.¹¹¹ Redan från början var det Henric Benzelius, vilken vid denna riksdag fjärrat sig från ståndets mest aktiva hattar, som mest energiskt drev tesen att det här var fråga om en symbolisk bok i vilken ingenting politiskt fick förekomma. I debatten framfördes redan från början argumentet att de flesta katekeser publicerats utan någon som helst censur. Hela debatten präglas av ett drag av osäkerhet då man inte nådde enighet ifråga om skillnaden mellan symbolisk bok, en katekes och en katekesutläggning. Under det att somliga menade att en censur av detta slag var förbehållen ständerna, var Troilius naturligt nog av den åsikten att det inte var ständernas uppgift att gå in i ett konsistoriums censur. Han ansåg visserligen att folket borde använda sig av Svebilius' förklaringar, men att det inte fanns något hinder för andra. Benzeliuss förslag om särskild granskning av skriften mötte också visst motstånd. Halenius varnade för ett alltför kraftigt ingripande, ett sådant skulle enligt honom kunna ge intryck av att man ville hindra skickliga män från att ge ut sina tankar. Inte heller kunde han finna några anstötligheter i hustavlan. Han avrådde därför från andra åtgärder än att höra med Strängnäs konsistorium.¹¹² Det är typiskt för den gruppering som försvarade Hjortsbergs arbete att den hävdade att det förelåg en väsentlig skillnad mellan katekes och katekesförklaring; eftersom den senare var frivillig var det bara bra om så många som möjligt kom ut och kompletterade

Svebilius. Efter detta fann ärkebiskopen tiden mogen för ett kraftigare angrepp. Han kallade skriften en av de ynkeligaste som utkommit sedan Gustav Vasas tid och lyckades driva igenom att domprosten Ljungberg och kyrkoherden Forsskål skulle ställa samman ståndets anmärkningar.¹¹³ Dessa blev förhållandevis kortfattade. Man önskade endast framhäva huvudlinjer; då det var fråga om en symbolisk bok - ett förhållande som här slogs fast - anstod det inte en lärare att själv ändra lärostyckenas ordning, det var inte som Hjortsberg påstått en naturlig ordning utan mot Guds ord. Salighetens ordning som Hjortsberg kallat uppståndelsens, finner de i stort vara överensstämmande med herrnhutiska åsikter; syndaängern nämns inte utan bara syndarens känsla. Man anser också att denna ordning närmast liknar kalvinisternas. Vid inget tillfälle ges hos Hjortsberg någon förklaring över Luthers ord fastän detta utlovas i katekesen. Det klart och energiskt formulerade utlåtandet kan ha bidragit till att ingen ledamot sedan framförde skiljaktig mening då beslut fattades om en skrivelse till K.Maj:t med krav på att inga teologiska skrifter skulle få ges ut innan de åsatts teologiskt imprimatur. Den annars under denna riksdag förhållandevis passiva Benzeliuss starka engagemang i denna fråga kan, åtminstone delvis, förklaras av hans kontrovers föregående år med Oelreich om bibelpassager i Ärlig svensk.¹¹⁴

De särskilda aspekter Benzeliuss tog upp i sina anmärkningar mot Ärlig svensk, främst att den kunde inge oro för lärans renhet genom att använda bibelspråk i världsliga syften, väckte inget gensvar i rådet då Oelreich i ett mångordigt memorial förklarat att han inte hade med de teologiska aspekterna att skaffa. I detta fick han också k:s helhjärtade stöd; det vore inte möjligt att sända alla skrifter på teologisk remiss bara för att några bibelspråk ingick, i så fall blev konsistorierna snart domare i en hel mängd frågor som inte angick dem.¹¹⁵ K ville inte gå in i sakfrågan utan förespråkade en "medelväg" i sådana ärenden och fann att Oelreich inte gått över gränsen.¹¹⁶

Det är därför inte förvånande att Benzeliuss under debatten kring katekesen huvudsakligen vände sig mot censorn och inte mot

författaren. Att motståndet inom ståndet inte blev större, måste förklaras av att, samtidigt som Hjortsbergs skrift förespråkade idéer som var tilltalande för stora delar av ståndet, handhavandet av affären ändå var ett svårt intrång i dess censurrättighet. Cirkulärbrev spreds också till stiftens efter denna riksdag med inskräpning av förbudet att använda sig av Hjortsbergs katekes. Kk sökte kasta skulden på Strängnäs konsistorium genom att hävda att ett konsistorium alltid måste vara ansvarigt för de arbeten det givit tillstånd till. Någon kritik av Oelreich gav ärendet inte upphov till och denne gav slutligen sin version av händelseförloppet.¹¹⁷ I ett memorial hävdar han, att han handlat korrekt i det han endast givit ett villkorligt tillstånd - ett tillvägagångssätt som inte är bekant sedan tidigare - och han anser det vara ett försvar för honom att kk inte haft något att invända mot detta. Ännu på detta stadium försvarar han sin givna censur så pass att han anser att den bör följas eftersom det rörde sig om ett rent politiskt ämne, och han citerar här Alstrin som just därför "undanbett" sig den delen - detta kunde inte tydas på annat sätt än att saken måste lyda under kk, blir Oelreichs slutledning. Däremot undrade han om det var tillståndigt att trycka cirkulärbrev som direkt gick in i kk:s arbete och som ifrågasatte hans heder som ämbetsman. - Kk ställdes inför frågan om kollegiet i själva verket kunde sägas ha sysslat med denna censur; man önskade ta närmare reda på omständigheterna, men så blev aldrig fallet.

Även i fråga om den Rutströmska tacksägelsepredikan, som hölls efter revolutionsförsökets hämmande, agerade ståndet främst som bevakare av den teologiska censurrättigheten och inte som partigruppering. Rutström sökte få ståndets censur, men då detta visade den ifrån sig gick han i stället till hovkonsistoriet.¹¹⁸ Detta sade sig finna både goda och dåliga saker i hans framställning men vägrade tryckningstillstånd eftersom Rutström inte ville göra några ändringar.¹¹⁹

Hovkonsistoriets anmärkningar gäller framför allt appliceringen av bibelspråk, efter principen att man inte önskade att Bibeln användes till politiska ändamål; man konstaterade bl.a. att

det inte var känt, att "tyranners regeringslusta" varit orsak till syndafloden eller att Noa blev skonad därför att han älskade friheten, liksom man fann åtskilliga exempel på att begreppet borgerlig frihet förväxlats med kristen frihet. Här fanns också de övliga rättelserna, som främst gick ut på att det inte överensstämde med historisk sanning. Även SK författade anmärkningar över predikan efter ungefär samma idéer. Tonen är här skarpare. Konsistoriet anser att Rutströms metod måste anses som straffbar och som ett missbruk av bibeln.¹²⁰ Predikan - med Oelreichs imprimatur - kom ändå ut och hovkonsistoriet vände sig till K.Maj:t. Rutström hävdade att översten Augustin Ehrensvärd föreslagit att den skulle tryckas och att denne också skött kontakterna med Oelreich. Givetvis var det av stort politiskt propagandavärde att den kom ut så snabbt som möjligt. Om konsistoriet, som Rutström hävdade, låg länge på censuren kan detta ha berott på att man ville hindra den från att komma ut. Ståndet uttalade sig bara i förbigående om predikan i samband med katekesen och tog då inte alls upp innehållet utan bara Oelreichs lagstridiga handhavande. Också kk fann att detta inte tillgätt korrekt; det ålåg enligt Hermansson konsistoriet att göra de nödvändiga anmärkningarna men också att se till att dessa följdes. Om det i stället ankomme på Oelreich att sköta detta finge han precis det överinseende över konsistoriet som han fruktat att detta sökt skaffa sig över honom. Frågan om indragning av predikan togs upp, till synes mest pliktskyldigt, men man fann en indragning "mindre lämpligt för allmänheten". Hermansson gjorde en dikotomi, som var mycket praktisk i censurhanteringen och helt spelade Oelreich i händerna: i sådana fall där en bok i sin helhet var genomgången av ett konsistorium var det befogat att ange detta men inte i de fall då konsistoriet undersökt bara några enstaka uttryck. Av detta protokoll framgår således inte klart om Oelreich borde få någon reprimand. Så blev ändå inte fallet och Rutströms indirekt så rikt belönade predikan blev inte föremål för granskning då censorns göranden närmare skärskådades på följande riksdag.

Närmast som en kommentar till detta kan en diskussion i slutet av 1756 i kk om den teologiska censuren uppfattas.¹²¹ Den di-

rekta orsaken var klagomål från Oelreich över att konsistorierna inte fullgjorde sin skyldighet att sända listor över censurärenden till honom. Han försökte här föreslå en nyordning av censurväsendet, som gick ut på att han skulle få in alla böcker för att sedan remittera dem till den instans han fann mest lämplig. Genomförandet av en sådan organisation skulle givetvis ha kunnat möjliggöra för honom att splittra den teologiska censuren och dess möjligheter till effektiv bevakning. Ett försök i samma riktning är också Oelreichs förslag att de som tillhörde ett annat konsistorium kunde få censurera i Stockholm. Han motiverade det med de större möjligheterna till gott tryck och god avsättning i huvudstaden. Kk ansåg visserligen, att den tryckare som endast gått på konsistoriets beslut borde varnas men ville inte biträda honom ytterligare i detta, eftersom han inte givit exempel. Samtidigt slog kollegiet fast, att det inte kunde vara kansliordningens avsikt att Oelreich på något sätt skulle stå över konsistoriet eller döma över dess anmärkningar; det var denna åsikt man sade sig kunna utläsa hos honom. På samma sätt som motsatsen vore det förkastligt om en skrift kom ut med Oelreichs imprimatur men utan konsistoriets. Man såg heller ingen anledning att ändra på regeln att censurera hos det konsistorium under vilket man lydde. Kk går här visserligen starkt emot Oelreich, men baserar sitt ställningstagande helt på KO:s lydelse, ett genomförande av hans förslag innebure ju ingenting mindre än en direkt revision av denna. Just detta anför man också som skäl för att inte acceptera ett annat förslag av honom, nämligen att de teologiska fakulteterna skulle få fungera som en överklagningsinstans.

Trots dessa formella invändningar hade kk inte under riksdagen 1755-1756 i något fall tagit ställning mot Oelreich; de subtila tolkningarna av KO:s innebörd och de svårigheter dess formulering inneburit för bedrivandet av en effektiv teologisk censur hade heller inte föranlett kollegiet att diskutera några förändringar i systemet.

Prästeståndet var ändå under senare delen av denna riksdag förhållandevis offensivt, även på områden som tidigare bedömts

som känsliga. Man gick in med det gamla kravet om större inflytande i religionsmål och vände sig med direkt adress till hovet mot det florerande fritänkeriet.¹²² Förutsättningarna för att agera hade givetvis också förändrats efter sommaren 1756 och som ett tecken på detta tog kkk biskop Troilius' herdabrev under sina vingar skugga. Det är osäkert om detta av samtiden så föraktade aktstycke tillkommit på statens eller på hans eget initiativ, men han kunde utan att tveka insistera på en jätteupplaga.¹²³ Säkerligen knöts stora förhoppningar till den ohöljda propaganda som det spred. Det är med detta herdabrev som facit man bör se ståndets ovillighet under tidigare skeden av riksdagen att ta itu med sådana skrifter som hade en klar politisk tendens.

Riksdagen 1760/62

Det komplicerade läget under riksdagen 1760-1762 möjliggjorde ingen konsekvent politik från prästeståndets sida, särskilt som de båda partierna i detta väge förhållandevis jämnt. Troilius hade senast 1759 framträtt inför sitt stifts präster och med emfas framfört samma åsikter som i herdabrevet. Israel Acrelius, verksam i Troilius' stift, kunde meddela att denne gjort stort väsen av sin bok: "Nu hörs ordres ifrån kanslikollegium, at det skal inlösas äfven på nytt, dock tilökt af erkebiskopens synodaloration, som helt och hållen geck löst på status reipublica, ändock materia disputationis handlade om duplici statu Christi..."¹²⁴ Vid riksdagen drev Troilius emellertid inte alls denna fråga. Det hade säkert bakomliggande politiska orsaker, men den officiella förklaringen i ståndet var pappersprisets höjning. - Den förändrade inställningen bestyrks av de invändningar rådet riktade mot lagkommissionens förslag till ny kyrkoordning. Kommissionen hade, i enlighet med Troilius' herdabrev, föreslagit att prästerna från predikstolen skulle underrätta menigheten om dess skyldigheter enligt grundlagarna. Rådet gick emot denna passus med motiveringen att man inte av alla präster kunde förvänta sig den försiktighet som var nödvändig och att heller inte predikstolen var rätt forum.

Beslutet kunde än bättre legitimeras med hänvisning till förbudet 1759 mot att skriva mot grundlagar.¹²⁵

Det hade således blivit dyrt att lägga upp traktater i Sverige, men ståndet fann att tryckning ändå skedde utomlands. Som exempel drogs Sven Baelters Jesu Christi historia fram, som man visserligen fann vara en vacker bok men gjord på dåligt papper och onödigt dyr. Vad man märkligt nog inte tog upp var de ökade problem för censuren som detta måste ha inneburit; uppenbarligen hade inte tjuvtryckandet medfört någon ökning av antalet önskade titlar. Sernius påpekade att man inte hade tid att vänta på de allmänna besvaren. Det var nödvändigt att snabbt nå ut till tryckarna för att dessa skulle kunna arbeta om sina kalkyler. Arbetet hänvisades till den redan uppsatta ecklesiastika deputationen, som hade att särskilja de viktigaste ärendena. Huvudsyftet för deputationen var att se efter hur det i allmänhet förhöll sig med religionsvården, i just denna fråga tycks man dock inte ha nått något resultat.¹²⁶

För hattarna var styrkeförhållandena på denna riksdag besvärande. De kunde räkna med stöd av en stark fraktion inom prästeståndet om de förde en "kyrkovänlig" politik, däremot inte om de försökte forcera kyrkolagförslaget.¹²⁷ Visserligen hade hattarna, efter kompromissen med Pechlin, övertaget under våren och sommaren 1761, men då mössorna tog ledningen i augusti detta år innebar det en starkt ställning för prästeståndet. Ändå ingick censurärenden som en naturlig del av de kyrkopolitiska frågorna, vilka energiskt sökte drivas av ståndet med växlande framgång. Man berörde de problem som den svåra tiden i allmänhet vållat den religiösa litteraturen, särskilt de många tryckfelen i psalmböcker, något som ansågs omöjliggöra en effektiv religionsundervisning.¹²⁸ Psalmboksproblemet ansågs främst bero på att många nya upplagor kom utan att konsistoriernas åsikt inhämtades. - I sin riksdagsberättelse gick SK igenom de problem som förevarit.¹²⁹ Herrnhutarna bedrev sin propaganda och man hade mottagit skrifter till censur, det förekom hemligt tryckta som tycktes ha haft Dippelska drag. Den stora händelsen var givetvis den Rutströmska processen, som nästan tar lika stort utrymme här som den gjorde i konsistorieprotokollen.

Man betygade att man sökt ge akt på allt som kom av trycket och betonade generellt åtgärderna vid redan tryckta skrifter. Problemen med Oelreich påtalas men endast i förbigående.

Ett censurmål av ganska speciell natur är emellertid väsentligt då det dels är ett bevis för den allmänt offensiva politik ståndet ändå kunde föra, samtidigt som det innebar en inte oväsentlig prestigevinst vad beträffar dess initiativrätt i censurfrågor. Erik Ekholm ville trycka handlingarna i målet mot Uppsaladocenten Magnus Malmstedt rörande olovliga sammankomster.¹³⁰ Oelreichs imprimatur fanns redan men ståndet ingrep och den snabbehandling som gjordes av domprosten Lars Hydrén visade att det i handlingarna fanns åtskilligt som inte borde få tryckas; även själva händelseförloppet fann man ofullständigt framställt. I en hemställan till k k påtalades det olämpliga i att överhuvud trycka akter vari villfarelser i religionen ingick. I detta fall vann ståndet en fullständig seger.¹³¹ Jakob Gadolin ville vid justeringen driva ärendet ytterligare ett steg genom att söka få till stånd en mer vittfamnande förordning. Han trodde det fanns alla skäl att lyckas med ett sådant företag, men han fick inte ståndet med sig. I den slutgiltiga skrivelsen såg man alla liknande akter betänkliga, särskilt om det bara ankom på censorn att avgöra, eftersom han inte kunde veta vad som blivit utelämnat om inte en hel rättegång tryckts. Dessutom kunde inte alla vederstyggligheter bli motbevisade under en rättegång, varför mycket kunde kvarstå och tvinga till en teologisk vederläggning.¹³² Följden blev enligt ståndet att utförliga redogörelser för grova brottmål, smädelser mot Gud, tidelag och dylikt kunde tryckas. Det är inte överraskande att ståndet valde att agera så hårt i just denna fråga, som i första hand gällde dess politiska ställning.

Det praktiska censurarbetet efter 1750

Fastän det inte märks i de större sammanhangen försvann inte de herrnhutiska censurbekymren fullständigt för SK efter 1750, om också deras antal minskade. Nedgången berodde troligen främst på att

rörelsen befann sig i ett återuppbyggnadsskede som inte präglades av någon nämnvärd litterär produktion. I censurhänseende kännetecknas tiden fram till 1766 i huvudsak av två typer av ärenden:

- 1) teologiska skrifter av mindre betydande författare, där främst Oelreich bidrog till att skapa principiella resonemang kring arbeten som annars skulle ha rönt mycket liten uppmärksamhet och
- 2) "fritänkares" skrifter, där SK framför allt agerade mot den växande periodiska pressen och sökte hindra oönskad import.

Kännetecknande för tidsavsnittet 1750-1765 är att skrifterna nu börjar få en annan karaktär än tidigare. De går inte att direkt knyta till bestämda rörelser och därigenom försvåras de teologiska myndigheternas möjligheter att hämma dem enbart med hänvisning till sådana tidigare ingripanden. Då någon gång en skrift förekommer som är lätt att attribuera, blir det också lätt att behandla den, så t.ex. då Hauswolff sade sig ha talat med översättaren till Gerbers Uerkante Sünden der Welt och denne då avstått från företaget.¹³³ Den ende inhemske författare av någon betydelse som företräder en bestämd riktning och ibland förekommer i censurärenden är den gamle pietisten Johan Breant.¹³⁴ Denne överöste under 1750-talet SK med främst översättningar, klagade över att censurerna aldrig blev färdiga och misskrediterade SK genom ständiga inlagor till K.Maj:t. Det är svårt att värja sig för tanken att han agerade i nära samråd med Oelreich, åtminstone vid ett tillfälle ställer han de båda censurorganen mot varandra genom att påstå att Oelreich både kan och vill censurera de skrifter som SK inte säger sig ha tid till.¹³⁵ De skrifter han hade för avsikt att publicera (nr. 105) var till sin tendens klara, ändå var SK:s kritik förhållandevis mild. I fråga om Hinkelmanns traktat om Jesu blods rening ansåg Hauswolff det vara diskutabelt att släppa fram den, då det fanns många som bättre behandlade samma ämne.¹³⁶ Särskilt anmärkningsvärd är denna milda kritik då det gäller Breants Luther-översättningar. Konsistoriet fann att han "under en underlig

titel" velat anföra vad Luther skrivit om lagens missbruk i rättfärdiggörelsen, men däremot uteslutit allt om lagens nytta och de trognas skyldighet att efterleva den. Den översättning han nu ämnade ge ut gällde några av Luthers förklaringar över Galaterbrevet, som tidigare med ett som det ansågs förgripligt företal givits ut av Johann Jacob Rambach. Till kk säger han att eftersom en förklaring över Gal. 4:5 kommit ut i Göteborg 1748 borde det inte vara något problem att ge ut en över Gal. 3:6-12; han var beredd att ändra titeln bara det fick ske.¹³⁷ Givetvis är det ingen tillfällighet att Breant ville behandla just dessa verser; de påminnelser Forsskål kom med säger dock bara att man funnit de grövsta zinzendorffska anspelningar, i vilka Luthers katekes sades vara mörk och otydlig liksom åtskilliga renlärliga författare efter honom. Konfronterat med kk backade konsistoriet dock; man säger att tillstånd till översättningen i princip givits, i några av översättningsärendena hade kontakt tagits med Oelreich och i ytterligare några fall hade man inte tagit ställning. Vad konsistoriet framför allt ansåg brista hos Breant var kunskap, säger man.

Med hänsyn till den tydliga tendens som fanns hos Breant är det förvånande att inte SK reagerade mer än så. Helt annat var det då det gällde Erik Ekholm, notarie vid bokauktionskammaren och Breants svärson. Åtminstone under 1750-talet kan han karakteriseras som herrnhutare.¹³⁸ Första gången han figurerade i ett censurärende var 1758. Det gällde då den herrnhutiska Ett förnämt fruntimmers ändalycht, som man i enlighet med Abraham Petterssons rekommendation beslutade innehålla i den utformning skriften då hade. Då Ekholm bad att få skälen preciserade hade Pettersson tydligen ett samtal med honom, men enligt denne ville Ekholm inte foga sig i anmärkningarna. Han hade heller inte velat lämna ifrån sig det tyska originalet.¹³⁹ Senare refererades ännu ett önskemål från Ekholm om att få de felaktiga uttrycken preciserade; denna gång sade sig konsistoriet inte veta vad som fanns att göra ytterligare. - En odaterad PM, tydligen av Pettersson, lästes upp vid detta tillfälle. Ekholm svarade på anmärkningen att originalet i hans version varit stympat, att det stod en översättare fritt att lägga till eller dra ifrån vad han önskade.

Denna åsikt var nu inte så märklig som den kan förefalla utan ett sådant tillvägagångssätt tillämpades tvärtom ganska flitigt och tycks heller inte ha varit vad konsistoriet reagerade skarpast mot.¹⁴⁰ Pettersson ansåg att då den teologiska sanningen ikläd- des teologisk dräkt extra försiktighet krävdes. Det är här uppen- bart att det var de alltför realistiska omvändelsehistorierna av Sellegrens typ (nr. 50) man önskade undvika. Pettersson säger också att både herrnhutare och pietister i sina Lebensbeschreib- ungen utnyttjat den historiska sanningen för att ge fritt utlopp åt ovarsamma talesätt. Genom att hela traktaten uppfylldes av den sjukes tal, förträngdes de anmärkningar prästen gjorde. Helt av- visande till tryckningen var han ändå inte, den kunde dock ske först efter genomgripande förändringar.

Samma fördragsamhet visade konsistoriet inte då det ställdes inför Ekholms satser i Mercurius (se nedan, s. 160). Men i det fallet gällde det ett angrepp på prästerskapet som stånd och k k gick därför mer till mötes än tidigare. Efter detta vände han sig mot sin vedersakare i SK, Abraham Pettersson, genom att gå till K.Maj:t med klagomål över dennes predikningar.¹⁴¹ SK uppfattade detta som ett försök att censurera skrifter som utgivits med dess tillstånd och sökte bl.a. koppla in JK. Pettersson trodde att om den formen av privat censur tilläts skulle konsistoriet snart vara överlupet av stridsskrifter.¹⁴² Här var det således fråga om ett angrepp mot SK som censurorgan, vilket nödvändiggjorde motåtgärder. Konsisto- riet betygade sin föresats att så noga som möjligt censurera allt som på minsta sätt kunde leda till villfarelse, men att det inte var möjligt för dess ledamöter att gå igenom varje ord och att det heller inte var censorernas uppgift att kollationera varje bibelställe en författare använt sig av. Man antog att Ekholms an- märkningar var en frukt av det hat han känt sedan tidigare ingri- panden, och man passade på att upprepa klagomålen över den tunga börda censurärendena utgjorde. Man fann att konsistoriets belägen- het vore än värre, om författare skulle få fritt tillträde med angrepp som var helt obefogade. Man reagerar på själva förfaran- det att den missnöjde skall kunna ställa konsistoriet till an-

svar inför K.Maj:t; om detta skulle fortgå hotade man med att helt avböja all form av censurverksamhet. - Givetvis är det sista ett helt och hållet tomt hot, vilket kk naturligtvis förstod. Risken att få Oelreich som den ende tillåtne teologiske censorn måste ha varit tillräckligt avskräckande.¹⁴³

Den metod SK allt framgent använde sig av mot Ekholm var att genom en grundlig och väldokumenterad behandling, en noggrann redovisning av alla invändningar, inte ge kk något tillfälle att misstya det allvarliga uppsåtet. I en skrift man fått från Ekholm, Evangeliska vittnesbörd til obekymrade sjäalars upväckelse, fick man honom att ändra företalet, men trots att konsistoriet kunde konstatera att Ekholm avvikit från de författare han åberopat och trots att man ansåg det vara svårt att godkänna ett sådant arbete gick Forsskål igenom det.¹⁴⁴ Hans anmärkningar mynnar ut i ett konstaterande att, fastän föfattare med nit samlat ihop så många lärda mäns tankar, det ändå fanns risk för att den enfaldige kunde uppfatta Guds lagar som onyttiga eller skadliga. Likaså såg han naturligtvis ett fel i att Ekholm uppfattat syndaångern som farlig och i stället så starkt betonat evangelium.¹⁴⁵ Enligt Forsskål borde inga andra vittnesbörd få ges ut än de som författats av Spener, Schade och Forstman; den sistnämnde var betydligt mer accepterad nu än bara ett decennium tidigare. - Trots att Ekholm senare förhörde sig om huruvida det fanns något förbud mot sammandrag av skrifter lyckades uppenbarligen metoden i detta fall.¹⁴⁶

Vad som närmast tycks vara att betrakta som en reminiscens av Petterssonaffären är den anonyma skrift som trycktes 1763 och riktades mot J.P. Fresenius' Utförlig afhandling om en arm syndares rättfärdiggörelse inför Gud, som översatts av den flitige Magnus Orrelius.¹⁴⁷ Den angrep generellt det alltför flitiga översättandet av utländsk litteratur: bättre vore om vi själva författade våra böcker. Om något ändå översattes måste troheten mot läran vara självklar. Därefter letar anonymen upp sådana ställen hos Fresenius som bevisade att han satt tron framför rättfärdiggörelsen. Det annonserades även en fortsättning av kritiken och det konsistorium som cen-

surerat Fresenius uppmanades att bättre värna om läran. Eftersom Pettersson som preses varit ansvarig för censuren av Fresenius, uppfattade SK det som ett tack för sist från Ekholm. I sin kritik sparade Pettersson inte på krutet; han fann att grövre okunnighet än denna väl aldrig visats i någon skrift. Hans långa utlåtande om den mycket korta skriften formas också till ett försvarstal både för honom själv och för Fresenius; det skulle leda till herrnhutism om tron på minsta sätt sattes framför rättfärdiggörelsen. Han uppmanar censorn att uppge anonymen och att kalla tryckaren Hesselberg till förhör om varför han givit ut Fresenius arkvis och ej som hel bok. - Det sista var troligen motiverat av att kritik lättare kunde riktas mot den, då bara partier var utkomna.

Oelreichs försvar visar denne från hans allra mest ironiska sida.¹⁴⁸ Han grundar sitt handlande på tre skäl som enligt honom måste få konsistoriet att inse att han handlat rätt och att det varit hans skyldighet att godkänna boken. För det första var det ett viktigt teologiskt ämne, för det andra hade konsistoriet godkänt Fresenius och för det tredje hade kritikern gjort konsistoriet en tjänst genom att tala om för det vad som var fel. Kk ansåg att det kunde få ledsamma följder om kontakterna mellan SK och censor sköttes på detta sätt. Även om den som ansåg sig förtalad hade rätt att försvara sig var det föga nytta med detta, eftersom den anonyme kunde fortsätta utan att behöva uppge sin identitet. I detta fall borde Oelreich ha tagit bort det anstötliga, Kk säger att den typen av rättelser åvilar honom och ej SK - därmed menar de alltså anonymens anklagelser mot SK. - Ändå är det inte i något avseende något nytt som sägs och inte heller tillmötesgår man SK i dess yrkande på hårda åtgärder.

Trots att SK i fråga om Ekholms skrifter intog en förhållandevis konsekvent hållning kunde det, som skall visas, endast i fråga om tidningsmaterialet få igenom några väsentliga krav. Trots de vid flera tillfällen framförda kraven om prästeståndets och JK:s intervention kunde Oelreich förhållandevis obehindrat fortsätta sin kritik av SK. Oelreichs förhållningssätt i samband med Ekholmsskrifter är ägnat att förvåna. I förstone förefaller det

som om han medvetet tagit Ekholms ställning gentemot konsistoriet; han håller sig visserligen inom sitt mandat men utnyttjar möjligheterna till fullo. I en annan situation tillåter han däremot att angrepp riktas mot Ekholm utan att han iakttar vad som i sådana fall borde ankomma på honom. Det ska dock ihåggkommas att Oelreich just vid denna tid var starkt engagerad av den pågående riksdagen, både i egenskap av medanklagad i Forsskål- och Nordencrantzmålen och som kärande i sin egen prejudiceaffär, vilket bör ha minskat hans intresse att inveckla sig i ytterligare trätor med konsistoriet.

Fritänkare

Inriktningen av censurpolitiken under 1760-talets förra hälft överensstämmer väl med den förändrade inriktningen av prästeståndets intresse som noterats. Det förefaller som om importen av vad som ståndet betecknade som "fritänkare" ökade efter ungefär 1750. Detta sammanfaller emellertid med en intensifierad kontroll av boklådornas innehåll från SK:s sida. Redan tidigare hade enstaka iakttagelser noterats, förmodligen i samband med egna köp.¹⁴⁹ Möjligen kan den grundliga uppföljningen av de Almqvistska traktaterna (nr. 53) ha inneburit en större observans. I slutet av 1740-talet ansåg man sig ha anledning att klaga på Oelreich därför att skrifter av Zinzendorf, Hollatz och Forstman fick säljas fritt.¹⁵⁰

Det förefaller som om konsistoriet ungefär vid denna tid började stå i regelbunden kommunikation med Oelreich beträffande bokhandlarnas fakturor. Detta nämns första gången i juni 1748, då man inte hade något att invända mot den uppvisade fakturan. Förutom att Oelreich åtminstone sporadiskt uppvisade fakturor, synes det som om bokförarna emellanåt lämnat dem direkt till SK utan Oelreich som mellanhand; vid uppvisandet av en sådan från J.F.Lochner ville konsistoriet se närmare på Heils Ordnung, vilken var obekant. Likaså bestämde man generellt att innehålla alla skrifter från församlingen i Herrnhut.¹⁵¹ Därefter erhöll SK förhållandevis regelbundet fakturor från Oelreich samtidigt som den egna kontrollen intensifierades. Vid somliga tillfällen gjordes en sum-

marisk genomgång, så antecknas t.ex. 1750 att man strukit under de titlar som borde innehållas, i andra fall fattades interimistiska beslut till dess man fick närmare kunskap om böckerna. - Det är svårt att avgöra verkan av ett sådant förbud utfärdat av SK. Skedde överstrykningarna på fakturor som tillställts konsistoriet direkt av bokförarna bör det ha haft önskad effekt, skedde det däremot på de av Oelreich förmedlade fakturorna är det svårt att tro att han ansåg det som annat än en rekommendation, vilket också ett fall från denna tid visar.¹⁵²

Då SK vid ett tillfälle fick några fakturor beslöt man att innehålla flera böcker som man inte kände till. Bland dessa fanns Jungs Zinzendorf in Luthero, vilken trots tidigare förbud sålts hos Lochner. På förfrågan svarade denne att Oelreich förbjudit flera böcker men inte just den här. Tydligen hade censorn på eget initiativ plockat bort Mes pensées och Eloges de La Mettrie. I fråga om Jung skylldes Oelreich på bokhandlarens slarv. För att bättre kunna gå SK till mötes ville han ha protokollsutdrag, ett förfarande som förlängde processen - vilket kanske var exakt vad han eftersträvade. Mes pensées hade däremot begärts av franske ambassadören och av hovet och i den fanns enligt Oelreich ingenting att frukta.¹⁵³ Flera ytterligare ingripanden strax därefter pekar på en vilja till effektiv kontroll av importen. Åtgärderna vidtogs här ofta parallellt i SK och kk. Det förra diskuterade vid ett tillfälle Essai à la mosaïque, som man funnit till salu i C.G. Ulffs låda. Oelreich skylldes i sitt infordrade utlåtande helt på Wilde; det var nämligen denne som hade hand om all kontroll av boklådorna, själv hade han funnit den hos Kiesewetter och omgående utfärdat förbud. Wildes förklaring var den enklast tänkbara: i en så stor trave böcker som det här varit kunde den lätt förbigås.¹⁵⁴ - Emellertid visar detta en annan sak, nämligen att systemet med inlämnade fakturor måste ha slutat fungera eller åtminstone endast gjorde det sporadiskt. Ungefär samtidigt hade kk initierat ett förbud mot Cartouches levnadsbeskrivning; man fann den inte vara nyttig för allmänheten, då den bara innehöll "bovstycken".¹⁵⁵ Konsistoriet återkom och då med Rousseau och

Contrat sociale. Man fann särskilt dess sjunde kapitel, *De la religion civile*, stridande mot ett fritt folks allmänna bästa.¹⁵⁶ Kk remitterade till Oelreich, som också denna gång hävdade sin oskuld, allt ansvar åvilade Wilde. I sitt beslut beordrade kk indragning, samtidigt påminde man sig de eventuellt kvarvarande exemplaren av Essai à la mosaïque.

Emellertid hämmades inte importen av detta, genom diskussioner sökte SK finna ytterligare åtgärder för att hjälpa upp situationen.¹⁵⁷ Det enda man konkret åstadkom var en hänvändelse till kk med klagan över att det på marknaden, förutom flera exemplar av Voltaires skrifter, nu också påträffades De la nature, Helvétius' De l'esprit och ytterligare verk av samma skola, d.v.s. sådana verk man betecknade som antingen naturalistiska eller materialistiska. Detta föranledde inte någon direkt åtgärd från kk:s sida, varför konsistoriet såg sig föranlåtet att inkomma med förnyade klagomål. Celsius anmälde att Schindler sålde L'espion chinois, som han fann vara fylld av de grövsta smädelser; denna gång riktade man också kritiken direkt mot Oelreich. Kk gick helt på konsistoriets rekommendation och höll med om att den borde innehållas. De skrifter konsistoriet tidigare lämnat klagomål över hade tydligen gått vidare till censorn men ingenting märktes av hans handläggning av dem. Då han slutligen kom med ett memorial, sade han sig inte ha kunnat finna dem någonstans; han ansåg dock sådana böcker vara tämligen ofarliga, eftersom det bara utkom ett fåtal av dem och de dessutom var på främmande språk. För övrigt hänvisade han till det alltid användbara stadgandet om lärda personers rättighet att inneha dem. Kk var emellertid inte anhängare av ett urskillningslöst förbud utan uppmanade både Oelreich och SK att bättre övervaka boklådorna.

Det går således att urskilja två perioder av ökad intensitet vad det gäller myndigheternas intresse för utländska "fritänkares" verk, mitten av 1750-talet och första hälften av 1760-talet. Dessa båda kan antingen bero på en ökad import kombinerad med ökad uppmärksamhet från båda instanser eller - åtminstone under 1760-talet - en större fördragsamhet från censorn. Det är svårt att av-

göra vad som är orsak och verkan: en ökad kontroll av boklådorna ger till följd en förändring av den officiella politiken eller allmänna överväganden av ståndets ledande bidrar till att SK i högre grad koncentrerar sig på dessa litteraturgrupper. Oelreichs initiativ måste ofta ses som försök att misskreditera konsistoriet, att utnyttja dess bristande kunskaper om de nya författarna. Inte under någon av perioderna förekommer försök från kk att avstyra dessa ingripanden. Kontrollen över importen oroade inte heller i någon högre grad den yttre maktbalans man eftersträfvade mellan censorn och SK. - Det bör observeras att den första perioden sammanfaller med kritiken mot de fria sederna vid hovet och det kan indirekt vara detta som angrips. Av den anledningen sammanfaller kk:s och SK:s intressen. Eftersom den grupp som läste franska, som det här oftast var fråga om, till stora delar var identisk med den som under åberopande av att vara "lärd" ändå kunde skaffa sig den önskade litteraturen, torde ingripandena mest av allt ha utgjort ett memento för bokförarna att inte ta sig alltför stora friheter.¹⁵⁸

Periodisk press och inhemskt fritänkeri

Vid de tillfällen då SK riktade sig mot pressen gällde det inte tidningarna i landsorten utan i första hand den typ av litterära tidskrifter som Gjørwell står som portalfigur för. Censuren ifråga om dessa tidskrifter fungerade så, att varje artikel betraktades som en separat skrift och skulle vara försedd med imprimatur - och i förekommande fall med tillstånd av SK - då den lämnades in. - Vad det gäller just Gjørwell är det svårt att bilda sig en uppfattning om vilka kriterier han hade för att anta eller avslå en artikel. Vid ett tillfälle säger han sig emellertid inte vilja ta in någon som angriper sekter som "metodister", pietister och de måhriska bröderna.¹⁵⁹

Det första kända kyrkliga angreppet riktades mot Gjørwell 1755, då han i Stockholms historiska bibliotek infört några rader i en levnadsbeskrivning som pekade på att domprosten Daniel Djur-

berg varit pietistinfluerad.¹⁶⁰ Han hade all tänkbar möda att övertyga konsistoriet om att det varit oskyldigt menat. Efter vad han i sina Anteckningar skriver var det på Edvard Carlesons "förmående" han satte in en rättelse i Lärda Tidningar. Det är osäkert om detta skall tydas som att han själv varit ovillig eller, vilket är troligare, Carleson beredde plats för den och därmed mildrade de teologiska protesterna. Privat skulle Schröder ha yttrat till honom att det ännu inte var tid för sådant, således att SK visserligen agerat hårt men att man ändå inte fäste så stor vikt vid det. I det utlåtande som presenterades i SK sade man sig inte vilja döma över författarens uppsåt, och att det främst var den framförda åsikten att ortodoxien var beroende av konjunkturerna man vände sig mot. I en försvarsskrift hävdar Gjørwell gentemot anklagelserna att han inte avsett att rehabilitera Francke, Breithaupt, Anton och Michaelis och att det aldrig kunde ligga något fel i en berättelse som hela världen redan kände till.¹⁶¹ Om inte handlingar publiceras kan ingen kyrkohistoria sägas existera. - Det skall kanske uppfattas som ytterligare en ursäkt då Gjørwell 1758 i Svenska biblioteket lät införa en levnadsteckning över Djurberg, författad av Baelter.¹⁶² Då Ekholm via Oelreich anonymt till SK för censur lämnade tjugu satser med angrepp på prästerskapet för att detta "vred skriften i fel riktning", begärde Celsius en skrivelse till kk med önskan om att inga "problemata theologica" som kunde ge upphov till skriftväxling skulle få publiceras i tidningar.¹⁶³ Rutström hävdade att ett sådant förbud redan utfärdats av kk och försvarade samtidigt Ekholm. - Satserna var ämnade för Mercurius och dess utgivare - Gjørwell - kom, tydligen av egen drift, och betydade att han aldrig skulle ta in något sådant. Efter det att konsistoriet konfererat med ärkebiskopen stod det klart att även denne ville verka för någon form av generellt förbud.¹⁶⁴ Kk gick också konsistoriet helt till mötes. Man sade sig inte mer än behöva titta på överskriften för att se att satserna var förgripliga; det tycktes dock aldrig vara tal om det generella förbud som SK önskat.

Mercurius hade redan tidigare, vid riksdagen 1755-1756, varit föremål för klagomål från Schröder över alltför stor självpåtagen

frihet.¹⁶⁵ Tidskriften skulle ytterligare en gång på 1750-talet in-
vecklas i ett censurärende som ansågs allvarligt. Ekholm lät i
Mercurius publicera handlingarna från den trettio år gamla proces-
sen mot Erik Tolstadius. Konsistoriet ansåg sig ha anledning att
fråga om det kunde tillåtas en privatperson att upphöja sig till
domare över ämbetsmän. Man riktade sig inte bara mot utgivaren utan
även mot Oelreich.¹⁶⁶ Även i detta fall sökte man och fick stöd
av ärkebiskopen.

Dessa tre mål uppvisar betydande likheter: de var alla an-
grepp mot enskilda prästmän eller mot hela korporationen i avsikt
att ifrågasätta kompetensen. Detta var ett område kyrkan minst av
allt önskade få bragt till offentligheten, då det i hög grad var
en typ av ius interna, där man kunde riskera krav på ökat inflytan-
de från statsmakten. Kk agerade visserligen till synes skyndsamt
men utan att det ledde till resultat. I fallet med Tolstadius rik-
tade kk omgående sin kritik mot Oelreich; det fel som begåtts an-
såg man hade kunnat hämmas om han haft större vaksamhet. JK kontak-
tades men ansåg inte saken vara av sådan beskaffenhet att något
straff kunde utdömas.¹⁶⁷ En varning vore mer på sin plats, efter-
som skriften inte utkommit utan censur. Samtidigt togs den natur-
liga följdfrågan upp: hur skulle Oelreich kunna tillhållas att
bättre sköta sina plikter? Man lät det stanna vid en påminnelse om
att något liknande inte fick ske igen.¹⁶⁸

Konsistoriet erhöll från Gjørwell ett företal till Mercurius'
januarinummer, där han erkände sina misstag, ett förfarande man
inte hade något att invända mot. Det förefaller överhuvud taget
som om man varit nöjd över den behandling affären fått i kk. Rättel-
sen ingår i företalet till det nya året, dels i förtäckt form som
en lovprisning över Formey i Berlin, som just avslutat sin Nouvelle
biblioteque germanique, och dels mer direkt i en kommentar, där
han säger att Formey på ett förebildligt sätt kombinerat sina insik-
ter som journalist med ömsint behandling av religionen. Det senare,
förklarar Gjørwell i en not, genom att vara ett mönster för tidnings-
utgivande präster på så sätt att han aldrig angripit sitt eget stånd
och heller inte uppoffrat "snillels heder".¹⁶⁹ Likaså betygar han

i det följande sin avsky för Pierre Rousseaus Bureau encyclopédique, med dess beröm av de skadliga artiklarna i Encyklopedien, och han intygar att vid de tillfällen han använt sig av Rousseau det alltid gällt historiskt verifierbart stoff.¹⁷⁰ Han intygar därefter att han fullständigt står för det tidigare, formella tillrättaläggandet; önskar att läsarna skall sända listor på historiska och andra fel han begår i tidningen för att han alltid skall kunna förbättra sin penna. - En uppfattning läsaren av Gjörwells tidskrifter får är också att de vid denna tid genomgår en viss förändring, att andelen historiska dokument ökar. - En följd av detta var det brev Ekholm sände Gjörwell, i vilket han erkände att Tolstadius verkliga blivit frikänd i alla stycken men samtidigt intygade auktoriteten i de handlingar han använt sig av.¹⁷¹ Detta brev vidarebefordrades till SK, där det befanns att Ekholms utdrag ur protokollet från 1728 fullständigt ändrat dessas mening. Kk som upplystes om detta, fann det varken nyttigt eller anständigt att sådant infördes; det argument Ekholm använt sig av, nämligen att kyrkohistorien skulle upplysas av kännedomen om Tolstadius bekantskap med Dippel, ansåg man inte på något sätt relevant. Konsistoriet kunde inte finna annat än att Oelreich, som vidarebefordrat Ekholms brev, varit av annan åsikt om dennes skuld än SK. Hans brev gick tydligen mest ut på att försvara Ekholm. Konsistoriet ansåg sig tvunget att be om kk:s beskydd för att hindra att gamla religionsstrider ånyo drogs upp; det finns ändå så många nya.¹⁷²

I några fall var angreppen från SK däremot motiverade av andra orsaker än de nämnda, bl.a. gäller detta ett principiellt viktigt ställningstagande som konsistoriet gjorde i anledning av utgivandet av tredje delen av Baumgartens Evangelische Glaubenslehre.¹⁷³ Preses hade läst en recension i Mercurius och funnit åtskilligt som kunde ge upphov till fritänkeri; recensionen innehöll stark kritik av Baumgartens bok i stället för att bara utgöra ett referat av den. Preses ansåg författarens avsikt vara, att endast vilja fästa läsarens uppmärksamhet på sådana partier han själv ansåg vara av värde. I skrivelse till kk hoppades SK att journalisterna skulle tillhållas att inte gå tillväga på det sättet i fortsättningen. Man

fann recensioner som sådana nyttiga i historia litteraria eftersom de gjorde lärdom och lärda män kända, men om ett sådant syfte skulle kunna uppnås, var det enligt konsistoriet nödvändigt att den recenserande kom helt i skymundan. Dennes uppgift var inte på något sätt att avgöra vad som var mer eller mindre viktigt i boken, eftersom ingen recensent kunde förutsättas ha lika stora kunskaper i alla ämnen. Man förordade dock ingen omläggning av recensensverksamheten såtillvida att endast teologer skulle recensera teologiska arbeten, i stället önskade man att kontrollen inom detta område betydligt skärptes.

Konsistoriet hade således i och med detta mer än tidigare uppmärksammat de möjligheter den framväxande pressen hade att i hävdvunna former bereda polemiska åsikter utrymme. I den mån detta var en typisk görwellsk företeelse kan det naturligtvis uppfattas som ett angrepp mot hans tidningsutgivning, men ingenting finns som tyder på att man just nu speciellt skulle ha uppmärksammat hans tidning därför att han var utgivaren. Kk:s behandling innebar ett lamt medhåll om kontrollens skärpning, men däremot ett avståndstagande från åsikterna i övrigt, tvärtom skulle läsaren förnötas av så grundliga recensioner som möjligt, dessutom var det praxis vid utländska akademier - om bara recensionen i vederbörlig ordning passerade den teologiska censuren såg man ingen risk för att något skulle hända.¹⁷⁴

En ståndpunktsmarkering från kk som kan ha relevans för hur man där uppfattade tidningscensuren gäller ett besvär från Johan Rosén över censuren i Göteborgs konsistorium.¹⁷⁵ Han undrar om det inte var eloquentiae et poeseos lectoris uppgift att censurera "små saker" - han exemplifierar med bröllops- och brudskrifter - så hade det åtminstone varit tidigare. Hans begäran att få fortsätta med detta hade avslagits, trots att han ansåg sig ha gjort så mycket för stadens vitterhet. Han säger här rakt ut, att detta skulle ha sin grund i en uppgörelse mellan övriga ledamöter i konsistoriet. I sin behandling ansåg konsistoriet att det stod vilken som helst av ledamöterna fritt att utföra denna censur, men att man "för bättre ordnings skull" uppdragit detta åt dekanus.

I det av kk inkrävda utlåtandet är tonen fränare. Det var tydligen främst fråga om censuren av Roséns egen Hwad nytt i staden, man undrade om konsistoriet verkligen kunde vara fritaget från censur av sådana skrifter. Kk gick emot konsistoriet i det man ansåg det bästa vore om den lektor som hade hand om censuren av sådana skrifter också skötte dessa det nu var fråga om, likafullt var ju dekanus ansvarig. Konsekvensen blev således att Rosén i fortsättningen kunde censurera egna skrifter.

Till synes vid ett enda tillfälle riktades det myckna talet om fritänkeri uttalat mot en gruppbildning i det borgerliga samhället som åtminstone delar av prästerskapet från olika utgångspunkter betraktade med kritiska ögon - frimurarna. I en diffus debatt mellan frimureriets försvarare och kritiker 1760 hade SK tillfälle att yttra sig över några skrifter. I Mercurius infördes en anmälan av en samling frimurartal av den tidigare nämnde Johan Breant och ett av dem, Vänskap, publicerades i sin helhet.¹⁷⁶ Abraham Pettersson författade anmärkningar över en följdskrift men avböjde att ta upp dessa tal. I stället ansåg han, och senare konsistoriet, att ett bemötande kunde leda till tvister i ämnen som ännu inte var tillräckligt utredda och i vilka det dessutom fanns en moral som var stridande mot Guds ord: av den anledningen förbjöd man den otitulerade skriften.¹⁷⁷ I ett yttrande av kyrkoherden Pehr Nenzén över manuskriptet till en av dessa följdskrifter, vars påtänkta titel synes ha varit "En apologets försvar af sanningsälskaren emot critici anmärkningar", togs hela problematiken upp.¹⁷⁸ Han konstaterar att talens författare sökt övertyga läsarna om att frimurarna bekände sig till den rätta religionen. Hans huvudinvändning är här tydligen att apologeten med alltför lätt hand berört just sådana felaktigheter. Nenzéns åsikt är således att de aldrig kan vederläggas tillräckligt. En annan huvudinvändning tycks bestå däri att moralbegreppet använts i en, som Nenzén anser, filosofisk mening, och att detta sträckts in på teologiens område. Han anmärker mot apologeten att denne hävdar att kroppens gärningar var i avsaknad av moraliskt värde, mot vilken åsikt han ställer dess förbindelse med själen. Resultatet blev att han avstyrkte

från tryckning. - Det förefallet som om Nenzéns anmärkningar ytterst haft samband med de artiklar som infördes i Mercurius 1761, trots att hans anmärkningar införts bland 1763 års handlingar.¹⁷⁹

Då ett tal hållet av talmannen i Arméns loge Johan Breant infördes i Mercurius' majnummer 1764, blev emellertid reaktionen långt starkare. Talet innehåller i korthet tanken att frimureriet innebär den naturliga jämlikheten och det ges en eloge åt dess uråldriga historia i det talaren säger att de första samfunden inrättades efter det förlorade Eden för att dygd skulle utövas under tygellöshetens tid. I Orden ligger också omsorgen om det mänskliga hjärtat, "vi åtlyda med nöje naturens drift /mot det täcka könet/ och erkänna et så behageligt välde". - I detta var det de moraliska principerna konsistoriet vände sig mot: man fann dem vara helt motsatta de kristna. Talet om naturens drift fann man vara av sådan beskaffenhet att det inte kunde tillåtas. Om något samfund fanns som berörde sig av detta och dessutom uppmuntrade till det, såg SK detta som en inkörsport till den fräckaste lösaktighet, där alla band med det andliga klipptes av. Konsistoriet utnyttjade tillfället till att avge ett omdöme om frimureriet i stort, i vilket man konstaterade det vara självklart vilka tankar ett sådant tal kunde ge upphov till beträffande ett samfund som i så hög grad höll på sina hemligheter. Givetvis gavs också en släng åt Oelreich, men man nöjde sig med att påpeka den efterlåtenhet som skett vid censuren. Efter att ha infortrat Oelreichs utlåtande tog kk del av Gjörwells. Han sade sig inte ha funnit några skadliga maximer, särskilt inte om man betänkte de nyttiga tankar som låg i botten; dessutom var talet enligt honom ett mästerstycke i svensk välталighet.¹⁸⁰ Kk ansåg däremot, att de partier konsistoriet haft anmärkningar mot kunde ha uttryckts mildare, men var positiv i sin bedömning av de skäl Gjörwell anfört och såg det som nödvändigt att betänka de speciella omständigheter under vilka talet presenterats. Då det emellertid vunnit spridning också bland allmänheten borde formen ha ändrats, eftersom den redan existerande misstron mot ett hemligt samfund annars kunde öka. Man tillhöll censorn att se upp med andra, liknande alster men däremot, vilket

är märkligare, utfärdades aldrig någon varning till Gjörwell. Man fann tydligen hans förklaring fullgod. Även om de moraliska teser talet innehöll i och för sig var tillräcklig grund för ett ingripande, förefaller andra faktorer ha legat i botten. I det av kyrklig censur åtminstone delvis starkt behärskade Tyskland fanns redan på 1730-talet tidskrifter med frimurerisk proveniens som förespråkade borgerliga dygder.¹⁸¹ För SK förefaller tankegångarna i skrifterna ha varit identiska med den importerade fritänkarlitteraturens. Dessutom kanske man här kände till författarskapet, vilket bör ha styrkt tron på en ohelig allians. För kk var sammanhanget ett annat. I fråga om den importerade litteraturen drabbade åtgärderna främst den läspublik som inte hade möjlighet att komma över böckerna utan bokförarnas förmedling. Frimureriet var däremot en social företeelse - möjligen även med politiska förtecken - där ledande hattar spelade en betydande roll.¹⁸² Ett angrepp på frimureriets idéinnehåll blev också ett angrepp på de grupper som bar upp det. Konsistoriets förändrade attityd visar ett allt starkare medvetande om hur man borde förhålla sig till rörelsen.

I ett enda fall går det att peka på att kk agerade som den myndighet som hade den yttre religionsvården om hand. Det gäller den hänvändelse konsistoriet gjorde med anledning av en begäran om tryckande av den danska samkvämsförordningen av år 1741. Avsikten hos utgivaren var naturligtvis att ställa den bredvid den repressiva svenska lagstiftningen, men konsistoriet önskade inte presentera detta skäl.¹⁸³ I stället säger man det inte vara tillståndigt att censurera vad den danske kungen stadgat, över huvud var det betänkligt att låta trycka endast utdrag ur stadgar. Kk fann också att då lagarna i Sverige och Danmark inte var överensstämmande; det vore olämpligt att släppa fram en sådan översättning. Om förordningen hade utgivits på danska och i sin helhet hade ingenting varit att invända, men då det skedde på svenska och gällde en religionsstadga ansågs det omöjligt. - Tydligt är att konsistoriet inte ville stå ensam för denna censur utan hellre såg att kk tog den på sitt ansvar.

Teologisk censur - sammanfattning

Den typ av skrifter mot vilka de teologiska censurinstanserna i huvudsak ingrep var av två slag: sådana som riktades mot läran och sådana som riktades mot ståndet. De senare var ofta tillkomna i samband med en riksdag och togs praktiskt taget undantagslöst upp direkt i och på initiativ av ståndet. I dessa fall var enigheten inom ståndet ofta långt borta och vetskapen om detta kan ha bidragit till att man lät böcker passera i stället för att riskera att genom ett ingripande visa på ståndets interna strider. Det kanske bästa exemplet på detta är då Serenius angrep Nordencrantz' Om de rätta orsakerna till Götiska rikets undergång. Samtidigt som han tog tillfället i akt att försvara prästerskapet kunde han i dessa anmärkningar kritisera adeln, och det är inte överraskande att hans mest högljudde vapendragare var mössan Herman Schröder.¹⁸⁴ Inte heller stod ett enat stånd bakom anklagelserna mot Ruder vid den följande riksdagen eller mot Hjortsberg Larsson och Rutström 1755-56. Givetvis försvinner inte den politiska aspekten i sådana fall där den officiella motiveringen för ett ingripande av ståndet var trons vårdande, som när Henric Benzelius, inte längre trogen hattpartiet, angriper Ärlig svensk för dess utlåtelse om religionen. Också i fråga om Nordencrantz' skrift vid riksdagen 1760-62 märks tydliga partiskillnader.

Även då det gällde att inskrida mot irriga riktningar var möjligheterna tidvis förhållandevis begränsade. Det gäller för 1720-talet och i någon mån för 1740-talet, då man hämmades av de interna motsättningarna och under periodens senare del då - som vi kunnat se - Oelreich hade möjlighet att agera med myndigheternas goda minne och tillåta sådana skrifter som inte direkt riktade sig mot de styrande. Kk och censorn bortsåg från de av samtliga inblandade lätt insedda stolligheterna hos Brunckman (nr. 191) och i viss mån hos Ekholm och gjorde deras skrifter till ordinära teologiska censurmål. Den teologiska censurapparaten kunde inte avsäga sig censuren av dem utan att riskera att totalt mista all rätt till inflytande i den litterära hanteringen.

Ett argument, som någon gång kommer till uttryck då SK måste motivera ett förbud inför andra instanser, men som är än vanligare

i den interna handläggningen, är att ett arbete är överflödigt eller att marknaden skulle bli överhopad. Det är naturligtvis svårt att i varje enskilt fall avgöra om detta är det verkliga skälet, men då t.ex. prästmannen Eric Ljungs En värdig communicant anmäldes inför SK, avvisade man den - utan att läsa igenom den - med motiveringen att flera sådana vackra arbeten redan fanns. Då man krävdes på mer precist besked sades visserligen att anledningen var att författaren inte pekat på om skriftemålet sker villkorligt eller ovillkorligt.¹⁸⁵ I ett sådant fall är det svårt att avgöra vilket skäl som utnyttjats för att maskera det andra, allt var beroende inte bara av relationerna mellan kyrkliga och världsliga censurorgan utan även av maktstrukturen i SK. Ändå finns det många exempel från just 1740-talet att det inte ansågs vara värt att strida för principen om en restriktiv utgivningspolitik, så t.ex. motiverade Hauswolff ett avslag för Israel Acrelius att översätta Johan Showers Réflexions importantes pour arriver à la felicité de la vie à venir med att översättningen var olyckligt utförd. Likafullt kom boken ut följande år utan att någon reaktion förmärktes från konsistoriet.¹⁸⁶ Detta tycks bevisa att omvårdnaden om den språkliga formen i många fall verkligen var det avgörande skälet, och att detta vägde alltför lätt för att motivera ett ingripande mot en redan tryckt skrift.

Det är också svårt att avgöra i vilken mån en viss författare betraktades som mindre välsedd vid en viss tidpunkt än vid en annan. Då SK i början av 1740-talet förbjuder Saft och kraft af Scribes själaskatt med motiveringen att den inte är bra utan tillämpningar, skall man inte vara säker på att Scribe som författare var fullständigt accepterad även om det torde vara fallet. I en specifik situation kunde myndigheterna ta ställning mot en författare som sedan länge inlemmats bland de accepterade. Så var fallet vid förhöret med Tolstadius 1732, då man angrep Arndt för anstöttheter trots att det inte var Arndt så mycket som pietismen man ville åt.¹⁸⁷ De ökade svårigheterna under 1740-talet att nå konkreta resultat i de censurärenden man verkligen engagerade sig i kan vara orsak till att kategoriska förbud, som konsistoriet sedan inte får följa upp, alltmer försvinner.

Även om de stora censurärendena under detta decennium urholkade möjligheterna att bedriva en verkningsfull teologisk censur, är det ändå 1750-talet som blir avgörande i en för de teologiska censurinstanserna negativ riktning. De kyrkliga myndigheterna sökte nu ingripa mot arbeten som av somliga kunde ses som inkräktande på kyrkans inre angelägenheter men som av de hattar vilka efterträtt Tessin uppfattades på ett annat sätt. Visserligen kunde det ännu vid några enstaka tillfällen förekomma någon skrift av den kategori som kyrkan lärt sig att handskas med, så domkapitelamanuensen Erik Lundins sex folianter med Zinzendorff, Böhme och Dippel i god blandning, men sådana klara fall var sällsynta.¹⁸⁸ Svängningen i idéklimatet hos de högsta kretsarna är om än inte helt, så dock delvis känd.¹⁸⁹ Det var den väl fungerande, tudelade moralen som gjorde det möjligt att på slottet hålla kollokvier hos den unge kronprinsen över böcker som stadens prästerskap samtidigt jagade i boklådorna.¹⁹⁰

I fråga om den politiska censuren fastslogs aldrig från statsmaktens sida med sådan bestämdhet som i fråga om den teologiska att skrifter som redan var utkomna inte skulle förbjudas. Klarast formulerades detta i samband med Alethophilus, och då det gällde den oönskade importen hade det blivit ett axiom: det är svårt att hindra förbjudna böcker från att komma in i landet och därför är det också en diskutabel metod att förbjuda alla okända böcker därför att det bland dem kan finnas någon enda som inte borde få komma in. Det innebär tvång för litteraturen och hämmar vetenskapen.¹⁹¹

Censorn, Oelreich, är visserligen den agerande i nästan samtliga fall, men analysen av hans agerande och den nästan fullständiga bristen på kritik från de överordnade visar med all önskvärd tydlighet att det var ett handlande som hade deras tysta gillande. Då han någon gång avhöll sig från att kritisera SK:s ingripanden, var då konsistoriets och statsmaktens intressen sammanföll, som då det gällde pressen eller då Carl Brunckman strax före TF publicerade Riksvården (nr.191). I det senare fallet sökte Oelreich visserligen få skriften godkänd, men dess tendens var sådan att

han inte vann någon framgång hos k k och detta, det nästan sista teologiska censurärendet före TF:s genomförande pekar därför paradoxalt nog på enighet mellan statsmakt och kyrka.¹⁹²

Det är dock svårt att finna några mer långsiktiga mål i den förda politiken än att misskreditera de teologiska myndigheterna. Det kan inte bli annat än spekulationer, då jag vill hävda att det nästan aldrig var fråga om en medveten politik, utan att det var en praktisk tillämpning av de allmänna strävandena att från-
hända prästerskapet så mycket som möjligt av dess möjligheter att agera som en stat i staten. Censurrätten var inte på samma sätt som domsrätten fastslagen i lagen, men de aktioner som ståndet gjorde för att få behålla den, vittnar om att man höll den för lika värdefull.

SÄRSKILDA LITTERATURKATEGORIER OCH CENSURORGAN

Ekonomiska skrifter

Då Vetenskapsakademien vid grundandet ansökte om rättighet att själv censurera sina alster framhölls som ett tungt vägande skäl att man endast sysslade med den ofarliga ekonomien, men ändå gäller de få fall av politisk censur som registrerats före 1740 i stor utsträckning ekonomisk litteratur. Vid flera tillfällen var det Ostindiska kompaniets verksamhet som alltför fritt diskuterades.¹ En armälan av Rosenadler om en sådan skrift och kk:s fullständiga accepterande av att den skulle få komma ut tyder antingen på en tillfällig tolkning av bestämmelserna eller på att Rosenadler här ville göra en ståndpunktsmarkering.² Det är möjligt att det var samma skrift, med titeln Sentimens öfver den i Sverige igångbrachte ostindiska handeln, (nr 22) som Rosenadler 1735 sade sig ha talat med en ledamot av SU om. Då den inte sysslade med oktrojen hade man ingenting att invända mot den. - I samband med att Erik Benzeliuss gratulerade sin bror till censorssysslan, som han ansåg vara svår och utsatt, berömde han Rosenadler för dennes styrka att upprätthålla ämbetet och gav då som exempel bl.a. detta ärende.³

Under det att skrifter som direkt riktade sig mot hattarnas maktutövning eller mot religionen kunde stämplas som skadliga var sådana som sysslade med ekonomiska frågor inte lika enkla att bedöma. Då man 1745 hade två ekonomiska skrifter som rörde centrala områden, ledde detta emellertid till mer vittgående åtgärder. Det gällde Bihang till den höga växelkursen, som enligt Apelblad hade Eric Salander till författare, och Slanders mer kända Sparbössan (nr. 41), vilka båda förespråkade en främjad konsumtion - den förra skriften hade sänts till ett av riksråden, varför de båda togs upp i rådet.⁴ JK hördes och hemställde omgående om deras indragande. I fråga om Sparbössan preciserades aldrig anklagelserna. Momma, som tryckt den, fick order att upphöra, men någon indragning tycks aldrig ha skett. Den starka propagandan för manufakturer Salander i

denna skrift lägger fram var knappast hattarna misshaglig, och dessutom ansluter den sig helt till Höpkens välkända Om yppighets nytta. Skälet måste i stället ha varit den indirekta kritiken mot Ostindiska kompaniet genom att han förespråkar att de inskränkningar som måste göras skall ske genom minskande av lyximporten.⁵ Bihang till den höga växelkursen har däremot karaktär av pamflett. Tesen är där att enda sättet att förbättra näringarna är att på alla sätt befordra överflödet; samtidigt som den starkt vänder sig mot den ostindiska handeln.⁶ - Det kan synas märkligt att man nu inskred mot just dessa, eftersom Salander i flera tidigare skrifter, särskilt Den dyra tiden....och låga handelsbalansen, hade gjort sig till tolk för liknande uppfattningar utan att det inneburit åtgärder, men det kan ha berott på hans uppvaktning av råden att man nu fick upp ögonen för honom.

Genom att i detta fall välja metoden att fastslå det förgräppliga i att skriva över kungliga förordningar behövdes i fortsättningen inte motiv presenteras i varje enskilt fall då man hade att göra med ekonomiska skriftställare. Då det gällde Samtal emellan en svensk, en engelsman och en ryss (nr. 74) säger man visserligen företaget vara lovvärt, men att möjligheten att skriva över förordningar snarare borde minska än öka. Vid förbud mot denna typ av skrifter meddelades detta ofta efter ett mer allmänt hålllet beröm för det goda uppsåtet. Det fanns således en medvetenhet om att ingreppen i denna slags litteratur borde vara så små som möjligt och man hade också ett starkt behov av att demonstrera denna medvetenhet. Trots den debatt som fördes i samband med Härlemans tryckta resebeskrivning (nr.77) ökade inte ingreppen mot ekonomisk litteratur, skrifterna i ämnet blev dock allt fler. Här skedde således en uppmjukning i rutinerna; i det tysta blev ekonomin och "hushållningen" områden inom vilka det var möjligt att framlägga sina åsikter. De få exempel som kan registreras tyder ändå på att statsmakten hyste en grundmurad misstänksamhet mot ekonomiska skrifter. Så begärde Höpken vid ett tillfälle underrättelse om ett arbete som kommit ut på franska, "Avantage ou désavantage du commerce d'Angleterre" (nr. 99) . Morina och Salvius hördes, varvid den senare kunde uppge att det tryckts i

300 à 400 ex. Ingen ytterligare åtgärd vidtogs dock.⁷ Vad det här måste vara fråga om är Dangeuls Remarques sur les avantages et les désavantages de la France et de la Grande Bretagne, i Oelreichs censorsjournal står nämligen en översättning under pseudonymen "Johan Nichols" - ett utdrag översattes just då av C.F. Scheffer. Misstänksamheten, om det nu var en sådan, från Höpkens sida kan ha berott på de kontakter Lovisa Ulrika tagit med Dangeul för att göra honom till informell budbärare till det franska hovet.⁸

Under 1760-talets första år, då den stigande växelkursen var ett av de allvarligaste problemen för hattarna, återkom denna kategori skrifter. Då Uppsaladocenten Per Niclas Christiernin ville publicera sina föreläsningar om växelkursen (nr161), som främst innehöll hans teorier om att det vore fördärligt att höja pappersmynstens värde, sökte Oelreich hindra arbetet från att komma ut, under det att kk förespråkade utgivning. Visserligen fann kollegiet åtskilliga passager som kunde göra arbetet olämpligt att trycka men likafullt ingenting som direkt rörde religion eller statsskick, och då det i stället var fråga om ekonomiska doktriner såg man ingen anledning till förbud.⁹ Då kk senare berörde det memorial Oelreich lämnat in hade Rosenadler läst Christiernins bok och funnit att denne i sina utlåtelse om sin ekonomiske antagonist Nordencrantz gått för långt, men eftersom ämnet i stort var väl behandlat ansåg han det möjligt att ändra. Här var det uppenbarligen Oelreichs personliga förbindelser med Nordencrantz som gjorde att han försökte hindra Christiernins skrift.¹⁰

Under hela frihetstiden finns en liten grupp skrifter som anmälts till kk av andra instanser än konsistorierna. Dessa skrifter är heterogena till sin karaktär men berör oftast ekonomiska frågor och belyser i några fall viktiga moment i censurväsendet. - 1742 anmälde Kammarkollegium att det i en tidning förekommit en kungörelse om att en ekonomisk traktat om tullmjölkvarnarnas beskaffenhet i Uppland (nr. 35) var under trycket; själva utgivandet av en sådan ansåg kollegiet strida mot dess rättigheter.¹¹ Kk hörde med Uppsala konsistorium, som sade sig vara okunnigt, och inte heller

tryckaren Grefing visste vem som satt in meddelandet men skulle höra av sig om denne åter dök upp. Kammarkollegiets ingripande i detta fall måste ha grundat sig på att det ansåg sin domsrätt i dylika frågor ifrågasatt. Kanslikollegium förmedlar i detta fall således bara den klagandes skrivelse utan att självt göra någon värdering av skriften.

Snart därefter anmälde Bergskollegium en Uppsaladisputation, Tankeförsök om serskilda näringars enskilda idkande (nr. 56), som 1747 utgivits med Anders Berch som preses.¹² Kollegiet uppmärksammar dess §6, som talar om hur skadligt det är för bergsverken att jordbrukarna i sitt vanliga arbete blandar in kolhantering; ett sådant betraktelsesätt ansåg kollegiet kunna komma jordbruket till skada. Det passade inte att i akademiska sammanhang avvika från hushållningens gängse principer och det var således inte lämpligt att betrakta bergshanteringen som blott och bart en bisak. Kk ansåg tydligen inte saken värd att spilla kraft på utan menade bara att Berch i ett annat arbete kunde utreda de rätta förhållandena.¹³ Detta bör uppfattas som ett försvar betingat av politiska överväganden och inte grundat på analys av skriften.

I 1760-talets ekonomiska debatt finns också några få exempel på att andra myndigheter vände sig till kk. Kommerskollegium riktade vid flera tillfällen utförlig kritik mot Samtal emellan gudarne på Olympen (nr.159). I den interna debatten i detta kollegium hade Ulric Rudenschöld nedskrivit sina tankar om den.¹⁴ Fabelformen fann han "ovanlig" och tycks ha varit negativ till dess användande. Enligt skriften skulle kollegiets beräkningar över handelsbalansen vara opålitliga därför att de grundades på köpmännens egna uppgifter. Vidare lade den fram den vanliga uppfattningen att det goda myntets försvinnande var en följd av underskott i handeln. Rudenschöld påpekade att det inte existerade något sådant som bättre eller sämre mynt; om tillgången på bankosedlar blivit större än den på guld- och silvermynt, berodde det på att mynten lagts på kistbotten av enskilda, och dessutom smältes åtskilligt ned på grund av yppighetens tilltagande, därför att man önskade silverkärl till té och kaffe. Visserligen sade han sig inte kunna bevisa allt detta, men det var ändå uppenbart

att allt guld som gått till utlandet inte var ämnat till att betala skulder med. Alla var ense med Rudenschöld om att gemene man borde leva i förvisningen om lagarnas ofelbarhet och hålla dessa heliga. Kk gick på samma linje och förbjöd skriften.¹⁵ - I detta sista fall är det av formuleringarna att döma troligt att kommerskollegium som remissinstans fått yttra sig om skriften. Det är emellertid ett av de ytterst få fall då detta förfarande tillämpades i fråga om ekonomiska skrifter. Beträffande hushållsrön i vid bemärkelse var det naturligt att Vetenskapsakademien yttrade sig, och i medicinska frågor var Collegium medicum självskrivet, men de ekonomiska skrifterna låg i ett gränsområde där kk var intresserat av att behålla kontrollen. Därför är det också förståeligt att kollegiet i de båda första fallen - således på 1740-talet - visade ett påtagligt ointresse för de ekonomiska skrifter som anmälades av andra organ. En bidragande orsak därtill kan också vara att dessa behandlade förhållandevis perifera frågor.

Lätt litteratur

En kategori litteratur som kk sällan behövde lägga hand vid i och med censorns nära nog obegränsade frihet att själv avge omdöme var förströelse-litteraturen. Benzelstjerna ger ett kärnfullt avslag på en ansökan om att få ge ut en sådan skrift, Herworas och Wänadis handlinger; den var onödig, "ty sådane figmenter hafwa wi nog förut".¹⁶ Då kk 1749 gjorde sin stora genomgång av Oelreichs censurlistor stannade man direkt för ordet roman i en titel och konstaterade att sådana var skadliga, och även om de inte helt kunde hindras var det nödvändigt att så mycket som möjligt inskränka deras utgivning. Det är således en klar ståndpunktmarkering men den bör ses i sitt sammanhang och inte tagas alltför ordagrant; främst var den till för att visa kk:s överinseende över Oelreichs verksamhet. Den samtida romanförfattare vars mödor med censuren är mest kända är Jacob Mörk. Då kk behandlade hans Prins Theoderik tycks det visserligen som om man hyste en positiv inställning till Mörks författarskap som sådant, men i detta fall var de politiska allusionerna alltför tydliga.

I övrigt synes han dock inte ha haft några problem, vare sig med världsliga eller andliga censurinstanser.¹⁷

När Banqueroutspelaren (nr. 85), en veckoskrift som i förtäckt form framställde verkliga händelser i samband med den legendariske skojarern Mikael Hijsing, var före 1753 var man klar över att den var obehövlig.¹⁸ Skriften gavs ut arkvis av Anders Säfström. Det är mycket möjligt att det var just mot utgivningssättet man hade betänkligheter; på detta sätt kunde skriften komma en större och mer "obildad" allmänhet tillhanda. Själva berättelsen är en tämligen ekvok historia i societetsmiljö och de förekommande personerna är ytligt tecknade, typerna tycks vara gängse för de samtida lätta romanerna och de direkta anspelningarna är väl maskerade. Några av de få passager där samtidsanknytning kan spåras är nr 14, 15 och 21-23, där Säfström beskriver intagningen i en frimurarloge, en skildring dock närmast sympatiskt färgad. Vad som motsäger att denna skildring förorsakade ingripandet är att Säfström nästan samtidigt, också i arkform, gav ut En frimurares lefvernebeskrifning med Oelreichs imprimatur, där åtskilliga grepp går igen och inget ingripande följde. Anders Säfström var även invecklad i ett censurmål som gällde hans översättning Nödige påminnelser wid den Brandenburgska historien nr. 84), där SK yrkade på åtgärder. I detta fall ägnade han sig åt en ovanligt driven metod att skaffa prenumeranter. Han lät genom brev till högre ämbetsmän påskina att verket skulle dedicerats till just den adressaten. Warmholtz fattade dock misstankar och lät någon undersöka tryckeriet, där det befanns att Säfström använde sig av samma försättsblad och endast ändrade namnet.¹⁹ Det kanske mest uppmärksammade förbudet mot en liknande skrift gällde den bekanta Gustaf Adolphs kärlekshändelse (nr. 88), som Gottfried Sack börjat trycka, enligt egen uppgift efter ett gammalt manuskript. Arbetet, som varken fann sanningsenligt eller uppbyggligt, hade tryckts med Oelreichs imprimatur. Utan att ens höra med denne föranstaltades om förbud. Problemet med detta förbud var den ersättning som Sack begärde; han sade sig bli ruinerad om han inte erhöll någon. Det ansågs att ingen skuld kunde läggas på Sack eftersom han förlitat sig på Oelreich, och att inte heller denne egentligen var skyldig, då han följt sin instruktion, d.v.s. sett till att ingenting mot religion

eller politik fanns.²⁰ Det hemställdes om att Sack skulle tilldelas något ur de extra utgiftsmedlen.²¹ Märkligt i detta fall är det överseende med vilket man såg Oelreichs insats mot bakgrund av den diskussion om "lättare" litteratur som förts i samband med Banque-routspelaren. Man förbisåg tydligen helt KO:s ord om goda seder. Det är också svårt att avgöra vilka bevekelsegrunder som låg bakom det ovanliga förfarandet att ersätta utgivaren - man borde med den kunskap som då fanns om Oelreichs metoder ha hyst farhågor för att det kunde bli ett förödande prejudikat.

Det är nog inte långsökt att förbinda dessa ingripanden med en större aktion som några år senare gjordes, sedan landshövdingen i Linköping anmält en "enfaldig och eftertänklig" visa som tryckts hos Björkegren efter en äldre förlaga.²² Boktryckarsocieteten, som redan tidigare kontaktats om den, konstaterade att ingen ond avsikt fanns med den 20 å 30 år gamla visan och att uppläggningsen skett utan tanke på förtjänst. Man ville inte försvara Falck i Jönköping som tidigare tryckt den, detta kunde ha berott på ungdom och oförstånd. Samtidigt gav man sina tankar om sådana skrifter i allmänhet; näst ABC-böckerna fann man dem vara det viktigaste stoffet för provinstryckare, så länge ingenting annat gavs dem kunde de inte anklagas. Besvärigheterna just vid denna typ av material fann man vara stora, eftersom det trycktes efter gamla förlagor där utgivningsår och annat saknades. Societetens skrivelse utmynnade i ett förslag om generalinventering av visorna så att man kunde göra lämpliga utrensningar. Frågan är om detta verkligen var ett seriöst förslag. En inventering av en så till synes formlös massa var något k knappast kunde åtaga sig. - Kk gick heller inte in på ett sådant resonemang men föreslog inforndrandet av specifikationer från varje tryckeri på visor som var under uppläggning; de som innehöll tvetydigheter var då genast konfiskabla under det att övriga kunde få en nådatid på ett och ett halvt år. Det är osäkert om detta kom till genomförande.

Ungefär samtidigt gjordes ett ingripande mot Bengt Bergius' Småsaker til nöje och tidsfördrif, en tillfällighetspublikation som utkom åren 1756-1757 med verser och prosastycken hopsamlade från olika håll.²³ Detta ingripande var en följd av anmälan från SK att Guds

namn missbrukats i skriften. Tre förklaringar är möjliga till varför kk nu inskred: 1) man önskade verkligen tillmötesgå SK i detta avseende, 2) dessa klagomål utnyttjades i det pågående ställningskriget mot Oelreich eller 3) man såg en möjlighet att ingripa mot en litteraturtyp man inte uppskattade men hade svårt att hämma. Det första alternativet är, i anseende till de samtidiga ingrepp man gjorde i SK:scensurrättighet, knappast troligt. Det torde snarast ha varit en samverkan av de båda senare alternativen. Detta är så mycket mer antagligt som Bergius själv uppger att det var rädslan för ett förbud som gjorde att han upphörde med skriften.²⁴ En genomgång av denna ger vid handen att präst- och religionskritiken utgjorde ett knappast ens perifert inslag. Visserligen kan det införda brevet angående världens ålder "till någon secreterare i Stockholm" uppfattas som prästkritik men var snarare insatt i sin egenskap av "curieust" historiskt dokument.²⁵

Ingripandena mot populärlitteratur är således få, och det är i varje enskilt fall inte möjligt att inringa de verkliga bevekelsegrunderna. Så mycket står i varje fall klart att denna litteratur per se ansågs sakna berättigande och att det snarast var att betrakta som ett undantag om den tilläts. Ändå hade kk uppenbarligen inget direkt intresse av att knyta censuren av den fastare till sig, och någon radikal förändring av boni mores-begreppet var det heller aldrig tal om. Av de relaterade fallen framgår tydligt, att kategorien lätt litteratur endast med svårighet kan urskiljas. Beroende på omständigheterna kunde en fiktion klassificeras som politisk fabel och i egenskap av sådan vara förgriplig eller som didaktisk och därmed nyttig. Det senare tycks ha varit fallet med översättningen av Holbergs komedier, om vilken det finns en osäker uppgift att Rosenadler lät den passera utan censur.²⁶

I viss mån faller genom sin karaktär brud- och gravskrifterna inom denna kategori. 1762 tog SK principiellt upp dessa och angav att flera konsistorier instämde i att sådana "dåraktiga" skrifter alltför ofta gavs ut.²⁷ Den skrift man valde att exemplifiera med, Lars Söderbecks tillägnet till handelsmannen Carl Djurberg och Maria Catharina Törnqvist, innehåller närmast en form av förgrovd fysiko-

teologi. Det är troligen den sista versen, vilken har herrnhutiska drag, som fått SK att reagera, och då måste ingripandet snarast sägas ligga inom den teologiska sfären.²⁸ Ändå visar de många belägg i Benzeltjernas censorsjournal att statsmakten snarast inrangerade dessa alster bland den lätta och därmed onödiga litteraturen.

Rättegångshandlingar

Utgivandet av rättegångshandlingar är av intresse såtillvida att det måste ha inneburit en möjlighet för förfördelade parter att lufta sina aggressioner och att ge den aktuella processen önskad slagsida genom att ta med ett subjektivt urval av handlingar. Tryckandet av domar och rättegångshandlingar, som fick en sådan aktualitet efter TF, har en förhistoria som i någon mån är skild från övrig litteratur vad gäller censuren. Det reglerades genom ett flertal förordningar från 1730-talet. Ett påbud 1735 stadgade att tryckande inte var förbjudet, att sådana skrifter skulle gå den vanliga vägen, d.v.s. genom censor, och att enskilda vota inte var inbegripna.²⁹ Detta reglerades ytterligare genom en ny förordning tre år senare, då efter lagkommissionens yttrande och efter det att justitiedeputationen lagt ett betänkande om att inga domar fick tryckas innan de vunnit laga kraft.³⁰ I den slutliga förordningen var just detta avsnitt ändrat: domen behövde ej ha vunnit laga kraft. Däremot sägs att alla otidiga passager skall ha strukits; det förefaller som om detta var censors uppgift. Som motiv angavs här att det var väsentligt att se om rättvisa skipats vid domstolarna. I och med att en av rättens ledamöter var ålagd att läsa igenom alla handlingarna, befriades censor från ansvar, trots att han i vanlig ordning skulle skriva på dem. I debatten om detta betänkande sade Carl Frölich själva idén med domars tryckande vara förfelad om censor hade rätt att stryka något. Det var redan från början således en tvistefråga i vad mån själva handlingarna kunde anses vara inbegripna i detta.³¹

Det är mycket troligt att denna lagstiftning var ett resultat av Rosenadlers framställningar i samband med Ribens skrift. Hans motivering för att inte tillåta denna var nämligen att han fått veta

att det mål den behandlade var avhängigt i hovrätten. Senare kom en ansökan om att få ge ut en skrift som vederlade Riben, något som givetvis försatte kk i förlägenhet. På hovkanslerns uppmaning avstod man från att ta någon som helst befattning med ärendet så länge målet var avhängigt i domstolen. Här avböjde Rosenadler generellt att i fortsättningen behöva syssla med skrifter som hade med domstolsärenden att göra; de kunde ge upphov till följdskrifter och andra problem. - Det går inte att avläsa av detta hans yttrande om han ville förbjuda sådana skrifter eller bara själv slippa allt omhändertagande. Kk ville inte avge något yttrande med större räckvidd då man fann exempel på att hela processer trycktes, något som var vanligt i Tyskland - man såg det också som en god inkomstkälla för tryckarna.³² Benzelstjernas journal ger många tillfällen att studera hur dessa förordningar tillämpades och uppfattades. Slående är i hur stor utsträckning han redovisar varje enskild handling då censur söks för rättegångshandlingar.³³ Då David Frölich framställt klagomål över en dom av K.Maj:t nekades han tryckningstillstånd med hänvisning till att detta inte var fråga om vare sig dom eller skriftväxling. Benzelstjerna krävde vid flera tillfällen intyg på att inga andra skriftväxlingar ägt rum än de som var inlämnade för censur. Det framskymtar dock en viss tveksamhet från hovrättens aktuarie att utfärda ett sådant generellt intygande. Det gjordes ändå försök att infoga personliga företal och andra tillägg till handlingarna, något som Benzelstjerna bestämt inskred mot.

Ett klagomål med viss principiell räckvidd gällde även det rättigheten att trycka handlingar. Brukspatronen Carl Ekelund anmälde att kämnärsrätten vägrat lämna ett undersökningsprotokoll till tryckning; anmälaren ansåg att en underdomstol inte hade rätt till detta. Kämnärsrätten hade tytt 1738 års förordning som att den gällde civila men ej kriminella mål och allraminst sådana som underställts överrätt och där det influerades sådant "som ej bör tryckas". Även om kk till en början gick på klagandens linje var man vid den slutliga behandlingen inte helt övertygad om huruvida det var rätt att allmänheten i varje enskilt fall skulle få veta "hur lag och rätt stundom med efterlåtenhet skipas". Tydligen hade överrätten radikalt ändrat kämnärsrättens

dom i detta fall.³⁴ - Brukspatronen Ekelund figurerade i ytterligare ett fall, som är komplicerat men som har stor relevans för hur censuren vid rättegångshandlingar uppfattades.³⁵ Det gällde en ägotvist med Ekelund och en lantmätare Wallberg som huvudagerande. Domaren i underrätten hade på Ekelunds begäran beviljat tryckning av handlingar i vilka Wallberg ansåg sig angripen; tydligen var en del för honom särskilt förklenliga partier dessutom utmärkta med större stil. Senare gick Göta hovrätt Wallberg till mötes och förbjöd trycket, och ett påbud om dess inlämnande utgick. Hovrätten preciserade emellertid aldrig censuromständigheterna. Ekelund å andra sidan ansåg att ärendet måste höra under kk. Enligt hans mening skulle det inte finnas någon möjlighet att utelämnas något ur en dom, även om ordalagen kunde vara skarpa, om det på något sätt hörde till saken. Tydligen ansåg han sig tillräckligt skyddad av Oelreichs imprimatur. Mot detta anförde Wallberg att det måste vara domarna och ej censor som bar ansvaret. I detta fall fick han rätt av hovrätten, som ansåg det vara den domare som senast dömt i ett mål som avgjorde vad som var tillåtet att trycka. Vad som ytterligare komplicerar är att det här även var Linköpings konsistorium som givit tillstånd, men att detta enligt Wallberg inte på något sätt senare ville kännas vid detta. Här har man tydligen lurats av den som hade skriften i kommission, vilken hävdade att domar var helt fritagna från förordningen 1738. Ytterst kan frågan i detta fall vara om den aktuelle domaren hade något personligt intresse av att se akterna i tryck - detta tycks framskynta i materialet. - Slutet blev att allt ansvar föll på domaren, och kk utfärdade cirkulär till domstolarna med inskärpande av gällande regler.

I Nordencrantz' skrifter kring 1760 finns inte offentligheten beträffande rättegångshandlingar som ett separat moment, men det är ändå en naturlig konsekvens av hans yrkanden i övrigt på vidgad insyn i domstolsväsendet. Däremot förs kravet fram i den 1761 utkommande veckoskriften Philopatri bref av Eric Kiellberg, i vilken bl.a. Johan Fischerström skall ha medverkat. I samband med en diskussion om rättegångars förkortande sägs nämligen att det för den enskildes säkerhet vore nödvändigt med en lag som tillät den som så önskade att trycka samtliga domstolars voteringar.³⁶ Då allmänhetens tillgång till rätte-

gångshandlingar berördes under tryckfrihetsdebatten i riksdagen var det också den delfråga där störst enighet rådde. I praktiken hade offentligheten tidigare egentligen bara varit omdiskuterad då det gällde att avgöra de olika instansernas inbördes rättigheter; om den principiella rättigheten att trycka rättegångshandlingar rådde under hela frihetstiden inga skiljaktiga meningar. - Därför skall inte beslutet i början av 1760-talet om rättegångshandlingar i religionsmål (s.150) ses som en åsikt om sådana handlingar i gemen, utan det är intimt förknippat med den teologiska censuren.

Universiteten som censurorgan

Av de censurorgan som existerade parallellt med kanslikollegium och kyrkan intog universiteten en särställning. Akademisk censur kan sägas vara ett begrepp med flera olika betydelser: dels kan den beteckna den allmänna kontroll främst de akademiska konsistorierna utövade vad gällde alster som tryckts av universitetsboktryckaren, dels den direkta censur av arbeten som akademiska lärare och av andra som lydde under den akademiska jurisdiktionen önskade publicera. Konsistoriet fungerade också som domstol i de, åtminstone under 1600-talet, förhållandevis många ärenden rörande privata smådeskrifter.³⁷

Grundläggande för all censur av disputationer var att dessa skulle godkännas av dekanus eller av konsistoriet. I de konstitutioner som fastställdes för Uppsala 1655 och som snart också gällde Åbo utmärks mycket noga beslutsgången för förgripliga disputationer: de skulle först till respektive dekanus och i tveksamma fall sedan i tur och ordning till fakultet, rektor och konsistorium och slutligen underställas prokansler och kansler.³⁸ Andra universitet hade liknande stadgar om än inte alltid så detaljerade.³⁹ Samma paragraf preciserar även vad som är förgripligt: "Disputatio, quae absurdam aut impiam sententiam tuetur, aut quae turbas ciet, in academia non admittetur." Detta var således ett stadgande som var möjligt att använda alltefter som det ansågs lämpligt. Bilden av de enskilda fallen, såväl fram till som under frihetstiden, är också i hög grad splittrad. En genomgång av den tryckta sviten konsistorieprotokoll för Uppsala ger vid handen

att enskilda professorer och ämbetsmän satte sig över konstitutionerna vid skilda tillfällen, men att dessa då affäerna blev föremål för ingripanden från konsistoriet alltid ansågs som högsta norm.⁴⁰ De agerandes antal kunde ibland förmeras genom att den särskilda inspector typographiae fungerade som en slags extra censor. Det var i denna egenskap den alltid egensinnige Henrik Schütz sökte stoppa Olof Rudbeck och Olof Verelius.⁴¹ Rudbecks speciella position ledde till att konstitutionerna i hans fall upphörde att gälla. Det kungliga brev som utfärdades 1685 gav visserligen lärde män vars renlärlighet var känd generell frihet att ge ut böcker utan universitetets censur, men detta tycks framför allt ha ägt tillämpning på Rudbeck.⁴² Rudbeck sökte också hävda att han ägde rätt att censurera alla disputationer i antikviteterna, ett sådant tillstånd erhöill han dock aldrig. I någon mån har Rudbecks fall likheter med det enda stora censurmålet i Lund under universitetets första decennier, striden Samuel Pufendorf-Nils Beckman. Då den senare skulle publicera Commentarius, en motskrift till De iure naturae et gentium, lär Pufendorf av konsistoriet ha utsetts till censor, även om inga direkta bevis för detta föreligger. Här skulle man således ha låtit en professor som inte var dekanus ha uppsikt över en annan professors mer eller mindre privata arbete. Ärendet kompliceras av att Beckman vid universitetets reducering 1670 förlorat sin tjänst, och det tycks inte gå att fastställa om Pufendorf förordnats före eller efter att detta skedde.⁴³ Då det gällde hans eget berömda arbete lät Pufendorf rådet direkt censurera detta utan någon inblandning av konsistoriet, ett förfarande som hans kolleger givetvis protesterade mot men som fick sanktion genom ett kungligt brev.

Den stora tvistefrågan i den akademiska censuren var redan på ett tidigt stadium i vilken utsträckning teologiska frågor skulle få behandlas inom andra fakulteter. Ett drag som Annerstedt har observerat hos Uppsala teologiska fakultet är att denna ibland föredrog att vända sig direkt till kanslern med sina klagomål och således gå förbi konsistoriet.⁴⁴ Däremot tycks mycket sällan konsistoriets rättighet att avgöra censurärenden direkt ha ifrågasatts. Då det gällde en predikan som universitetsbibliotekarien Gabriel Wallenius i Åbo hållit i ett

icke-akademiskt sammanhang blev frågan huruvida det akademiska eller det kyrkliga konsistoriet var den rätta instansen; här lyckades universitetet inför biskopen behålla sin auktoritet.⁴⁵ Från Åbo härstammar även det enda föreliggande exemplet på att en teologisk fakultet sökte och fick stöd för sina önskemål hos ett annat universitet; det gällde en disputation av Algot Scarin om avgudadyrkan, och man bad om utlåtande från systerfakulteten i Uppsala.⁴⁶ - I fråga om orientalisterna Christian Ravius demonstrerades teologernas krav tydligt. Denne hävdade att han givit ut en privat skrift och att han därför inte behövde rådfråga dekanus i teologiska fakulteten; denne å sin sida hävdade och fick även rätt i att då det rörde sig om ett delvis teologiskt ämne skulle den automatiskt underställas.⁴⁷ Det var också försöken att hålla det egna ämnet fritt från inblandning av andra lärostolar som tycks ha varit orsaken till liknande tvister och således inga direkta lärostrider.⁴⁸

Inrättandet av den statliga censuren påverkade i formellt hänseende knappast den akademiska. Efter de cartesianska striderna och i samband med pietismens frammarsch anbefalldes visserligen i flera kungliga brev hårdare censur, men gränsdragningen i de akademiska ämnen som vette mot politiken blev först under frihetstiden ett problem. Någon nämnvärd debatt föranledde som vi sett inte heller 1720 års stadganden. De hårda reglerna fortsatte att tillämpas fram till 1700-talets mitt. Det akademiska konsistoriet i Uppsala sträckte sig så långt som till att förse en översättning av Sherlock, Beträktelser över döden - utförd av Lunds universitets kansler Karl Gyllenborg - med åtskilliga anmärkningar.⁴⁹ Under särskilt den tidiga frihetstiden är det påfallande i hur stor utsträckning filosofiska fakulteten var den teologiska behjälplig i fråga om att hitta förgripliga passager. Genom ett kanslersbrev 1732 skärptes dessutom vaksamheten i Uppsala än mer.⁵⁰ Generellt var det ändå så att den teologiska fakulteten i högre grad än tidigare försökte hålla sina reprimander inom universitetet och inte vände sig till kansler eller K.Maj:t. Vad som däremot är svårt att avgöra är i vilken utsträckning det också inom särskilt filosofiska fakulteten förekom teologiska överväganden som gjorde ingripanden allt mer överflödiga.

Vad som inte framgår av Annerstedt är att en stor del av censurbördan som ålåg teologiska fakulteten i själva verket rörde arbeten författade av personer som inte hade sin gärning inom akademien. Detta tycks vara något speciellt för fakulteten i Uppsala; samma förhållande gällde endast i mycket ringa utsträckning vid de andra universiteten. I sina anmärkningar över manuskript resonerade man som ett vanligt konsistorium. Då Sven Baelter, adjunkt åt stadens domprost, lämnade in predikningar till censur fann man utlåtelse om präster som på olagliga vägar sökte sin utkomst, varför ändringar skulle göras.⁵¹ Här var det således fråga om dagspolitiska kommentarer som censurerades. Följande år sökte kyrkoherden Vaselius få ett utlåtande om predikningar - som det förefaller en informell hänvändelse. Rådet blev att han skulle vänta med att ge ut dem, då man fann vissa partier förhastade. Samma år som den Knösiska disputationen aktualiserade reglerna för den akademiska censuren hade man också flera andra alster att bedöma; en predikan, som komministern Erik Norén ville lämna in till ständerna, förbjöds med motiveringen att den inte var tillräckligt utarbetad, och ett annat arbete, en översättning av en tysk traktat om nattvarden, skulle dekanus se över; det går emellertid inte att utläsa resultatet av detta. 1745 var ärendena så många att man tvingades frågå principen att dekanus ensam läste igenom och i stället tillgrip ett interimistiskt godkännande - det gällde ett doptal - för att sedan kräva in provark vid tryckningen. Vid ett annat tillfälle klagade dekanus över att han inte hade haft tid att läsa igenom alla skrifter utan måst ta hem dem under sommaren; ändå tycks inget förslag om att fördela dem bland ledamöterna ha framkommit.⁵² I något enstaka fall finns exempel på att andra censurorgan vänt sig till fakulteten för att få sina åsikter styrkta eller för att få råd. Biskop Wallin i Göteborg hörde av sig beträffande en synodalavhandling av tyske pastorn Ubeschel, *De sacra coena*. I detta fall ansåg dekanus tydligen saken vara av sådan vikt att han lät skriften gå runt till de övriga. Här poängterades sedan det farliga i att blanda in filosofiska frågeställningar i teologiska skrifter. Det var av anmärkningarna att döma uppenbarligen en framställning i wolffiansk anda.⁵³

Teologiska fakulteten gav ofta samma skäl för att avråda tryckning som ett vanligt konsistorium. I ett fall avstyrkte man en översättning gjord av en komminister med motiveringen att det redan fanns så många skrifter av det aktuella slaget. Det tycks dock inte ha varit fråga om något regelrätt förbud.⁵⁴ Den enda gång man i den externa censuren direkt sade sig ingripa mot icke-ortodoxa riktningar var då det gällde Forstmans Ewangelium für die Gottlosen, som man fått från Stockholms konsistorium.⁵⁵ Visserligen fann dekanus mycket vackert i den, men kontentan blev ändå att den hade starka zinzendorfska drag. Denna läste emellertid övriga ledamöter igenom; det kan ha varit motiverat av rädsla att fatta ett inopportunt beslut. Det tycks som om ett enda icke-akademiskt fall under hela frihetstiden behandlades efter anmälan av fakultetsledamöter. Det var professorerna Hydrén och Clewberg som hade läst Hudiksvallsprosten Justus' översättning av Frodlins Oeconomia gratiae Divinae och ville avstyrka utgivningen med motiveringen att de som hade nytta av skriften borde läsa den på originalspråket, de enfaldiga hade redan böcker för sina behov. Fakulteten gick på samma linje, något som också kan ha berott på att man fann en del av tillämpningarna mindre goda.

1750-talet kännetecknas av en minskning både av antalet akademiska censurärenden och av icke-akademiskt material; det finns inte ett enda diskutabelt sådant ärende att notera från hela decenniet. Orsakerna till varför denna typ av censurärenden minskade kan vara många. En rimlig anledning kan vara att fakulteten helt enkelt hänvisade författare till kyrkliga konsistorier, eftersom svårigheterna att vinna gehör för sina åsikter på det akademiska området ökat och man inte önskade hamna i situationer som innebar prestigeförluster även i fråga om det icke-akademiska materialet.

1735 försökte teologiska fakulteten ingripa mot en under Jakob Wallrawe framlagd juridisk avhandling av Daniel Solander.⁵⁶ Den var emellertid censurerad av juridiska fakultetens dekanus, varför preses starkt motsatte sig inblandning. Teologerna hade dock prokanslern på sin sida, och konsistoriet hade svårt att ingripa. Slutligen drevs den ändå igenom på villkor att allt som var förklenligt mot teologiska fakulteten skulle strykas ur protokollen. Detta är dock närmast ett

undantag. Något entydigt motstånd från filosofiska fakulteten går inte att konstatera. Det i särklass mest bekanta censurfallet är Anders Knös' disputation De principiis et nexu religionis naturalis et revelatae från 1742, som lades fram under Ihre.⁵⁷ Denne hävdade att dekanus' tillstånd var tillräckligt för att den skulle godkännas. Detta hjälpte inte långt. Med stöd av förordningarna från 1690-talet och 1732 inskred teologiska fakulteten och drev igenom förbud. Fyra år senare sökte Knös åter få fotfäste vid universitetet genom att lämna in en skrift till teologiska fakulteten. Trots att den godkändes av Halenius som dekanus var majoritetens åsikt att samtliga ledamöter skulle läsa igenom den. Det är det enda exemplet på att dekanus' godkännande så uppenbart ratats av fakulteten, men beslutet tycks mest av allt ha motiverats av misstro mot Knös och inte mot Halenius.⁵⁸

I Knös' fall var Ihre således på det klara med hur godkännandet av en disputation borde ske. Då han några år senare invecklades i rättegång på grund av sina tre politiska disputationer var saken en annan. Ett försök från hans sida att göra dekanus ansvarig eller åtminstone medskyldig misslyckades, och Ihres ansvar fastställdes av kanslirätten i en särskild dom.⁵⁹ Hans besvär över denna dom gick ut på att två av disputationerna censurerats av andra dekaner än han själv. Han stödde sig på de akademiska konstitutionerna och sade sig därmed bli saklös. Vad som under rättegången tidigare sagts om att den första censuren åvilade preses ville han bara delvis hålla med om; enligt Ihre var det endast fråga om ett "genomseende". Efter detta slog emellertid åklagaren fast att disputationer mer måste gälla som preses' än som respondentens arbete. Han anförde också det märkliga skälet att Ihre inte kunde skylla på dekanus, eftersom han inte kunde påvisa att denne ändrat på något vid sin censur. Vad han sedan slog fast är väsentligt för hur ansvarsfrågan officiellt uppfattades: han sade nämligen att det måste existera ett förtroendefullt samarbete mellan preses och dekanus, som gjorde den senares censur till en form-sak, "om decanus således begår något fel, är det ej omöjligt att han därtill blifwit förledd af preses". Genom detta fastslogs något som egentligen hela tiden varit kutym, även om Ihre tolkat konstitutionerna annorlunda. Det kan emellertid sägas ha inneburit en ökad

möjlighet för andra än den aktuella fakulteten att inskrida, eftersom fakultetscensuren radikalt minskade i betydelse. Det är dock vanskligt att avgöra om detta fick något praktiskt genomslag vid bedömningen vid universiteten.

Genom sin dubbla funktion hade de teologiska fakulteterna de i särklass flesta censurmålen. Då den filosofiska fakulteten i Uppsala vid ett tillfälle fick en förfrågan från konsistoriet om huruvida man ville yttra sig över en artikel av Chydenius i Lärda Tidningar fanns det inget intresse för detta. Den lyckades klara sig ifrån det genom att hävda att det i själva verket var konsistoriets uppgift.⁶⁰ Inom filosofiska fakulteten var stridsämnet oftast vilken disciplin ett visst ämne hörde till. Ett flagrant exempel på de besvärliga diskussioner som kunde uppstå i samband därmed är den disputation De principiis evolutionum nauticarum, som Johan Gustaf Zegolström sökte och fick censur för hos dekanus. Daniel Melander klagade över detta och hävdade att hans kompetens ifrågasattes.⁶¹ Han hävdade att han enligt de förordningar som fanns som astronom skulle ha stått för censuren eftersom ämnet inte låg inom den ordinarie professors området. Dekanus ansåg att Melander som vikarie inte hade censurrätt och att denne inte kunde hindra disputationen från att ges ut. Orsaken till hela denna affär tycks ha varit att Melander, som nyligen förordnats, ville hävda sin ställning. Melander gick vidare till kanslern med klagomål och fakulteten inkom med en redogörelse. Man förblev dock vid det tidigare beslutet.⁶²

Uppfostringskommittén, som trädde i funktion ungefär samtidigt som den Ihreska rättegången pågick, hade att ta ställning till censurbestämmelserna i sin generalinventering av konstitutionerna. Vid genomgången av stadgandena om disputationer fann man formuleringarna otydliga och önskade därför lägga till en passage om att sådant som berörde regeringen, allianser med främmande makter och ständernas göromål skulle vara förbjudet.⁶³ I den slutliga redigeringen var man mer precis. Framför "alliansverk" skulle det nämligen stå "dåvarande eller substituerade". Beträffande teologiska ämnen i filosofiska disputationer diskuterade man om sådana disputationer borde granskas av teologisk fakultet. Här anknöt man direkt till den debatt som före-

kommit på riksdagen om Knös' disputation men ville vänta till dess att kk yttrat sig. Vid den fortsatta behandlingen av konstitutionerna kom man in på universitetens förhållande till sina tryckare och ansåg här, vid sammanträde i november 1749, att bibliotekarien ensam kunde vara tryckeriinspektör utan biträde av någon professor. Man menade nu, mot bakgrund av vad man tidigare kommit fram till, att samtliga förordningar kring censuren måste utformas klarare. Vad det gällde inseendet över boklådan gjorde man ett allmänt uttalande om hur nödvändigt det var att inte den "anständiga filosofiska tankefriheten" utestängdes från universiteten, dittills hade den inskränkts alltför mycket; genom att bli förbjudna som fritänkare hade många "qvicka snillen" förkvävts eller tvingats att dölja sin vittethet, vetenskapen hade påverkats menligt och hållits kvar i mörker. Man fann att de svenska universiteten förlorat i anseende internationellt; tidigare hade de överträffat de flesta utländska akademier. Det är uppenbart att man syftade på de wolffianska grälen, men resonemanget överensstämmer tidsmässigt även med de likartade aspekter Carleson i kk anlade på den akademiska utbildning som huvudsakligen sysslade med politiska frågor. För att rent praktiskt ändra förhållandena för ungdomen föreslogs att bokföraren skulle ha en lista över sitt lager och konsistoriet regelbundet kontrollera denna. I praktiken skulle han få ha vad han ville, bara med den inskränkningen att nyare filosofisk litteratur inte skulle få köpas av vem som helst. Samtidigt som ledamöterna i kommittéen uttalade sig för tankefrihet, skrev de till K.Maj:t och sade sig ha observerat att ingenting var skadligare än att ungdomen kände lystnad att döma i regeringssaker.⁶⁴ Man sade sig ha haft obehagliga erfarenheter av att ungdomen genast vid sin ankomst till akademien blev hätsk och blandade sig i politiken. - Det kungliga brev som kom 1749 tog dock inte upp de direkta politiska frågeställningarna utan innebar ett inskräpande av att det i filosofiska disputationer inte fick förekomma något mot läran.⁶⁵ Kommittéens första och enda framlagda betänkande antydde endast i allmänna ordalag de frågor som väckts.⁶⁶ Här sägs det att det inte skulle vara nödvändigt med en separat politisk klass, vilket hade föreslagits. Ytterligare undersökning av detta ville man spara och lägga fram i samband

med den detaljerade genomgången av konstitutionerna, som emellertid aldrig kom till stånd.

Från denna tid går det att urskilja två distinkta områden i den akademiska censuren; religion och statssaker. Fram till TF är tendensen att ingripanden av teologiska orsaker minskade, under det att de som var politiskt motiverade höll sig ungefär konstanta. I Åbo skedde det sista teologiska ingripandet som offentligt motiverades med religiös villfarelse redan 1751.⁶⁷ Vid en diskussion i Uppsala några år senare ansåg prokanslern det vara bättre om teologiska fakulteten konfererade med preses före en disputation i stället för att ingripa då den redan publicerats. Annerstedt anger att ingripandena mot filosofiska disputationer minskade drastiskt efter detta trots att de teologiska partierna i filosofiska avhandlingar inte blev färre.⁶⁸ I Lund är tendensen något annorlunda, ehuru fakulteterna där generellt uppvisar betydligt färre censurärenden än i Uppsala; filosofiska fakulteten hade decenniet före TF av protokollen att döma över huvud inte handlagt ett enda. Den teologiska har däremot några som röjer sådan osäkerhet som tidigare i Uppsala. Då Petrus Munck 1759 frågade teologiska fakulteten om han fick ventilera några teser ansågs det att åtskilliga av dessa hörde hemma under filosofi och statsrätt.⁶⁹ Fakulteten hänvisade till att det kunde komma "många oredor" av att låta dem läggas fram under dess beskydd. Detta resonemang bör snarast uppfattas som en politisk osäkerhet och inte som en teologisk motbakgrund av de speciella förhållanden som rådde i Lund. Trots att Munck senare ändrat och man definitivt kunnat stryka rubriken heterodoxi var fakulteten inte benägen att släppa fram hans tankar utan skulle först höra med de andra fakulteterna. Betydligt mer resolut agerade man då det gällde Gustaf Bondes Om Guds underverk i naturen, som gavs ut som disputationer. Här inskred man då verket ännu inte var färdigutgivet.⁷⁰ Då fakulteten vände sig till konsistoriet fick man bara beskedet att man måste precisera anmärkningarna. Så skedde och det tycks som om det främst var utgivningen på svenska man hade invändningar mot. Anmärkningarna riktar i allmänhet in sig på detaljer och vittnar om en illvillig läsning. Ärendet avancerade förhållandevis långsamt, Carl Bleckert Trozelius, som var utgivaren, hävdade

att han vid Bondes avsked som kansler fått arbetet till skänks. Vad som tydligen ytterligare komplicerade var att kanslern Nils Palmstierna inte fått sitt namn utsatt på titelbladet. Trozelius lovade att göra om detta och samtidigt ge ut skriften under ny titel.⁷¹

Ett grundläggande drag i den akademiska censuren under den tidiga frihetstiden är att kanslererna i förhållandevis ringa utsträckning blandade sig i denna. Nils Palmstierna, Lunds kansler 1752-61, har emellertid gått till eftervärlden som den i särklass mest egensinnige förvaltaren av sitt revir. Redan vid tillträdet begärde han att få uppgifter om innehållet i alla disputationer innan de ventilerades, något som sedan en tid även tillämpats i Uppsala.⁷² Vid den kanslersinspektion han genomförde 1754 tog han upp de sedvanliga önskemålen om nödvändigheten av att välja nyttiga ämnen. Han inskräpte också - och här verkar det mest vara granskarens väl han hade i åtanke - att en avhandling måste vara skriven så att det snabbt, med hjälp av rubriker, gick att orientera sig i den.⁷³ Han gjorde sig till underkunnig om de politiska stämningarna bland studenterna.

Johan Engeström svarade som prokansler att det inte låg någon sanning i rykten som spritts. Han gav sig alibi genom att säga att sådana rykten aldrig kom till honom, eftersom han inte kunde med politiska diskussioner.⁷⁴ I sitt svar på detta påtalade Palmstierna ännu en gång nödvändigheten av att hålla allt sådant under uppsikt. Det kan vara en svag opposition mot detta då Gustaf Hammens, uppenbarligen i egenskap av universitetets rektor, sade att det hade varit en strid om vilka ämnen som borde föras fram i disputationer, han ansåg det bästa vara en god blandning av historia, filosofi och matematik.⁷⁵

Vid riksdagen 1755-56 intensifierades hattarnas propaganda och den politiska kontrollen vid universiteten och snart inrättades en ny professur i statsrätt i Uppsala med hänvisning just till riksdagsdiskussionen.⁷⁶ Samtidigt förstärktes kontrollen av disputationernas innehåll. Ehrenpreus skrev till Ihre om disputationen De obligatione subditorum intuitu imperantis och kritiserade honom för bruket av termen princeps.⁷⁷ Efter Ihres förklaring varnade kanslern honom för att använda alltför fria utlåtelse om kung och frihet i en tid

av skiljaktiga meningar, han talade om den okunniga hopen som gärna vill identifiera den högsta makten uteslutande med kungen. Om Ihre i framtiden ville syssla med så "önna" ämnen gjorde han bäst i att följa detta råd. - Då Kk till universiteten 1755 utfärdade allmänna rekommendationer om vad som borde avhandlas i en disputation hörde Lunds konsistorium av sig till sin kansler med önskan om att få specificerat.⁷⁸ Kk svarade - först tre år senare - att det inte fanns någon anledning att uttala sig utöver vad cirkulärskrivelsen sagt. 1755 hade också Lund anledning att värja sig mot kanslerns anklagelser om att ungdomen förmenats ta del av Ärlig svensk.

Även om Palmstiernas anmärkningar mot disputationer var många och tenderade att bli allt fler, särskilt sedan han 1758 fick dem sig tillsända in extenso, blev förbuden förhållandevis få. Det mest bekanta skedde 1758 mot tre avhandlingar vid ett och samma tillfälle: De distinctione majestatis in absolutam et limitatam, framlagd av en magister under eget presidium, Johan Nelanders De licentia libertati adversa och Lars Johan Collings De regiminis svio-gothici.⁷⁹ Här gjorde Palmstierna en allmän översyn med kritik av framför allt maktdelningsprincipens presentation i framställningarna; detaljanmärkningarna lät han sedan dock Oelreich utarbeta, även om detta inte framkom då de tillställdes universitetet. Då Palmstierna samtidigt förestaltade om inrättandet av en e.o. professur i statsrätt var detta delvis med baktanken att undandraga Colling undervisningen i detta ämne. Den som då var aktuell, Samuel Cronander, fick vidkännas klagomål från de kritiska vid universitetet. Stobaeus anmärkte till kanslern att Cronander i en del av Delineatio genuini scientiarum systematis presenterat den borgerliga friheten på ett sätt som kunde få läsaren att tro att en sådan existerade även under envælde.⁸⁰ Att både de goda och de onda älskar friheten kan enligt Stobaeus inte vara korrekt; det är ett beröm som snarast är förklenande för friheten. Som en ironisk kommentar till detta bör man nog se Petrus Muncks, då teologie adjunkt, önskan att kanslern skulle se över några teser Munck hade för avsikt att försvara på Skånska nationen.⁸¹ Han betecknar dem själv som förbättringsförslag av Cronanders frihetsbegrepp. - Teserna är ett tämligen okonventionellt försök att tillämpa begreppet borgerlig frihet på svenska förhållanden.

De båda ärenden som rönt störst uppmärksamhet i samtiden hörde till Uppsala: Forsskål och Michaelis. I det förra fallet överensstämde universitetets handlande väl med de styrandes önskemål, men i fråga om Göttingerprofessorns Compendium theologiae dogmaticae, där Nils Wallerius var den drivande kraften bakom förbudet, fanns ingen synbar överensstämmelse.⁸² I kk sökte man komma ifrån problemet genom att diskutera vederläggning i stället för förbud - skälet som presenterades var att bokhandlarna kunde förlora - men något större intresse av att gå emot Wallerius tycks inte ha funnits. Universitetskanslern von Höpkens irritation över Wallerius är välkänd. Likafullt ansågs saken inte värd att spilla ord på vid hans stora visitation av universitet i början av 1764, bara några månader efter förbudet.

Den akademiska censuren förändrades inte märkbart under frihetstiden, även om antalet ingrepp minskade absolut sett. Palmstiernas hårda regemente har beretts mycket utrymme här, trots att det måste betecknas som en parentes. Det intressanta är att han kunde agera utan att några missljud hördes. Emellertid skall man märka att flertalet av de ärenden som var före i Lund var interna historier mellan kansler och universitet; centralmakten var i mycket ringa utsträckning inblandad. De möjligheter till styrning som flitigast användes efter 1755/56 var förmodligen de informella påtryckningarna mot enskilda professorer, något som lämnat endast få spår.

Vetenskapsakademien och Collegium Medicum

Redan från stiftandet hade Vetenskapsakademien som ledamöter ett stort antal av de allra mest prominenta hattarna; gruppen riksråd, landshövdingar och likställda var, med vissa variationer, omkring 20% av ledamotskaran frihetstiden igenom.⁸³ I några fall var dessa censorns direkta överordnade, och de diskussioner som censurproblemet gav upphov till redan 1739-40 är därför av stort intresse.⁸⁴ Uppenbarligen i avsikt att förenkla proceduren och slippa utgifter föreslogs nämligen Benzelstjerna av Akademien till ledamot. Emellertid trodde man att han inte skulle få möjlighet att ägna Akademien sina omsorger, vilket ledde till ett förslag om viss kontant ersättning för handhavandet

av dess censur. Höpken var av åsikten att man i stället skulle söka privilegium hos K.Maj:t. Innan detta beslutats hade Salvius hört sig för hos Helin, som då vikarierade för Benzelstjerna. Denna ansåg censur vara onödig, främst därför att Akademien sysslade med ekonomi och den censur som Benzelstjerna skötte omfattade den rena lärans och den sunda moralens beskydd. Här rådde tydligen ännu osäkerhet; man visste inte om kk:s tillstånd var nödvändigt. Uppenbarligen delade Benzelstjerna inte Helins åsikt. Då Akademien fann att censorn varit hos tryckaren och begärt att få se manuskripten till handlingarna innan tryckning, utvecklade Höpken Helins argument: så länge Akademien håller sig till de ekonomiska frågorna - som också K.Maj:ts privilegium omfattar - krävs inget särskilt tillstånd. Om censorn ändå framhärdar skall man vända sig till Konungen. Senare poängterades den gynnade ställningen ytterligare genom att Karl XI:s särskilda tillstånd för lärde män att utan censur ge ut skrifter, det som var avsett för Rudbeck, med tydligt gillande upplästes. Slutet på detta blev trots allt att Akademien gick in till K.Maj:t med begäran om frihet från censur av de egna skrifterna.⁸⁵ - Skälen till att så starkt vilja betona Akademiens självständighet i detta avseende kan vara flera. Det troligaste är att det tillsammans med en naturlig omsorg om just denna integritet, främst visad av den unge Höpken, var ett medvetande om det meningslösa i att underställa censorn skrifterna, honom hade flera av ledamöterna sedan ändå möjlighet att desavouera.

Vilka bidrag som skulle ingå i Akademiens avhandlingar blev således en fråga om lämplighetsöverbäganden för ledamöterna. Ekonomin, som vid denna tidiga diskussion föreföll så oskyldig, visade bara några år senare sin sprängkraft på ett sätt som de drivande i Akademiens första uppsättning inte tänkt sig. Då Erik Salander 1744 diskuterade handelsn tillstånd på ett icke tilltalande vis - han påtalade det stora underskottet i bytesbalansen - blev talet heller aldrig tryckt. Bäst kommer detta problem naturligtvis till uttryck i den bekanta Sparreska prisfrågan 1763 om emigrationen. Här hade den dagsaktuella politiken ryckt in i Akademien och den drog sig förskräckt tillbaka.⁸⁶ Redan på ett tidigt stadium fattades beslut om utgivande av vissa separata skrifter på Akademiens bekostnad.⁸⁷ Dessa initia-

tiv är emellertid lätt räknade, och den i sammanhanget något märkliga förlagsaktionen med Tessins brev till kronprinsen hade, som Lindroth visat, inte sin upprinnelse hos Akademien utan hos SU. Ett problem var däremot de skrifter som lämnades in av enskilda. Här var det närmast fråga om att göra en allmän bedömning av skriftens värde som vägledning åt censorn. Också därvidlag rådde osäkerhet, oftast dock betingad av risken att bli överlupen av arbete, inte av risken att gå i borgen för något man misstrodde. 1747 var Oelreich föreslagen till ledamot av Jonas Meldecreutz, men invaldes ej. Detta tycks inte ha berott på någon antipati mot Oelreich personligen utan på den mycket restriktiva invalspolitik som just då börjat tillämpas. Att han var en önskad ledamot framgår av att preses, Carl Ehrenpreus, bara några månader senare åter föreslog honom; något resultat av balloteringen föreligger inte, men han finns inte upptagen som ledamot.⁸⁸ Förslaget är inte anmärkningsvärt såtillvida som att det fanns flera ledamöter med ungefär samma sociala status utan några naturvetenskapliga meriter, bland dem Olof Celsius d.y.

Ett klart ställningstagande gällde en skrift av Zacharias Vestbeck 1745 om getkreatur. Där sägs det i protokollet uttryckligen att Akademien endast skulle befatta sig med skrifter som rörde vetenskaperna och inte med sådana som rörde publika författningar, vilket Vestbecks i viss utsträckning gjort.⁸⁹ Här tycks det således ha varit vetenskapen om att detta inte ålåg Akademien som var avgörande. Då en liknande fråga var före 1752 "rådgjordes länge" om hur man borde förfara med skrifter av icke ledamöter. Man kom inte till något bestämt slut utan nöjde sig med att konstatera att Akademien i fortsättningen så litet som möjligt skulle blanda sig i det den inte hade tillstånd till eller förmån av. Att det är den senare aspekten som var den mest intressanta framgår av att man i det aktuella fallet gjorde skriften till ett appendix till ett arbete författat av en ledamot. Tack vare att man kunde handla så tycks censurfrågan aldrig ha blivit något problem för Akademien. I de få fall den i fortsättningen yttrade sig över skrifter skedde det ofta med det tydliga tillägget att det endast rörde sig om en rekommendation som skulle gå vidare till censorn och inte om någon formell censur.

Under det att både KVA:s och universitetens censurrättighet under frihetstiden var etablerad genom formella beslut, grundade sig Collegium medicum på tillfälligheter i samband med Magnus Gabriel Blocks år 1708 utgivna skrift Åtskilliga anmärkningar öfwer dessa tiders falska astrologiska, phantastiska, entusiastiska prognostiker med angrepp på Paracelsus. I en grundlig utredning påpekar Sten Lindroth att klagomålen från kollegiet beträffande denna hölls på ett principiellt plan där Block över huvud inte nämndes.⁹⁰ Denna framställning till kk utmynnade i en begäran om förcensur på alla medicinska skrifter innan censor fick hand om dem. Lillieblads yttrande över detta visar att han uppenbarligen förväxlat kollegiet med den medicinska fakulteten. Det var således inget annat än ett misstag som gav kollegiet denna rätt.⁹¹ Även om censorn uttalar sig positivt om Blocks arbete, säger han sig aldrig ha gjort några ingrepp i medicinska skrifter som gått in på "illustri facultati medicae" åligganden; här blandar han uppenbarligen samman de båda institutionerna. - Något decennium därefter fann Collegium medicum det också nödvändigt att påminna sina provinsialläkare om att de inte fick ge ut något utan kollegiets godkännande. Detta skedde samtidigt som kollegiet förklarade sig intresserat av att åtaga sig tryckandet av deras inlämnade uppgifter.⁹²

Det var dock först ett stycke in på 1700-talet som någon verklig censurverksamhet utövades av Collegium medicum, beaktas bör att det endast var ett fåtal medicinska skrifter som utanför universitetens ramar publicerades i landet. Vad som i någon mån griper in i censuren var kollegiets otaliga försök att stoppa den fria trafiken av "arcana", d.v.s. hemliga läkemedel, som hela tiden florerade. Denna försäljning skedde till stor del via annonsering - i tidningar eller med hjälp av särskilt tryckta meddelanden - och i fråga om dessa gjordes åtskilliga ingripanden.⁹³ Det finns några få exempel på att tryckare direkt vände sig till kollegiet med begäran om censur av sådant som skulle publiceras i tidningar. Grefing gjorde det en gång beträffande en beskrivning av medel mot fallandesot som en anonym ville ha införd i Allmänna Tidningar; ledamöterna läste igenom och godkände formuleringen. Före ca. 1750 finns annars ytterst få censurmål registrerade i kollegiets protokoll; de få skrifter som inlämnades fördelades uppen-

barligen redan från början mellan ledamöterna. Då man 1750 åter försäkrade sig om denna rättighet hos K.Maj:t var det med det uttryckliga förbehållet att man inte hade för avsikt att vara medicinska fakulteten till förfång.⁹⁴

Vid något enda tillfälle hade kollegiet problem med censuren. En gång upptäcktes hos Salvius en skrift som också recenserats i LT men som innehöll beskrivning av vad kollegiet uppfattade som otjänliga och skadliga läkemedel. Den hade dock censurerats av assessor Valentin Wolff och även tidigare i kollegiet, fast då under annat namn. Man kunde dock inte finna några hänvisningar i protokollet, och Wolff angav att han censurerat den endast på kollegieledamotens ord om auktorisation, dessutom hade han sett över allt som livmedikus Mårten Reef tidigare anmärkt på, vilket han också funnit redan vara överstruket. Man lät uppenbarligen detta ärende bero efter att ha undersökt vem som ändrat titeln.⁹⁵

Den censur som kollegiet idkade är väsentlig främst ur den synpunkten att det kunde ta en författare under sina vingars skugga och ge ut en skrift i egen regi; det prövade vad som var gångbart och styrde starkare än kanske någon annan institution på så sätt utgivningen inom sitt område, direkt men även indirekt genom att medicinska författare kunde hoppas på ekonomiskt stöd om de publicerade sig inom ett visst fält. Både Karl Dahlman Eskilsson och Nils Åman ansökte om bidrag för sina skrifter i veterinärmedicin. Även om kollegieledamöterna var ovilliga att läsa igenom Dahlmans omfattande arbete, ställde de sig positiva till hans ansökan och i fråga om Åman gick man så långt som till att diskutera utgivning på eget förslag; förhoppningarna om god avsättning var tydligen stora.⁹⁶ Det enda tillfälle då det kom till synbar konflikt mellan kollegiet och censor gällde striden läkare-kirurger.⁹⁷ Efter att det spända läget resulterat i en mängd anonyma småskrifter kring 1760 klagade kollegiet över att Oelreich godkänt de kritiska skrifterna; han tillämpade då sin alltmer vanliga metod att låta den andra parten bemöta anklagelserna. Den mest hätske var överdirektören Herman Schützer, som under pseudonymen "Neuter" publicerat Bref til en vän om hela medicinalvärkets påarbetade jemnvigt och befordran. Oelreichs svar var i högsta

grad avsnoppande.⁹⁸ Han hävdade att kollegiet självt varit ansvarigt för striden genom att låta trycka en hård skrift mot kirurgerna. I fråga om denna hade han märkt ut alla opassande ställen i manuskriptet, men någon åtgärd hade likafullt inte vidtagits vid tryckningen. Kk lade märke till att Oelreich inte yttrat sig över de förgräppliga passagerna hos Schützer utan bara infordrat författarens förklaring. Man slog fast att då en skrift väl censurerats var det inte författarens uppgift att gå i svaromål; i stället borde nu sakskaLEN undersökas av en akademi och personangreppen av en domare. - Detta enda ärende av större intresse för censuren visar tydligt hur Oelreich tog ställning mot läkarnas organisation, vilken hade stöd från högsta ort.

DEN PERIODISKA PRESSEN SOM OPINIONSBILDARE

För att rätt kunna bedöma den förändrade inställningen under frihetstiden till censurens uppgift är det av vitalt intresse att få kunskap om huruvida valet av ämnen och tonen i den tryckta debattlitteraturen förändrades decennierna närmast före TF. Det har bedömts som mest realistiskt att för detta ändamål utvälja den del av den periodiska pressen som kan sägas innehålla nyheter utöver vad som förekom i de rent litterära eller vetenskapliga tidskrifterna.¹ Utländska nyheter var för kk endast sådana som stod i de utländska tidningarna, och dessa nyheter hade Posttidningar exklusivt privilegium på. Motsvarande skedde för inrikes nyheter genom skapandet av Inrikes Tidningar, men trots att övrig press inte hade rätt att publicera direkt nyhetsmaterial, ligger ändå Stockholms- och landsorts- "gazetterna" närmare de officiella tidningarna i sitt stoffval än de mer renodlat litterära tidskrifterna.

Den snabba förändringen av tidningarna vid mitten av seklet från de officiellt sanktionerade nyhetsbladen till åtminstone ett embryo till en fri press borde kunna möjliggöra intressanta analyser av de innehållsliga förändringarna. Mest känd kanske den engelska huvudstadspressens expansion är, men måhända ännu snabbare utvecklades de engelska landsortstidningarna. Det politiska materialet fann i mer eller mindre omstöpt form ofta vägen från Londontidningarna till landsortsbladen, men de senare hade ofta ändå en egen profil. Ingridanden mot dem gjordes ofta av lokala organ som inte observerats av forskningen, varför tidningarnas frihet i någon mån överskattats.² Den engelska pressens starka inriktning på nyhetsförmedling samt närvaron av den officiösa Daily gazetteer gjorde att den mer än i andra länder bildade grunden för diplomatisk rapportering.³

Den tyska pressens framväxt gick betydligt långsammare. Här var beroendet av makthavarna större och möjligheterna att skapa en oberoende inhemsk nyhetsförmedling begränsade.⁴ För Tysklands del har

forskningen till skillnad från England velat uppfatta tidskrifterna som den väsentligaste källan till det fria tankeutbytet framväxt. Förutom till innehållet - den har ofta en högre svårighetsgrad - skiljer sig tidskriften från tidningen kanske främst genom att vara mindre tidsbunden; den har en längre omloppstid och kan i bokform åter komma ut på marknaden. Även om inspirationen oftast hämtades från de välkända engelska moraliska tidskrifterna förekom det ingen debatt, utom i den förtäckt form som exempelvis adelssatiren kunde erbjuda.⁵

Censuren av den periodiska pressen i Sverige är bara delvis känd. De officiellt utgivna, Posttidningar och senare troligen även Inrikes Tidningar, granskades direkt av generalpostdirektören, som även hade privilegium på dem. - Beträffande Lärda Tidningar tycks förhållandena länge ha varit oklara. I samband med recensionen av Rödings bok (nr. 55) anförde Salvius till sitt försvar att Oelreich i vederbörlig ordning censurerat boken, och att det därmed stod utgivaren fritt att recensera den utan att visa upp recensionen, ett uttalande som väl belyser den underordnade roll man tillmätte recensionerna.⁶ Han lovade sköta sig bättre i fortsättningen men sade att det var svårt att få censuren att fungera perfekt, då tidningarna snabbt måste göras färdiga för distribution; risk fanns att läsarna kunde bli lidande. Av den anledningen bad han att ändå få trycka recensioner av censurerade böcker - det finns ingenting som säger hur denna ansökan upptogs, men en undersökning av tidningen visar att recensionsverksamheten tycks ha fortsatt som tidigare. Vid denna tidpunkt tycks LT således ha kommit helt utan censur. I samband med recensionen av Zetterlings synodaldisputation (nr. 68) framfördes krav i kk på att tidningen skulle censureras. Vem som skulle sköta detta berördes dock inte. I början av 1750-talet anmälde Oelreich vid ett tillfälle att Stockholms Veckoblad gått in i politiska saker och fört otillåtna resonemang beträffande en resakungen företagit. Vid detta tillfälle ansåg kk att vem som ville hade rätt att yttra sig i moraliska frågor men att det var så mycket större problem förknippade med de politiska.⁷ Ingenting ytterligare finns dock att anteckna om Stockholmspressen förutom några punktengripanden.⁸

Landsortspressen stod under de lokala kyrkliga eller världsliga myndigheternas överinseende genom att någon, prästman eller annan, förordnades till censor. Då kontakterna mellan utgivaren och denne myndighetsperson skedde informellt finns ingenting som ger indikationer på i vilken utsträckning denne censor ingrep i materialet. Veckoskriften Achates och Sostratus, som utgavs av bl.a. Hans Bergeström i Karlskrona i början av 1760-talet, skall ha varit föremål för åtskilliga lokala censuringripanden.⁹

De samtida omdömen som finns om den svenska pressen är varken särskilt många eller särskilt innehållsrika. En intressant iakttagelse som kan göras är att man i debatten - och detta gäller särskilt perioden efter TF:s genomförande - inte gjorde någon skillnad mellan de tidningar som här huvudsakligen behandlas, vilka kan klassificeras som nyhetstidningar, och dem med till största delen litterärt/historiskt innehåll, som främst Gjörwell gav ut.¹⁰ En antydning om hur tidningar uppfattades ger de "avislektioner" som efter tyskt mönster sporadiskt förekom alltsedan seklets början.¹¹ I de föreläsningsanteckningar som bevarats efter Anders Grönwalls lektioner i Uppsala 1720 är tidningarna källa för undervisningen.¹² Uppenbarligen var avsikten att eleverna skulle hämta upplysningar - i det här fallet om Algeriets statsskick och seder - ur tidningarna, men inte kritiskt granska dessa. Samma sak gäller för Algot Scarins lektioner på 1750-talet.¹³ Här är dock den kritiska aspekten mer accentuerad. Scarin granskar ingående de utländska posttidningarnas förhållande till sanningen. Hans argument för tidningars nytta visar att de var nyttiga för de flesta ändamål och för alla kategorier av läsare. Den undervisning han bestod tycks dock helt ha gått ut på att förklara enskildheter, och han tycks heller aldrig ha grundat sitt resonemang på någon specifik tidning. Tessin berömmar Scarins lektioner just därför att de gav kunskaper och upplysningar i historien.¹⁴

Med utgångspunkt från den metod med vilken Grönwall och Scarin valde att behandla pressen var Posttidningar länge den enda svenska tidning som kan sägas ha förmedlat nyheter. Denna utgavs två gånger/vecka och var för sitt nyhetsmaterial helt beroende av de ut-

ländska gazetterna - kom inte dessa i tid stoppades utgivningen.¹⁵ Teoretiskt var det naturligtvis möjligt för denna tidning att gentemot kk driva en personlig linje genom urvalet av nyheter, ingenting tyder dock på att de föga framträdande "avisskrivarna" någon sin sökte profilera sig. Tidningens objektivitet var allmänt lovordad, även om enstaka exempel på kritik mot den kan påvisas.¹⁶ Då den vid något sällsynt tillfälle sysslade med svensk politik, fick det besvärliga följder: i samband med kriget 1741 blev konsekvenserna nära nog censur även för det utländska materialet. Det stupade dock på att de utländska sändebuden i så fall skulle kunna anse sig ha större rätt att klaga; med det system som rådde kunde tidningen aldrig anklagas för att medvetet ha tagit in felaktigt utländskt material. Något som möjligen skulle kunna avslöja dolda intentioner med Posttidningar vore att kontrollera urvalsprinciperna för de nyheter som publicerades och givetvis de eventuella redaktionella ingreppen. Det är också svårt att avgöra hur självständigt generalpostdirektören kunde agera i förhållande till kk. Från 1759 och många år framåt beklädde Matthias Benzelstjerna sysslan och indikationer finns på att han kunde handla förhållandevis fritt.¹⁷ Vad som kan vara en antydning om att materialet i Posttidningar förändrades är ett brev från tiden för Pommerska kriget som säger att den "tagit sig" i samma utsträckning som framgångarna i Tyskland och att den verkligen var värd att läsa.¹⁸ Det är inte omöjligt att tidningen just vid denna tid hämtade en särskilt stor del av sitt material från de exceptionellt välinformerade Hamburgtidningarna.¹⁹

- Ett märkligt uttalande som den engelske ministern John Goodricke fäller om den politiska rapporteringen i samband med växelkursfrågan 1762 är värt att citera in extenso: Les gazettes publiques et autorisées, de Norrköping et de Gothenburg, parlant de la hausse du change et de ses inconviens, s'expriment avec une hardiesse, dont Wilkinson n'a pas vu la pareille depuis qu'il est en Suède, une telle disposition des esprits pourroit avoir de singuliers suites.²⁰ Genom att detta är en andrahandsuppgift går det inte att tillmäta den så stort värde. Emellertid behärskade Goodricke svenska, varför han givetvis själv kan ha bevakat svensk press.²¹ Engelska diplomater var annars imponerade av den öppenhet som gavs prov på i särskilt

Riksdagstidningar. Hertigen av Newcastle sökte vid ett tillfälle skaffa uppgifter om Sverige via Goodricke men denne konstaterade, "that one cannot have a better collection of all that passes there, than what is to be found in the journal of the diet published by themselves".²² Uppgiften om de svenska landsortstidningarna är ändå förvånande, eftersom det samtidigt i Sverige inte fanns några kritiska röster mot deras politiska innehåll. Gjørwell säger i ett brev omkring 1760 att Göteborgska Magazinet var bland det roligaste man kunde finna men också att "Norrköpingsbladet" varit uppfyllt av "de största nedrigheter" som funnits på svenska språket.²³ Det är svårt att veta vad som fått honom att ta till så hårda ord. En jämförelse mellan de bägge ger dock vid handen att Norrköpingstidningen just då hade betydligt högre litterära ambitioner. En anteckning några år senare av Lidén om samma tidning visar dennes åsikter vad en tidning borde innehålla. Han anser att tidningen undergått en lycklig förändring; tidigare hade den innehållit mycket "strunt", men nu då C.H. Braad börjat införa sina biografiska skisser, hade den blivit mycket bättre och också fått värde för framtiden.²⁴

I begreppet periodisk press kan man, som Lundstedt i sin bibliografi gjort, inrymma en stor del av den pamflettlitteratur som gavs ut arkvis.²⁵ Med denna metod blir siffran utgivna titlar under perioden 1760-1772 129 stycken; här är då inberäknade Gjørwells alla försök. En ungefärlig uppskattning ger vid handen att det 1760 fanns 14 publikationer, 1765 22, 1768 34 och 1772 43.²⁶ Om de publikationer som utgavs endast i avsikt att ta ställning i en viss fråga eller på annat sätt visar sin tillfälliga karaktär tages bort, blir resultatet ett annat. De regelbundet utkommande organ som innehöll "nyheter" och ibland kompletterades med litterärt och/eller annat nyhetsbetonat material utgör sammanlagt endast 17 stycken, varav det 1760 utkom 9, 1765 11, 1768 8 och 1772 12 stycken.

Vi har mycket begränsade möjligheter att fastställa upplaga liksom omfattning och typ av läsekrets. Norrköpings Veckotidningar skulle enligt en redaktionell uppgift i början av 1760-talet ha kom-

mit ut i drygt 100 exemplar. En prenumerantförteckning bifogad Göteborgska magazinet 1760 uppvisar sammanlagt 400 exemplar på 274 prenumeranter. Ett år senare är siffran 341 exemplar och 203 namn; att märka är att postinspektoren Pettersson stod för de allra flesta av de "felande" exemplaren. Förteckningen visar en ganska stor social spridning med handelsmän i majoritet. Felmarginalerna är troligen förhållandevis breda. Av de stadiga medarbetarna finns inte Johan Buss och Johan Gothenius med under det att flera andra gör det. Märkligt nog står också Sven Bring och Wargentin med; de borde ha fått sina exemplar via postinspektoren. En uppskattning på tämligen lösa grunder har givit vid handen en prenumerantstock på 240 för Carlskronas Veckoblad.²⁷ Svårigheten är att veta hur många gratisexemplar som trycktes och i vilken omfattning försäljning av lösnummer förekom. - Dessa siffror säger naturligtvis ingenting om det totala antalet läsare; för landsortstidningarna måste detta dock rimligen ha varit lägre än för Stockholmspressen, eftersom man inte hade lika god hjälp av kaffehuset och krogen som spridare.²⁸ Ett förhållande som är väsentligt att hålla i minnet är den gynnade ställning jämfört med andra tidningar Inrikes Tidningar hade vad gällde postbefordran; denna var uppenbarligen, liksom för Posttidningar, gratis. Detta är så mycket mer betydelsefullt som kostnaden för postbefordran oftast var större än prenumerationsavgiften.²⁹ Detta förhållande bör ha uppmuntrat de lokala tidningarna att söka bli organ för det omkringliggande området inte bara i fråga om kungörelser utan även nyhetsmässigt.

Givetvis bör man inte heller bortse från det faktum att inte bara statliga myndigheter utan även privatpersoner höll sig med utländska tidningar. Den svenske postkommissarien i Hamburg - under många år S.P. Alström - omhänderhade merparten av denna förmedling som gick via generalpostdirektören. En lista från 1765 visar en inte ringa import av utländska tidningar, där den Altonska Mercurius är den i särklass vanligaste.³⁰ Sammanlagt är det fråga om 262 prenumeranter. De engelska tidningarna ingår inte i denna sammanställning, och åtminstone för Göteborgs vidkommande bör de ha utgjort en ganska stor del av det totala antalet.

Svårigheterna i att utföra en analys av de svenska tidningarna från denna tid ligger på flera plan. Ur praktisk synpunkt utgör bristen på kontinuitet i utgivningen, de täta "redaktörs"-byte-
na och medarbetarskaran's ofta ogenomträngliga anonymitet hinder. Det kanske mest väsentliga i detta sammanhang, att studera tidningarnas opinionsbildande effekt, har visat sig besvärligt. Det går inte att påvisa någon direkt effekt på samtida debatt; hänvisningarna är alltför få. I stället har undersökningen måst begränsas till tidningarnas interna förändring.³¹ Det hade varit önskvärt att grafiskt belysa förändringarna i tidningarnas material; emellertid kan ett sådant förfarande lätt bli missvisande. Detta först och främst därför att spaltutrymmets fördelning mellan kun-
görelser och "övrigt" inte var något en gång för alla givet; vid behov kunde de förra få uppta tidningens hela utrymme. Inte heller var sidantalet fixerat. Väsentligare är dock svårigheterna att klassificera materialet på ett tillfredsställande sätt. Det måste bli fråga om att komma fram till vissa ungefärliga riktlinjer för hur typen av material förändrades. Det är inte alltid möjligt att i varje enskilt fall avgöra vad som är originalarbete eller översättning eller vilken exakt betydelse en allegori eller fabel har; om den är att hänföra till det religiösa eller politiska fältet eller om den har lokal förankring.³² Av dessa anledningar har det bästa syntts vara att ge en allmän orientering om innehållet och framlägga subjektiva åsikter om huruvida detta i någon bemärkelse förändrades fram till TF. Av största intresse är att söka fastställa hur nyhetsbegreppet uppfattades för Inrikes Tidningar, som 1760 avskildes från Posttidningarna som ett separat organ. I det första numret deklarerades vad den var avsedd att innehålla: befordringar, dödsfall, giftermål, berättelser från landsorten om kyrkors och orgelverks invigningar, guldröllopp, lyckliga och olyckliga händelser för enskilda och länder på grund av naturföreteelser, sjukdomar och farsoter, tingsterminer, "goda och onda gärningar". De sistnämnda publicerades utan kommentarer, detta för att läsekretsen skulle fungera som ett dömande forum. - Nyhetsmaterialet från landsorten krävde någon form av attesterande för att godkännas,

och man gynnade prenumeranter genom att dessa fritt fick publicera annonser och kungörelser. De insändare av namngivna eller anonyma som publicerades var förmodligen utvalda av tidningen, men ingen viss åsikt auktoriserades. Presspolemik i hushållsfrågor borde dock inte förekomma ansåg en insändare. Om någon ville göra sig förtjänt av allmänna premier borde han inte utnyttja "den ovärderliga tryckfriheten", utan gå den väg som var anslagen för projektmakare. Även om tidningen hade fasta korrespondenter var det aldrig fråga om fortlöpande nyhetsrapportering. Det kunde i ett nummer stå att en förödande stadsbrand utbrutit, men i följande nummer återkom man inte till detta. Politiska händelser och kungafamiljen bevakades nära nog inte alls. Ett undantag var kronprinsens bröllop, då annonser fick utgå och sidantalet ökades. Moraliska pekpinna förekom flitigt, man visade hur brotten ökat på en ort sedan brännvinet släppts (1761:61) och varnade för de vådliga följderna av kortspel (1761:44). Hushållsrön är vanligt liksom rapporter om Vetenskapsakademiens verksamhet. Somliga artiklar, som den om "Venus' gång under solen", riktade sig inte till en bred läsekrets.

Tidningen fungerade samtidigt som informationskanal och rättessnöre. Även om bönder knappast fanns bland prenumeranterna, var meningen uppenbarligen att de på omvägar skulle informeras om de nya åkerbruksmaskiner som presenterades och följa varningarna för skenbenägna hästar. - En insändare (1763:95) fick anklaga bönderna för den uppkomna matbristen, men i det följande numret återställdes ordningen genom att det konstaterades att "även borgarna kan övermåttan stegra priserna". Kritik mot myndigheter bereddes undantagsvis utrymme, men försvar presterades nästan alltid. I ett fall, kritiken av skjutsstadgan, är dock slagsidan större än vanligt, här sanktionerades uppenbarligen kritiken.³³ Inget intresse fanns dock av att förtiga sådant som kunde skyllas på naturens makter; felslagna skördar och dåligt fiske rapporterades med notorisk noggrannhet.

Anonymiteten kunde också utnyttjas till att föra ut propaganda, de ständiga rapporterna om lyckade koppymningar är ett gott exempel, det är svårt att tänka sig att en som rapporterade dödsfall

skulle ha beretts plats. Det var av största vikt att tidningens uppgifter inte ifrågasattes, men ingenting hindrade denna från att begära preciseringar av insända uppgifter eller t.o.m. ifrågasätta dem, så då det gällde uppgifter om pigga hundraåringar. Uppmaningarna till allmänheten att yttra sig i olika frågor är svåra att bedöma, de kan naturligtvis ha varit betingade av en önskan från myndigheterna att få upplysningar. - Från omkring 1765 märks en markant förändring av tidningens innehåll, debattinläggen minskade då betydligt. TF tycks inte ha påverkat materialet, så sent som vid 1770-talets början finns nära nog inga politiska anspelningar.

Värderingarna bakom Inrikes Tidningar framträder trots allt tydligare än i kanske någon annan samtida tidning. Rapporternas objekt är till övervägande delen bönder och arbetare, de uppfattades som en resurs i nyhetshänseende på samma sätt som naturfenomenen - att präster utgjorde merparten av tidningens korrespondenter är en osökt tanke.

Av de under perioden existerande "nyhetstidningarna" utkom endast Posttidningar, Inrikes Tidningar, Stockholms Veckoblad, Carlskronas Veckoblad och Norrköpings Veckotidningar utan uppehåll från grundandet fram t.o.m. 1766. Av dessa är det endast Inrikes Tidningar och Norrköpings Veckotidningar som tillsammans med tre Göteborgstidningar, Göteborgska Magazinet, Göteborgska Nyheter och Göteborgske Spionen, har visat sig vara av intresse.³⁴ Därigenom framträder också en intressant geografisk spridning såtillvida, att den ekonomiska situationen för Norrköping i viss mån avvek från det övriga Sveriges. Det är här inte möjligt att tala om en entydig stagnation, dessutom var Norrköping varken residens- eller stiftsstad, vilket naturligtvis i viss mån bidrog till att det kulturella livet låg i träda.³⁵ Beträffande landsortstidningarna måste man givetvis först fråga sig vad deras målsättning var. Den enda punkt de hade gemensam var att förmedla påbud, antingen från centrala eller från lokala organ, eller meddelanden från allmänheten beträffande försäljningar, auktioner, borttappade effekter o.dyl. Inte minst viktig var funktionen som reklamblad för boktryckaren på orten. Han kunde annonsera de böcker som lämnats in till för-

säljning och givetvis de arbeten som kom från den egna officinen. I det senare fallet var det också möjligt att med recensationer hjälpa upp försäljningen, en metod som dock tycks ha använts förhållandevis sparsamt. Det var detta material som utgjorde en tidnings ekonomiska berättigande, vad som därutöver infördes berodde på utgivarens godtycke. Avgörande härvidlag synes läsekretsens intressen ha varit, tidningsutgivarna sökte ofta fastställa dess "smak" och det verkar som om man förutsatt att denna smak inte omfattade sådant material som var lättåtkomligt, d.v.s. översättningar ur utländska arbeten eller inryckta stycken ur sådant som kom från den egna pressen. Ofta kom principdeklarationer om tidningens möjligheter och försök att svara mot "smaken" i årgångens sista nummer, då prenumeranter skulle värvas. Utgivaren av Norrköpings Veckotidningar (i det följande NV), Johan Edman, lovar (1763:52) att den "satiriske författaren" skall fortsätta. Likaså utlovar han i följande årgång en framskjuten plats för ironiska artiklar. Samme utgivare talar (1765:1) om att sede- och hushållslärande stycken skall beredas utrymme, somliga av dessa skall också vara satirer. Här sägs också rent ut att detta är avsett att främja avsättningen. Då Johan Benjamin Blume tillträdde utgivarsysslan för samma tidning hävdar han, att det funnits planer på att kalla tidningen "Norrköpings spion" för att på så sätt locka läsare (1767:1). Det är säkert en pik åt den Göteborgstidning som startat sin verksamhet föregående år, men är samtidigt en god indikation på hur läsekretsens intressen bedömdes. I slutet av årgången riktar han sig till läsekretsen med en indirekt uppmaning, det är på denna det beror om tidningen skall kunna fyllas med läsbara ämnen (1767:51). På samma sätt hoppas Johan Rosén i Göteborg på medverkan av lokala förmågor i Göteborgska Magazinet (1760:1).

Lokala händelser registrerades sällan och lokala problem aldrig, såvida det inte gällde brister i moralen. Det är möjligt, om än svårt att verifiera, att kritiken av allmänna företeelser också, fast utsagt, gäller lokala händelser. Ett exempel på detta kan vara den kritik av religiösa förhållanden som finns under hela

1760-talet. I 1761:17 säger Edman i NV i en kommentar att en artikel om apostladagarnas avskaffande rörde ett publikt och politiskt ämne som angick riksdagen, av den anledningen måste den underställas censor librorum. Själv angav han vid detta tillfälle en deklaration om att allmänheten inte skulle oroas med liknande. En oförblommerad insändare kritiserade att kyrkan vid dop fick dubbelt mot vad de fattiga erhöll och kritiserade alltför dyra kyrkobyggnader. Det räckte, ansåg han, om en kyrka var ren och snygg och hade orgel. Det visar sig snart att detta inte så mycket var kritik mot kyrkan som institution som mot enskilda som inte fördelade gåvorna bättre; det finns här även praktiska råd hur berättigade bidragstagare skulle skiljas från oberättigade. I ett svar ansågs att gåvorna till kyrkan var motiverade, eftersom det fanns så många dåligt utrustade kyrkor. Ett gensvar poängterade kyrkans rikedom. - På en mer uttalat lokal nivå, men ändå med vad som kan uppfattas som en polemisk udd, rör sig de redogörelser som varje år publicerades och kunde uppta flera nummer, nämligen de enskildas bidrag till de fattiga, de infördes emellertid alltid utan kommentarer. De hushållsrön som regelbundet infördes i samtliga svenska tidningar skiljer sig inte mycket från dem som samtidigt förekom i KVA:s handlingar. Samma tendens återfinns, författarna sysslade med den miljö som var deras egen och förmodligen även läsekretsens. Där finns råd om kakelugnar och råd om biodling i stor utsträckning men inte mycket om allmogens problem.³⁶

Ämbetsmannakritik kan förekomma och även rikta sig mot bestämda grupper - domarna är ett vanligt exempel. Om än det sker i allmänna ordalag eller maskeras som översättningar från den otroligt populära Rabener är det ett drag som tolererades och är värt att notera. Direkta Rabeneröversättningar är som visats mycket frekventa under 1760-talet, liksom förmodligen även svenska original som direkt påverkats av honom.³⁷ Hos de svenska Rabenerinspirerade tidningspassagera märks ett drag som var utmärkande för den tradition i vilken Rabener kan inordnas: det är hela tiden rådgivarnas laster som tadelas, aldrig de nominella makthavarnas.³⁸ Att "lantjunkaren" genom dessa stycken blir en i tidningarnas persongalleri pekar även det på Rabener som förebild.

Vad som kan uppfattas som förtäckt politisk kritik är då språket görs till objekt för kritik, i NV 1766:7f diskuterar utgivaren det svenska språkets utarmning på grund av utländska skrifers påverkan. Då Frankrike är mönster skall allt rättas efter detta land, nästa minut är det England och då skall allt vara engelskt. Resultatet anser han blir allmän oro, att förtroendet och säkerheten vacklar. Sådana omdömen får nog tas som intäkt för att det inte endast var språklig förbistring Edman eller den ansvarige för dessa rader hade för ögonen. I en fingerad insändare, som polemiserar mot detta, attackerar han av en läsare som undrar om han vill hindra alla utom sig själv från att yttra sig i politiska spörsmål. Vill ni ha all tryckfrihet upphävd? Vad skadar det om alla förslag inte är mästerliga? Insändaren säger sig själv vörda den tryckfrihet varigenom svenska folket, på samma sätt som det engelska, äger rätt inte bara att beklaga sig över missbruk eller personers egen nytta utan också att säga sin mening i allmän och enskild hushållning. - Vad insändaren kritiserar är således de hinder för tryckfrihet den enskilde tidningsutgivaren kunde uppställa, i det han censurerade insända bidrag efter eget skön. Därefter kommer skribenten till vad som uppenbarligen var kärnfrågan, nämligen att det på samma sätt som vid vissa ämbetsmannaval borde hållas förhör vid riksdagsmannaval för att kontrollera kandidaternas insikter i lagarna, ett resonemang som till stora delar griper tillbaka på Norden-crantz. I samband med en översättning av Bielfelds Institutions politiques (Göteborgska Magazinet 1762:28) tas just de partier upp som kritiserar manufakturerna, och den anonyme översättaren skyndar sig att försäkra att han givetvis inte på något sätt instämmer i dessa åsikter. I en artikel om storskifte (1761:33f) sägs på liknande sätt att det vore förgräpligt att anse detta företag som annat än nyttigt, då det redan satts igång. I "Kärlek till fäderneslandet" (GM 1762:3, 5f) sägs visserligen ingenting som är direkt applicerat på Sverige, men artikelns införande vid årets början ger intryck av att det är fråga om redaktionellt sanktionerat material. Den sedvanliga varningen att inte akta något så litet så det utslocknar, kompletteras med den mer direkta anspel-

ningen att det är frihet i lovliga näringar som ger ett land rikedom och att tal- och skrivfrihet gör en "mindre" medborgare nöjd med de mäktiga - "en krossad frihet är ingen frihet". Den kanske märkligaste produkten över huvud i Göteborgska Magazinet är signerad HD liksom lovprisningen till fäderneslandet. I "En dröm" (1762:42f) säger sig denne ha tänkt på de olikheter som finns i utdelade välsignelser.³⁹ I drömmen såg han förnäma herrar åtalas för nepotism och förräderi, fattiga som stulit kläder avrättas samtidigt som de förra frikänns. Därefter såg han i en eld böcker regeringen förbjudit; några romaner, astrologiska, kemiska och metafysiska skrifter samt ett otal stridsskrifter i statssaker och om rättegångar - "de senare förorsakade faselig låga". Det går naturligtvis inte att dra stora växlar på en sådan artikel. De astrologiska verken anfördes ofta som exempel på "typiska" förbjudna böcker, men att författaren lagt till de politiska stridsskrifterna tycks innebära att han syftar på den då pågående debatten om Nordencrantz, även om udden i förstone kan tyckas vara riktad mot de brända böckerna.

Det enda politiska ämne av betydenhet där tidningspolemik var tillåten och i större utsträckning förekom var växelkursdebatten. Här fördes diskussionen fritt, ofta i form av översättningar men också, särskilt i Göteborgspressen, i äkta eller fingerad debatt. Redan 1759 slog Magazinet fast att det var "enkla" nyheter, typ betraktelser över växelkursen, som allmänheten hade intresse av. De följande åren blir sådana artiklar också mycket vanliga, bl.a. publiceras utdrag ur Nordencrantz' böcker.

Samtidigt med en recension av Utdrag af protocoll..., om bankverket (GM 1765:15) görs reflexioner om enskildas skrifter i viktiga politiska ärenden. Recensenten anser det ofta ha nackdelar att publiken inleds i bryderi; den ser samma företeelser behandlas på olika sätt och kan inte bedöma vem som har rätt. Då något senare Källan til rikets vanmagt presenteras (1765:19) iakttar redaktören en opartisk hållning. Han uppmanar läsare med andra åsikter att göra sig hörda, ty om det visar sig att författaren har rätt, anser han att ett väldigt missljud måste bli följd. Samma uppmaning

åtföljer en anmälan av Rikets ständers.... inbördes rättigheter. I detta fall var det tydligen inte fråga om att förbereda en fiktiv debatt, vilket bevisas av att inga ytterligare kommentarer över detta infördes. Den enda politiska fråga i vilken tidningen under dessa år tar klar ställning är överflödsförordningen, vilken man ställer sig negativ till; efter flera artiklar kommer som en slutvinjett en starkt positiv recension av Botins Tankar om yppighet och öfverflöd.

Det finns rena nyheter, även om den sfär inom vilken de rör sig är högst begränsad, NV:s utförliga reportage kring kungaparets besök i staden är det bästa exemplet på denna nyhetsförmedling. Med ett enda undantag finns inga "riksnyheter", ingenting om pågående riksdagar, stora olyckor eller liknande. Undantaget utgörs av berättelser om Sven Hoffmans uppror i Boråstrakten, hans rymning och fasttagande 1766. Berättelsen, som förekommer i flera tidningar och är den enda i sitt slag i Inrikes Tidningar, kan ha varit rekommenderad från högre ort och i så fall i preventivt syfte.

På grundval av de tidningar som undersökts går det inte att konstatera någon som helst radikaliserings av debatten. I NV fick visserligen inslaget av praktiska råd som fanns den första tiden vika för kritik av skilda företeelser, men det går inte att relatera denna till rikspolitiken. Göteborgska Nyheter, som sade sig vara den tidning som hade mest nyheter, visar genom sitt innehåll - fantastiska berättelser och annonser - kanske klarast vad man i landsortstidningarna ansåg att nyhetsbegreppet stod för. Ändå måste den ibland framförda subtila kritiken ha förutsatt en stor bildning hos läsekretsen och även skärpt deras tankar, varför tidningen som kommunikationsform hade betydelse. - Den tyske tidningsforskaren Rolf Engelsing presenterar i en artikel en intressant hypotes om äldre perioders tidningar och tidskrifter. Han ser dem som ett fortlöpande experiment; det fanns i dem något han betecknar som en "latent kraft", en uppmaning till publiken att tillgodogöra sig nyheter på ett annat sätt än tidigare; så länge läsarna inte tillgodo-gjort sig detta nya sätt att läsa tidningar hade dessa också en förhållandevis ringa genomslagskraft.⁴⁰ Även om Engelsing kanske främst

har 1600-talet för ögonen, tycks hans tes vara möjlig att använda på svenskt 1700-tal, med hänsyn till den tidsförskjutning som alltid uppträder. Enligt Engelsing är den logiska följderna av det tryckta ordets utbredande genom tidskrifter och tidningar att respekten för detta minskar. Det är fråga om en successiv process, där polemiken som litteraturform har stor betydelse - vare sig den skedde i form av verklig polemik eller av fiktiv sådan, vilket var det oftast förekommande. - Vi får inte glömma bort tidningarnas grundläggande betydelse, även om den kan förefalla trivial; de gav omvärlden fastare konturer, genom gazetterna hamnade händelser, annars lösryckta ur sitt sammanhang, på rätt tid och ort. Då ett alternativ till de statligt sanktionerade tidningarna uppenbarade sig sattes denna ordning ur spel. Alternativa lösningar fanns plötsligt och läsaren måste tvinga sig att ta ställning till dessa. I och med att han gjorde detta kan den moderne tidningsläsaren sägas ha skapats.

DEBATTEN OM TRYCKFRIHET

Officiella motiveringar för tryckfrihet

I det löpande arbetet med censuren, särskilt i kk, gjordes vid flera tillfällen direkta hänvisningar till tryckfrihetens nytta. Nästan alltid skedde det vid diskussioner om en enskild skrift eller en viss typ av litteratur, därför bör dessa inlägg ses i sitt rätta sammanhang.

Intressant är meningsutbytet kring Swedenborgs skrift om mynitpolitiken (nr. 6) 1722. Rosenadler önskade få den godkänd, med hänvisning till att författaren varken ville tillråda eller avstyrika en nedskrivning av myntet utan hela tiden höll sig till de gällande förordningarna.¹ I detta fall var kk av en annan åsikt. Somliga tyckte sig finna hårda utlåtelse hos Swedenborg, vilket var särskilt betänkligt eftersom frågan ännu inte avgjorts av ständerna. Efter några överslätande ord om att det var nyttigt för ungdomen att skriva, sade Höpken att sådant som stod under omprövande aldrig kunde uppfattas som gällande, ett beslut i annan riktning kunde då vålla oro hos befolkningen. Visserligen kunde man gå ut med en vederläggning men det fann han vara ett mindre lyckligt alternativ, eftersom man då måste beröra landets hemligheter. Rosenadler påpekade återigen det omöjliga i att ingripa med stöd av gällande förordningar; av den anledningen beslutades om att han skulle sammanträda med kk i varje enskilt fall. En uppföljning av detta ärende skedde i december samma år, då Swedenborg anmälde att han ville trycka en notifikation i svenska tidningar med uppmaning till andra att framföra sina åsikter om hans förslag. Även i detta fall uppfattade kk det som ett försök att framställa en viss åsikt som gällande, vilket Rosenadler tillbakavisade. För honom var det bara ett försök att få till stånd ett fritt meningsutbyte. Carl Gyllenborg stödde honom i detta, "uti en fri stat bör ingen förbjudas, att uti allmänna saker, som angå alla få publique raisonera, helst som sanningen derigenom kommer fram". Höpken fann saken tillräckligt

utredd av andra myndigheter och anförde att sekretess var nödvändig i dylika fall. Det tycks som om denna hans åsikt emellertid bara hade täckning fram till dess att saken avgjordes av ständerna. Rosenadler sade sig anse saken vara av sådan vikt att han var rädd att ställas till ansvar av ständerna om han förbjöd den. Han sökte här således återigen få ett svar på frågan hur han borde handla beträffande likartade skrifter. Åter gjorde sig Gyllenborg till tolk för en friare uttydning av rätten att publicera sig. Han hänvisade till England och hävdade att folket blev mer intresserat om det självt fick ta del av statssaker och skriva om sådana. Även Cederhielm sade sig vara av samma åsikt, men han ville inte tillåta notisen, eftersom det kunde förefalla som om den införts med publik auktorisation. Han poängterade att det inte var Swedenborgs skrift i sig han ville åt. - Behandlingen av Swedenborgs båda ansökningar har flera intressanta moment. Här uttalas arcanapincipen - med viss begränsning - som vore den så självklar att den inte behöver kodifieras.² Avvikande uppfattningar som vältaligt demonstreras visar att den ändå inte är så självklar. Rosenadlers nit kan visserligen vara be-
tingad av önskan att få till stånd en precisering av sitt reglemen-
te, men mycket tyder på att han har personligt intresse av att få fram denna skrift eller skrifter i ekonomiska ämnen i gemen; inte minst belysande är det försök han gör att spela ut ständer och kk mot varandra.

I samband med att SU 1734 tog upp en översättning av en mot den landsflyktige Stanislaus riktad skrift, som den sachsiske ministern fått Rosenadlers tillstånd till, berördes även i förbigående censuren.³ I protokollet nämns ett förslag om att censorn kunde få fria händer att tillåta allt som inte stötte religionen eller någon utländsk makt. Tyvärr skildras diskussionen kortfattat, och frågan remitterades till MSD; det framgår inte om den togs upp där.

Då Salanders skrift Sparbössan förbjöds lät man detta förbud få en allmängiltig verkan, såtillvida att det skulle gälla allt skrivande mot överflödsförordningarna och alla dylika förordningar som kommit och som kunde tänkas komma. Vid diskussionen kritiserade Tessin detta och ansåg att det var berättigat att indraga skrifter

endast då de var riktade mot religionen eller regeringen; parentetiskt anmärkte han att överflödsförbrukning av inrikes varor inte var så farlig. Alla utom Tessin gick emellertid på den andra linjen, vilket innebar ett viktigt ståndpunktstagande. Förbudet kunde nämligen utan svårigheter utsträckas till att gälla alla förordningar utfärdade av K.Maj:t.⁴ En följd av detta var att Oelreich ställde frågan till kk om huruvida sådana memorial som inlämnats till riksdagen och hade samband med författningar kunde tryckas i större upplaga än vad som räckte till riksdagsmännen. Kk ansåg det bästa vore om författare till sådana i varje enskilt fall anmälde hos ständerna, så att dessa kunde avgöra.⁵

SU yttrade sig dock direkt om finansskrifterna 1747, då man på initiativ av Härleman meddelade att skrifter fick publiceras fritt i finansverk, hushållning, handel, åkerbruk och övriga näringar. Visserligen poängterades det i SU:s skrivelse att det gällde 'menlösa och gagnetliga' ämnen, men likafullt var det fråga om ett försök att bryta den tendens till ökade förbud som gjort sig märkbar i kk:s handläggning av sådana skrifter de närmaste föregående åren.⁶ Rådet tog upp tankegångarna och delgav kk dessa, varvid det särskilt framhölls att missbruk av tryckfriheten kunde förekomma även under de strängaste förbud och att förbud kunde bidra till att hålla tillbaka för riket nyttiga tankar. Hur detta tillämpas visas nästan omgående av just Härlemans tryckta resebeskrivning (nr. 77), vilken i partiet om Karlskrona framställer författarens grämlse över att finna tackeltyg och militära förråd förvarade under miserabla förhållanden.⁷ Härleman säger sig vara övertygad om att det skulle komma att åtgärdas. Även på andra håll i Karlskronaavsnittet återfinns förslag till förbättringar - om än inte lika direkt framförda. Det är emellertid inte troligt att det är fråga om någon allvarligare och djupt syftande kritik från den partitrogne Härleman.⁸ Både censor och kk ansåg att det inte kunde tillåtas, men Härleman hälsade via Oelreich att han inte fann sig i beslutet, eftersom han ansåg sig ha skrivit i finansärenden. Tydligt gick han ändå med på att tona ned kritiken.⁹ Återigen fanns det därför anledning att principiellt diskutera sådana skrifter, och man kom fram till att

det över huvud var förbjudet att skriva i hushållsfrågor, och att det bästa vore om alla förslag anmälades hos ständerna, "...helst den afsigt, som med slika förslags tryckande i andra länder påsyftar, at derigenom bereda och upväcka wederbörande til deras werkställande, endels här ej kunde wågas, så länge allmänheten ej är wan wid tryckfrihet, som i andra länder gängse är...." Man fann det svårt att föreslå en allmän lag, eftersom varje ämne grep in i såväl den enskilda som i den allmänna hushållningen, på så sätt kunde också rådets beslut negligeras. Slutsatsen blev att man ansåg det bästa vore om censor visade upp sådana skrifter direkt i rådet.

Vid en diskussion ungefär samtidigt, då man i kk arbetade på ett betänkande till K.Maj:t om "varsamhet vid böckers tryckande", framförde Edvard Carleson en del principiella synpunkter.¹⁰ Han fann en större varsamhet än dittills i och för sig nyttig, men samtidigt ansåg han att den större frihet ständerna föreslagit - han avsåg här de ekonomiska skrifterna - kunde få allt fler att utarbeta böcker i nyttiga ämnen. Det fanns enligt honom risk att sådana försök hämnades om inskränkningar nu gjordes. Tankefriheten skulle man handskas försiktigt med, så ock med restriktioner mot den som ville vinna allmänhetens gunst genom utgivandet av politiska skrifter - i andra länder hade upphävandet av restriktioner bara haft positiva följder. Just det senare ansåg Carleson vara viktigt att komma ihåg, eftersom förmågan att tänka eller skriva inte var en gåva av naturen utan tvärtom något som systematiskt tränades upp. Han tog också upp den risk som fanns att landet på väg mot denna tankarnas fullkomning, som han satte i utsikt, kunde få ta del av mindre dugligt material men ansåg ändå att det var en risk som måste tas. Om det däremot kom ytterligare förbud, som allmänheten inte förstod meningen med, kunde det få de mest vidsträckta konsekvenser i suveränitetsfrågan och därför ville han tills vidare låta projektet bero. Detta blev också beslutat - Carleson motiverade således tryckfrihet med de välkända argumenten: den innebär nytta både för samhället och för den enskilde, samtidigt som den förhandenvarande politiska situationen inte gynnas av

ytterligare inskränkningar. Vilket argument som vägde tyngst går inte att avgöra; likafullt är det anmärkningsvärt att en person i Carlesons ställning framförde åsikter som kunde tas som intäkt för ett mycket liberalt utövande av censuren. Carleson upprepade dessa åsikter i samband med Banqueroutspelaren: de dåliga skrifterna har fördelen att de kan locka fram goda författare. Resultatet av åtgärder mot sådana skrifter blir därför bara att de tar mycken tid från sådant som är viktigare.¹¹

Argumenten för tryckfriheten som en vägledande princip fanns således väl uttalade inom kk redan före Ärlig svensk. Då kungen beträffande denna framhårdade i sina önskemål om att ingripa trots JK:s vägran att ta ställning, blev det rådets sak att göra sig till tolk för friheten att skriva om statsskicket, nu under åberopande av friheten som rådde utomlands. I detta sammanhang fördes särskilt Harrington och Sidney fram; deras skrifter hade helt undgått åtal. Löwenhielm hade en något avvikande åsikt vad gällde innehållet, men hans kritik gick framför allt ut på att skrifter rörande grundlagar inte borde stå under en enda censors godtycke. En bedömning skulle ske antingen av kk i dess helhet eller av några personer, "som äro wäl bewandrade uti våra fundamental- och andra lagar /.../ och älska både sanning och frihet".¹² Höpkens tankar över skriften formade sig också de till ett förhålligande av tryckfriheten som princip; denna är det enda medlet att nå kunskap. Det allra bästa sättet att utnyttja friheten att upplysa medborgarna var enligt honom att publicera sig i den periodiska skriftens form, till ett lågt pris och arkvis utgiven. Han anför som stöd beslutet om universitetsundervisning i statsrätt, vad som gäller för ungdomen måste gälla för allmänheten. Hans argument att bibeln ej skall vara arcanum för klerkerna känns väl igen från många av tryckfrihetsförespråkarna. I någon mån utnyttjades detta resonemang till att förespråka en förändrad inriktning av universitetsstudierna. Vi lever, säger Höpken, i en tid då studenterna behärskar romerskt regeringssätt och Grotius' tankar men inte de svenska grundlagarna. England blir för honom förebildligt; av allt som kommer ut där kan man se att engelsmännen anser tryckfriheten oskiljaktig från själva

frihetsbegreppet. Då man vill hämma flagranti överträdelser mot tryckfriheten - han nämner här särskilt satirer - finns också fara för att undermeningar läses in i oskyldiga arbeten. På så sätt kommer han åter till Ärlig svensk och bemöter Löwenhielm på varje enskild punkt. Hur knuten hans ömhet för tryckfriheten var till just Ärlig svensk förstår man då han säger att ingen bok är skriven som inte äger sina felaktigheter, men att detta inte skall vara en grund för att förkasta den.

Höpkens inlägg är helt inriktat på den politiska tryckfriheten och då bara en liten del av denna. Ett utslag av samma beredvillighet att informera var utgivandet av Riksdags-Tidningar, vilka för första gången gavs ut vid denna riksdag. Som ett av de främsta motiven till att starta tidningen anfördes att allmänheten inte hade någon insikt i hur tiden på riksdagen användes och hur ärendena bereddes. Den enda informationen gick genom oauktoriserade skribenter som snarast förvillade läsaren.¹³

På 1750-talet aktualiserades på flera andra sätt statens "arcanum", d.v.s. principen om statshemligheter; genom Nordencrantz' skrifter, men också i kk:s eget arbete. - Historikerna krävde tillgång till RA:s samlingar men tilläts ta del av dem endast i mycket begränsad omfattning. Då Stiernman yttrade sig över en begäran från H. J. Voltemat, sade han att han framför sig såg horder av studenter som förebar disputationsämnen, men drevs av nyfikenhet.¹⁴ - Man fick allt oftare gå in i dödsbon och kräva tillbaka handlingar, original eller avskrifter. Vid ett tillfälle framfördes en viktig bevelsegrund för dessa enträgna försök: handlingarna kunde säljas till utlandet och där publiceras. Det var ofta känsliga frågor, och det bästa ansågs vara att lärde köpte, inte kk. En helt ny problematik ställdes man inför då privatarkiven började öppnas för forskare, och urkunds-

utgivare av Gjörwells och Ekholms typ osovrat strödde ut handlingar i sina publikationer. Uppenbarligen ligger det en dold mening i Oelreichs yttrande då han hänvisade till den stora risken för att bibliotek brann upp och menade det vara nyttigt om någon gav ut handlingar; han ville ta detta som intäkt för att ge urkundsutgivare ökat tillträde till RA.¹⁵ Närmast hade han i tankarna Tungels dokument om Oxenstiernas svar då denne uppmanades att skriva på successionsordningen för Pfalziska ätten. Dokumentet fanns visserligen tryckt på franska och tyska, men han ansåg att det borde komma ut på svenska. Kk anförde bara "åtskilliga utlåtelse" som skäl till att inte låta det komma ut, och dessutom hade det från början varit ett hemligt dokument. Här bör det givetvis ha varit de nyligen timade förändringarna man tänkte på. I andra fall kunde Oelreich vara betydligt mer försiktig i sin bedömning av de av honom så högt skattade "samlarna". Så tyckte han sig 1753 finna "hårda uttryck" i några dokument, bl.a. Helgeandsholmsbeslutet. Kk ansåg här som princip att de flesta sådana handlingar borde tryckas ograverade, men att granskning skulle ske av allt officiellt material som utan tillstånd kommit i privata händer. - Detta kunde naturligtvis innebära möjligheter till indragning och sålunda vara en hämmande faktor om slottsarkivens innehavare ville låta publicera sådana dokument.

På ett särskilt sätt aktualiserades problematiken med statens hemligheter då den kopplades samman med önskemålen om en intensifierad topografisk forskning. Jacob Faggot talade redan 1741 i Vetenskapsakademien om nödvändigheten för den ungdom som en gång skulle styra landet att också känna det.¹⁶ Sex år senare, samma år som H. J. Wrede i samma akademi varmt talade för tolerans, lade Faggot ned presidiet med ett tal om lantmäteriet, där ett genomgående tema var att det är farligt att hemlighålla information.¹⁷ - Vid samma tid tillkom Tabellverket.

Här fanns plötsligt ett ofantligt material, vilket kunde kombineras och ge uppgifter om nästan allt. Givetvis var redan från början den säkerhetspolitiska aspekten för handen: det var inte nyttigt att det kom ut uppgifter om hur folkfattigt Sverige i själva verket var. Vid diskussionen i statsdeputationen 1752 om hur Tabellverket borde inrättas såg man som det viktigaste att ingen skulle få se de sammanlagda siffrorna för varje län.¹⁸ Modifieringar gjordes emellertid under det följande decenniet, men ännu 1765 sågs det med oblida ögon att tryckta tabeller fanns i handeln. MSD vägrade nämligen att ge handels- och manufakturdeputationen del av dessa uppgifter, men i och med att de redan fanns tillgängliga för allmänheten tycks man ha insett det meningslösa i att hålla fast vid sekretessen.¹⁹ - Kk hade ett speciellt ansvar beträffande Tabellverket, då det var dess uppgift att bearbeta materialet. Överraskande är de ytterst få ansökningar som kom från enskilda om att få utnyttja detta material, endast två har påträffats. Den ena var från prästen Jonas Brag, som i sin tillämnade "Göteborgs stifts- och hushållskalender" ville införa ett avsnitt, "extrakt och reflexion utur alla landshöfdinge-ämbetets, probsteriernas och...stiftets tabellverk". Dessa kunde han dock inte få ta del av, då de lämnades in direkt till Tabellkommissionen.²⁰ Då Edvard Carleson som preses i denna kommission vidtalats, hävdade han att Brag inte kunde få del av något material men tillade att ingenting hindrade denne från att själv söka reda på sådant. Då Emanuel Ekman 1762 sökte kk:s hjälp för att få prästerskapet i Värmland att fylla i en tabell med bl.a. befolkningsuppgifter han skulle använda för sin beskrivning över landskapet stöddes han helhjärtat.²¹ Dessa båda exempel tycks överensstämma såtillvida att sekretessen i praktiken var satt ur spel, även om man inte ville sanktionera offentliggörande av handlingarna.

Diskussionen kring Ärlig svensk resulterade i att en mängd beprövade argument för tryckfrihet fick en helt annan giltighet än tidigare. Det är ett märkligt förhållande att nästan samtliga deltagare i den riksdagsdebatt som fördes var överens om tryckfrihet som en övergripande princip. Detta samtidigt som man inte såg något skäl att ifrågasätta principerna för censurens omhändertagande. Den konkreta

orsaken till att censurfrågan snart blev aktuell igen var Petter Forsskåls bekanta Tankar om borgerliga friheten. Den reviderade svenska versionen av den latinska dissertation tar på ett allmänt och översiktligt sätt upp censuren tillsammans med flera andra frågor, men det är just frågan om censuren som än i dag ger boken dess berömmelse.²² Huvudsakligen påtalas risken för att makthavarna missbrukar sin makt, detta samtidigt som Forsskål vänder sig mot enväldet som det värsta som kan inträffa. I sin plädering för fullständig skrivfrihet gör han emellertid halt vid oanständigheter och förgripelser mot Gud, regering och enskilda. Det är till synes bara en elegant sammanfattning av de pläderingar som under den föregående riksdagen gjorts för tryckfrihetens princip. Han säger vidare att utländska makter genom sina "sändebud och penningar" skulle kunna ha möjlighet att vinna sådan information som Sveriges egna innebyggare är uteslängda från. Utöver dessa tryckfrihetspläderingar utvecklas tankar om ämbetsexamina, jordförvärvsrätt, de fria konsternas ringa utrymme och flykten från landsbygden; kortfattat men pregnant uttryckt och mest av allt att uppfatta som råmaterial för en större vidräkning. Även om bindningen till Sverige endast framkommer en passant är det ingen svårighet att se att det är svenska förhållanden som kritiseras, något han under förhören tillbakavisade.

Vad som både är ett intressant bidrag till skriftens tillkomsthistoria och ett bevis för hur trånga gränserna att tala om tryckfrihet uppfattades är det koncept som uppenbarligen är en mer ursprunglig version av skriften. Detta inlämnades troligen till tryckning och är försett med Oelreichs imprimatur och med ändringar framförallt i partierna om tryckfrihet.²³ §7 hade i den ursprungliga utformningen lydelsen: "Hårdt answar stadnar på allt skrifvande, som utan gensägelser är syndigt, och innehåller hädelse mot Gud, skelsord emot enskilda och retelser till uppenbara laster". I den slutliga versionen har också regeringen medtagits. Nästa § är i sin helhet struken: "Gudomliga uppenbarelser, förnuftiga grundlagar och enskildas heder, kunna ej af slik skriffrihet lida någon farlig anstöt. Ty sanning segrar alltid, då den får med samma för-

delar bestridas och förswaras". I §8 (ursprungligen §9), är ett avsnitt om att oordningen bara står att hjälpa genom allmänhetens fritt yttrade missnöje reducerat till "en rättmätig skriffrihet", och den direkta hänvisningen till Sverige i "deremot hafwa wi uti et ej obekant rike /min kurs/ haft exempel derpå, at...en ojämnt delad frihet med twång förswaras..." har ändrats till "flerstädes". På liknande sätt har ett parti i slutet, "missnöjdas twång och nedtystande sätter den /friheten/ i yttersta fara, antingen de hafwa fog til missnöje eller intet", ändrats till det mer intetsägande: "den regering är vis som lämnar medborgarna tillfälle till klagomål". - Genomgående för dessa ingrepp är att de inneburit ett mildrande av texten; belysande är att den direkta hänvisningen till Sverige försvunnit. Ändringarna är gjorda med annat bläck, men uppenbarligen av Forsskål. Då de så ensidigt berör tryckfrihetspartierna är det troligt att Oelreich varit den drivande. Utformningen av just dessa teser fick inte bli alltför utmanande och försvåra det presumtiva försvaret av skriften. Frågan är dock om Forsskål verkligen hade för avsikt att göra skriftens teser kända för allmänheten. Han ansåg det tydligen tillräckligt att han själv spred den i Uppsala, där Linné sedan, i egenskap av rektor, samlade in exemplaren, eftersom inget av de 500 exemplar som trycktes hos Salvius lämnades kvar där till försäljning.²⁴ De få som återfanns hittades hos studenter.

I samband med att justitiedeputationen 1761 granskade Oelreichs prejudicemål togs även Forsskål upp och diskussionen om hans skrift knöts på ett intressant sätt till tryckfriheten i allmänhet. Hatten Samuel Loenbohm vände sig mot huvudtesen: tryckfrihet dämpar oro och fungerar som regeringens skydd. Tvärtom retade den allmänheten och kunde användas mot ämbetsmän. Eftersom Forsskål enligt egen uppgift bara diskuterat utländska förhållanden var det enligt Loenbohm onödigt att allmänheten över huvud taget upplystes om sådant. Olof Celsius sökte precisera tryckfrihetens innebörd; det framgår inte klart hur långt han ville sträcka den, men den måste vara "lovlig" och garantera skydd åt ämbetsmännen. Debatten om själva skriften följde helt partilinjerna. Antingen tog man som Loenbohm fasta på ett relativt tryckfrihetsbegrepp, som var beroende av den politiska

situationen, eller ansåg man som prästen Laihiander att förbud bara skulle hämma den litterära produktionen.²⁵

Det märks i de redovisade diskussionerna en allt större vilja till preciseringar av hur stor tryckfrihet man önskade. Under frihetstidens början kan det utan vidare föreslås att censuren nära nog i sin helhet bör försvinna. Efter de argument som framförts i samband med Ärlig svensk var ökad frihet en möjlighet att räkna med, och därför tenderar debatten, både kring Forsskål och i övrigt, vid denna tid att bli samtidigt precis och intetsägende. Det var inte lika lätt som tidigare att yttra sig om tryckfrihet utan att bekymra sig om konsekvenserna.

Tessin och censuren

Det kan förefalla vara av begränsat intresse att redogöra för en enskild politikers åsikter kring censuren, men i fallet Carl Gustaf Tessin är det motiverat. Han var en av de politiker som under frihetstiden längst var verksam i ledande ställning, och han var också direkt inblandad i många av tidens mest inflammerade censur-ärenden; han var den moraliske kåranden då det gällde Ihres disputationer, han fick försvara handläggningen av Alethophilus, och han spelade förmodligen en viktig roll i kulisserna vad det gällde Ärlig svensk. Samtidigt var han den politiker som starkast engagerade sig i kulturfrågorna. Redan som nybliven ledamot av kk på 1720-talet tog han flera egna initiativ, bl.a. ifråga om textförfattandet till Suecia-verket.²⁶ Som kanslipresident drev han starkt förslaget om upprättande av levnadsteckningar över enskilda, tankegångar som återfinns hos honom som privatperson men även kan anas bakom Tabellverket. Det skulle enligt förslaget skapas ett nät av levnadsteckningar gällande nära nog alla, oavsett stånd.²⁷ I första hand var de avsedda att arkiveras och bilda grunden för något Tessin ofta återkom till: den "objektiva" samtidshistorien. I detta och i liknande förslag finns det också moraliska bevekelsegrunder. Då han vid ett tillfälle talar om nödvändigheten av att skriva samtidshistoria anger han som skäl att människan genom fruktan för eftervärldens dom hindras från att begå nesligheter. För "sitt" universitet, Åbo, hyste Tessin ett intresse som ingen av de andra

kanslererna visade prov på, och detta ledde till intensiva kontakter med vetenskapsmännen. Samtidigt blev hans intellektuella profil alltmer konservativ, något som manifesteras i den dagbok som finns bevarad kontinuerligt från 1750-talets mitt och inte minst i de litterära övningar som efterträdde bagatellerna vid hovet, stenstilarna.²⁸ De uttalanden Tessin anförtror sin dagbok vittnar alla om kontinuiteten i hans åskådning, men det är att märka att den påbörjades först då han var över 60 och den politiska rollen i stort sett var utspelad.²⁹ För egen del ser han då tiden på landet som alltför värdefull för att slösas bort, det måste finnas "sunda" böcker i hans studerkammare. Själv anser han sig äga tillräckliga kunskaper för att välja ut sådana, men för den som kommer från universitetet utan att där ha inhämtat någon historia litteraria är det värre; hela livet går då åt till att söka de rätta böckerna.³⁰ Därför vill Tessin redan i gymnasierna grundlägga ett klokt läsande genom att ordna översättningar av de bästa klassikerna och ta bort deras stämpel av grammatiska föredömen. Hans åsikter om detta kan delvis ha sin grund i de handelspolitiska överväganden som gjordes för att minska bokimporten. Viktigt att tänka på då det gäller att bedöma en skrifts värde anser han vara att smaken är föränderlig, "ce qui paroisoit autrefois bien écrit, et bien imprimé, semble vilain aujourd'hui".³¹ Men hans egen intuition kunde ta miste; så då han införskaffar Fanny Hill i tron att hon hade Tom Jones' karaktär. Det får honom att utbrista att en liknande frihet vore omöjlig i Sverige, och han undrar hur engelsmännen, som i övrigt handlar så väl, kan tillåta boken.³²

Vid sidan av sitt oftademonstrerade engagemang i arkivtekniska frågor tar Tessin vid flera tillfällen upp ämnen som han anser lämpliga att avhandla, ämnen som inte hade någon självklar plats i den samtida historiska forskningen. Det gäller främst den svenska riksdagshistorien, ett sådant verk vore "nyttigt" att få se.³³ Vad han önskar av detta är att det skall vara opartiskt, ett mål han ser omöjligt att förverkliga i ett land där alla tvingas att ta parti. Nyttig är också en systematisk framställning i den svenska diplomatiens historia, detta så mycket mer som verket är avsett för de

ämbetsmän som direkt kan utnyttja det. - Det är framför allt mot den samtidshistoriska forskningen Tessin vänder sig, då han konstaterar att historien är den vetenskap som mest förlorat på boktryckarkonstens uppfinnande. Smickrare kan skriva vad de önskar under en regents livstid utan att någon har mod att vederlägga dem, det tryckta ordet står alltid för den definitiva sanningen, "nu skrifwas konungars lefwerne...så til sägandes, under deras egen censur".³⁴ Historien bör skrivas för de blivande regenternas bruk och inte för allmänheten. Eftersom det förra var fallet under medeltiden är denna epoks historia den minst förfalskade. - Givetvis bör man sätta detta i relation till Tessins egen situation; han riskerade att i underdåniga samtidsskrifter framställas i ofördelaktig dager, själv skrev han för den utvalda kretsen och för framtiden.

I övrigt delar Tessin emellertid den allmänna åsikten om boktryckarkonstens välsignelser, den har allmänt ett gott inflytande och har på så sätt gjort den politiska moralen bättre. Men den kan också bidra till att förgöra människan då den används till att ge ut skrifter mot religion och goda seder. Den engelska pressfriheten anser han alltför utsträckt, inte bara då han läser Fanny Hill. Då han stiftar bekantskap med Laetitia Pilkingtons memoarer får han anledning att förfasa sig över det sätt på vilket ärbara människor behandlats. Visserligen gör de inget intryck på de bildade, men hur är det med massan? "Et le jugement du public peut il nous etre indifferent?"³⁵ - Ett av de många förslag till nya institutioner som Tessin skisserar går ut på bildandet av en Societet med uppgift att examinera tillämnade böcker. Det är helt enkelt fråga om ett censurorgan, då dåliga skrifter skall innehållas och goda premieras.³⁶ Det torde enligt Tessin inte bli några problem att fylla Societetens kassa med hjälp av föräldrar som vill skydda sina barn från dåliga böcker och av andra som vill vinnlägga sig om god smak i litteraturen. Visserligen skulle vissa grupper bli lidande, men Tessin anser att tryckare och bokhandlare sedan länge fått göra alltför goda förtjänster och blivit korrupta. Tessins åsikter om den periodiska pressen är tämligen entydiga; de nyheter som presenteras i denna anser han inte ha någon annan funktion än

att vilseföra folket. Själva nyhetsmaterialet är för Tessin ett pseudomaterial, de s.k. nyheter som i alla sammanhang debatteras har ingen som helst tillämpning på vad som verkligen sker; Montesquieu, Locke och andra blir lämnade till pedanter.³⁷ I en av de många allegorierna han inför i dagboken, "La revue de Minerve", behandlas journalisterna knappast vänligare: "Ils acheteront des habillons, les ajusteront et les mettront a neuf du mieux qu'il leur sera possible".³⁸ Då han uttalar sig om journalister tycks det oftast vara de litterära tidskrifternas utgivare han har i tankarna, och när han skisserar den ideala litterära tidskriften är det en som endast förtecknar de verkligt goda böckerna, sådana som är värdiga ett bibliotek.

Tessin uttalar sig sällan om samtida svenska tryckta alster. I samband med riksdagen 1760-62 är det dock uppenbart att han har Nordencrantz i åtanke då han talar om de skrifter om frihet och lagar som åter börjar löpa runt landet. Han säger sig inte alls tycka om sådana skrifter, inte ens Ärlig svensk för dess "enögd" författares skull.³⁹ - I några anteckningar, "Nouvelles reflexions", vid denna riksdag, vilka tillskrivits Tessin, tas tryckfriheten upp vid sidan av andra och för författaren mer väsentliga frågor.⁴⁰ Vad författaren benämner det "anti-systematiska" partiet, d.v.s. mössorna, vill enligt honom införa den engelska tryckfriheten, den ger dock upphov till en mängd anstötliga skrifter. Visserligen finns det mycket som är gott och värt att ta efter hos England, men varför ta efter just det som så ofta varit landet till förfång? Det kan inte heller i England vara accepterat att skriva mot grundlagar, ministärer, religionen och seder och att i tidningar mer eller mindre klart peka ut de enskilda mot vilka man vänder sig; "månn icke rätta skriffriheten består i att ventilera pro et contra i en sak; men ej att stickla och ballotera rikets embetsmän?" - Dessa båda anteckningar tycks innebära att författaren ser den publika debatten som alltmör frän, om han främst tänker på angreppen på sin egen person må vara osagt. Från denna tid blir emellertid Englands tryckfrihet och faran med denna något Tessin ofta återkommer till, särskilt under perioden efter TF:s genomförande. Det är belysande att han några år efter

dessa annotationer gör sig besväret att anteckna att han aldrig läst eller hört Dalins "s.k. predikningar".⁴¹ Vid ytterligare ett tillfälle uttalar han sig om tryckfriheten med direkt tillämpning på Sverige. I en odaterad anteckning ser han det nödvändigt att låta många "vinkelskrifvare och tryckare...krypa i hålet" på samma sätt som i England, tills de lärt sig vad som är tillåtet; "frihet gör hvarje tiggare til usu fructuarius af den sälhet, men ingalunda til deltagare i regeringen."⁴²

Inte vid något enda tillfälle tar Tessin upp enskilda censurärendena som sådana betraktade, de ingår för honom i ett större politiskt sammanhang. Utmärkande för hans syn på tryckfriheten är att den inte är farlig så länge den brukas av och för upplysta människor; då massan kommer i åtnjutande av den är den med en gång diskutabel. Det går här att dra en parallell med hans funderingar kring akademier och akademiers bildande, något som ofta tilldrar sig hans intresse; om själva det grundläggande draget i en akademi, det gemensamma och broderliga arbetet, utkolporteras till de lägre klasserna kan det få samma följder som i religionen; om varje borgare tror sig vara lärd leder det till sektbildning.⁴³

Den lärda litteraturen

En liten grupp litteratur under 1700-talet tog upp censuren som fenomen, jämförde dess olika delar, systematiserade och etiketterade. En sådan behandling återfinns oftast i verk av encyklopedisk karaktär och nedslagen på svensk mark är mycket få. De kanske oftast återopade verken är Polyhistor av Daniel Georg Morhof och Johann Georg Schelhornius' Aemonitates literariae. Morhof gör en finfördelad indelning av libris damnatis.⁴⁴ I denna kommer givetvis de ateistiska verken främst och Spinozas namn återkommer ofta. Sedan följer heretiska och magiska arbeten och därefter sådana som stöter bonos mores. Det är här främst obscen litteratur han har i åtanke, men även sådana förgripelser mot makthavare som satiriker gör sig skyldiga till. Hos Schelhornius är det i mindre grad fråga om värdeomdömen.⁴⁵ - Samma sätt att spalta upp arbeten återfinns i ett av de få svenska

exemplen, dissertationen De caussis raritatis librorum framlagd av Johan Lexelius under Johan Ihre 1741-43. Här berörs visserligen den svenska censuren men utan några personliga kommentarer och endast som belysning av en boks sällsynthet.⁴⁶ Som tidigare visats ger inte heller tidens mest bekanta skrift, Alnanders De librorum prohibitorum, några bidrag av värde. Däremot är De censura librorum, framlagd under Klingenstierna 1743, intressant p.g.a. respondenten, som även var författare, Adolph Benzeliuss - brorson till Gustaf Benzelstjerna. Han fick hjälp av sin farbror med uppgifter om förordningar och möjligen också med en lista över svenska censurfall, åtminstone ber han om en sådan i ett brev; han var särskilt intresserad av att få upplysningar om Olof Rudbecks generella tillstånd. Adolph Benzeliuss ville också ha med en allmän historik över censurens öden i Sverige; vid vilka tidpunkter den varit mer eller mindre sträng och hur farbrodern själv arbetade.⁴⁷ Det förefaller av de följande breven som om censorn inte gick sin brorson tillhanda med allt, men han uppmuntrade honom tydligen ändå att fortsätta med en andra del, där den svenska censuren utförligt skulle behandlas. Planerna verkställdes emellertid aldrig och den disputation som existerar tar upp censuren mer principiellt. Det betonas redan i första § att censurens stränghet varierar mellan staterna och den engelska debatten får exemplifiera detta. Han slår även fast att det är viktigt att finna de rätta gränserna för censuren, inte göra den för hård och inte för mild. Huvudfrågan i disputationen är dock i vilken utsträckning världsliga myndigheter äger rätt att hindra enskilda från att framlägga sina åsikter i tryck. Denna statens rätt bejakas, i god ordning, då dess lugn kan hotas, detta särskilt som fler än vad som är lämpade för det skriver böcker. Benzeliuss delar in förgräpliga skrifter i tre kategorier med en stigande skala, där de som vänder sig mot religionen och staten blir de farligaste.⁴⁸ Den bild han ger av den ideala censuren överensstämmer väl med vad Leibniz och andra på kontinenten ansåg: det är viktigt att lärda men framför allt opartiska män har den om hand.

Tryckerikonstens för- och nackdelar var ett ofta återkommande

tema, som ibland tangerade frihets- och toleransproblematiken. Vid jubelfesten 1740 till minne av boktryckarkonstens uppfinnande var visserligen det mesta som hade att göra med denna föremål för glädje och tacksamhet, men några kritiska röster hördes. I en predikan kritiserades missbruket vid tryckerierna, med särskild adress till författare och förläggare, och i en annan betonades tryckarens skyldighet att se till att inga gudlösa skrifter lämnade pressarna.⁴⁹ Vid detta tillfälle berörde den preussiske statsmannen Johann Peter von Ludewig mer explicit missbruket. Han ansåg det värsta vara överetableringen av tryckerier och riktade kritik mot deras allmänna standard. Det var emellertid också svårt att finna skickliga censorer vars åsikter överensstämde.⁵⁰ Ludewig såg botemedlet mot att en enda censor stoppar ett nyttigt verk vara tillsättandet av fler censorer, vilket skapar grund för opartiskhet. Han fann det inte vara någon skillnad mellan katolska och evangeliska områden; i de senare var ofta censorer och superintendenter alltför nitälskande. Censorerna borde även åläggas att skriftligt motivera varför de inte tillåtit en viss bok. I Sverige hade Johann Erichson möjligen tagit intryck av dessa tankar. I Die heilsamen Absichten der Buchdruckerkunst berör han dock endast den teologiska sidan. Då boktryckarkonsten är en gudomlig gåva måste varje missbruk av den betraktas som ett brott mot Gud.⁵¹ Samtidigt som han prisar kungen för att denne är den förste att hejda sådant missbruk vädar han till tryckarna att de inte för en liten vinst skall göra något som skadar kyrkan. - Efter vad som sägs i förordet fanns tryckarna på plats då detta i ett tal lästes upp i Tyska kyrkan. Då Carl Fredrik Mennander på 1750-talet tar upp boktryckarkonsten i Vetenskapsakademien talar han om överträdelserna mot förordningarna i ett alldeles bestämt syfte. Han är nämligen rädd för ett fullständigt importstopp på böcker och bemöter hotet genom att hävda att det visserligen är bra om svenska förmågor kan åstadkomma goda böcker, men så länge detta inte är möjligt måste vi importera. Han erkänner att det är en bedrövlighet då tankefräckhet iklätt sig tankefrihetens gestalt men att det aldrig går att hämma med hårda importrestriktioner utan endast

genom att bättre kontrollera dem som säljer böcker.⁵² - De få exempel som i Sverige finns på litteratur med officiell eller halvofficiell prägel visar tydligt att det inte är i denna som man kan vänta att finna direkt uttalat stöd för ökad tryckfrihet.

Den unge Bachmansson

Vid riksdagen 1726/27 framträdde Anders Nordencrantz, eller Bachmansson som han då ännu hette, som en av de flitigaste ledamöterna av sitt stånd.⁵³ Redan i riksdagens inledningsskede såg han till att bli uppmärksammas. Hans fullmakt gillades inte, med motiveringen att man inte visste om han verkligen var bosatt i Sundsvall, vars borgerskap han företrädde. I sin förklaring använde han sådana uttryck att det särskilt anmärktes på detta i ståndet.⁵⁴ Då han inte ville låta sig nöja med ståndets utslutning hotade man med att koppla in JK; dock slutade det med en varning och han fick inta sin plats. Ett av de första tecknen på hans aktivitet är det förslag om fiskeriets nytta för landet som tillställdes ekonomideputationen.⁵⁵ Han utnyttjades flitigt i de deputationer som tillsattes. Ett av ståndets sista göromål under riksdagen blev också att rekommendera Bachmansson hos K. Maj:t för befordran, särskilt framhävdes då att han gjort sig känd för kunskaper i handeln och "andra nyttiga vetenskaper". Genast efter riksdagen tillträdde han tjänsten som konsul i Lissabon.

Det som emellertid mest intresserar är de memorial till ståndet i vilka han tog upp tryckfriheten.⁵⁶ Han påpekar i det första av dessa att det är många som visat på bristerna i landet, men det är få som har sökt rätta till dem; detta p.g.a. censuren. Genom denna, oberäknelig och skiftande, går det inte att be- driva någon kontinuerlig kritik. I och med det, slår han fast, är det inte möjligt för oss att lära känna oss själva, att veta vägarna till och gränserna för vår frihet. Samtidigt är detta memorial ett stöd för den svenska tryckerinäringen, vilket naturligtvis gjorde tankegångarna mer lättsmälta för ståndet. Han anför att det årligen köps för över 100000 dr smt utländska böcker

i Sverige, vilket starkt försvagar de inhemska tryckerierna. I detta ser han en svaghet i nationen; det borde vara möjligt för oss att finna det vi söker hos oss själva, istället för hos främmande makter. En annan menlig inverkan censuren har är att sådant som kunde lösas genom fri diskussion nu hamnar hos riksdagarna och innebär tidsutdräkt för dem.

Denna starka kritik följdes i ytterligare ett memorial av en lovprisning till friheten som den främsta betingelsen för människors lycka. De enda nationer som i högre grad vunnit denna är Holland och England, och där anser man det också bevisat att friheten är en följd av tryckfriheten. Det är inga små verkningar Bachmansson anser bli följden av genomförandet av tryckfrihet: denna är i sig så effektiv att om den fungerar väl rensas allt ont bort från den politiska kroppen. Han framställer censuren som ett fenomen som hör en förgången tid till; så som de gamla rikena sökte hålla sin filosofi hemlig så ville de också bevara alla statshemligheter för sig själva. Bachmansson sätter in tryckfriheten i ett större sammanhang och tar även upp de utländska studieresorna; deras syfte är i och för sig gott men de förorsakar landet stort ekonomiskt lidande.⁵⁷ Han varnar på sedvanligt sätt för att dessa resor ofta medför att ungdomen återvänder förstörd såväl i sederna som i principerna. Han anför några mycket påtagliga exempel på hur censuren kan förhindra kunskap genom att visa på frånvaron av en korrekt geografisk och hydrografisk kartläggning av Sverige. Följderna av sådana hemligheter säger han bli att lagstiftarna följer principer som var rådande i deras egen ungdom eller personliga intressen. Han nämner också problemet för nya riksdagsmän att fortsätta där föregångarna slutat och på det sättet skapa kontinuitet; de är nämligen okunniga om tidigare riksdagars beslut och om de diskussioner som förts. I mycket vill han skylla allt på de "martialiska" principer som han anser ännu vara rådande i Sverige. Vilken skada kan det göra att publicera rullor, jordeböcker och liknande? Tvärtom skulle det vara till stor nytta för landet. - En annan sida av tryckfrihetsproblematiken går han in på då han ställer frågan om det borde vara tillåtet för enskilda att angripa varandra i skrifter. Han

anser att detta inte på något sätt kan skada tryckfrihetens "högre" princip. Detta leder över till en diskussion om människans ställning i samhället. Han vill inte instämma i "enfaldiga naturalisters" tal om att det är människans gåvor som bestämmer allt, utan anför Mandevilles auktoritet mot detta - längre fram försvarar han också lasters nytta under en klok statsmakt. Det som benämns "upplysning" är i själva verket en följd av de negativa företeelser som finns i samhällslivet, någon upplysning existerar inte, bara irrmeningar.

Då Bachmansson preciserar tryckfriheten begränsar han den på så sätt att allt lastbart mot överhet och goda seder ännu skall vara straffbart. Det bästa anser han vara om den i början fick litet hjälp, om riksdagen konstituerade 8-10 lärde män representerande de olika fakulteterna. Dessa skulle korrespondera med utländska lärde och skaffa några exemplar av alla goda utländska böcker, vilket innebure att all övrig import av utländsk litteratur vore överflödig och att boklådor med utländsk litteratur inte hade något berättigande. Detta collegium skulle sedan bestämma vad som var värt att översätta och trycka. Deras makt inskränktes emellertid inte till den importerade litteraturen, ledamöterna skulle ha tillträde till alla collegier och motsvarande för att kunna veta vad som hände. Tydligt är att Bachmanssons intresse är inriktat på "hushållningen", även om det aldrig framkommer explicit. - Hans collegium var också något av en akademi; det hade att avgöra vad av det utländska som var lämpligast för Sverige. Genom kontakter med konsistorierna fick det statistiska uppgifter och på grundval av dessa var det möjligt att utarbета redogörelser och kartor. Helt en passant framkommer att collegiet även var ett kontrollerande organ vad det gällde ämbetsmannamissbruk; genom att publicera domar gick det lättare att kontrollera rättsskipningen. Dessutom var det ledamöternas uppgift att utarbета vackra moraliska verk för att motarbета odygden; därigenom blev allt annat filosoferande onödigt. Även denna gång visar han med ekonomiska exempel hur välgörande tryckfriheten är: collegiet skulle ha till uppgift att anlägga bibliotek i alla städer - planerade i proportion till städernas storlek - för böcker föreslagna av collegiet. Det listiga sätt

varpå Bachmansson planerat att finansiera företaget var att låta städerna förbindas att köpa de böcker som utgavs på kollegiets förslag, indirekt fick de ju återbäring genom den höjda bildningsnivån. I ett appendix slår han än en gång fast de tre grundpelarna i de gällande förordningarna: inte heller i hans stat får något tryckas som strider mot religion, stat eller goda seder.

- Borgerskapet tillsatte på Bachmanssons förslag åtta ledamöter att gå igenom samtliga hans memorial.⁵⁸ Dessa yttrade sig i visserligen erkännsamma, men försiktiga ordalag. Man ansåg bl.a. att förslagen borde tryckas; flera av ledamöterna ville dessutom ytterligare gå igenom momenten rörande tryckfrihet.⁵⁹

I ett senare skrivet självbiografiskt utkast skildrar upphovsmannen striderna kring skrifterna.⁶⁰ Han hävdar här att det var intrycken från hans engelska resa på 1720-talet som fått honom att inse att det ifråga om hushållningen var bättre ställt i utlandet än i Sverige, och att han därigenom fick lust att bli riksdagsfullmäktig. Redan 1724 skulle han dock ha visat fram vad som senare skulle bli känt som Arcana oeconomiae för kk men då hos kollegiet och Rosenadler bara ha mött undanflykter och hinder. - Emellertid hade Rosenadler Bachmanssons förslag på remiss från ekonomideputationen, förmodligen främst för tryckningstillstånd.⁶¹ Han säger sig ha kunnat uttala sig snabbt, om inte författaren tillsammans med memorialet givit vid handen, "att jag /Rosenadler/ in antecessum något måste mig betinga, utom i hwilket min censorisbeställning och syssla lätteligen kan råka i oreda". Bachmansson hade sagt sig gå med på att ändra en del språkfel, och innan detta var gjort ansåg Rosenadler att han inte kunde yttra sig. Han säger sig dock vilja skynda på med censuren, eftersom han vet att författaren vill få ärendet avslutat innan riksdagens slut, "och will jag wara så långt ifrån alt omdöme, at honom hindra eller uppehålla för någon min private afsicht skuld, then jag wid thene question om fritt tryck kan tänkas at hafwa". Trots detta förhållandevis positiva besked från Rosenadler behandlades inte frågan om tryckning. I det stora verk Bachmansson författade på 1720-talet men aldrig tryckte, *Anatomia et scrutamen status politiae et oeconomiae svecanae*, berörs tryckfriheten ur flera

aspekter, men aldrig som en problematik i sig.⁶² I den första boken riktar han sig i en överstruken passage till ständerna och framhåller för dem de stora kostnader, den förtret och de försmädelser en person får om han i tryck vill upplysa sitt land.⁶³ Impulsen till detta arbete säger han vara den övertalning och de hot som fick honom att inte trycka memorialen. Det är inte i första hand censuren han anser vara orsak till att så få goda verk kommer fram utan istället att de som inte är sysselsatta med att söka tjäna ihop till brödfödan är ämbetsmän. Många tankar överensstämmer här med vad han tjugu år senare mer utförligt skulle ta upp i sin ämbetsmannakritik. I den första boken kommer han in på religionen och prästerskapet och ser själva mörkläggningen som en bidragande orsak till sektbildning; folket blir förvillat och därigenom ett lättare rov. "Det kan just icke sägas, at censur föröfwar något tyranneri, nej ingalunda, ty den beröfwar icke menniskior hwarken samwethens eller kråpsens frihet, fast mindre des egendom...men i anseende til wett och ljus i landet skulle jag gierna weta om den icke är av samma ursprung /som inkquisitionen/". Samtidigt gör han detta till ett angrepp på författarna själva; att de alltför länge velat göra sig "angenäma". Nyttöargumentet finns med också i detta sammanhang: de skrifter som sysslar med mindre nyttiga vetenskaper är onyttiga för ett land. Han riktar även angrepp mot sekretess i rådets och ständernas överläggningar, främst betingad av de enskilda ämbetsmännens egennyttan och av den rådande partiandan.

I skildringen i andra boken av hur styrelsen bör organiseras framstår tiden före kristendomens införande som ett mönster: folkets frihet var stor, kungamakten inskränkt och trots att prästerna var mäktiga bildade de inget eget stånd.⁶⁴ En stor del av det följande beskriver sedan den tilltagande prästerliga makten och i sin skildring av 1723 års riksdagsdebatt om ökad frihet för reformerta riktar han skarp kritik mot att de skrifter som propagerade för denna frihet förbjöds. Han tar Blocks förbudna översättning av Locke som bevis på att de kyrkliga myndigheterna vill lägga under sig allt. Han jämför den politiska

censurens väsen med den teologiska; båda riktas mot vad som för tillfället uppfattas som kätteri. Långa stycken är identiska med de tidigare memorialen, dock läggs inte förslaget till ett kollegium fram. I förespråkandet för fritt tryck i religionsmål anser han att denna frihet alltid inneburit en stor vinst för religionen.⁶⁵ Vederläggningen kan alltid användas, och den är att föredra framför att låta sådana som förförts av ogudaktiga skrifter stanna i villfarelse. - Tryckfrihetsproblematiken har här kopplats samman med prästkritiken, och Bachmansson ser egentligen ingen skillnad mellan statlig och kyrklig frihet; det tycks dock som om han inte vill tillägga den teologiska skrivfriheten någon nämnvärd praktisk funktion för samhället. Den är i högre grad än den statliga inriktad på människans egen förbättring, och - vilket snarast antyds - därigenom kan den innebära en minskning av den kyrkliga makten. Bachmanssons impulser från den engelska resan är här uppenbara; de direkta hänvisningarna till engelsk pressdebatt är översvallande många och det är huvudsakligen från denna han hämtar sina argument.⁶⁶

Efter vad som framgår av självbiografien tycks det som om Rosenadler och kk samtidigt som frågan om memorialen var före uttalat sig om och tillåtit Arcana samt hävdad att det aldrig funnits några hinder mot den. Bachmansson glömde emellertid bort att begära protokollsutdrag, och då han före sitt tillträde som konsul i Portugal skulle få tryckningstillstånd gavs han undvikande svar av hovkansler von Kochen. Till sist erhöll han beskedet att det skulle kosta för mycket och skaffa honom ovänner, ändå fick han imprimatur, under förutsättning att partiet om fritt tryck utgick. Han tryckte sedan ett prodomus över arbetet som innehöll kritik av saltsjuderier och stötte därför på motstånd från inflytelserika grupper.⁶⁷ Riksrådet von Düben skall på förfrågan ha sagt att friheten måste ha sina gränser då det gällde hushållningen.⁶⁸

Det sjätte kapitlet i den tryckta Arcana, som i innehållsförteckningen sägs "emot auctorens wilja för wissa orsaker skull wordet uteslutit", föreligger endast i ett mycket kortfattat koncept med titeln "Om säte och medel till ett hushåldningswerks

excolerande" och handlar främst om nyttan av ekonomiska studier.⁶⁹
 - Hans tes i detta arbete vad det gäller tryckfriheten har en mycket speciell begränsning: bara sådant skall tillåtas som länder nationen till nytta, allt annat är straffbart. Visserligen kan divergerande meningar skyllas på en försämrad situation i samhället, men Bachmansson tycks ändå anse att alla har en medfödd vetskap om det rätta sättet att tjäna sitt land. Genom detta förkastar han således också all debatt.⁷⁰ Vad det här främst är fråga om är dock nyttan av manufakturer för ett land, och denna är så oomtvistlig att den aldrig får sättas i fråga, därav strypanDET av kritik.

Diskussionen på 1750-talet

Det skulle dröja nära trettio år innan Anders Nordencrantz i tryck åter gav prov på liknande tankegångar; det skedde samtidigt som tryckfriheten började diskuteras i litteraturen i övrigt. - I de politiska pamfletterna var tryckfriheten länge en marginell företeelse. En av de få som tar upp den är en handskriven pamflett utan titel som riktar sig mot de svensk-franska förhandlingarna 1735.⁷¹ Här hävdas att grundlagen ger alla rätt att muntligt och skriftligt yttra sin mening till landets fromma. Däremot får man inte i något avseende missbruka denna rätt. - Syftet med skriften var naturligtvis att påvisa att detta missbruk var frekvent; även om det inte blivit ohämmat var det ändå ett farligt frö. Denna lilla stridsskrift tycks vara ett av de tidigaste exemplen på åsikten att friheten att uttrycka sin mening skulle vara grundlagsenlig. Först på 1750-talet och i samband med Ärlig svensk blir argument av denna typ vanliga.

i Ärlig svensk är det främst offentlighetsprincipen som berörs, ett aldrig framträdande men ofta återkommande tema i skriften. Vid flera tillfällen varieras tesen att ingen får döma över regeringens handlande; det måste finnas en "allvarsam och sträng hand" som ser till att så inte sker.⁷² Det är alldeles tydligt att Oelreich vid ett tillfälle talar i egen sak. Det är då han beklagar censor som skulle bli överlupen med arbete om vartenda mål någon enskild åstundade ta upp vid riksdagen sedan skulle tryckas. I detta sam-

manhang berörs också censors ställning. Det är nödvändigt att censorn är beroende av någon annan instans än enbart ständerna, i annat fall kan han lätt missbruka sitt ämbete.⁷³ Det senare visar sig vara ett omgående svar på de tankar Nordencrantz samtidigt presenterade. Den anonyma pamfletten *Betänkande om skriffriheten i ett land tar direkt upp argument som debatten kring Ärlig svensk fött*.⁷⁴ Den slår fast att det inte är fråga om att diskutera huruvida teologiska verk som strider mot läran skall tillåtas, ty sådana är alltid av större skada än nytta. Politik såsom vetenskap kan däremot behandlas med lika stor frihet som t.ex. hushållsämnen, under det att det är annorlunda med rent politiska ämnen. Så länge rådets överläggningar är hemliga måste det anses förgrifligt att yttra något om dem; det är därför en tidningsskrivare döms till böter om han berör dem.⁷⁵ Först då författningen nått en sådan mognad att den kan behandlas som ett historiskt fenomen bör det vara tillåtet att skriva om den. I praktiskt taget alla andra vetenskaper rekommenderar den anonyme författaren stridsskrifter. - Han ser också med ovanlig klarhet de argument som kan nyttjas för en större skriffrihet; genom denna hålls såväl tryckare som pappersbruk sysselsatta, sådana han benämner mindre snillen blir uppövade av möjligheten att anstränga sig ytterligare. Oinskränkt tryckfrihet kan väcka sinnena mer än man hittills trott, under det att ett system med censorer kan innebära att dessa är onödigt granntryckta. Om de dessutom utöver sin syssla har andra göromål kan det innebära att censuren blir eftersatt. - Det är osäkert om detta skall uppfattas som en kommentar till Oelreich och hans agerande vid Ärlig svensk. Det bästa vore enligt författaren om ansvaret låg på en omvitnat skicklig person. Mer indirekt riktar sig skriften också mot sådana boktryckare som enligt författaren på ett oskäligt sätt kan stegra priserna. - Det är inga direkt nya tankar som kommer till uttryck i skriften, vilken alltså inte förespråkar någon fullständig tryckfrihet, och som politisk pamflett är den alltför uddlös, men den har inte heller karaktär av riksdagsmemorial.

Även i flera tryckta skrifter tas vid denna tid tryckfri-

hetsproblemet upp. Ludvig von Hess, den pommerske ämbetsmannen som särskilt efter tryckfrihetens genomförande spelade en inte oviktig roll i den utländska propagandan mot Sverige, vände sig redan 1756 mot flera företeelser i svensk litteratur, bl.a. mot Dalin i Briefe, som senare omtrycktes i Satyrische Schriften 1767.⁷⁶ Han ställer här den gängse frågan vad som bör anses som satir. Han tror att författaren till kalottpredikningarna säkert önskar att publiken skall uppfatta dessa som satirer. För Hess är de dock ingenting annat än smädeskrifter, men allvarligare än detta faktum är dock att de har vänts mot just det andliga ståndet.⁷⁷ Han preciserar vad en satirskrivare får och inte får göra: han får angripa generella dåraktigheter men inte rikta sin satir mot en bestämd grupp. Om fel som skulle kunna hållas inom gränser angrips är det risk för att de växer till laster. I Ein Brief, geschrieben an den Herrn O. und C.G.B. tar han upp en närliggande fråga, nämligen i vilken utsträckning man bör få tadla överheten. Det tycks otvivelaktigt som om han har diskussionerna kring Karl XII:s historia i färskt minne, då han betonar de förpliktelse en historiker har att avstå från alla slags värdeomdömen om personer. Han frågar om de samtida paskillanterna bör anses som lättingar eller vansinniga och pekar på hur nästan alla lagstiftare föreskrivit stränga straff för smädeskrifter. Av den anledningen yrkar han på ett snabbt och kraftfullt ingripande.⁷⁸ För paskillanter borde hårdare straff än livstids fängelse stadgas. Även om det här är ett angrepp på bestämda skriffter, så är det ett av de sällsynta fallen då lagstiftningen mer allmänt behandlas. - Kontentan av Tankar om veckoskrifter som samtidigt gavs ut är att det skrevs alltför mycket och att det som kom ut var för dåligt.⁷⁹ Det första intrycket av skrivandet i Sverige, säger författaren, är att man där skriver både artigt och snålt, men vid en närmare undersökning skall man dock finna att det i Stockholm finns både lärda gräl och satirer. Främst av allt tas detta resonemang som intäkt för att få hylla Mercurius och racka ner på En banqueroutspelare, men sist och slutligen är avsikten att omständligt prisa Ärlig svensk. - Det är i denna typ av skrifter, som är ute efter att kritisera en viss för-

fattare men på vägen dit måste avge omdömen med större räckvidd, man kan finna några åsikter av intresse.

En som tidvis slöt sig till de övriga debattörerna med principiella synpunkter på tryckfrihetsproblematiken var Johan Fredrik Kryger, den bekante ekonomiske skriftställaren. Redan 1751 gör han ett elegant angrepp på den förda politiken i det femtionde numret av Den välmenande patrioten, en publikation med övervägande nationalekonomiskt innehåll. Det ligger i statsmaktens intresse att få människorna att tänka i rätta banor och en av de bästa vägarna till detta, säger han, är ökad skrivfrihet. Med undantag för religiösa frågor bör skrivandet vara fritt i andra ämnen och särskilt i ekonomi. - Några år senare talar han än klarare. Det sker 1755 dels i den anonymt utgivna Tankar om den svenska enigheten, dels i Om vetenskapernas nära förening, där hantydligt tagit intryck av Nordencrantz' åsikter. I den senare, inträdestalet i KVA, knyter han tryckfrihetens nytta till nödvändigheten av att sprida slöjdernas evangelium och kan på så sätt osökt komma in på den engelska tryckfriheten. Utan att ge exempel talar han om den stora olyckan för länder där bokpressen är ställd under tvång och där man inte fritt får yttra sig om politiska och ekonomiska brister. Mot den bakgrunden blir hans tal om boktryckarkonsten som den främsta av alla vetenskaper verkningsfull retorik, och slutsatsen är anmärkningsvärd i ett så officiellt sammanhang, "mogna tankar saknas aldrig, hvar folket får frihet at tänka".⁸⁰ I mer populär form framförs budskapet versifierat i den andra lilla skriften. Tesen är här att det goda omedelbart känns igen och att risken med fritt tryck därför är obefintlig.⁸¹ Mer än i Nordencrantz' fall hörde således frågan om tryckfrihet för Kryger under denna period samman med hans ännu starka merkantilistiska tro.

Under ett och samma år, 1756, framträdde Nordencrantz med två skrifter, starkt kritiska till regimen, och det är från detta år vi kan tala om en egentlig tryckfrihetsdebatt. Nordencrantz' egen uppfattning var vid denna tid fixerad och genomgick ingen ytterligare utveckling, inte ens TF förmådde ändra hans argumentering, bara något tona ned den. Den ena av dessa skrifter, Oför-

gripeliga tankar angående lag, domare, var en följdskrift till Tankar om rättegångars förkårtande i Sverige och ämnad som inlägg i den debatt som följde på denna. Den är alldeles särskilt en kritik av livstidsämbeten. Hans argumentering är grundad i den negativa åsikt han hyste om människans inneboende förmåga: genom att hon av naturen är svag blir hon mycket lättare korrumpierad under de gynnsamma omständigheter som ett livstidsämbete innebär.⁸² Det är i detta sammanhang som hans i någon mån nya uppfattning om tryckfriheten gör sig gällande: denna blir nu för honom det främsta medlet för den enskilde att hålla sig underordnad om sina rättigheter och om allt som myndigheterna sökt hemlighålla. Som exempel på hur denna frihet bör nyttjas hänvisar han till Encyklopediens tankar över L'autorité politique. I den fortsatta skriftväxlingen om rättegångsväsendet antar han att de domare som kritiserat hans skrift helst av allt hade velat se ett förbud mot all skriftlig kritik av ämbetsmän och av de lagar som styr deras verksamhet.⁸³

I sin andra skrift från samma år, Oförgripeliga tankar om frihet, som förbjöds av kk, ägnar han sig uteslutande åt tanke- och tryckfrihet. Han anser att människans tillstånd, trots alla försök till förbättring, snarast är sämre än tidigare. Den främsta orsaken är att de som borde ha "undervisat" människan, då hon varit tvingad att bara ägna sig åt timliga bekymmer, istället tänkt mer på sig själva.⁸⁴ Han ställer i det följande folkets enskilda intresse i diametral motsats till vad dessa "folkets lärare" anser bör tillkomma det och knyter på så sätt samman ämbetsmannakritiken med kravet på ökad upplysning. Slutsatsen måste bli, även om Nordencrantz inte drar den, att bara en inskränkning av "lärarnas" makt kan möjliggöra kunskap. Sverige är också mer än andra länder utsatt för detta förtryck, då landet står mer än hundra år efter andra nationer vad det gäller möjligheterna för den enskilde att nå kunskap. Han går också in på vad som var aktuellt, och vad som kan ha medverkat till att skriften kom till stånd, nämligen riksdagsdiskussionerna kring Ärlig svensk och möjligheterna att skriva över grundlagar, en rättighet han givetvis försvarar. Det är tydligen Oelreich som apostroferas, då Nordencrantz berömmar

de nitälskande ämbetsmän utan vars existens det skulle vara än värre ställt.⁸⁵ Han vill i sådana ämbetsmäns handlande se möjligheten till något nytt.

Det förhållandevis lösa program Nordencrantz sedan lägger fram håller han sig i fortsättningen till; allt inflytande i sådana frågor som rör folkets möjligheter till fritt tankeutbyte och upplysning skall ligga under ständerna, också censursämbetet. Samtidigt passar han på att kritisera den osäkra utövningen av ämbetet och anser det olyckligt om det skulle vara beroende än av den rådande, än av den regerande makten. Förslaget har således till övervägande del karaktär av en administrativ reform utan några egentliga förändringar i censurs arbetsuppgifter. Ändå underförstår Nordencrantz tydligen att denna ämbetets nya ställning automatiskt leder till förändringar och större frihet. Han inskräpper nämligen att en sådan förändring inte får innebära att författare ej blir ansvariga för sina produkter. Vad han anser skall vara straffbart är samma som tidigare: förgriplighet mot överhet, ämbeten, grundlagar och land. Alla dessa är ju emellertid fullständigt tøjbara begrepp. - Ett ensidigt fördömande anser han dock vara av våda i sådana fall. Det rätta är istället en grundlig vederläggning, något som dessutom skänker mer ljus. Genom jämförelser med Kina och "Pekinggazetten" visar han också hur det vore möjligt att förbättra kvaliteten på svenska tidningar. På samma sätt som Pekinggazetten enligt du Halde inskränkte mandarinernas makt genom att påtala deras fel kunde nepotism inom den svenska statsförvaltningen förhindras. Tryckfriheten har i denna och i de följande skrifterna fr.a. en kontrollerande funktion. Det är inte så mycket fråga om att bibringa folket upplysning för upplysningens skull, utan den skall kunna användas för att kontrollera ämbetsmän av alla schatteringar.

En värdsam föreställning - debatten kring denna

Långt grundligare utredde Nordencrantz förhållandena kring tryckfriheten i den omfattande framställning han presenterade riksdagen 1760, som åtminstone i titeln angavs vara ett svar på kri-

tiken mot hans debattinlägg 1756. Den samlar upp de spridda trådarna från de tidigare skrifterna och ger en - om än inte särskilt sammanhängande - programförklaring.⁸⁶ Redan i inledningen konstaterar han det främsta hotet mot lag och frihet vara ämbetsmännens olagliga utövande av sina ämbeten. I sin rundmålning av människans väg från skapelsen till det nuvarande tillståndet försvarar han en "artificiell" olikhet, en sådan som har sin grund i bättre uppfostran och som manifesteras i skild rang, värdighet och ägande men också har en baksida, livstidsämbeten. Det gäller dock att modifiera denna olikhet i relation till ett lands befolkning.⁸⁷ Därför bör den i Sverige så mycket som möjligt hållas nere. På likartat sätt är han visserligen försvarare av "frihet" men poängterar att en sådan inte får drivas till det extrema. I sin negativa bild av människan ger han henne ändå möjligheten att förbättra sig själv och sin situation, friheten att skaffa andligt ljus blir därigenom viktig. Han visar på ett samhälle där denna upplysningsmakt helt lämnats åt de styrande; det leder endast till att överheten genom sina oinskränkta möjligheter tyranniserar samhället och för det till förfall. Ett folk som är okunnigt kan ändå inte styras, och av den anledningen är det bättre för en regent att ha en upplyst nation.⁸⁸ Härifrån går han in på Ärlig svensk och försvarar skriftens ambition att visa grundlagarna för folket. Att vara oupplyst är sist och slutligen ett hinder för det allmänna framåtskridandet, vilket visas av den dittillsvarande utbildningen. Denna förlorar en stor del av sitt värde genom att det stoff som lärs ut är avhängigt av maktutövarnas beredvillighet och därigenom kan aldrig "de förnämsta driffiädrarna" till folkets olycka läras ut, eftersom dessa är beroende av konjunkturerna. Då han i § 30 går in på varför Sverige är i avsaknad av det nödvändiga ljuset till upplysning och hur detta förhållande skall kunna ändras betonar han åter det helt avgörande inflytandet lagarna har på människan. Han anser det inte föreligga någon brist på "snillen" i Sverige och det spenderas stora summor på uppfostran och undervisning, proportionerligt mer än i något annat europeiskt land. Att resultatet ändå blir så nedslående beror på bristen på ljus, censuren och ämbetsmännens

maktutövning. Censorns roll blir på så sätt helt avgörande för människors "civila frihet", och rimligen blir denne den allra viktigaste ämbetsmannen. Till denna hans ställning bidrar det enligt Nordencrantz också att maktutövningen inte behöver sammanfalla med den officiella politiken utan graden av censorns egen upplysning är avgörande för samhället. För svenskt vidkommande hävdar han dessutom att tryckfriheten successivt inskränkts sedan 1688, och att de många ingreppen ytterligare bidragit till den avsaknad av vetenskapliga framsteg som kännetecknar landet. Han tycks uppfatta de gällande förordningarna som en förhållandevis godtycklig ram för censuren: någon officiellt sanktionerad politik på detta område talar han inte om utan betonar istället de enskilda ämbetsmännens inflytande; den som vill förbjuda en viss typ av upplysning inom sitt kompetensområde äger fullständig frihet till detta. Han påtalar här också den minskade kontrollmöjlighet som riksdagen p.g.a. detta får. Ändå är det uppenbart att han anser att Sveriges politiska situation är förhållandevis stabil. Han gör en jämförelse med England och undrar hur det skulle vara om huvudmannen för tryckeri och censur hela tiden växlade.⁸⁹ I någon mån riktar Nordencrantz sin kritik mot det utländska inflytandet. Då vissa ledande personer fungerar som åsiktsbildare och gör ett godtyckligt urval av vad han kallar utländska bagateller och sedan kritiserar svenskarna för deras dumhet kommer landet aldrig att nå samma nivå som utlandet. Det tycks som om han ändå inte vill sätta likhetstecken mellan ämbetsmän och åsiktsbildare: dessa gruppers intressen behöver inte sammanfalla. Universiteten fungerar däremot som en nödvändig kanal mot yttervärlden.

Det program som Nordencrantz i den följande paragrafen framställer för censurens framtida inrättande skiljer sig inte i någon nämnvärd bemärkelse från Oförgripeliga tankars förslag.⁹⁰ Även här är idealet en censor underställd ständerna. Han vill också se att ständerna ställer medel till förfogande för att låta författare diskutera frågan om monarkiens gränser och eventuella utvidgande och även frågor som folkbristen, fattigdomens orsaker o.s.v. Också här är det huvudsakligen från de handels-

politiska och ekonomiska områdena han hämtar exempel på hur tryckfriheten bäst kan användas.⁹¹ Särskilt uppmärksammar han Tabellverket. Då andra länder lättat på förlåten, har det inneburit att deras snillen så mycket lättare har kunnat göra bruk av uppgifterna till nyttiga arbeten. Han berömmar initiativet att ställa samman ett svenskt Ius publicum och ser det som ett exempel på ömhet om "ljuset", men är samtidigt rädd att ett sådant under de omständigheter som råder inte skall komma hela riket till nytta utan bara en viss grupp; eftersom lagen tolkas så olika måste en författare företräda en viss gruppering.

Framför allt två följskrifter är av intresse: en av lagmannen Nils Lilliecreutz och den av Anders Wilde anonymt utgivna Påminnelser, som också försågs med hans eget imprimatur. Wilde inleder med att benämna Nordencrantz' skrift den besynnerligaste som någonsin givits ut i Sverige och ondgör sig över dess fri-släppande. Avsikten med Wildes arbete är att visa på lagstridigheten hos Nordencrantz' skrifter och att undanröja de tvivel han anser kan uppstå p.g.a. dem. Han säger sig inte vilja diskutera ämbetens ambulatoriska karaktär så länge Nordencrantz inte utmärkt vilka ämbeten han avsett. Förutom smärre partier som tar upp Nordencrantz' förslag om allmänna val till vissa betydelsefulla poster handlar huvudparten om censuren. Wilde vill inte erkänna någon nedgång i den lärda aktiviteten. Han hävdar tvärtom att det de närmast föregående decennierna givits ut mer än tidigare på hundra år.⁹² I vissa vetenskaper överträffar Sverige andra nationer, och att det i Sverige utkommer färre arbeten än i andra länder kan enligt Wilde inte förklaras av censuren utan av sådant som det svenska språkets bristande räckvidd och att kostnaderna för uppläggning är så höga. Han återkommer till ämnet i ett annat sammanhang och konstaterar då att detta är orsaker som staten inte kan ha något ansvar för. Tvärt emot vad Nordencrantz hävdar vill Wilde se tryckfriheten fram till 1740-talet som mer inskränkt än därefter. De utvidgningar som skett har också haft effekt vad det gäller antalet titlar. Inte heller vill han gå med på att det fortfarande skulle finnas några inskränkningar beträffande lagar och förordningar; de särskilda samlingar som

givits ut tillfredsställer allmänheten, och han hänvisar till det Botinska arbetet. Det har inte som Nordencrantz hävdat varit förbudet att trycka skriftväxlingar i rättegångar. Allt detta anför han som bevis för att den senaste tjuguårsperioden varit en expansiv tid för den offentliga debatten. Han nämner att tidsskriftsfloran ökat märkbart och att man kunnat debattera de lagförslag som offentliggjorts.⁹³ Han visar också på att det blivit lättare att ta del av utländsk litteratur och tror att Nordencrantz utgått från den äldsta censorsinstruktionen och inte känt till de ändringar som gjorts beträffande möjligheterna att köpa litteratur. Även ifråga om utländsk bokförsäljning hävdar Wilde att de senaste decennierna inneburit en remarkabel uppgång. Det exempel han väljer, auktionskatalogerna, är ju emellertid i högsta grad diskutabelt.

I sitt konkreta bemötande av de anmärkningar Nordencrantz riktat mot utövandet av censuren går han igenom samma fall som denne anfört och tar parti för kk och mot Oelreich; den senare har alltför fritt tolkat instruktionerna. Resultatet av denna undersökning finner han vara att de gällande inskränkningarna inte emanerar från ämbetsmän utan från ständerna och att dessa i de flesta fall varit initiativtagare. Författningarna finner han fullständigt tydliga, de är i själva verket de enda källorna till ljusets framgångar.⁹⁴ Han ser i censorsämbetet en möjlighet att bidra till vetenskapens förkovran. I sin genomgång av Nordencrantz' förslag finner Wilde att de befogenheter denne vill ge censorn skänker honom en enastående maktposition; dessutom finns det stor risk för kollisioner mellan censorn och JK. Wilde söker leda i bevis att Nordencrantz anser det krävas mindre försiktighet vid den politiska censuren än vid den teologiska, eftersom denne beträffande den senare förordat att den skulle behållas intakt och på så sätt skapas enligt Wilde ett system där allt fler skulle vara sysselsatta med censur. Han anser det över huvud inte stämma överens med rådande förhållanden att man lättare än tidigare kan ställa en person till ansvar. - Det framkommer med all tydlighet att även Wilde är missnöjd med det rådande systemet, men detta främst p.g.a. den konstruktion som möjliggör för den

enskilde censorn att helt driva sin egen, personliga censurpolitik. Likafullt anser han att även den rådande censuren kan kallas ständernas, detta åtminstone så länge de äger möjlighet att stifta de lagar efter vilka censuren bedrivs. Wilde målar upp det samhälle Nordencrantz enligt honom åstundar; i detta är censorn oinskränkt härskare; ingen vågar protestera mot hans beslut och ständerna är alltför enfaldiga och illa informerade för att kunna ha något att säga till om.

Ytterligare en kritiker inställde sig, lagmannen Nils Lilliecreutz. I sin skrift uppehåller han sig inte så mycket vid censuren som vid domstolsväsendet. Han hävdar dock att man inte skall skriva mot grundlagar, ty ur en ilsken penna kan aldrig något gott komma.⁹⁵ I och med att något kommer i tryck blir det farligt, eftersom allmänheten då betraktar det som bibelord. Även om den aktuella författaren handlat i välmening och i akt och mening att upplysa har skriften aldrig något gott med sig. Allmänheten kan av sådant taga sig före att sätta sig upp mot överheten. Av den anledningen anser Lilliecreutz den mest rigorösa censur vara av nöden. - Lilliecreutz framstår som det rådande systemets mest okritiske anhängare; han ifrågasätter inte någon författning rörande censuren. Några problem behöver aldrig vidlåda censuren därför att en "rättskaffens" skribent inte behöver frukta den. Den som däremot är ute för att söndra och kritisera får stor nytta av en ökad tryckfrihet. - Nordencrantz försvarar sig mot främst Wildes skrift i Försvar. Lilliecreutz finner han inte ha skrivit mycket annat än invektiv och avstår helt från att bemöta honom. Wildes påtalande av de stora framstegen avfärdar han med att det kunde ha gjorts än fler om bara tryckfriheten varit i bruk; då skulle tvisterna om grundlagar och om riksdagsmäns och allmänhetens rätt att upplysa varandra inte ha varit som de nu är.⁹⁶ Skriften följer Wilde sida för sida och är till stor del en upprepning av de välkända argumenten. Han ger Wilde rätt i att friheten ökat sedan 1720, men, säger han, det finns inget hinder för att den kan öka ytterligare, eftersom den ännu inte nått sin kulmen.⁹⁷ Nordencrantz visar också att han hyser mycket speciella planer med sin önskan om ökad öppenhet och insyn i statens styrande. Sådant är nyttigt inte bara för att det

ger ökade kunskaper utan också för att borgare och manufakturister på så sätt kan hitta nya krafter. Han har t.o.m. positiva omdömen att ge om katolikerna. Visserligen är de benägna att förbjuda böcker men de genomför ofta sina ingrepp så, att de bara tar bort ett par anstötliga sidor och inte innehåller hela verk.

Ännu en skrift med Wildes imprimatur, Oförgripelige gentankar, var en replik på Nordencrantz. Den riktar främst in sig på hans person och ifrågasätter hans rätt att alltid agera som landets främste upplysare. Som huvudorsak till att det behövs inskränkningar och förbud ser den anonyme författaren mänsklighetens förfall och det därmed ökade självsvåldet. Han anser att själva frihetsbegreppet är farligt. Om det brukas som Norden-
crantz gjort tänker människan bara på vad hon vill göra, inte på vad hon bör göra.⁹⁸ - Som ännu ett tillskott i denna skriftflora kan möjligen räknas en översättning av den populära Rabener, Bewis, at frihet i tal och skrifter är billig, berömlig och nyttig för det allmänna, som bär tryckåret 1762. Den svenska upplagan har uppenbarligen modifierats på några punkter. Dess grundläggande tes, att människans naturliga och lovvärda böjelse att kritisera bör riktas mot regeringen och dess göromål och särskilt mot domare, passar väl in på den pågående debatten.⁹⁹ Det är troligt att Nordencrantz hade något att göra med denna och den följande ironiska skriften, "Bewis, at frihet i tal och skrifter är obillig". Ett citat från denna är tillräckligt: "ho wet icke, at et stærkt ljusets sken gjordt mången blind, men mørkret deremot gjordt swaga ögon seende".¹⁰⁰

Nordencrantz blev vid riksdagen 1760-62 föremål för ständernas intresse på ett tidigt stadium. Denna gång gick han inte tillväga som vid föregående riksdag, då han underställde k k sitt manuskript; nu lät han istället trycka En vördsam föreställning. Vid ett hemligt rådsmöte förhöordes samtliga Stockholmstryckare, varvid Grefing erkände att han tryckt den.¹⁰¹ Vad som omgående gjorde ärendet problematiskt var att Nordencrantz valt att publicera sin nya bok som riksdagsmemorial med Oelreichs imprimatur. Den utförliga debatten kring skriften bestod av två steg, först

huruvida skriften skulle tillåtas att läggas fram för ständerna, och, då detta godkänds och den tagits upp till behandling, huruvida den var förgriplig och vilka påföljderna borde bli. Det går i den förra av dessa debatter att märka klara partiskillnader, särskilt i prästeståndet där det speciellt var Celsius och Serenius som försvarade Nordencrantz' rättighet även om dessa i milda ordalag kritiserade innehållet. Troilius var den som hårdast angrep förfarandet med memorial.¹⁰² Debatten kompliceras av att man inte främst tog ställning för eller emot Nordencrantz, utan mer för eller emot rådet, som via JK beslutat innehålla boken.¹⁰³

Då beslutet om inlämnande till ständerna väl fattats kunde inte diskussionen i SU ge något ytterligare i sakfrågan.¹⁰⁴ Man diskuterade här om det var befogat att ett verk skulle genomgå censur då det var ställt till ständerna, men någon överensstämmelse om hur man borde handla i liknande fall nåddes av förklarliga skäl aldrig. Hos ständerna blev däremot innehållet huvudsaken, samtidigt som motskrifterna kortfattat berördes. Nordencrantz lämnade till sitt stånd in det ena memorialet efter det andra med protester mot dessa, liksom Oelreich gjorde i kk.¹⁰⁵ Kraftiga angrepp riktades mot skriften i flera stånd. Hos prästerna beslutade man redan en vecka efter mottagandet att tillsätta några att se över den; det blev flera av de mest framträdande i den föregående debatten: Halenius, Benzelstjerna, Schröder och Celsius. Det fanns givetvis även de som slogs för Nordencrantz, mössan Hans Henrik Boije yrkade t.ex. på en ny upplaga. Innehållet i skriften sköts emellertid också under denna debatt i viss mån åt sidan. Då lantmarskalken von Fersen gick emot ett förslag om förbud mot vidare tryckning med motivering att detta var otillåtet för ståndet bör det ses som en försiktighetsåtgärd. Under det att tryckfrihetsdebatten pågick i Stora särskilda deputationen ville han inte binda sig för en sådan åtgärd. Det är också mot den bakgrunden det allt oftare framförda kravet på en deputation ter sig naturligt. I prästeståndet förekom vissa dispyter över innehållet; bl.a. angrep Lars Benzelstjerna Nordencrantz' förnekande av de medfödda

idéerna och fann åsikterna om statsskicket förnuftsvidriga, under det att Celsius hävdade att partierna om tryckfriheten och ämbetsmännen starkt stred mot enväldets principer och därför var lovvärda. Ingen ville emellertid fatta något beslut om skriften.¹⁰⁶ Huvudfrågan blev vilken deputation som skulle ha hand om skriften och i viss mån hur deputationen skulle förhålla sig beträffande författarens och censorns ansvar. Hos prästerna blev beslutet att ansvarighetsfrågan inte skulle avgöras och detta med de förhållandevis knappa siffrorna 28-20, trots att frågan inte varit före under debatten. Det tycks inte finnas någon politisk kongruens i yrkandet på förvisning till SSD eller till en särskild deputation. Carl Estenberg sökte hos adeln framhäva memorialets - som han genomgående kallar det - utomordentliga nytta för SSD som material för tryckfriheten.¹⁰⁷ Hos adeln var ansvarsfrågan en mer betydelsefull punkt än hos prästerna, och här blev det mycket jämnt om huruvida den skulle till SSD eller till en ny deputation. Hatten Fredrik Sparre skriver i sin dagbok i samband med att frågan om förvisning skall avgöras: "I större serskilda deputationen lär nu denna sak i vidrigt fall bli liggande i många månader och djerfhet som Nordencrantz' och uppförande som Oelreichs bli för alltid utan åtal". Partibrodern Kristofer Johan Rappe skriver samtidigt till sin hustru att försöken att parera Nordencrantz' "coup" med tillsättandet av en kommission på alla sätt sökte hindras av dennes vänner.¹⁰⁸ Det förefaller således som om SSD av Norden-

crantz' anhängare sågs som den mest önskade instansen. Resultatet blev ändå att en särskild deputation tillsattes för att granska skriften.¹⁰⁹ Denna arbetade flitigt i ett par månader men utan att något resultat förelades ständerna.¹¹⁰

Arbetet gick till så, att hela boken höglästes, vilket var ett nog så tidskrävande arbete. Redan från början var frågan huruvida deputationen var satt att granska bokens huvudprinciper eller dess enskildheter. Ett förslag om att gå in på författarens moraliska principer förkastades, och man beslutade att istället endast hålla sig till sådant som berörde regeringssättet. Ett projekt utarbetades av kyrkoherden Laihiander, i vilket det i den-

na anda sades inte vara deputationen värdigt att ta upp filosofiska, teologiska och politiska spörsmål, som hörde hemma vid akademierna. Då detta projekt antagits ansåg man det vara möjligt att yttra sig om huruvida boken borde förbjudas. Detta gick deputationen in på, liksom den yrkade ansvar för Norden-crantz, då han förgätit sina plikter som ledamot av adeln och som svensk, och för Oelreich, som helt åsidosatt sina instruktioner. Detta innebar att deputationen betydligt utsträckte sin instruktion. Skälet till att saken inte fördes vidare tycks åtminstone enligt deputationens protokoll ha varit att ingen p.g.a. tidsbrist åtog sig att författa själva betänkandet.

Riksdagsbehandlingen av Nordencrantz' arbete kan tyckas inte medföra särskilt mycket nytt till karakteristiken av censurpolitiken; Oelreich stod på ett tidigt stadium i praktiken utanför diskussionen, eftersom han kunde återopa sig på arbetets karaktär av riksdagsmemorial. Genomgången av riksdagsdebatten visar, åtminstone för adelns vidkommande, att frågan kan uppfattas som partiskiljande. Hos prästerna är denna tendens alls inte lika tydlig. Lars Benzelstjerna är den ende utrerade hatten som talar till Nordencrantz' förmån, men här kan partihänsyn ha trängts tillbaka för överväganden beträffande ståndets integritet gentemot rådet. Det synes som om Halenius och i någon mån Celsius har avvikit från partilinjén; för den senare går denna dock inte att med säkerhet fastställa. Just detta - att vissa aspekter av frågan kan ha varit mer intressanta för ett stånd än för ett annat - gör att den i mindre utsträckning än Malmström förmodat kan ses som partiskiljande. Det mest väsentliga med skriften var att den lades fram samtidigt som tryckfriheten debatterades. Alla uttalanden kring den talar samma språk: den var en spektakulär händelse.¹¹¹ Det är därför troligt att den påverkat tryckfrihetsdiskussionen på ett avgörande sätt. Eftersom SSD:s förslag blivit känt då den särskilda deputationen trädde i verksamhet måste det dessutom ha inneburit svårigheter för denna att komma till beslut.

Under de följande åren fram till TF var Nordencrantz i stort sysselsatt med sina ekonomiska diskussionsinlägg, men i den svit skrifter som under namnet Bekymmerslösa stunders tankar gavs ut

under 1760-talets sista år och sysslade med en mängd disparata ämnen med tonvikten lagd på ekonomiska frågor samt i den omfattande Tankar om hemligheter tar han i flera sammanhang upp idéer som är välkända sedan tidigare och som i vissa fall bevisligen utformats före TF.¹¹² Mycket har givetvis direkt samband med den situation som uppstått efter TF och de ingrepp i denna Norden- crantz befarade. I den andra delen av Tankar om hemligheter trycker han av dokument om censurens handhavande under hattarna, hela tiden med intresset riktat mot skrifter som rör statens verksamhet. Det är till en del lidna oförrätter som upptar ett stort utrymme. Han tycks ännu anse att censur inte enbart är av ondo. Åtminstone konstaterar han att ansvarsfrågan för en skrift inte är av intresse, eftersom censorn skall upplysa den sökande om denna.¹¹³ Hela arbetet, med dess detaljerade kritik av censorns ämbetsutövning, tycks inte ha någon annan funktion än att tjäna som bakgrundsmaterial för kritik av hemlighetsivern, något som Nordencrantz ansåg ännu i högsta grad existerade och som han nu mer än tidigare såg som frigjord från den egentliga censuren. Skriften ger på flera sätt intryck av att ha tillkommit relativt hastigt, och vid några tillfällen har helt enkelt partier som skrivits före 1766 ryckts in.¹¹⁴ Nordencrantz efterlyser ofta i sitt författarskap officiellt sanktionerade historieskrivningar, som kunde tjäna som mall vid alla diskussioner och ur vilka o- sviklig kunskap kunde hämtas. Då han diskuterar den Botinska utgåvan är han i någon mån medveten om svårigheterna, men då han i Tankar om hemligheter önskar likartade framställningar om finans- väsendet och om riksdagen tar han inte ställning till vem som skall få uppdraget eller vilken myndighet som skall sanktionera innehållet.¹¹⁵

Då Nordencrantz på 1720-talet först framträdde med kravet på ökad tryckfrihet ingick det som en naturlig och inte särskilt fram- trädande del av hans merkantilistiska grundsyn. Det är också sym- tomatiskt att de aspekter av tryckfriheten och toleransen som berör handeln har kommit med i Arcana oeconomiae. I detta avseende är han inte heller originell för sin tid. Det är välkänt hur tole-

ranstanken knöts samman med kommersiella intressen, och i den nära nog samtida Hollands stats och commerciespegel av Isaac Sahlmoon poängteras starkt det enligt författaren klara sambandet mellan Hollands blomstrande handel och religionsfriheten.¹¹⁶ 1740-talet är till stora delar utforskat vad det gäller Norden- crantz' politiska ställningstaganden och han träder ånyo fram först 1756 och då med en i vissa avseenden betydligt förändrad syn. Han hade övergivit stora delar av sina merkantilistiska ideal, men detta behöver inte betyda att han vid denna tid bytt parti, i ekonomiska frågor stod hattar mot hattar.¹¹⁷ Samtidigt som han nu ifrågasatte möjligheterna för Sverige att driva en framgångsrik industri framstod själva manufakturpolitiken för honom som en väg till ämbetsmannavälde. I dessa åsikter följdes han av Carl Fredrik Scheffer, vars fysiokratiska sympatier nu kan börja skönjas. Nordencrantz blev emellertid ensam då det gällde tryckfriheten. Man bör se tryckfriheten som en del av det större författningsprojekt som var det övergripande temat i En vördsam föreställning. Enligt detta skulle de krafter som gick emot det allmänna bästa, d.v.s. främst ämbetsmännen, stå tillbaka för "de närande". Det var tankar som i mycket hade sitt ursprung i den senare upplysningen, särskilt hos Helvétius. - Den allmänna åsikten i den historiska forskningen har varit att Nordencrantz var den vägledande inom mössornas radikala falang. Det är emellertid ännu inte undersökt vilken direkt betydelse för den förda politiken hans författarskap vid denna tid hade.

Övrig debatt fram till tryckfrihetsförordningen

Det går att urskilja flera inlägg som inte direkt inordnar sig i den Nordencrantzka debatten men har denna som förutsättning. Den enda publikation som mer regelbundet tog upp tryckfriheten var En fri svensk, där den är ett om inte genomgående, så dock ofta återkommande tema.¹¹⁸ Redan i tredje numret, med utgivningsdatum i mars 1761, konstateras att tryckfriheten blivit ett av de allra viktigaste målen vid riksdagen, något som bebdar en ny tid i Sverige. Detta sägs samtidigt som det betonas att tryckfrihet aldrig får innebära ett förklenande av den lagliga överheten eller

bereda väg för angrepp på religionen. Artikeln är ett anfall mot censorsinstitutionen; så länge denna existerar kan det aldrig sägas råda någon frihet i debatten. Oavsett hur kompetent en censor är, kan han aldrig undvika att undertrycka sådant som är honom personligen eller staten misshagligt. Det är inte något bevis på verklig frihet att den "lätta" litteraturen är fri i Frankrike, Italien och Spanien (!), det är först då de allra viktigaste ämnena satts under lupp som frihetsbegreppet får en reell innebörd. - I detta resonemang finns givetvis den gängse inskränkningen; uppsyn över litteraturen skall inte helt saknas. Det är enligt författaren också meningslöst att ens tänka sig en sådan frihet, eftersom politikerna, om de så önskar, alltid har möjlighet att styra pressen genom nya pålagor. Det är ovanligt klarsynt då författaren i en framtid ser i och för sig goda lagar ha en förödande verkan för den enskilde, nämligen genom att tillåta pamfletter istörre utsträckning än nu. Detta balanserade inlägg följs upp genom att det bl.a. visas att dessa åsikter överensstämmer med stora mäns tänkesätt.¹¹⁹ Några nummer senare citeras också en engelsk pamflett, som riktade sig mot försöken att införa begränsningar i den engelska tryckfriheten. I nr 15 tas problemet upp ur en ny aspekt; där klagas över att ingenting görs för att uppmuntra förmågor i Sverige. Det sker med grov ironi: de svenska förmågorna lönas alltid efter förtjänst, och de statliga befattningarna har kompetenta innehavare, ingen uppmuntran felas de svenska begåvningarna eftersom deras efterapare omhuldas. - Den engelska tryckfriheten plockas fram i ytterligare ett nummer, där den vid tryckfrihetens genomförande alltid aktuella frågan om den borde tåla några smärre olägenheter för att bli fullständig ventileras. Författaren tar inte direkt parti men gör det indirekt genom en historisk redogörelse för hur den engelska tryckfriheten nått sin ställning. Han använder sig av den engelska förhistorien som avskräckande exempel, som då talfriheten debatteras i nr 29 (utan datum), där det sägs att alla som älskar frihet är skyldiga att uppmuntra den. Ett direkt inlägg i den pågående svenska debatten sker då han refererar Anders Wildes arbete och särskilt då åsikten att den

engelska tryckfriheten ofta bringat människor i olycka. Detta tar han som intäkt för att det alltid är svårt att avgöra vad en passkall i själva verket har för innebörd.

Möjligen att hänföra till denna riksdag är Anders Odels manuskript Oförgräpelige tankar om det svenska folket.¹²⁰ Detta svenska folk har en laglig frihet grundad i tal, pennor och tryck. Det går inte att på samma sätt som i Venedig och Ryssland (det senare struket) hålla folket i okunnighet. Den trogne hatten Odel förkastar förslaget om en censor tillsatt och beroende av ständerna. Om denne hade att bara läsa igenom skrifter vore han meningslös, och om han hade någon som helst rätt att tillfoga egna kommentarer vore ingenting annorlunda. Frågan enligt Odel blir om man skall kunna tillåta en frihet av engelskt snitt; det är då risk för att ständerna och religionen angrips. För honom blir slutsatsen därför, att tryckfriheten redan är tillräcklig.

- I ett än mer svårdaterat manuskript tar han upp flera problem aktuella under 1760-talet, främst partisjuka och prästerskapets löner, och diskuterar dem ingående.¹²¹ Detta utkast visar tydligt hur kluven han är i sin inställning till censuren. I ett parti går han in på att författare aldrig kan skildra en viss grupp, t.ex. präster; då heter det alltid att den kritiseras. Inte heller är det möjligt att ägna sig åt en abstrakt framställning av laster, då blir alltid kritiken att man söker komma åt en viss person eller ett visst parti. Trots detta, eller möjligen som en konsekvens av det, ser han hur alltför många odugliga böcker släpps fram och hur gud- och laglösa skrifter hela tiden kommer in från utlandet. Samtidigt berömmar han ständerna för att dessa lättat på tvånget i takt med att folket vuxit till i förstånd. I den tid som är har man därför ingen som helst anledning att klaga över bristande skrivfrihet, och censorn har inte på något sätt överskridit sina befogenheter. Odel säger att om man ändå anser att friheten inte är tillräcklig så skall man inte skylla på censuren, utan det beror på fruktan för att tryckfriheten i alltför hög grad kan blottlägga såväl ont som gott. Hans hopp står till folket, svenskarna borde "besinna vad deras frid tillhörde".

- Odel varierar sällan tongångarna i mer officiella sammanhang.

Ett gott exempel på hur hithörande problem då behandlas är ett tal hållet i en frimurarloge där han jämför ofriheten och omöjligheten att i ett envælde tala om "stora saker och syftemål" med den förändrade innebörd som begreppen dygd och odygd får i ett fritt samhälle, där också den kloka menigheten tröttnar på en alltför "bullrande" frihet, d.v.s. en sådan som yttrar sig i oenighet.¹²²

I samband med riksdagen 1765-66 var de tryckta kommentarerna färre än under den föregående. En av de mycket få skrifterna är den endast fyrasidiga Tankar om människans politiska olikhet, som tillskrivs Gustaf Cederström.¹²³ Kärnpunkten i denna är att ämbetsmän inte skall skyddas från tadel, utan att också de bör diskuteras i skrift. Om den lagstiftande och den lagskipande makten blandas leder detta till att skrivfriheten kommer i fara; ingen vågar då uttrycka sina tankar. I vad som har betecknats som Sveriges första barntidning, Samuel Hasselbergs Veckoblad till barns nytta och nöje, tas tryckfriheten upp på ett sätt som tyder på att barn inte var den grupp författaren i första hand vände sig till; speciellt intresse får tidskriften om det uppgivna tryckåret, 1766, är korrekt.¹²⁴ Ett återkommande tema i den är att man inte bör yttra sig i statssaker, särskilt som tryckfriheten vunnit nästan lika stort insteg som talfriheten. Detta är ord som alltid läggs i en prästmans mun, något som bör ställas samman med den kritik som på andra ställen i skriften framförs mot bl.a. pastoratshandeln.¹²⁵

J. F. Kryger var under 1760-talet på väg bort från merkantilismen och omfattade i den under decenniet utkomna Tankar vid lediga stunder en del fysiokratiska idéer. Han personifierar kanske mer än någon annan samtida problemet för de utpräglade merkantilisterna då resultatet av manufakturpolitiken började bli skönjbart. Hans intresse för frihet i vid bemärkelse har samma bas som Nordencrantz' under 1730-talet: för näringarnas uppodlande är det nödvändigt med frihet såväl för tankar som för nyetableringar. Tryckfriheten berör han främst i den andra och tredje samlingen, utgivna 1766. Kryptiskt ger han vid handen att det är en form av inskränkt tryckfrihet som förespråkas, i

det han säger att det för en enskild inte är möjligt men heller inte nödvändigt att känna till alla sanningar, vissa bör lämpas efter en persons ålder, skicklighet, kön och stånd.¹²⁶ Det viktiga är däremot att var och en verkligen får den kunskap han eller hon är berättigad till. De områden där han anser upplysning särskilt nödvändig är teologiska och politiska författningar, regerings- och borgerliga lagar samt hushållsfrågor. I fråga om dessa skall således alla ha fri tillgång till alla upplysningar. Argumenten för tryckfrihet överensstämmer i övrigt till stor del med Nordencrantz'. Enligt den naturliga lagen skall människan få handla i överensstämmelse med sin natur. Detta innebär enligt Kryger också att alla måste vara medvetna om frihetens gränser: i förhållandet frihet-ansvar måste en perfekt balans råda. I fråga om teologisk tryckfrihet gäller särskilt att grundläggande religiösa satser blir så kända att de därigenom lättare förebygger fritänkeri. Han ifrågasätter däremot inte att en stat kan besluta om att endast en religion skall få finnas. Även i sådana fall fordras dock noggrann upplysning. Vad gäller alltför stor frihet att skriva om religionen anför han England som exempel, ett land fullt av fritänkare just därför att en alltför fri debatt fått råda. Det skall heller inte bli var och en tillåtet att tolka grundlagarna, men eftersom dessa skall vara kända bör alla ha tillgång till förklaringar över dem. Kunskap om riksdagens göromål vill inte Kryger som Nordencrantz se som något för i första hand de riksdagsmän som gör sin första riksdag, utan det är lika mycket valmanskårens sak. Med Frankrike som exempel visar han hur också ett envälde i förhållandevis stor utsträckning kan låta medborgarna delta i lagstiftningsarbetet genom att i skrift diskutera det, en väg han anser mest tilltalande för staten, då den därigenom inte behöver ta del av alltför många projektmakares suppliker.

Kryger visar att denna uppsats är menad som ett inlägg i den pågående svenska debatten genom att hänvisa till de två "partier" som vill gå för långt genom att avskaffa censuren och lägga allt ansvar på tryckaren och författaren, det ena partiet p.g.a. övertygelsen om nyttan med detta, det andra för egna syften. Allt

skulle då vara avhängigt av om landet var tillräckligt upplyst. Konsekvensen kunde bara bli en, nämligen ett totalt förbud och då skulle vi inte få läsa något alls. Kryger menar att det trots allt skett en uppmjukning av censurbestämmelserna, något som han förefaller inte vilja hänföra till effekten av lagändringar eller speciella förordningar. Vad han således främst önskar är preciseringar av de gällande stadgandena. Det är en moderat ståndpunkt som företräds och uppsatsen kan ge intryck av att vara ett beställningsverk från den sida som Reuterholm i utskottsarbetet företrädde.

I den utländska litteraturen förekom före Gustaf III:s reformer endast sporadiska hänvisningar till den svenska censurpolitiken. En av de få som tog upp den var A. L. Schlözer; hans många svenska kontakter gör honom också speciellt intressant. I inledningen till Schwedische Biographie från 1760 kallar han den svenska censuren "die gelehrte Inquisition" och menar att den behandlar både historiska och dogmatiska sanningar med största stränghet.¹²⁷ Då han i Neueste Geschichte der Gelehrsamkeit vid några tillfällen kommer in på den litterära situationen i allmänhet i Sverige sker det i betydligt mer hovsamma ordalag. I förordet till första delen konstateras att antalet lärda i landet hastigt ökat. Censuren berör han indirekt vid två tillfällen. Ena gången tar han upp Hjortbergs katekes och visar att denna, till skillnad från de flesta andra katekeser, kan ha ett stort inflytande på landets lärda liv.¹²⁸ Vid ett annat tillfälle är det Forsskål han tar i försvar mot kritiken.¹²⁹ Det är också i detta sammanhang han tar upp Crusius' angrepp på Sverige. Det enda hindret han ser för svenskarna att visa att de står på samma intellektuella nivå som tyskar och engelsmän är just att de saknar rättigheten att uttrycka sig fritt i skrift.

Tryckfrihetsfrågan på riksdagen 1760/62

Anledningen till att censuren och tryckfriheten behandlades vid denna riksdag går inte att fullständigt klarlägga.¹³⁰ Det finns dock ett yttre samband med Nordencrantz' En wördsam föreställning, eftersom det var vid diskussionen kring denna Pechlin

väckte förslaget om tillsättandet av en särskild stor deputation, som bl.a. skulle handha tryckfrihetsfrågan. Då denna på ett tidigt stadium av sin verksamhet berörde tryckning av de rådsprotokoll som behandlade ansvaret för kriget, väcktes frågan om inte deputationens egna protokoll borde tryckas, eftersom de rörde så viktiga saker.¹³¹ Redan denna första markering i tryckfrihetsfrågan delade deputationen. Renhorn ansåg att saken borde vila, och Thure Gustaf Rudbeck ansåg det nödvändigt att man genast nådde ett avgörande: här rådde klara partiskillnader, så gällde det också riksrådets ansvarighet. En tredje ståndpunkt var att det skulle åvila ständerna att besluta om sådan tryckning i alla förekommande fall. Det avgörande tycks ändå ha varit lämpligheten av att lämna ut en osminkad redogörelse för diskussionerna och hur omfattande en justering kunde vara utan att äventyra grundprincipen. Biskop Gadolin sökte sammanfatta debatten, i det han sade sig finna att förespråkarna hade den dubbla avsikten att både vilja skydda sig själva från misstankar om våld och bereda efterkommande information. Själv ansåg han det knappast tillbörligt att man började på detta sätt, eftersom tryckfriheten ännu inte var beslutad. Redan detta omnämnande är remarkabelt, och hela debatten har sitt givna intresse som en förelöpare i det lilla formatet till tryckfrihetsfrågan, särskilt som den rörde en av hörnpelarna hos Nordencrantz, statens "arcana".¹³²

Några dagar senare fortsatte man och J. L. Hammarhielm - en av riksdagens mest särpräglade gestalter - yrkade på att frågan skulle skjutas upp till dess tryckfriheten i sin helhet var före; han ansåg det stridande mot deputationens syftemål om den behandlades separat. Renhorn visade i en utförlig plädering på riskerna.¹³³ Han hävdade att tryckning kunde styra diskussionen på så sätt att den i negativ bemärkelse blev beroende av allmänhetens önsknings; risken vore dessutom att pressen, både i Sverige och i utlandet, skulle nagelfara ständernas arbete. Han ansåg att den i så fall skulle bli en slags censor över riksdagens arbete. F. U. Reenstierna bekräftade i någon mån det berättigade i Renhorns varningar genom att befara att hans egen

tystnad skulle framstå som misstänkt i ett tryckt protokoll. Enda sättet var enligt honom att bortse från de ovidkommande yttranden som alltid kom fram under en diskussion och endast trycka betänkanden. Denna överläggning slutade i trötthetens tecken med att man beslutade om handlingarnas tryckande, ett beslut som dock aldrig verkställdes.¹³⁴ Parallellt med detta dryftades frågan om rådsprotokollen beträffande ansvarigheten. Då det här rörde ett specifikt fall var det inte lika svårt att nå enighet. Christer Horns yttrande att tryckningen borde ske för att man inte skulle anklagas för att ha "sumlat" med dem som förbrutit sig är be-
lysande för den större enigheten kring detta.

Då tryckfrihetsfrågan efter några månaders uppehåll i deputationens arbete togs upp till behandling inleddes det med att Oelreich redogjorde för den historiska bakgrunden.¹³⁵ Detta gjorde han enligt vad protokollet berättar på ett mycket vederhäftigt sätt. Genom att särskilt peka på inskränkningarna kring 1750 och säga att censurs arbetsbörda därigenom ökat åtskilligt ville han uppenbarligen framhålla att k k urholkat de ursprungliga, goda intentionerna med censuren. Då hans kompetensområde blivit så oklart var det inte längre möjligt att få censuren att fungera lika tillförlitligt som tidigare. Han gjorde också en markering av vad han ansåg sin ämbetsskyldighet vara, nämligen att tillåta allt sådant som inte stred mot grundlagarna, goda seder och 1748 års förordning. Beträffande grundlagarna gjorde han det tillägget att sådant som var mindre viktigt, som rådets antal eller tidpunkt för riksdagen, visserligen inte var att anse som förbjudet men ändå skulle omhänderhas försiktigt. Oelreichs utlåtande präglas således av moderation och kan inte ha undgått att göra intryck på deputationen. Följden av det blev ett yrkande på tillsättandet av ett särskilt utskott för att utreda tryckfriheten. I det följande uppstod ändå debatt om hur begreppet tryckfrihet skulle uppfattas. Som Gunnar Kjellin mycket riktigt anmärker var det inte en fråga som bestämdes av partisympatier.¹³⁶ Han gör en uppdelning i "politiker" och "intellektuella", som emellertid inte heller den ger den fullständiga sanningen. Det är att märka att somliga, bland dem Pechlin, som i det tidigare

förordat tryckning av protokollen, nu ställde sig avoga till en alltför långt gången frihet. Det var också den tidigare inriktningen av debatten som nu styrde in den på att gälla nästan enbart skrifter i politiska frågor och utgivandet av riksdagshandlingar. Inte heller företrädarna för den "intellektuella" sidan, bland dem särskilt Schönberg, gjorde något som helst väsen av närvaron av teologisk censur.

Det tryckfrihetsutskott som på Oelreichs initiativ kom till stånd och om vars verksamhet ingenting är känt hade en stark övervikt av "intellektuella", och även Oelreich ingick som adjungerad. Det betänkande som blev resultatet tros till största delen ha haft den förhållandevis moderate Schönberg till upphovsman.¹³⁷ Vad som tycks vara säkert är att man i utskottet inte berörde problematiken kring teologisk censur. Det måste emellertid förbli osagt om detta berodde på debattens ursprungliga inriktning eller på de huvudagerandes, Schönbergs och Oelreichs, ovilja att syssla med detta. Den förre försvarade sig nämligen inför prästeståndets ledamöter av SSD med att detta var en fråga som måste behandlas av deputationen i dess helhet och inte kunde avgöras av utskottet. Vid de överläggningar som skedde i SSD sedan det moderata betänkandet lämnats fram var principalatsfrågan återigen en av de mest väsentliga. Renhorn hävdade som tidigare att riksdagsmän inte fick ställas till ansvar. Av den diskussion som fördes får man intrycket av att det betänkande som presenterades hade karaktär av ofullständig skiss och att inte ens upphovsmännen ansåg att det kunde antas i det skick det då befann sig. Den enda diskussion som fördes om den teologiska censuren skedde präster emellan och bjöd på det fränaste angreppet mot denna som förekommit; ingen av de övriga ledamöterna i SSD blandade sig dock i debatten.¹³⁸ Betänkandet nådde inte heller längre. Efter beslut om genomgång av de enskilda punkterna försvann det för att inte vidare tas upp under riksdagen.

Betänkandet tog sin utgångspunkt i de dittillsvarande principerna för censur: ingenting mot religion, statens säkerhet och goda seder skulle få tryckas.¹³⁹ Man anslöt sig också

till Oelreichs åsikt att alla inskränkningar som gjorts efter 1748 var onödiga och borde upphävas. Snarast är detta ett inskräpande av de ursprungliga förordningarna, och ingenting finns i förslaget som tyder på att man ville ändra grundförutsättningarna för censuren. Vad det gäller en närmare specifikation så fick de goda sederna en så vag definition som passar ämnet, dock stadgades att satir skulle vara tillåten då någon ville förfölja laster och odygder. Det är två andra typer av skrifter förslaget främst gick in på, rättegångs- och riksdagshandlingar. Även om i det förra fallet vissa partier borde uteslutas i svåra brottmål såg man det inte som nödvändigt att trycka samtliga handlingar i ett mål om bara båda parter trycktes då skriftväxling skett. Likaså ville man ändra 1735 års förordning genom att tillåta tryckning av omröstningsprotokoll med alla namn utsatta, med undantag för voteringar i rådet. Det poängterades att ingen skillnad annars skulle finnas mellan högre och lägre domstolar. Ifråga om riksdagshandlingarna förespråkades fullständig frihet. Visserligen framhölls här att censorn skulle få en överhöghet gentemot riksdagsmännen, men man trodde att han aldrig skulle våga handla godtyckligt. Aktstycket vittnar om en starkt anknytning till Nordencrantzka tankegångar och teman.¹⁴⁰

Tryckfriheten på riksdagen 1765/66

Även vid denna riksdag föregicks diskussionen om tryckfriheten av en debatt om riksdagshandlingars offentlighet, nu i Stora deputationen, där argumenten för och emot publicering upprepades, även om någon nu befarade att tryckning skulle kunna medföra ökad talträngdhet hos ledamöterna, något som var "i tidens smak". De tre bekanta memorial som vid denna riksdag lämnades in, Gustaf Cederströms, Schönbergs och Kraftmans (m.a.o. Chydenius'), har tidigare blivit föremål för utförlig behandling.¹⁴¹ Av dessa var Cederströms det mest moderata. Han gör gällande att censorns myndighet skulle inskränkas till att råda och till att tillstyrka förändringar. Det svarar mot Oelreichs förhoppningar om ett vidgat censorat med nära nog en stab av mer eller mindre fast knutna medarbetare. - Diskussion har förts av främst Palmén

om det Kraftmanska memorialet verkligen blev så radikalt som dess upphovsman avsett, eller om Serenius, som enligt Chydenius kontaktades, igenomdrev en mildare version. I korthet kan sägas att Chydenius' förslag riktades mot systemet med en censor; om censur skulle fortsätta att existera måste den uppdelas på flera händer. Han diskuterar om den skall inrättas så, att var och en får sin vetenskap, eller om den skall anförtros tryckaren. Det förra finner han vara förenat med flera svårigheter; så skulle den politiska delen likafullt hamna under en "censor politicus", vilket är just vad han vill förhindra. De ytterligare förslag han framställer, t.ex. att låta allt gå till universiteten, är mest att betrakta som tankefoster, och de har heller inte någon förankring i den tidigare debatten. Alternativet, att lämna till tryckarens ansvar, blir för Chydenius det minst dåliga.¹⁴² Med ett sådant system behöver man inte riskera vad Chydenius benämner "odugliga" skrifter, eftersom avsättningstävlan utesluter detta. Han går knappast alls in på den teologiska censuren. Det finns endast en passage om den, som säger att sådana skrifter skall granskas av en fakultet eller lärd teolog, något som vittnar om ointresse.¹⁴³ Det enda som vid vite skulle vara förbjudet att skriva om var sådant som befordrade suveränitet och aristokrati. Dessutom finns en till intet förpliktigande passage om förbud mot sådant som angriper personer, dygd och goda seder. - Schönbergs förslag slutligen följer ganska väl det vid föregående riksdag framlagda projektet.

Vid överläggning i Stora deputationen om hur ärendet med tryckfriheten bäst borde behandlas ansåg Chydenius att lagutskottet var den rätta platsen.¹⁴⁴ Andra framhöll att man knappast kunde öka lagutskottets arbetsbörda utan att det bästa vore ett nytt utskott.¹⁴⁵ Denna diskussion fungerade som utlopp för disparata meningar kring tryckfriheten som sådan; F. U. von Essen passade på att avge en deklaration om att censorsämbetet var onödigt, och Serenius önskade att ett eventuellt utskott också skulle söka finna medel att hindra alltför företagsamma utländska journalister från att lägga sig i det pågående riksdagsarbetet, således en indirekt hänvisning till von Hess' och Ichsells verk-

samhet. Detta ansåg man dock höra till SU:s åligganden. Det utskott
 som tillsattes har alltsedan dess gått under benämningen 3:e utskott-
 et.¹⁴⁶ Arbetet i detta inleddes med att man läste föregående riks-
 dags betänkande.¹⁴⁷ Oelreich fick här en särskild roll, eftersom
 han var den ende närvarande från den tidigare uppsättningen. På
 förfrågan uppgav han att betänkandet vid den föregående riksdagen
 inte ens varit före i deputationen. Anledningen skulle enligt
 honom ha varit att det var omöjligt att sammankalla denna in
 pleno och att betänkandet därför gick direkt till ständerna. Vad
 Oelreich möjligen kan ha menat är att det aldrig skedde någon
 slutgiltig behandling i deputationen. Till nästa sammankomst
 hade ordföranden, Gustaf Reuterholm, istället sammanställt en
 översikt över de författningar som tillkommit sedan 1684. Det var
 en noggrann genomgång, som inte endast uppehöll sig vid de offi-
 ciella förbuden utan även på flera punkter krävde specialkun-
 skaper; det är därför troligt att Oelreich stått bakom.¹⁴⁸ Reuter-
 holms uppfattning var att 1688 års instruktion kunde fungera som
 en förevändning för en censor att agera mer självständigt än av-
 sikten var och att författaren lämnades rättslös eftersom censorn
 inte behövde redovisa sina skäl. Utskottet tog, då det såg över
 förordningens bestämmelser, fasta på att ingenting stipulerats om
 obscena skrifter, något som kan tyda på att dessa ansågs ha blivit
 ett problem. - Den passus som fanns i de bestämmelser som utfärdats
 1706 och gällde visitation i packhuset fann man mindre nyttig,
 eftersom censorn aldrig kunde bedöma böckerna annat än efter deras
 titlar. Det bästa vore istället att han ginge efter bokhandlarnas
 fakturor, således även detta ett önskemål från Oelreich. Utskottet
 uttalade sig på liknande sätt om än den ena, än den andra av för-
 ordningarna. Då man tog upp Rosenadlers förfrågan om ekonomiska
 skrifter ansåg man att denne visat alltför stor försiktighet. Ut-
 skottet ägnade också mycken tid åt att fördöma åtgärder som borde
 ha varit preskriberade. Man fann att k k och censor 1735 förenat
 sig i att förbjuda Svenska patrioterna och att man med detta för-
 bjudit ett utmärkt arbete utan att på något sätt visa varför det
 var förgräpligt. Censor hade då överskridit sina befogenheter
 eftersom han sysslat med något han inte var befullmäktigad till.

Likaså ansåg man att förordningen 1735 om domar var förfelad, då den inte tillät enskilda vota. Det konstaterades att detta måste bli en väsentlig punkt i det fortsatta arbetet och att det inte ens skulle utesluta rådets överläggningar. Vid den fortsatta diskussionen kritiserade man K.Maj:ts beslut att hela rättegången måste tryckas vid ett tillfälle; den sökande borde inte tvingas att lösa ut mer än vad han ville trycka.¹⁴⁹

Då alla upplästa akter inte specificerades är det omöjligt att veta i vilken utsträckning utskottet fick del av stridigheterna Oelreich-kk. Det tycks som om man konsekvent fann anledning att anmärka på kollegiets åtgärder; de fall man i övrigt riktade anmärkning mot var Borgerlig regering och flera ekonomiska skrifter. Vid ett tillfälle visade Reuterholm upp Nordencrantz' Oförgräpelige tankar om frihet i tryck, som tillsammans med de tre inlämnade memorialen fick bilda bakgrund till den förordning man föreslog, dock tydligen utan att utskottet ägnade sig åt detaljanalys av dem. Då man kommit så långt som till att besluta om ett betänkande var man ense om att i ingressen till detta tala om nyttan av ljus och sanning för en stat. Uppenbarligen hade man på ett tidigare stadium ansett det möjligt att endast ge anvisningar på en ökad tryckfrihet och att sedan överlåta den nödvändiga organisationen av censurväsendet till ständerna eller möjligen till kk direkt. Ytterligare ett problem om utskottet blev tvunget att ta upp censuren fann man bestå i att det då var svårt att utelämna tryckerierna och bokhandeln i stort. Resultatet blev att man beslutade ta upp även sådant som i fortsättningen skulle förbli otillåtet.¹⁵⁰ De områden som skulle behållas sakrosankta var man ense om: ingenting som stred mot religionen eller grundlagarna eller befordrade laster skulle vara tillåtet. Vidare skulle ingenting som förolämpade ämbetsmän få förekomma. Med denna sista formulering önskade man tydligen framhäva att det gällde sådant som var direkt ärerörigt. Ganska omgående därefter förklarades nämligen att sådant som rörde statsrätt, andra stater och ämbetsmän skulle får vara fritt. Offentlighetsprincipen tryckte man på då det gällde akter från kollegier. Avgöranden i rådet skulle upp-

skjutas i proportion till hur omfattande det material någon part ville trycka var. På samma sätt skulle deputationers protokoll bli möjliga att trycka. En sista punkt gällde "synnerliga händelser och anecdoter", sådana skulle liksom politiska reflexioner få offentliggöras. Efter att allt detta enhälligt slagits fast föreslog Reuterholm ett preliminärt betänkande. Detta, som har sin prägel av de tidigare förhandlingarna, skrevs av Chydenius och kompletterades med ett parti om upphävande av censuren.¹⁵¹

I betänkandet betecknas 1688 års instruktion som godtycklig; de bestämmelser som fanns där kunde drabba i stort sett vilken bok som helst beroende på vem som hade censuren om hand. Den svenska patrioten träder åter fram som det mest upprörande exemplet. Man ville se detta fall som ett försök från kk att undanröja den tryckfrihet som ändå existerade.¹⁵² Man fann att många av inskränkningarna i tryckfriheten härledde sig från kk:s godtycke. Invändningar mot betänkandet framfördes i den följande diskussionen.¹⁵³ Det gällde bl.a. friheten för den som önskade att trycka rättegångshandlingar då dom fallit; det borde endast vara parterna tillåtet. Vid justeringen togs dock ingen hänsyn till anmärkningarna. Då betänkandet lämnades till Stora deputationen upprepades i denna de sedvanliga invändningarna i principalatsfrågan av Josias Carl Cederhielm: om riksdagshandlingar lades fram för allmänheten kunde det tysta en riksdagsman.¹⁵⁴ Någon önskade inte en fullständig frihet att ge ut historiska skildringar; en viss "jämkning" ansågs nödvändig då det gällde exv. levnadsteckningar över avlidna regenter. Inte heller borde sådana verk få ges ut omedelbart efter någons död, utan en viss - ospecificerad - tid skulle förflyta. Chydenius gick givetvis emot detta, och deputationen beslutade att vänta med anmärkningarna till dess de båda andra betänkandena, om censur respektive bokhandel, var skrivna.¹⁵⁵ Fredrik Ulric von Essen anknöt i samband med detta till författarens rätt att förfoga över sitt eget material: man ägde sitt tal likaväl som sin penna. Av den anledningen vore det otillständigt om någon annan än den som yttrat en viss åsikt fick möjlighet att ge ut den i skrift. Det var enligt honom en annan

sak med domare, som uppbar lön för att handla rätt. Cederhielm insinuerade att man i betänkandet alltför mycket haft ögonen på samtida förhållanden; lagstiftarens uppgift var att tänka på framtiden. Av den anledningen kunde en för långt gången frihet enligt honom verka som slaveri för den som ville säga sin mening. Cederhielms önskan att i betänkandet inte inbegripa tidigare riksdagsförhandlingar var det enda deputationen tog fasta på. I detta anförande märks väl den politiska observansen.

Avsikten från deputationens sida var att underställa ständerna denna första del, ta lärdom och sedan gå vidare. Nu kom man emellertid inte undan utan att uttala sig om censuren, något som skulle medföra större svårigheter. Under mellantiden skall Chydenius ha sökt påverka opinionen genom att författa eller översätta, möjligen från danskan, "Berättelse om den kinesiska tryckfriheten", som handlar om att det är kejsaren snarare än folket som där är utsatt för censorer. Denna skrift nämns på flera håll i den samtida pressen, men ofta under varierande titel.¹⁵⁶ - Då utskottet ånyo började sin diskussion föreslog borgmästare Miltopaeus att Oelreich skulle lämna besked om huruvida han önskade bevara censuren; i annat fall borde han inte övervara sammankomsterna.¹⁵⁷ Oelreich motsatte sig starkt detta. I sin sammanfattning av censorsämbetets uppgifter väljer han att sätta de främjande åtgärderna i första rummet för att kunna låta sitt anförande mynna ut i ett storlaget förslag till en censurorganisation med en övercensor och en mängd undercensorer. Denne övercensor skulle kunna råda författare genom att vara ledamot i kk och ordförande i Boktryckarsocieteten. Han borde också åtaga sig de flesta av hovkanslerns uppgifter. Fastän censorn således skulle agera fritt ville Oelreich ändå ha kvar kk som ansvarigt organ. Den följande diskussionen tycks utvisa att utskottet redan från början gjort klart för sig att dess åtagande skulle vara att i någon form föreslå tryckfrihet och att svårigheten bara var att avgöra vidden av denna. Biskop A. H. Forssenius intygade nämligen att han såg Oelreich som den främste garanten för att en planerad

tryckfrihet skulle kunna hållas inom utstakade gränser, därför gällde det främst om ämbetet skulle avskaffas vid Oelreichs avgång eller befordran. Chydenius ansåg naturligtvis att tryckfrihetens införande automatiskt innebar censorsämbetets avskaffande och ville inte gå med på den distinktion Oelreich sökt göra mellan censor som uppmuntrande och som hindrande. Här lägger han även fram den därefter accepterade åsikten att författaren skulle vara ansvarig för sitt arbete och tryckaren träda in först i andra hand. I den fortsatta debatten, som pendlade mellan Chydenius' kraftiga förespråkande av frihet från censur och andras hävdande av mer eller mindre stora begränsningar, gör sig Oelreich märkligt nog till tolk för åsikten att religiösa skrifter under inga omständigheter finge publiceras utan censur. Carl Nordenflycht var något mer återhållsam än Chydenius. Han fruktade att den föreslagna friheten skulle bli så stor att den kvävde själva den goda idén. Den bidragande orsaken till detta såg han i det förhållande att en tryckare kunde åta sig vilket anonymt arbete som helst och endast stödja sig på en namnsedel, kanske med ett falskt namn. Han var också rädd att tryckning av offentliga handlingar kunde leda till vantolkningar och avsiktliga misstyndningar.

Visserligen fanns i den slutliga debatten, då förslaget om ett fullständigt upphävande av censuren lades, hos några kvar tanken på censorn som "lärd inspiratör", men detta mötte aldrig någon respons. Inte heller diskuterades ett förslag om förbud mot anonyma skrifter, utan istället lade den tillförordnade ordföranden von Kochen ett förslag om fullständig tryckfrihet, vilket antogs av borgare och bönder under det att adeln avslod det med två mot en.¹⁵⁸ Efter detta utformade Chydenius utskottets betänkande. Då detta 16 maj 1766 skulle justeras vände man sig mot att det fått en alltför moderat utformning, i det Chydenius ville behålla den teologiska censuren, något man fann rimma illa med tidigare beslut. Emellertid gick man inte längre i sakfrågan, utan utskottet skulle ta Chydenius' projekt och det som parallellt utformats av Gustaf Reuterholm i övervägande.

Chydenius' betänkande i den form utskottet godkände det

behandlade således endast upphävandet av censuren.¹⁵⁹ Han vänder sig inledningsvis mot Oelreichs karakteristik av ämbetet och ser istället censuren, kontroll av inkommande litteratur och uppsikt över biblioteken dominera. De åtaganden Oelreich satte främst tages visserligen upp men endast med hänvisning till dennes egna uppgifter. Godtycket anföres också i detta betänkande som den främsta anledningen till att slopa censuren. Vad det gäller kontrollen av utländsk litteratur tycks Chydenius inte vara övertygad om att en sådan är onödig, men då censor inte kunde klara av den och då det av Chydenius inte föreslås någon ny inrättning tycks hans mening ändå ha varit att den inte behövdes. En direkt dagspolitisk konsekvens drages av bristen på tryckfrihet; genom att hålla riket i mörker har "det onda /kunnat uppstå/, som satt vårt rike i obestånd, och hvars orsaker kostat...ständer vid denna riksdag mycken tid...". Det omöjliga med en censor fastslås också i det han konstaterar att denne måste hysa en privat eller partipolitisk åsikt som han kan låta bli gällande. Chydenius riktar sig även direkt mot Nordencrantz och Schönberg genom att hävda att det vore skadligare än det nuvarande systemet att ge censorn en hög ställning med mycket insyn då mäktiga grupper i så fall skulle försöka vinna honom.

Vad som kan benämnas Reuterholms projekt, dennes votum vid diskussionen i maj och ett kompletterande aktstycke, är av största intresse om man vill få kunskap om den "förlorande" sidans argument. Han inleder med att säga att, fastän han är motståndare till allt tvång, somliga av de åtgärder majoriteten föreslagit är betänkliga.¹⁶⁰ Vad han främst motiverar sin avvikande åsikt med är rädslan för att missbruk kan tvinga staten att inskränka friheten; alldeles särskilt tycker han sig se hur åsikter i religionen om människans naturliga jämlikhet kan leda till de största omvälvningar. Dessutom anser han det finnas ett nära samband mellan moralen och den politik som vårdar förhållandet medborgare emellan, felaktiga åsikter på det ena området leder lätt över till det andra. Reuterholm målar upp en situation där en författare ger ut en skrift som bryter mot de

moraliska reglerna; den trycks i landsorten och har redan hunnit spridas över hela landet, innan någon tillräckligt kunnig får tag i den. Han misstror den vanliga motåtgärden, en auktoriserad vederläggning. Vem skulle ta initiativet och vem skulle utföra den? Det är inte heller troligt att den får samma läsare som den första skriften, och därigenom har den förlorat sin udd. Han misstror dessutom rättsmaskineriets möjligheter att i en sådan situation - med författaransvar - kunna driva en effektiv process. Det skulle möjliggöra för en åtalad att utnyttja lagens många kryphål. Vid en eventuellt fällande dom fanns risken att författaren blev martyr och därmed skulle ingenting vinnas. Författarna som yrkeskår skulle dessutom tillväxa med sådan hastighet att ingen part gagnades. Allt detta anser han bevisa att en censor är den lämpligaste att handha litteraturen. - I det mer utförliga inlägg som finns fogat till detta fastslår han att censuren skall behållas och att den skall försiggå som tidigare. För den teologiska censuren vill han även i fortsättningen se en censurform knuten till det lokala konsistoriet eller till en skicklig man på orten.¹⁶¹

Över huvud visar Reuterholms aktstycke på många ställen att han velat ta itu med de problem som vidlådde den tidigare censuren. Han talar om att smärre manuskript vid censuren skall stå tillbaka för större och att censorerna skall tillhållas att märka ut förgripliga ställen och motivera sina anmärkningar. Om detta inte följdes trädde ett bötesförfarande in som slutligen innebar ämbetets förlust. Den enda mer genomgripande förändring Reuterholm föreslår rör själva huvudmannaskapet för censuren, detta flyttas till ständerna, och en "censor publicus" skapas därmed. Det är dock märkbart att censors ställning i detta förslag ändå blir starkare än tidigare, eftersom han skulle se igenom de censurer som gjorts av andra, och i detta även den teologiska censuren tycks ingå.¹⁶² Allmänhetens tjänare i den bemärkelse censorn framställdes i utskottets diskussioner blir han genom att vara enskilda behjälplig med att få fram akter i mål och ombesörja tryckning av register över arkiv. Reuterholm slår också fast censorns oinskränkta rättighet att ta del

av förhandlingar också i rådet. Ytterligare en kontrollåtgärd skulle ha blivit följd, nämligen att censorn tillsammans med Stockholms boktryckare skulle tillsätta korrektorer, dessa finge han rätt att bötfälla. På en punkt är Reuterholm bestämd: författarnas anonymitet måste tryggas. Censorn äger heller inte rätt att mot en författares vilja sätta hans namn i diariet. Ifråga om bokhandel och tryckerier, som Reuterholm behandlar separat, vill han inte helt hindra tryckning utomlands, men sådant måste beviljas restriktivt och tydligt anges i boken. Likaså skärps tryckarens ansvar vid förbjuden tryckning drastiskt: redan andra gången han tog emot manuskript utan censorns påskrift skulle han förutom böter även mista privilegiet. I än högre grad än tidigare var tryckaren också ansvarig för att inga ändringar gjordes i manuskriptet. Ett slags index skulle upprättas, eller åtminstone antyds möjligheten av ett sådant, i det Reuterholm säger att censorn bör tillställa bokhandlarna förteckningar över förbjudna böcker; straffet för saluförande av dessa böcker bleve privilegieförlust vid tredje tillfället.¹⁶³

Reuterholm var för sent ute med sitt förslag, men detta är av intresse då det visar hur den moderata falangen bland såväl mössor som hattar under denna riksdag resonerade. Argumenten är i så stor utsträckning hämtade från Oelreichs pläderingar och praktiska verksamhet att det tycks vara ställt utom allt tvivel att denne antingen direkt medverkat vid utformningen, eller att Reuterholms betänkande tillkom hastigt och att han då utnyttjade Oelreichs argument utan att göra en närmare översyn av dem. Även om han på alla områden utsträcker censorns befogenheter förefaller det som om han satte åliggandena vid den teologiska censuren i första rummet. Det kan också ha varit hans målsättning att föra just denna del undan den totala frihet som han förmodligen fruktade.¹⁶⁴ - Vid justeringen 5 juli framgår det inte klart hur man behandlade Reuterholms förslag, här har man enbart tagit ställning till Chydenius'. Reuterholms tredje del, om boktryckeriet, upplästes några dagar senare, och en vecka därefter anmälades skiljaktigheter

vid det parti som stadgade att censorn skulle höras i rådet om allt som rörde litteraturen och sedan kontrasignera detta. Forssenius ansåg att detta skapade en stat i staten och att det under en passiv censor kunde få menliga konsekvenser. Detta är också det enda som förmärks av en diskussion över Reuterholms förslag. Den 18 juli överlämnades utskottets betänkande till deputationen, och då det behandlades i denna uppstod en tydligen ganska ingående debatt som inte redovisas.¹⁶⁵ Här lästes ett utlåtande av Linderstedt, som denne avgivit ett par månader tidigare och som behandlade censorns eventuella vägran att skriva imprimatur. Att det ändå kunde tas upp nu visar att saken inte kan ha betraktats som avgjord trots Chydenius' seger.

Vid flera tillfällen togs betänkandet sedan upp hos adeln.¹⁶⁶ De reservationer som anmälades hade huvudsakligen karaktär av en önskan om ett smidigare förfarande. Linderstedt ansåg att flera av de föreslagna punkterna var stridande mot grundlagen. von Fersen instämde och förstärkte med att det var betänkligt att göra enskilda ledamöters anföranden i stånden offentliga. Hos prästerskapet gjorde man endast tillägget att en författare borde få lämna manuskript till vilket konsistorium han önskade.¹⁶⁷ Om han vore bunden till det närmaste skulle SK bli överlupet med arbete. Man diskuterade även ett förslag om att låta prostar bli censorer, något som aldrig vann gehör. - Det är att märka att det nu lika litet som under den föregående riksdagen rörde sig om någon verkligt partiskiljande fråga, åtminstone inte inom de båda högre stånden. Hos borgare och bönder var majoriteten redan mössvänlig och där är det svårare att dra några säkra slutsatser.¹⁶⁸ Det viktigaste resultatet av ståndens överläggningar var ändå att den teologiska censuren bibehölls, något som inte fanns med i det förslag som deputationen lämnat.

Som särskilt Eek i sin uppsats om förordningens tillkomst betonat gjordes tryckfriheten vid denna riksdag till en lagteknisk fråga, man lade ingen större principiell vikt vid den.¹⁶⁹

Det är alltså inte meningsfullt att se censur och tryckfrihet som två varandra motsatta storheter i detta sammanhang. Då Serenius på 1740-talet angrep Nordencrantz för Götiska riket skedde det med bl.a. argumentet att utländska teologer skulle förvåna sig om affären kom ut, då de visste att det i Sverige fanns en regering och en censor som "med ömhet vårdar sig om tryckfriheten". Begreppet tryckfrihet kunde således accepteras av alla; att vårda sig om denna kunde innebära att se till att den inte led någon skada, d.v.s. att någon skrev mot de tre principer som måste hållas heliga. Angreppet på censuren, främst Nordencrantz' men också i viss mån Chydenius', var således till stor del ett angrepp på ämbetet och på att enskilda skulle få avgöra halten i andras arbeten. Det är svårt att spekulera om "lagstiftarens intentioner", men de möjligheter som gavs de domstolar som i fortsättningen hade att vaka över tryckfriheten var högst betydande.

Beslutet om tryckfrihet rönt inte något större intresse bland de utländska ministrarna. Den preussiske ministern, J. F. H. von Cocceji, nämner ingenting om förändringen, däremot gör den franske representanten Breteuil detta i förbigående.¹⁷⁰ Det enda det engelska sändebudet diskuterar om rent inhemska anordningar är överflödsförordningen; efter riksdagens slut övergår han genast till utrikesaffärer.¹⁷¹ Den nederländske ministern Hendrik van Kretschmar är den ende som tar upp riksdagsbehandlingen. Detta gör han endast i ett av sina löpande och mycket utförliga nyhetsbrev, som tar upp de flesta riksdagsärenden utan att rangordna eller värdera dem.¹⁷² En enda av de utländska representanterna har en egen reflexion. Det är rapportören till kejsaren, belysande nog endast en legationssekreterare, von Caché. Han är visserligen något försenad med nyheten om själva förordningen; en vecka efter dess utfärdande uppehåller han sig endast vid de alltför stora friheter utländska journalister och tidningsskrivare tagit sig mot Sverige, och han konstaterar att den svenska regeringen inte i samma utsträckning som större stater har måktat hindra sådant.¹⁷³ Några månader senare kan han utveckla sina tankar om den förmodade nyttan med förordning-

en. Han ställer den nyvunna friheten dels i samband med den allmänna nytta den gör för vetenskap och konster, dels också med de direkta ekonomiska vinster det land gör som kan dra fördelarna av en fri press och framhåller härvid särskilt Holland. Även om det var vissa skiljaktiga meningar under själva riksdagen var dessa nu överbryggade då alla såg den stora nyttan.¹⁷⁴ Det går att ställa samman dessa yttranden med Cachés också i övrigt i rapporterna flitigt dokumenterade intresse för ämnen som knappast hörde hemma i normalt depeschskrivande, särskilt Vetenskapsakademiens verksamhet, och se detta försvar för tryckfriheten närmast som en uppmaning till hans egen regering. - Av den nästan totala bristen på intresse kan utläsas att TF betraktades som en helt och hållet inrikespolitisk företeelse, som inte heller hade några väsentliga partiskiljande konsekvenser. Den var av intresse först då den kunde ställas samman med det egna landet.

Efter vad som påvisats både om den process i kk som ledde fram till en ohållbar situation vad det gällde utnyttjandet av censur och om sakens behandling på riksdagen är det svårt att, som ofta gjorts, beteckna Nordencrantz och Oelreich som faddrar för TF.¹⁷⁵ Oelreichs ställning fordrar ändå ytterligare några kommentarer. Det går inte att dra några slutsatser om Oelreichs politiska förbindelser av hans umgängeskrets, som i det närmaste är okänd. Det är känt att han i många år tillhörde den mösstrogna Bondefamiljens på Björnö bekanta; det sena äktenskapet med den unga Anna Palbitzki medförde socialt ingenting annat än att han i societeten blev känd för sin hustrus otrohet.¹⁷⁶ Det står klart att Oelreich kring 1760 i ett flertal väsentliga frågor befann sig i stark motsättning till sina överordnade. Det är trots allt svårt att tala om honom som utpräglad mossa redan vid denna tidpunkt. Han stödde visserligen Nordencrantz, men spelade i övrigt ingen som helst roll vid riksdagen.¹⁷⁷ Inför följande riksdag tycks han däremot ha haft en betydligt närmare anknytning till mösspartiet. Det var nämligen han som i En gammal mans instruction för sin son publicerade en av versionerna av de artiklar som diskuterats av företrädare för mössorna och hovet och som ansågs särskilt

viktiga vid riksdagen. Censorn kan näppeligen ha spelat någon praktisk roll i dessa förhandlingar, hovets misstroende mot honom måste ha varit grundmurat alltsedan affärerna med Dalin och Ärlig svensk.¹⁷⁸ 1765 skriver den ryske ministern att drottningen - uppenbarligen ogillande - sagt att lantmarskalken Rudbeck lät sig styras av radikaler som Nordencrantz och Oelreich.¹⁷⁹ I den ofta citerade En gammal mans instruction finns tryckfriheten med som punkt 11; placeringen tycks inte vara betingad av någon inbördes rangordning. Där sägs att tryckfriheten är oskiljaktig från en naturens frihet och att den på alla sätt måste befrämjas för att gagna det allmänna och hindra skadliga stämplingar. Här, som i de flesta andra sammanhang inför denna riksdag, åsyftas den politiska tryckfriheten. Även flera andra punkter har direkt samband med de teser som Nordencrantz förfäktat, främst punkt 7 om kontroll av ämbetsmän och punkt två om specialdomstolar.¹⁸⁰

Även på 1765/66 års riksdag visade Oelreich sin ambivalenta inställning. Fastän han i tryckfrihetsfrågan stod i klar motsatsställning till Chydenius tvekade han inte att hjälpa denne med censuren av den ryktbara skriften om myntpolitiken.¹⁸¹ Emellertid blev han på ett förhållandevis tidigt stadium av riksdagen försäkrad om ett presidentämbete vid första vakans, och detta kan ha avhållit honom från att driva tryckfrihetsfrågan med någon större intensitet.¹⁸² Trots att hans försök att i det allmänna politiska livet spela en framträdande roll under denna riksdag och under den följande mössregimen förefaller ha varit tämligen misslyckade var han för de politiska motståndarna en av de mest förhatliga. Belysande är de ansträngningar som på riksdagen gjordes att beröva honom ersättningen för Ärlig svensk, bl.a. med motiveringen att han tjänat tillräckligt genom dess stora avsättning och höga pris.¹⁸³

Den litterära debatt som föregick TF är varken omfattande eller enhetlig till sin karaktär, om man bortser från Nordencrantz. Ofta var det fråga om tillfälliga utlåtelse i samband med att andra ämnen togs upp. Om man vill söka apologier för en ökad

tryckfrihet går det lättare i kk:s protokoll än i pamflettlitteraturen. Flerfaldiga gånger, ända från frihetstidens första år, togs diskussioner upp i statliga organ och det råde inte vid något tillfälle fullständig överensstämmelse om det nödvändiga i censur. Argumentet, främst framfört av Carleson under 1750-talet, att största möjliga tryckfrihet alltid lönade sig för landet tycks det ha rätt enighet om i teorien. Utvecklingen efter Ärlig svensk visar tydligt de uppenbara svårigheter man hade att ens någorlunda tillfredsställande kunna legitimera de enskilda ingripanden som gjordes. Givetvis påverkades också de censurerande myndigheterna av de misslyckade aktionerna mot Nordencrantz och Forsskål liksom av Oelreichs starka ställning de sista åren.

En viktig faktor vars betydelse i brist på material är svår att fastställa är tryckarnas åsikter om censuren och om tryckfrihetens genomförande. Det måste rimligtvis ha varit så, att tryckarna accepterade det system de ansåg som en gång för alla gällande och sökte göra det bästa möjliga inom detta. För den etablerade tryckaren innebar det att få till stånd en enad yrkeskår som kunde knyta goda kontakter med censorn och kk. Då tryckning utan censur var förenad med stora risker gällde det att ställa sig på den övervakande myndighetens sida och att brännmärka de tryckare, etablerade såväl som bönhasar, som ägnade sig åt detta. Efter Boktryckarsocietetens skapande kunde man hålla konkurrensen nere genom att så mycket som möjligt söka hindra nyetableringar och nya privilegier.¹⁸⁴ Den position en tryckare som Salvius hade gav honom goda möjligheter att snabbt avläsa förändringar inom kk, och det är därför ingen tillfällighet att Societeten i slutet av 1750-talet vågar framföra förhållandevis stark kritik mot Oelreich.

Tryckfrihetsdebatten - slutvinjett

Olle Stridsberg fastslog i sin undersökning om handläggningen av tryckfrihetsfrågan på 1760-talets båda riksdagar att det inte

främst var de båda etablerade partierna hattar och mössor som stod mot varandra, ett förhållande som gör sig märkbart i långt flera frågor vid dessa riksdagar. Det existerade istället en motsatsställning mellan dem som försvarade landets sociala och ekonomiska struktur och dem som angrep den, med andra ord i det förra fallet de flesta hattarna och konservativa mössor, i det andra huvudsakligen - men inte enbart - radikala mössor, något som var besvärande för särskilt mössledningen, som hade svårt att hålla samman de olika grupperingarna.¹⁸⁵ Ifråga om tryckfriheten går det efter den genomgång som nu gjorts att mer än tidigare slå fast att frågan inte var partiskiljande. - Fredrik Lagerroth anser i en studie att tryckfriheten var resultatet av ett tankearbete som pågått ända sedan Ärlig svensk och att en bidragande orsak till genomförandet var att mössorna inte hyste någon skuggrädsla.¹⁸⁶ Naturligtvis är det senare riktigt så till vida att mössornas skuggrädsla var onödig eftersom de inte befunnit sig i regeringsställning. Likaså fanns det inom båda läger ett allt fastare fundament att stå på allteftersom fler skrifter framlade kravet, ett krav, väl att märka, på modifierad censur, inte på tryckfrihet. Det var oftast de mindre delfrågorna som var föremål för debatt, inte censurens vara eller icke vara. Denna i ett senare perspektiv helt överskuggande gränslinje tycks ha varit av mindre betydelse för de flesta i debatten, så länge bara rättigheten att publicera sig friare än dittills garanterades.

Det har här varit huvudsyftet att undersöka vad som direkt sades om censur och tryckfrihet, men lika väsentligt hade varit att studera förskjutningarna i ämnesval i den tryckta debattlitteraturen och hur kritik framfördes. I det lättavgränsade område som pressen utgör har det emellertid kunnat konstateras att någon väsentlig förändring av stoffet inte skedde mellan de båda betydelsefulla riksdagarna 1760/62 och 1765/66. Det är omöjligt att ge några entydiga förklaringar till tryckfrihetens genomförande. Det är viktigt att tona ned Nordencrantz' och särskilt Chydenius' inflytande. Den förre gav visserligen betänkandet en legitimering och en imponerande argumentsamling och den senare var den drivande ifråga om att ge det dess slutgiltiga form, men båda insats-

erna skulle ha varit verkningslösa utan den diskrepans mellan teori och praktik som gjorde det allt svårare för kk att bedriva censurverksamhet och utan de förändrade politiska konstellationer som för särskilt denna fråga hade ett avgörande inflytande.

TRYCKFRIHETSPERIODEN 1766-1773

1766 års tryckfrihetsförordning var endast i kraft under ett knappt decennium, Gustaf III:s nya förordning 1774 satte de flesta av dess stadganden ur spel. Dessa få år av frihet är dock betydelsfulla ur flera aspekter, kanske främst för samhällsdebatten i stort då den kunde ta andra vägar än tidigare. Här skall i första hand undersökas på vilka sätt förordningen tolkades, dels i debatten och dels i domstolar och av ämbetsmän, i de många tryckfrihetsmål som ganska omgående kom till stånd.

I korthet är TF:s innehåll följande. I inledningen gavs en allmän förklaring om författaresh och tryckares gemensamma ansvar, och där stadgades att kk och konsistorierna tillsammans hade att hindra införsel av "förbjuden eller förförisk" litteratur.¹ De tre första paragraferna stadgade vad som var förbjudet att kritisera, nämligen läran (§1), grundlagarna (§2) och kung, råd och ständer (§3). Smädeskrifter i övrigt skulle falla under allmän lag. §4 befallde tryckarna att göra sig underkunniga om namnet på författare eller i annat fall själva stå i ansvar då åtal väcktes. Domare gavs här rättighet att besluta om konfiskation vid rättegångens början. I följande paragraf gavs generellt tillstånd att publicera allt som ej stod i strid mot de tre första paragraferna. I övrigt specificerade TF mycket utförligt vad som var tillåtet att publicera av officiellt material, rättegångshandlingar och dylikt. Denna utförlighet kan ha bidragit till att diskussionen om förordningen mycket litet rörde sådant. Praktiskt taget de enda inskränkningar som gjordes gällde rådsprotokoll i hemliga ministeriella ärenden.

Genom TF:s utformning var det naturligt att även efter dess genomförande betrakta teologiska och politiska skrifter som två separata företeelser. De förra påverkades inte nämnvärt av förordningen och i enlighet med denna kunde Oelreich försöka beslagta *Entretien sur l'art de régner* (nr 198) hos Ulff och samtidigt ge alla bokhandlare order om att inte sända efter "dylika böcker", utan att hans åtgärd ifrågasattes av kk.² På sam-

ma sätt kunde SK gå direkt till bokhandlarna utan kk som mellanhand. På denna punkt förefaller det som om SK ansåg sig ha fått en större handlingsfrihet genom förordningen. Eftersom man hade besvär med Schindler i detta fall gick man ändå till kk. Detta såg anledning att knyta frågan till förordningens intentioner i stort; ärendet rörde inte censuren och kk ville inte bli inblandat. Dessutom fann kk anledning att markera att det ännu hade inseende över bokhanteringen; det skulle underrättas om alla utkommande böcker och få in de stadgade exemplaren. Efter att av Gustaf Ribbing fått veta att detta inte fungerade som det borde lät man cirkulär gå ut till konsistorierna. - Ännu 1768 uttalade emellertid Reuterholm i rådet att överuppsikten över censuren åvilade kk.³

Osäkerheten om i vilken utsträckning censuren skulle fortfara märks på ett tidigt stadium. Kk visste inte hur det borde förfara med de av censorns göromål som inte direkt angick censuren.⁴ Man gick till K.Maj:t med en önskan om att Oelreich skulle bestrida dessa men konsekvenserna blev små, eftersom han redan då detta fastställdes befordrats till president. Med anledning av en ansökan om att få ut vissa böcker från packhuset fann man att sådant skulle skötas av Wilde. Han fick till uppgift att se till att förordningarna följdes.⁵

Nära nog samtidigt med att TF utfärdades hade rådet att ta ställning i sitt första tryckfrihetsmål. I samband med att Manufakturkontoret upplöstes, en av mössornas första åtgärder för att ändra den förda näringspolitiken, höll dess kommissarie, J. F. Kryger, ett tal vars tendens knappast kunde undgå någon. Det infördes i Inrikes Tidningar, (nr 194) och särskilt riksrådet Carl Funck opponerade sig mot talet som sådant och ifrågasatte rätten att införa det.⁶ JK Erik von Stockenström, som beordrades att ta del av det, fann tvärtom att talet hade vackra moraliska idéer om förhållandet befallande-styrande; även om allmänheten kunde misstolka det borde man ta den försäkran Kryger givit om sin oskuld ad notam. JK övertygade rådet om detta, men eftersom det redan annonserats att ärendet kommit under JK:s behandling ansåg man att något måste göras.

Benzelstjerna fick i samband med detta en tillsägelse om att de som mottog tidningsmaterial borde granska det bättre. Emellertid gjordes vid den fortsatta behandlingen ingen hänvisning till hur TF kunde användas i liknande fall.⁷ Det fanns givetvis inget intresse hos rådet att driva saken ytterligare, men den fick likafullt genom publicerandet en framskjuten plats i den utländska pressen.⁸

Strax efter kom en skärpning i leveranstvånget till stånd sedan den spanske ministern Lascy hos Löwenhielm besvärat sig över en översättning som Gjørwell haft införd i Stats- och hushållsjournalen (nr 210).⁹ Här agerade myndigheterna smidigt. Gjørwell fick visserligen göra avbön och införa vederläggning, men man sökte hindra att han åsamkades ekonomiska avbräck. Gjørwell själv tycks ha tagit ganska lätt på angreppet. Hans enda kommentar, då han berättar om incidenten för Warmholtz, är att skriften torde vara ganska rar, varför han skickar den.¹⁰ På hösten 1767 kunde han meddela att engelske ministern haft åtskilligt att anmärka mot julinumret, där Kryger skrivit om engelska handeln. Dessa klagomål resulterade emellertid aldrig i någon formell hänvändelse, i varje fall framgår det inte av Goodricks korrespondens. Det påbud som i mars 1767 stadgade att tryckare även skulle sända exemplar av veckoskrifter till RA måste ses som en direkt följd av den spanska incidenten. Detta förfarande kan inte tolkas på annat sätt än att man ansåg någon form av postcensur möjlig.

Samma år genomdrevs en strykning i Inrikes Tidningar (nr 21), som berättade om dålig sillfångst i Bohuslän.¹¹ Överpostdirektören Benzelstjerna försökte avstyra och hävdade i det längsta att dylika förhållanden inte var något att skämmas för inför ytttervärlden, och Rosenadler ansåg att man med stöd av TF kunde gendriva rådets eventuella kritik. Kk hävdade att Benzelstjerna hade ett enskilt privilegium och ville uppenbarligen inte ha med saken att göra, något som dock inte hjälpte. - Ytterligare exempel på de inofficiella metoder utländska sändebud använde sig av är Ostermans klagomål till Falkenberg 1772 över den frihet Gjørwell tog sig i Allmänna Tidningar

(nr. 261). Han ansåg inte att Gjörwell skulle få rapportera om Ryssland på ett sätt som var motsatt andra nyhetsförmedlares. Falkenberg lovade efterkomma Ostermans önskan.¹²

Ingenting fanns i förordningen som talade om hur den akademiska censuren i fortsättningen skulle bedrivas och åtminstone i Uppsala förorsakade detta en viss diskussion.¹³ I filosofiska fakulteten gjordes boskillnad mellan dekanus' och censors imprimatur för att visa att akademiska alster inte berördes av TF. För att den akademiska censuren skulle verka mindre stötande föreslogs dock att ett nytt uttryck, t.ex. admittitur, skulle användas.¹⁴ Inte heller teologerna ansåg att dekanus' censur kunde anses upphävd; den stod tvärtom i ett oupplösligt samband med akademien.¹⁵ Juridiska fakulteten sökte däremot göra dekanus' censur till en ren formsak, det hade aldrig varit hans uppgift att bedöma en skrifts vetenskapliga halt; bättre vore det om allmänheten blev domare.¹⁶ Den nybildade Uppfostringskommissionen begärde likväl att universitetet skulle se över sina konstitutioner, främst för att jämka dessa efter de författningar som i övrigt beslutats. Den grupp som i Uppsala tillsattes lät sig inte nämnvärt påverka av TF utan påtalade endast att inspektionsrätten över tryckeriet p.g.a. förordningen måste avskaffas.¹⁷ Kommissionen konstaterade dock i sin senare behandling att censuren av akademiska alster nu måste sägas ligga helt på respektive dekanus och att eventuella tvister skulle hänskjutas till kk.¹⁸

Tryckfriheten i debatten

Lika litet som diplomaterna reagerade den utländska pressen på den radikala förändringen i svensk trycklagstiftning. Flera litterära tidskrifter hade en löpande rapportering om arbetet på riksdagen 1766, men tryckfriheten var inte en nyhet värd att uppmärksamma.¹⁹ De utländska sändebuden hade inte heller något intresse för TF:s verkningar, utom i de ganska få fall ett ärende blev föremål för ständernas uppmärksamhet.²⁰

Tre år efter den svenska förordningen kom den danska som, trots att den inte var lika ingripande, för eftervärlden fram-

stått som den stora förändringen i europeisk tryckfrihetspolitik under 1700-talet. Utan omfattande jämförelse av pressreaktionerna i samband med de båda förordningarna är det svårt att få en uppfattning om samtidens reaktion. Till stor del torde uppmärksamheten kring den danska reformen ha haft sin grund i den hyllningsdikt Voltaire tillägnade Kristian VII.²¹ Det visar sig att den svenska beskickningen i Köpenhamn inte ansåg den danska förordningen vara värd att nämna i sina rapporter, vilket motsvarar ointresset i fråga om Sverige några år tidigare. Inte heller i svensk press förekom många kommentarer. I Uppsyningsmannen 1772:4 diskuterades utifrån pamfletten Bref från en svensk man i Köpenhamn och en dansk dikt om kungens osjälvständighet i förhållande till sina rådgivare de båda ländernas skrivfrihet, och det konstaterades att i Sverige, som hade en tusenfalt större frihet inskriven, skulle ingen våga uttrycka sig som man gjort i Danmark. Den person som gjorde något liknande i Sverige skulle kunna råka ut för de värsta straff.²² - Det ligger nära till hands att föreställa sig att danska intellektuella var bättre förberedda på en förändring av censurlagstiftningen än motsvarande grupp i Sverige; de kunde knyta samman den med hoppet om en radikalt ny politisk kurs under Struensee. Debattklimatet hade varit annorlunda i Danmark än i Sverige en längre tid och medvetenheten om tryckfrihetens möjligheter tycks ha varit större.

Att Sverige och Danmark för en tid samtidigt levde under tryckfrihet hindrade inte Rosencrona från att göra informella påstötningar via det svenska sändebudet med anledning av rykten om att en mot Danmark kritisk skrift höll på att tryckas i Stockholm.²³ Kanslipresidenten Ekeblad ansåg att det visserligen inte var bra att den kommit ut i Sverige men att man p.g.a. tryckfriheten inte kunde göra något. Dock hade han själv vid andra tillfällen inga skrupler då det gällde att göra påtryckningar i Köpenhamn för att hindra spridandet av "falska rykten" i pressen. - Likaledes gjorde den svenska regeringen allt för att hindra opinionsbildningen i övrigt i utlandet. Den svenske ministern Creutz i Haag hade våren 1767 åtskilligt

bestyr med tidningar som initierat och kritiskt skildrade den avslutade riksdagen.²⁴

Kommentarerna om den svenska tryckfriheten från perioden 1766-72 sönderfaller i två delar, dels allmänna omdömen om tryckfrihetens princip - offentligt eller privat yttrade - dels, och vanligare, yttranden som står i direkt relation till pågående rättegångar.²⁵ Dessa båda grupper är i många fall svåra att särskilja. Kommentarererna i anslutning till TF:s införande är förhållandevis få och förekommer vanligen i privat korrespondens. Oftast är den reaktion som går att läsa i den "lärda" världen från allra första början negativ, mestadels är det argument som var vanliga i särskilt Frankrike vid samma tid: tryckfriheten är en i sig god företeelse men folket måste ha nått en viss mognad för att rätt kunna bruka den. Det skall observeras att de flesta som yttrade sig var lierade med hattpartiet eller åtminstone yttrade sig i korrespondens med hattpolitiker, varigenom representativiteten minskar. - Då Gjörwell kommenterade den beslutade förordningen på hösten 1766 trodde han följden skulle bli att antingen mycket eller också ingenting alls skrevs om regeringen; till skillnad från i England skulle många författare här komma att offras utan att allmänheten brydde sig om det.²⁶ Inte heller Schönberg hade stora förhoppningar knutna till den. Så länge författarna stod i ansvar var det inte mycket bevänt med den, kommenterade han.²⁷ Då Gahn Persson av Lidén vill veta hur denne uppfattar förordningen svarar han överraskande att skrivfriheten snarast är mer inskränkt än tidigare. Till sin lydelse kan den verka bra, men då inte författarens anonymitet garanteras och då denne alltid är ansvarig kan ingenting gott bli följden. Han ser det endast som ett politiskt maktmedel, som kan brukas av den som för tillfället är i regeringsställning.²⁸

Att de kommentarer som gäller den "rena" TF är förhållandevis få beror på att rådet redan i mars 1767 utfärdade en förordning med förbud mot att alltför fritt yttra sig om regeringens göranden; trots att den senare förordningen endast behandlade en begränsad del av yttrandefriheten var det lätt

att ställa dem bredvid varandra och uppfatta 1767 års förordning som en inskränkning av TF.²⁹ Det är därför inte förvånande att Höpken nu yttrar sig i ungefär samma ordalag som tidigare Lidén. Han säger sig inte vilja råda någon att förlita sig på TF; utom ifråga om rätten att trycka handlingar är friheten mer inskränkt än före TF. Själv vågar han inte använda friheten till annat än till att ge uttryck för sina tankar i brev till vänner.³⁰ Schönberg uttalar sig i samma riktning. Trots att han var den av de brevskrivande hattarna - förutom Höpken - som var mest insatt i statsärenden säger han sig vara fullkomligt överraskad av beslutet och tror att det blir mössornas fall.³¹ Han vill visserligen trycka sina åsikter om förordningen med stöd av TF men känner uppenbarligen en viss oro för hur lagen skall tillämpas på sådant.

Den första tiden efter TF:s genomförande hade författarna till pamfletter behov av att motivera sina skrifter med stöd av förordningen, ofta i syftet att påvisa det förgripliga i motståndarens. Det är inte förvånande att J. G. Rothman, mössornas flitigt anlitate propagandist och ansedd som författare till ett hyllningsode till tryckfriheten, under de följande åren intog en central ställning, eftersom han var inblandad i flera åtalade skrifter.³² I Urskillning och anmärkningar sökte han redan 1767 sammanfatta debatten om överflödsförordningen - givetvis i syfte att diskreditera somliga inblandade - och säger då att under de fyra månader TF gällt ingenting annat än partiskrifter kommit fram. Den trogne mössan konstaterar att han först med misstro tagit emot förordningen mot tadel, men sedan upptäckt att den inte dikterats av annat än faderlig omsorg.³³ Hatten Carl Wadenstierna tryckte sina tankar i samma ämne och försvarade rätten att i "saktmod" yttra sig över lagar. Eftersom det i detta fall gällde ekonomiska författningar fann han än mindre anledning än annars att förbjuda diskussioner.³⁴ Flera skrifter angrep Wadenstierna. En utlät sig särskilt över tadelförordningen: för den som skriver osanning behövs ingen annan varning än själva förordningen, därför kan den inte i något avseende sägas inskränka TF.³⁵

Claes de Frietzckys Tankar om närwarande tider går närmare tillrätta med vad författaren anser vara Wadenstiernas "besynnerliga applikation" av TF.³⁶ Visserligen ger TF §5 rättighet att diskutera de ämnen denne angivit, men en välsinnad person som bara har upplysning till ändamål gör det ändå med urskillning. Samtidigt konstaterar han att ständerna knappast har haft någon nytta av de dittills utkomna anonyma skrifterna. Schönberg yttrade sig i denna debatt vid flera tillfällen, främst i en separat skrift, Uttolkning af en saga, och i en artikel i Svenska Magazinet 1767:6, som till stor del har tryckfriheten till ämne. I artikeln i Magazinet placerar han sig i egenskap av aktör vid de båda riksdagarna i främsta rummet bland dem som bör yttra sig i frågan. Det kan, enligt Schönberg, aldrig strida mot den vördnad man skall ha för domare att trycka både voteringar och domar. Han betonar här den preventiva effekten, att förebygga "obetänksamma omröstningar". Schönberg går aldrig direkt in på inskränkningarna i talfriheten utan konstaterar denna vara en del, om än inte så viktig, av den övergripande tryckfriheten. I hans tycke kan det aldrig skada att få tala om överflödsförordningarna; hur mycket man än kritiserar dem i tal är man ändå bunden att följa dem. Talfriheten ser han som en tryckfrihetens hjälpgumma, den är nyttig, som t.ex. ifråga om växelkursdebatten, genom att peka på att något är fel. I Uttolkning af en saga förespråkar han också rätten att fritt få yttra sina tankar om lagar. Han framställer här tiden före 1766 som ett föredöme vad det gällde detta.³⁷

Schönbergs ståndpunkt under tryckfrihetens första år är på flera sätt svår att fixera. Strax innan han går tillrätta med Gjörwell för Statsjournalen (nr.228) tar han i ett brev till denne upp problemet med statsangelägenheter i gemen.³⁸ Han är helt förvissad om nyttan av att publicera dokument om sådana och tror inte heller att det är något problem bara det sker i varsamma ordalag. Han säger sig ha sammanfattat sina tankar om detta men tycks vara mycket osäker om huruvida de borde publiceras, vilket framgår av att han underställt en betydande person dessa sina tankar. Uppenbarligen fann även

en så pass framstående skribent som Schönberg det vara en bjudande nödvändighet att få sanktion. 1771 presenterar han en mer modifierad syn på tryckfriheten.³⁹ Somliga av dem som arbetat för TF har klarat sig från kritik, medan andra - här nämner han Nordencrantz - har varit tvingade att gå till domstol för att rentvå sig från beskyllningar. Det är också personangreppen han särskilt tar fram och föreslår att brott som innebär smädelse av enskilda bör falla under allmänt åtal, för att de förtalade inte själva skall tvingas öppna process. Det ligger i linje med vad flera andra vid samma tid föreslår att Schönberg anser att några förståndiga personer bör slå sig samman och författa om-dömen över skrifter. En grundprincip för de flesta av tryckfrihetens försvarare var att inga skrifter skall hindras från att utkomma men att folket måste ha vägledning för att skilja de goda från de dåliga. - Schönbergs framträdanden under dessa år har ofta ambitionen av att förmedla den sanna bilden av hur det gick till då TF godkändes. Vid ett tillfälle, också 1771, konstaterar han att denna aldrig brukats på bättre sätt än just vid denna tid.⁴⁰ Han säger sig ha hört somliga - detta är fråga om ett angrepp på mössorna - säga att de varit ensamma stiftare av den, men han vet att det varit ett verk där alla parter sam-verkat. Tidigare remitterades oskyldiga skrifter enligt Schönberg ofta från rådet till JK, numera får däremot de grövsta angrepp på regeringen passera opåtalda. Även om han uppenbarligen inte odelat uppskattar handhavandet av förordningen är han övertygad om att riksdagen 1769 inneburit ett definitivt brott med tidigare praxis. - Ingen annan som yttrar sig om riksdagens insats för så starkt som Schönberg fram att den innebar en radikalt ny inställning till tryckfriheten.

Krygers och Nordencrantz' insatser tillhör framförallt tiden före TF. Ändå tog båda del i debatten de första åren. I Den förnuftige fritänkaren anslöt sig Kryger till dem som i och för sig var missnöjda med de utkomna skrifterna men som ändå försvarade förordningen. Han anlade ett bredare perspektiv än kanske någon annan debattör och försvarade ivrigt JK:s handlande, liksom han då det gällde rättegång förespråkade

skriftväxling för att skydda anonymiteten. Däremot sade han sig vara bekymrad över diskussionerna om grundlagar i gemen och ock-såden som rörde tryckfriheten.⁴¹ Nordencrantz framträdde för sista gången 1770 i Undersökning om de rätta orsakerna, vari han starkt kritiserade det engelska styrelseskicket och den lätthet med vilken tryckfriheten där kunde inskränkas.⁴²

Tessins åsikter om tryckfriheten förändrades inte efter TF, de endast förstärktes. Ofta finner han anledning att göra irriterade anmärkningar då han läst en tidning. Han säger sig hela tiden dock vara medveten om den grundläggande kopplingen mellan Sverige och England; istället för allt det goda England har att erbjuda har Sverige valt "tvenne dödande kräftsår", klubbar och tryckfrihet.⁴³ Som många andra ser han en fara i att allmänheten görs till domare. Den sista hösten återkommer han flera gånger i starka ordalag till tryckfriheten: det var som att öppna dårhusets dörrar då den infördes.⁴⁴

De angrepp som i den periodiska pressen riktas mot tryckfrihet-ens avvisidor är oftast förhållandevis harmlösa. Först i början av 1770-talet finns ett par oreserverade kritiker i Postillionen och Den svenske uppsyningsmannen, den förra troligen utgiven av Erik Ekholm och den senare av Simon Stadenberg; ingen av skrift-erna hade utpräglad politisk tendens utan var snarast allmänt inopportuna. I den förra talas om allmänhetens plågade tålmod vid de många skrifter som den senaste tiden riktats mot både stånd och enskilda. Emellertid följs inledningen bara av sed- vanligt partigräl. I ett senare nummer (1771:49) angrips för- fattarna till alltför självsvåldiga artiklar i pressen för att de tror sig vara skyddade bara de döljer sig bakom en utgivare. Ännu 1772 var det kutym att på gängse sätt angripa tidens poli- tiska skrifter. I första numret av Den svenske uppsyningsmannen sägs huvudsyftet vara att genom publicerandet av rättegångshand- lingar verka för oskuldens försvar, men också att hålla ett öga på politiska skrifter. Det införs samtidigt ett "läsarbrev" som tackar för det senare: sådana skrifter måste hållas efter för att TF inte skall bli mindre älskad. Tendensen i denna skrift

skiljer sig inte mycket från Ekholms; det är huvudsakligen fråga om rättegångsrapporter. Några gånger framkommer emellertid, både i dessa och andra tidskrifter, synpunkten att den litteratur som närmade sig och ibland överskred förordningens gränser var av så ringa intresse och i så hög grad hade dagsländans karaktär att den inte förtjänade att uppmärksammas. Detta kan naturligtvis vara ett försök att vända myndigheternas intresse från pamfletterna.

Endast i mycket liten utsträckning ägnade man sig åt någon självrannsakan eller ställde krav på de författare som utnyttjade tryckfriheten. - Flera uttalanden visar dock att man inte var omedveten om det problem som låg i att det var det enkla folket som främst tog intryck av pamfletterna. Författaren till Bref til en vän gör en markering som inte så ofta förekommer, nämligen att de verkligt goda böckerna inte är avsedda för en större allmänhet.⁴⁵ Däremot anses i en insändare i Dagligt Allehanda att det är en skyldighet för vittra författare att använda sig av en svensk skrivart och förkasta alla juridiska ordalag; sådana kan vara goda i den lärda världen men inte då man skriver för folket. Detta är ett av de få exemplen på att man anser att författarna har ett sådant ansvar gentemot sina läsare.⁴⁶ I Åskådaren 1771:5 gör en insändare sig till tolk för uppfattningen att människor måste reagera på att det sprids så många dåliga skrifter. Han ser dem som försök att manipulera folket. Det förespråkas här att "man" hela tiden måste inskräpa i människan vad som är rätt, annars är det risk att hon ständigt byter åsikt. Detta är visserligen inget uttalat angrepp på tryckfriheten som princip, men tanken finns på ett objektivt korrektiv, färdigt att användas vid varje tillfälle åsikter drivs för långt åt något håll. I detta fall var det uppenbarligen inte, som så ofta annars, utgivarens avsikt att låta artikeln bilda utgångspunkt för ett direkt angrepp på en viss publikation.⁴⁷

Prisandet av tryckfriheten utvecklades snart till en ofta återkommande retorisk figur, varför det är lätt att förbigå det som varande ointressant. Ändå utmärker uttalandena kring

tryckfriheten ofta på ett intressant sätt skiljelinjen också i övrigt i politiken. Det är ingen tillfällighet att Carl Estenberg i Folkets röst använder sig av Severin Brittenstierna, "en representant för den strävsamma ämbetsmannaklassen", då han vill illustrera den grupp som mest och bäst bär upp tryckfriheten, folkets största skatt. Brittenstierna strävar, fastän själv ämbetsman, att bryta ner denna grupps makt.⁴⁸ En entydigt kritisk inställning till förordningen återfinns egentligen bara i privatkorrespondensen. En förmodligen inte ovanlig åsikt kommer fram i brev från Johan Rogberg till J. C. Stricker.⁴⁹ Nyttiga arbeten får inga avnämare sedan alla de onyttiga tryckts. Följden blir att alla teologiska och lärda verk faller i glömska. - Det är bland prästerna i Strickers vänkrets de flesta missljuden förmärks. Värmlandsprästen Jonas Ullholm ger i ett brev 1767 uttryck för sin rädsla att mycket förblir otryckt, eftersom man inte vågar ge sig i närstrid med de "näsvisa" som utnyttjar TF. Lidén däremot gladdes ständigt åt de exempel han tyckte sig finna på tryckfrihetens oinskränkta ställning under sin resa i England, och i kraftiga ordalag fördömde han den franska censuren. Vid sitt besök i England var han fullständigt fascinerad av Wilkes, som han även försökte träffa i King's Bench Prison. Gränsen för tryckfriheten gick för Lidén vid kungens person.⁵⁰ Höpken berör hans intryck, lätt overseende, i brev till Älf; då Lidén kommer åter skall han med lugnare ögon se att anarki inte gör någon frihet och att frihet med ordning kan göra gott, men annars mycket ont. Han ser översättningen av Wilkes North-Briton som en farlig faktor för svenska förhållanden.⁵¹

Oftast är den kritik som framförs mot missbruk av förordningen kombinerad med en förhoppning om att problemen snart skall lösas. Författaren till Bref til en vän i Upsala, 1770, som är en av de mest balanserade, hävdar, liksom många före honom att det visserligen finns många dåliga skrifter men att ingen förordning existerar utan missbruk. Det är ingen tillfällighet att han främst bland de goda, osålda arbetena finner Liljestråles översättning av Belisaire och Schönbergs arbeten.

Däremot känner minste gosse enligt honom till Hattmakarens julklapp - en partipolitisk stridsskrift - och Guntlacks leverne.⁵² Den bland politiska skribenter ovanligt originelle Eric Kiellberg inleder första numret av Discourser på klubben med ett koncentrat av de motstridiga åsikterna om TF. Det formar sig huvudsakligen till att gälla huruvida tadel skadar sanningen. Problemet löser han på ett enkelt sätt: smädeskrifter som bör straffas rör inte tryckfriheten. Ännu 1771 tar Åskådaren detta tema som utgångspunkt för en förvånad anmärkning över att så många kritiserar missbruket av TF, den som är negativ till en skrift klagar genast över att TF missbrukats. Denna typ av skrifter anser han vara till för pöbeln; den blir road men glömmes lika snabbt. Ansvaret faller sist och slutligen på författaren, en dålig författare förlorar allmänhetens förtroende. Också i fortsättningen visar denna tidskrift prov på inlägg av en viss räckvidd.

Det direkta juridiska ansvaret för de inblandade i tryckfrihetsmål var de politiska pamfletternas författare mestadels ointresserade av. Uppenbarligen med hänsyftning på En adelsmans bref framlägger Oelreich sina åsikter om kungens tronavsägelse och den följande inaktiviteten bland ämbetsmännen. Han slår fast att den som har för avsikt att yttra sig i ett aktuellt ämne alltid måste räkna med att bli dragen inför domstol om han är känd till namnet.⁵³ Konsekvensen blir att goda män avhåller sig från att ge ut sina skrifter och att endast kläna skrifter kommer. Detta föranleder honom att närmare tolka intentionerna med TF. Det är nödvändigt för en författare att behålla sin anonymitet till högsta rättsliga instans; i det fall att han röjer sig i lägre instans kan han ändå bli frikänd. Det är med viss sakkunskap han förespråkar det förhållande som rådde under censurtiden, nämligen att tryckaren träder in. Plan til et pennekrig ser anonymiteten som en förutsättning för ett effektivt utnyttjande av TF. De styrande borde i högre grad än tidigare föra fram sina tankar under anonymitetens skydd, på så sätt behövde inte personlig antagonism spela någon framträdande roll. I och med att ingen röst höjdes mot anonymiteten som

grundläggande princip blev tryckarens ansvar en väsentlig punkt.⁵⁴ Vad som uppenbarligen hade dagsaktuell anknytning men som ändå framställs retoriskt är frågan i Dagligt Allehanda 1771:158: vem är det som har störst skuld till tidens "tryckta missfoster" - författare eller tryckare? Nordencrantz uppmanas att åter träda fram och yppa sin åsikt. I nästa nummer följer så kritik av Nordencrantz, för att han vill att tryckarna skall agera censorer.⁵⁵ Vad som naturligtvis måste engagera dessa tidskrifter är problemet att få fram material. Författaren till Bref til en vän tolkar förordningen i endast ett avseende, och det gäller den tid som måste förflyta innan handlingar får publiceras. Med hänvisning till de skrifter som då kom ut om den ekonomiska politiken konstaterar han nämligen att en viss, inte närmare specificerad, tid måste löpa innan vissa handlingar får tryckas.

Debatten genomgår således ytterst få förändringar under dessa år och speglar inte de faktiska problemen vid tillämpningen av TF. Detta sker istället främst genom det flitiga publicerandet av protokoll och akter. Vilka som i varje enskilt fall stod bakom dessa är svårt att veta. I fallet Rutström fanns starka önskingar från de inblandade att se handlingarna i tryck, liksom då tryckaren Holmén ville ge ut rättgångshandlingarna beträffande upplysning för svenska folket. Man måste anta att ekonomiska intressen i de flesta fall var inblandade då det gällde Erik Ekholm, vilka dessutom var knutna till en önskan om att beslå ämbetsmän med tjänstefel. Officiellt material var tillåtet att publicera endast utan kommentarer, varför diskussioner inte kunde föras i direkt anslutning till sådant.

En särställning bland de publikationer som löpande följde upp tryckfriheten intar Posten, detta genom den lugna och resonerande ton som utmärker den och genom att de enskilda bidragen inte i lika hög grad som i de politiska stridsskrifterna har karaktär av personangrepp.⁵⁶ Redan i ett av de första numren från 1768 görs den sedvanliga anmärkningen: förordningen har inte gjort annat än befordrat odugliga skrifter. I ett svar argumenteras likaså på övligt sätt: alla dåliga skrifter har

ändå det goda med sig att de vänjer folket vid att läsa, de goda skrifterna blir ändå inte köpta.⁵⁷ Om än bara i förbigående återkommer man hela tiden under skriftens första år till problemen med TF. I nr. 23 görs en noggrann genomgång av varför konsekvensen av denna har blivit att det bara kommer dåliga skrifter. Främst sätts här ovanan hos läsarna och att goda författare kanske håller sig undan av rädsla för att förblandas med partiskrivarna; samtidigt är risken stor att de tas för pedanter, skolfuxar. Inte heller tror författaren att det, p.g.a. den dåliga smaken, lönar sig att lägga upp bättre skrifter. Ytterligare ett skäl som anförs och förmodligen det viktigaste är att bokhandlarna håller priset nere och att på så sätt inte heller goda författare har råd att skriva fritt och utan att vara i någons tjänst.⁵⁸ I denna artikel är bilden av författarna som en särskild yrkesgrupp utformad; de har vissa tjänster att erbjuda, men också plikten att obundna skriva goda skrifter.⁵⁹ Vid ett senare tillfälle (1768:38) ställs frågan varför poeterna tystnat efter TF; knappast en rad god poesi har skrivits. Även för dessa har lockelser som bröllopskrifter och satirer tagit överhanden. - I den första årgångens sista nummer har en plädering för oinskränkt tryckfrihet lagts i utgivarens mun; det allmänna föraktet måste anses tillräckligt för den som missbrukar TF.⁶⁰

Visserligen kan Anders Berch - och hans medförfattare - vid enskilda tillfällen gå tillrätta med skrifter, men tendensen håller ändå i sig: det är tryckfrihetens hinder av mer allmän natur man önskar riva ned. Det är i den andan boktryckare anklagas för att sprida lappri (1769:60). Utan att ange vad som avses med detta konstaterar författaren att om han vore tryckare skulle sådant aldrig tillåtas på tryckfrihetens bekostnad. Det intressanta svaret hävdar att tryckare måste ställa sig utanför alla diskussioner om tryckfrihet (1769:62, "Boktryckeriets vän"); de är opartiska hantverkare som inte kan agera censorer och enda anledningen till att inte åtaga sig ett arbete är att författaren inte betalat. I ett senare nummer ges svar på ett "rykte" som talat om en snar inskränkning av TF. Lagen kan inte göra annat än utmäta straff för de överträdelse som gjorts, att det förekommit skrifter mot

enskilda kan inte ändra dess grund.⁶¹ Den i Posten ofta citerade och livligt föraktade mösspublikationen Philolalus Parrhesiastes sägs visserligen vara exempel på något som är förgripligt, men inte ens den får författaren att tvivla på välsignelsen med TF.⁶² Tvärtom ökar risken för sådana skrifter om man på något sätt försöker göra våld på TF. Här går dock författaren med på att statens göranden inte skall avhandlas i pressen; de senaste finansärendena eller ministeriella affärerna får inte bli föremål för diskussion. Ett fingerat svar på denna artikel har alldeles uppenbart till syfte att underblåsa oron för ingrepp i TF. Det hävdas där att flera riksdagsmän i Norrköping sagt att man där var ense om förordningens stora nytta; de enda som skulle vara intresserade av inskränkningar var sådana som önskade ställa stånd mot stånd. Samtidigt ges en passant en uppmaning till skribenter att lägga band på sig för att förhindra alla ingrepp i friheten.

Under tidskriftens sista halvår minskar antalet principiella artiklar i detta ämne betydligt, över huvud tycks det som om litteraturkritiska ämnen avtar. I ett av de sista numren "tänds ett rökverk" till tryckfrihetens ära. Här framställs det som om verkliga angrepp mot tryckfriheten gjorts, men man kan inte längre slå i dess försvarare osanningar, tvärtom har den nått ett stadium då den odygdige tvingas att vara dygdig.⁶³ Sådana ganska bleka apologier för tryckfriheten förekommer i början av 1770-talet på flera andra håll. I Dagligt Allehanda 1771:134 är infört en "Teckning till Tryckfrihetsförordningens beröm". Den ger bilden av en aristokratisk period som en tid av dumhet och okunighet då medborgarna var sjušovare. Då tryckfrihetens fackla fladdrar behöver ingen rädas de forna makthavarna.

Nyhetstidningarna tog i någon nämnvärd utsträckning inte upp de infekterade politiska frågorna eller utnyttjade de möjligheter TF erbjöd. Norrköpings Tidningar bytte visserligen utgivare samtidigt med TF, men Edmans efterträdare, Johan Benjamin Blume, förändrade inte innehållet märkbart. Visserligen trycktes i början av 1767 Rothmans Frihetens intåg, men i övrigt syns endast få

spår av förordningen. I det sista numret detta år inför Blume dock ett generellt försvar för tryckfrihet och framhåller sin egen strävan att alltid ta in "goda" bidrag. Mest av allt är detta dock ett hävdande av rätten att anonymt och utan att få namnet uppgivet publicera sig i hans tidning. Han måste emellertid ha varit medveten om det bräckliga skydd en insändarskribent ägde, detta upphörde ju automatiskt vid rättsliga påföljder. Blume fick själv känna på detta, då han för en tid togs i fängsligt förvar efter införandet av en vers, kritisk mot den planerade riksdagen i Norrköping (nr.239). Han släpptes dock omedelbart efter det att författaren namngivits.

Vad som emellertid frapperar i NV är den animerade diskussionen mellan pseudonymer som allt flitigare förs efter 1766. Dessa debatter rör oftast inte några konkreta politiska eller ekonomiska ämnen; ett förflutet ord fångas upp och betraktas ur en ny vinkel. I flera tidningar men i synnerhet i NV förekommer dock i ökad utsträckning avtryckning av dokument, framförallt protokoll, rörande lokala frågor. Då det mestadels är okommenterat material är det inte möjligt att avgöra på vems initiativ de satts in, men det troligaste är att företrädare för den förfördelade parten oftast stått bakom.

1768 sökte Blume enligt en redaktionell kommentar styra stoffet genom att i ett särskilt bihang bereda plats för bidrag av juridisk och kritisk art, men någon skillnad mellan de båda publikationerna framträder inte. - Tydligen räckte ändå inte läsarnas aktivitet till för att fylla den ordinarie tidningen, den fortsatte att innehålla anspråkslösa historiska/etnografiska berättelser. Om tilltro skall sättas till Blumes egen uppgift skulle sådant material inte vara resultatet av läsarnas önsksningar. Även 1769 gjorde Blume ett försök, nu med Norrköpings Magazin, en åttasidig publikation som inte överlevde detta år. Det var visserligen möjligt att prenumerera på den separat, men den lilla prisskillnaden om man hade den tillsammans med NV gjorde säkert denna kombination vanligast, särskilt som flera av de längre artiklarna gick från den ena tidningen till den andra.⁶⁴ Som Sylwan i Svenska pressens historia

anmärker är det inte omöjligt att denna främst riktat sig till gästerna vid riksdagen och därmed kan uppfattas som ett försök att skapa en något mer "mondän" publikation; den tycks ej ha varit avsedd att bli ett påtryckningsorgan till denna riksdag. Det förs dock i inledningen en diskussion om nyttan av att förlägga en riksdag till Norrköping, men den enda direkta uppmaning som ges ständerna är en önskan att de tog kyrkolagens ord om att präster inte skall träta med varandra ad notam (nr4). Fler exempel finns på vad som kan vara indirekt kritik, så en historisk berättelse om orsakerna till romarnas förlust av friheten. I nr 15 ges också ett försvar för TF, där det särskilt betonas den nytta den gjort för dem som inte bor i händelsernas centrum. Här ställs också en insinuant fråga, om den nation kan sägas vara självständig som låter sig styras av en annan. - Även NV var i någon mån präglad av riksdagen. Det är aldrig några direkta referat av förhandlingar, utan bara yttre företeelser som ofta har en touche av lokalfärg meddelas. Endast en skarp insändare med hänsyftning på riksdagen publiceras. Det är den ovan nämnda och av myndigheterna uppmärksammade "Lika godt hwilken", som klagar över att partiandan satt sig över all lag. Han uppmanar väljare att inte stödja dem som tar emot pengar eller som har stora skulder, och inte heller sådana som är motståndare till TF. - Denna tillfälliga publikation betecknar ändå en höjdpunkt i tidningens politiska engagemang. Efter 1769 märks inte några nämnvärda tendenser till debatt i NV.

I Stockholms- och Göteborgstidningarna avsatte TF praktiskt taget inga spår alls. Lokala missförhållanden berörs någon enstaka gång i Göteborg, men i övrigt märks endast några få kommentarer i Götheborgske Nyheter om tryckfrihetens förträfflighet, förmodligen framkallade av utgivarens, tryckaren Smitts, mellanhavanden med domkapitlet.

Den teologiska censuren

Den viktigaste grupp av skrifter då det gäller att bedöma hur den teologiska censuren uppfattades är de pamfletter som gällde präteståndets privilegier, och särskilt rätten till tionden. De flesta

utkom 1767 och hade sin upprinnelse i den avslutade riksdagen.⁶⁵ Många av dessa skrifter, som riktade sig mot prästerskapet, är till förblandning lika. Om prester är egentligen inte särskilt kritisk, trots att den dömer ut samtliga präster, utan snarare resignerad: vad kan annat bli följden när inga låter sina barn studera till präster?⁶⁶ Betydelige frågor är den enda av skrift-erna som ägnar sig åt någon egentlig religionskritik; det sägs här att ogudaktigheten inom kyrkan tävlar med judendomens och vida övergår muhammedanismens. Det är framförallt de ekonomiska fördelarna skriftens författare, Magnus Orrelius, riktar in sig på, men på samma sätt som flera av de andra är det som från ansvar fritagna ämbetsmän han ser prästerna. Det Ovåldige svar, som utkom mot Orrelius, går huvudsakligen ut på att prästerna är grundorsaken till ett ogudaktigt samhälle. I många fall bju-der den på än mer ohöjlida formuleringar än Orrelius. I någon mån anknöt Wälförtjent svar till den delvis separata prästtion-dedebatten. Den gav, om än i mer elegant form än flera av de tidigare, exempel på prästkritik. Orrelius angrep i Gensvar den-na och frågade om det gagnar saken att prästerskapets försvar-are vräker ur sig sådant som i detta fall.

Riksrådet Funck anmälde i rådet i september 1767 den ano-nyma Betydelige frågor (nr.207).⁶⁷ Han hade observerat att den rörde ett helt stånd och därför inte borde få tryckas, istället skulle den remitteras till JK, Erik von Stockenström. Denne å sin sida hävdade att tryckerierna var ställda under kk, varför han inte behövde lägga hand vid skriften. Efter diskussion fann majoriteten att han ändå skulle yttra sig. Johan Wallwijk ansåg att den istället borde remitteras till Uppsala akademiska konsi-storium, och Esbjörn Christian Reuterholm pläderade för att rå-det skulle ägna sig så litet som möjligt åt sådana mål; det kunde bara få tråkiga följder. Några veckor senare uppmärksam-mades den i Norrköping tryckta Wälförtjent Svar, och en skrivelse från SK vittnade om bekymmer över alla skrifter som kommit ut och innebar ovarsamhet mot läran. I denna betygade man visser-ligen TF sin vördnad men undrade hur någon varit befullmäktigad att ge ut sådana skrifter utan att lämna dem till censur.

Samtidigt hade även hovkonsistorium gått in till K.Maj:t med en anmälan hållen i allmänna ordalag om att det löpte omkring för många skrifter riktade mot prästerskapet.⁶⁸ Den innehöll också direkt kritik av Gensvar och Norrköpingsskriften. - Av konsistoriets diskussion om detta framgår att samtliga ledamöter var inställda på någon form av åtgärd. Gabriel Rosén önskade en framställning hållen i så generella termer som möjligt. Just Wälförtjent svar önskade han inte skulle bli föremål för åtgärder, eftersom den publicerats till ståndets försvar. Flera var osäkra om vilken form av aktion som var den bästa: att vända sig till K.Maj:t, JK eller kk. Ledamöterna var också oense om i vilken utsträckning man borde exemplifiera med särskilt grova passager. Den slutgiltiga skrivelsens försiktiga formuleringar kan nog ses som ett hopp om att få till stånd ett beslut med räckvidd utöver de aktuella skrifterna. Ekholm kommenterar i Fatburen konsistoriets agerande.⁶⁹ Han undrar om prästerna är att anse som ett stånd "i världslig mening" och vilka rättigheter de i så fall kan förvänta sig. Han uttalar ett förtäckt hot om att de privilegier som en regering tillägger prästeståndet mycket väl kan ändras och menar att JK är till för att hjälpa den som har problem med att få ut manuskript från ett konsistorium. Här lämnar han teologiska författare en fingervisning om hur de bör sköta sina kontakter med ett konsistorium. Därför har han ingenting att förlora då han samtidigt anfäller författarna till prästkritiska verk; har man använt en så hård skrivart bör man givetvis ställas under tilltal. Linköpings prästerskap diskuterade särskilt Wälförtjent svar (nr.205) under prästmötet i september. För samtliga närvarande var skriften en styggelse, och man gick därför till K.Maj:t med önskan om granskning av såväl denna som liknande skrifter.⁷⁰

I rådet övervägdes visserligen möjligheten att göra skrifter lättare att åtala genom att främst se dem som angrepp på enskilda, men särskilt Reuterholm vände sig både mot att K.Maj:t skulle lägga sig i ärendet och mot att konsistorierna skulle kunna påverka beslut om skrifter av detta slag. Rådet remitterade skrivelserna till JK och nu tycks tydligen ha fattats be-

slut om att i det följande hänvisa allt liknande till honom. Hans yttrande över Betydelige frågor är uppenbarligen frukten av en förhållandevis ytlig granskning.⁷¹ Han kunde inte finna den stå i strid mot någon av de tre första paragraferna, den innehöll nämligen inte utlåtelse om präster i gemen, bara om de mindre nitiska. Det var visserligen möjligt att den därigenom kunde få konsekvenser som ställde den under §3, men JK fann det väsentliga vara att den hade gudaktighetens förbättrande som främsta mål. Han sade sig inte vilja ha med censur att göra; det ankom på konsistorierna att läsa igenom manuskript, även efter tryckningen. De övriga skrifterna yttrade han sig över huvud inte om. Då Gensvar (nr.196) behandlades i rådet fann man att författaren begått fel både mot religionen och mot TF, det förra hörde till hovrätten och det senare till JK.⁷² Stockenström kom med ytterligare ett memorial, i vilket han fann att Gensvar hade sin grund i den tidigare riksdagsdiskussionen om tionde. Han tog på eget initiativ upp en förutej berörd skrift, i vilken han fann att författaren brukat ett språk som inte kunde tolereras. Inte heller ansåg han att Gensvar kunde tillåtas eftersom den innebar brott mot TF och hade spår av herrnhutism. Uppenbarligen ville JK i dessa frågor ha klara besked vad det gällde den teologiska delen av TF. Han anhöll nämligen om att skrifterna skulle behandlas tillsammans i hovrätten och att det som stred mot TF skulle behandlas som ett ärende.

SveaHovR fann att man visserligen enligt tidigare kunglig remiss endast skulle syssla med den teologiska delen men gick JK till mötes genom att ta upp hela ärendet, främst därför att denne måtte bli bättre i stånd att yttra sig.⁷³ Den rättsliga prövningen av den likaledes anonyma Prestmannaöde (nr.213) avslutades först våren 1769 efter långdragna förhandlingar inför SveaHovR, där Olof Kexél försökte försvara sig med att allt han skrivit var allmänngods, sådant folk alltid ansett om präster.⁷⁴ Rättens bedömning var förhållandevis mild. Man fann t.ex. att Kexél inte angripit religionen utan bara enskilda; inte heller ville man gå in på åklagarens tal om satir som något förgräppligt utan domen blev böter enligt §3 p.g.a. kritiken av tiondet

och därmed av ståndet. Detta var den enda dom som föll efter dessa många skrifter. Ifråga om Orrelius och Strand inleddes visserligen rättegångar, men inget resultat nåddes.⁷⁵

SK försökte i samband med dessa mål få till stånd en kungörelse om större varsamhet vad det gällde skrifter om läran och prästerskapet, liksom ett inskräpande av TF. Rådet fann emellertid inte anledning att utfärda någon sådan.⁷⁶ Under de följande åren hade kyrkan också mycket svårt att vinna gehör för sina krav på att denna typ av skrifter skulle betraktas som irriga i teologiskt hänseende och därmed vara underkastade censur. - Däremot är turerna mellan JK och råd svårare att uttala sig om. Carl Funcks agerande skilde sig från rådets i övrigt. Han ansåg skrifterna vara att anse som inlägg i en politisk och inte i en teologisk debatt och det var från den utgångspunkten han yrkade på ingripande. Också Stockenström ville skilja på dem som teologiska verk och som presumtiva brott mot TF, detta samtidigt som han inte kunde underlåta att låta dem bli föremål för rättslig prövning. Det senare bör man se mot bakgrund av den opinion som uppenbarligen var på väg att bildas bland prästerna.

Ett mål som visserligen inkluderade moment av intresse för tryckfriheten, men som i huvudsak ansågs vara ett religionsmål, var det mot swedenborgarna i Göteborg.⁷⁷ Då JK i december 1769 fick lägga hand vid det var det som ett sådant han valde att uppfatta det, även om han betonade vikten av att kontrollera censuren av Swedenborgs skrifter. Han gick också emot ett förslag om att dra in dessa. Då däremot rådet behandlade dem beslutades det att domkapitlet i Göteborg skulle konfiskera de skrifter av Swedenborg som fanns i stiftet.

I förbigående berörde det omfattande Rutströmska målet vid flera tillfällen tryckfrihetsproblematiken. Redan 1750 hade Rutström förbjudits att ge ut sin Matsmässosöndagspredikan.⁷⁸ Några år senare cirkulerade det i Stockholm en skrift med titeln Brefwäxling emellan Thomas, Nicodemus och Christophilus. I den komplicerade rättegången i hovrätten rörande denna klarade sig Rutström emellertid genom edgång, men ytterligare något år in på 1750-talet började en omständlig process kring hans kanske mest kända arbete,

Septuagesimapredikan.⁷⁹ Här försökte han framställa Magnus Orrelius som författare. - Ett halvår innan TF vann laga kraft fastställdes slutligen landsförvisningsdomen mot Rutström såsom avfälling från den rätta religionen. Emellertid kom flera försvarsskrifter för Rutström ut under tryckfrihetsperioden. Isac Faggot tog i Wälmente tankar och anmärkningar upp flera väsentliga aspekter på rättegången. Han drog som så många andra före honom i liknande sammanhang fram Grubb och Tolstadius och ställde frågan för vem domsrätten i religiösa frågor var reserverad.⁸⁰ Just då det gäller teologi bör man inte lyssna till dem som är mest förfarna i Skriften, här tar han rabbinerna som ett avskräckande exempel. I fallet med Brefwäxling ger Faggot Rutström beröm för att ha varit så försiktig att han inte erkände sig som författare. Faggots bok är rapp och klagörande, säkert en av de bästa utkomna försvarsskrifterna.

TF möjliggjorde för anhängare till Rutström att sprida hans tankar; detta skedde främst genom den stora utgåvan av predikningar, som Olof Ackerman stod bakom (nr 204).⁸¹ Schröder, från vilken initiativ till ingripande kom, ville att utgivaren skulle åtalas eftersom han inte följt reglerna för teologiska skrifter censurerande. Kk fann det betänkligt att i anseende till TF handha detta och ansåg sig inte på något sätt kunna pröva själva skriften. Uppenbarligen hade JK låtit prövningen ske hos Kk endast för att få den protokollförd. Istället skedde förhör med tryckaren Hesselberg hos Boktryckarsocieteten och i N. Justitierevisionen. Han hävdade att han uppfattat predikningarna endast som handlingar i den Rutströmska processen, vilka Ackerman hade generellt tillstånd att ge ut. I början av följande år, 1768, diskuterade rådet SK:s skrivelse i saken. Detta hade hävdat att predikningarna skulle förbjudas då de var stridande mot den rätta läran. N. Justitierevisionens prövning hade givit till resultat att det visserligen borde påpekas i skriften att det var fråga om irrläror men att det i övrigt inte fanns något att invända. Av den anledningen fick Ackerman omgående tillstånd till tryckning.⁸²

Ackerman råkade även i svårigheter för en skrift om det Rutströmska målet, för vilken han åtminstone offentligt stod som upp-

hovsman och i vilken hävdades att sentensen "ingen lag utan missbruk" var särskilt tillämplig på SK för dess försök att förbjuda tryckandet av Rutströms predikningar. En ledamot hade först på "smygande" sätt anmält dem hos JK och sedan öppet bedrivit propaganda mot predikningarna som herrnhutiska; vad Ackerman önskade var en god författare som kunde motarbeta präster i gemen.⁸³ Att låta predikningarna censureras av SK ansåg Ackerman vara ett brott mot TF. Det kunde aldrig få bli censor över honom genom att hänvisa till nit för läran. JK lät denna skrift omgående gå till hovrätten. Han ansåg att det måste uppfattas så, att Ackerman gått mot K.Maj:ts dom då han sagt sig vilja granska handlingarna i målet mot Rutström.⁸⁴ Så underställdes de båda målen kring Ackerman hovrättens prövning.⁸⁵ Åklagaren såg själva spridandet av Rutströms skrifter som farligt, att de av Ackerman ansetts ofarliga var i sig ett brott mot TF. Ackerman gjorde bruk av TF:s luckor: det hade inte funnits något skäl för honom att lämna dem till SK, eftersom det stadgades att endast manuskript och nya arbeten skulle lämnas in. Åklagaren ansåg att förordningen inte stödde försvar för någon som dömts som avfälling. Ackerman satt en tid i häkte men släpptes, tydligen genom enskildas förmedling. I hemställan till K.Maj:t önskade rätten indragning av några av de aktuella skrifterna.⁸⁶ Reuterholm, som redan under den stora processen försvarat Rutström, fann denna gång bl.a. att konsistoriet automatiskt skulle stå utanför, eftersom det inte gällde huruvida skriften var ortodox eller heterodox. Om vissa handlingar i ett mål skulle undantagas från bestämmelserna om tryckning skulle man aldrig uppnå vad man åsyftat med TF. Funck ställde sig kritisk till förfarandet men tycks inte ha berört det i någon separat framställning.

En del av denna process var den skriftväxling Carl Estenberg och SK:s fullmäktig, Stenbeck, parallellt med målet invecklades i. Estenberg anmälde hos K.Maj:t en inläga av Stenbeck som smådeskrift. Samtidigt som detta var i rådet tog SK internt upp en tryckt skrift som utkommit till Estenbergs försvar (nr.206).⁸⁷ Man sände en rapport till ärkebiskopen om anstötliga skrifter i gemen, vilket måste ses som en direkt följd av detta, samt en

skrivelse till rådet om att Estenberg i sin försvarsskrift inte iakttagit den vördnad han var skyldig.⁸⁸ Ärkebiskopens svar, som refererades i SK i september 1767, sade endast att han skulle ta skrifter av detta slag under övervägande, så fort han fick tillfälle. Det diskuterades nu också mer allmänt kring förgräppliga skrifter, men man tyckte sig inte ha någon lämplig myndighet att vända sig till eller någon god form att anmärka i.⁸⁹

I början av 1768 kunde man i SK konstatera att Stenbeck, som redan haft så många besvärligheter, i samband med processen ånyo var angripen. Flera av ledamöterna hade observerat N.N:s bref (nr 222), som var tryckt hos Hesselberg, liksom f.ö. de andra skrifterna mot Stenbeck. Författaren sade sig vara opartisk men hävdade i den ordrika och insinuant skriften att Stenbeck sökt bringa Hesselberg till ruinens brant, därför att denne tryckt Rutströms skrifter.⁹⁰ Beträffande TF sades att det var förstaeligt om en obildad person som Hesselberg kunnat begå misstag; av den anledningen borde Stenbeck ha gått varligare fram. N. Justitierevisionen ville göra detta till ett mål som rådet inte skulle behöva lägga hand vid. Funck ställde sig ytterst kritisk till detta och det beslutades också att målet skulle tas upp.⁹¹ Liksom tidigare ställde sig Reuterholm helt bakom revisionens förslag.

Målen rörande swedenborgianismen och Rutström tycks mer än de tidigare, direkta tryckfrihetsmålen, ha aktualiserat krav på åtgärder. En genomgång av konsistoriernas riksdagsberättelser och stiftens besvär visar nämligen att attityden hårdnat betydligt mellan riksdagarna 1769 och 1771.⁹² En följd av flera upprepade diskussioner i ståndet var den hänvändelse som i februari 1770 gjordes till JK.⁹³ Det gällde visserligen i första hand Rutström, men man krävde också åtgärder för att bringa de många rättegångarna till slut. I skrivelsen säger man sig ha funnit att många författare under skydd av TF prånglat ut tankar som stod i strid med den rätta tron. Just processen mot Rutström ansåg man kunde innebära att flera skulle utnyttja denna möjlighet.

Rättegångarna beträffande teologiska skrifter bjöd således på åt-

skilliga svårigheter ifråga om tolkningen av TF. Det löpande arbetet i konsistorierna förefaller däremot ha flutit smidigare än före 1766. Här gällde det för de kyrkliga myndigheterna att vidmakthålla respekten för den teologiska censuren, något som inte alltid lyckades. Liksom tidigare praktiserades nämligen ofta metoden att söka sig till ett annat konsistorium om inte det egna beviljade imprimatur.⁹⁴ - Ifråga om Marmontels Belisaire (nr.227) fick rådet gå in och avgöra forum. Då rådet funnit en notis om att en översättning av denna var till salu, betygade man visserligen dess nytta men ansåg att den i vissa delar kunde vara skadlig för staten och religionen. Några ansåg visserligen att kk inte hade med den att göra, men trots allt sändes den dit.⁹⁵ Här ligger svårigheten i att avgöra om rådet ansåg detta vara ett politiskt eller ett teologiskt ärende. Också i detta fall sökte kk komma undan genom att hänvisa till TF. - Historien om översättningen av Belisaire är komplicerad, men det tycks som om JK samtidigt med rådet fick hand om ärendet och då meddelade Uppsala konsistorium att en upplaga var under utarbetande i Gävle; detta tackade och lovade åtgärda.⁹⁶ Konsistoriet handlade raskt och lyckades få in den till censur av översättaren, Schönstedt. Vid denna fann man kap.15, där det hette att lyckan var grym och orättrådig, särskilt klandervärt.⁹⁷ Än mer intressant för den teologiska opinionsbildningen blir detta förbud senare samma år då kronprinsen uppskatande vände sig till Marmontel; denne publicerade brevet, vilket väckte det svenska prästerskapets djupa indignation.⁹⁸ Preses i SK anmälde senare 1768 ytterligare en utländsk skrift, Recherches sur l'origine du despotisme oriental, som enligt honom med begärlighet lästes överallt i Stockholm. Han hade hört att det var grov naturalism, varför den i censurerande syfte borde köpas in. Samma år hade man Le catéchumène och Les prêtres démasqués (nr.218) till behandling; båda fann man gudlösa och förföriska, men vände sig nu till kk.⁹⁹ Detta gick genast SK till mötes och gav Wilde i uppgift att hämma spridningen. - I andra fall kunde SK däremot handla utan att blanda in kollegiet. Ett manuskript man fått från Wennberg, Tankar om våra ceremoniska kyrkoärenden och deras verkan i samfundet, fann man lätt kunde leda till fritänkeri och därför be-

hövde det hållas inne i tysthet, varefter man meddelade sig direkt med tryckeriet.¹⁰⁰

Flera ärenden de följande åren ger vid handen att man varken på kyrkligt håll eller i kk ansåg sig exakt kunna utstaka vad som var tillåtet att skriva om i teologiska frågor. Det finns ingen konsekvent attityd-särskilt inte från kk:s sida- och Wilde gjorde ända till frihetstidens slut ingripanden mot teologiska skrifter. De skiljaktiga bedömningsgrunderna betraktades på kyrkligt håll tydligen som ett problem. C. M. Wrangel tog upp dem i ett riksdagsmemorial för att få ståndet att yrka på hårdare åtgärder vid utövandet av den teologiska censuren. Han beskrev också ett förfarande som alldeles uppenbart stred mot TF, nämligen att konsistorierna beslagtog sådana manuskript som de önskade skulle förbli otryckta. Han insåg tydligen att förfarandet var otillåtet men visste inte hur man bäst skulle komma till rätta med problemen utan att behöva ge dem offentlighet.¹⁰¹

Justitiekanslern och TF

Visserligen spelade JK Erik von Stockenström en viktig roll i den teologiska censuren, men det var på det politiska området som hans tolkningar av TF fick ett ibland avgörande inflytande. JK-ämbetet hade fortfarande samma inriktning som vid tillkomsten 1719; innehavaren skulle vara kronans ombudsman och kronjurist, vara den högste åklagaren och ha tillsyn över ämbetsmännens förvaltning.¹⁰² I den instruktion som utfärdades 1739 betonades också hans göromål vid religionsärenden och allmänhetens rätt att vända sig till honom kodifieras. Genom en stadga 1766 ställdes ämbetet under ständerna, och snart därefter införlivades också tryckfriheten såtillvida att han skulle beivra brott mot TF.

Samtidigt med de många teologiska målen gav Stockenström på hösten 1767 sin syn på den anonymt utgivna Ämbetsmannaöde i Sverige (nr.197). Skriften kritiserade de alltmer besvärliga förhållandena för särskilt de lägre ämbetsmännen i offentlig tjänst.¹⁰³ Här hade han gjort en ingående bedömning som förefaller ha haft sin grund i att ingen annan instans kunde utföra en sådan. Han ansåg sig inte ha några skäl att kritisera författarens egna anmärkningar, efter-

som dessa stöddes av flera bevis. Inte heller ville han ingå i prövning av om det fanns några förklenliga utlåtelse mot ständerna eller författningarna utan nöjde sig med att konstatera att, då saken var av yttersta vikt, man måste gå mycket varsamt fram och absolut inte göra några ingrepp i TF. I det här fallet hade brottet varit av lindrig art, men han betonade att han inte tvekade att ta i hårdare en annan gång. Det är uppenbarligen genom att han inser att det här kunde bli fråga om ett prejudikat som han tvekar att anbefalla strängare åtgärder. I sin genomgång av TF vill han särskilt poängtera de friheter förordningen ger. Det enda han funnit i skriften som kunde strida mot TF var en passage om ständernas förordnande om tjänstgöring. Vad han finner mest problematiskt är att hans tolkning av TF inte kan vara bestämmande för andra, var och en kan tolka dess grad av frihet efter eget skön. Däremot är det hans åsikt att ständerna inte kan anses ofelbara, just av den anledningen går det inte att hitta något som bryter mot de tre första paragraferna. Sist och slutligen avstår således Stockenström från att avge något annat yttrande än detta och vill istället underkasta hela saken K.Maj:ts prövning samt ge lagkommissionen tillfälle att yttra sig. Just det senare visar i vilken brydsam situation JK befann sig och vilken vikt han tillmätte detta första ärende.¹⁰⁴

Rådet tog i början av februari 1768 upp ärendet och behandlade det noga. Majoriteten ansåg det inte vara lagkommissionens sak att yttra sig, då det inte var fråga om lagtolkning eller om ny förordning. Inte heller fann man TF på något sätt oklar, istället borde ärendet gå tillbaka till JK, för att han skulle få yttra sig på rätt sätt. Reuterholm hävdade att liknande mål, d.v.s. då det gällde medborgares yttersta välfärd, tidigare remitterats till lagkommissionen. Den föreslagna linjen följdes dock, men JK tycks inte ha utfört någon ytterligare prövning utan lämnade över till SveaHovR utan anmärkningar.¹⁰⁵ Då målet behandlades i hovrätten ville den enligt namnsedeln ansvarige, Askegren, inte uppge författaren förrän det kommit en formell anklagelse.¹⁰⁶ Advokatfiskalen Zellén, å sin sida, ansåg sig inte kunna framställa några anmärkningar innan författaren uppgivits. Då Jonas

Hagelin väl inkallats uppgav han sig vara författare, för "det skulle så heta". Zellén var rädd att det kunde uppstå missbruk av TF om man använde sig av bulvaner. Den rädslan visade sig sedermera också i hög grad befogad. Behandlingen i hovrätten är till största delen okänd. Dock föreligger en odaterad skrivelse från Jonas Hagelin, i vilken han påtar sig författarskapet och klagar över sin svåra situation.¹⁰⁷ Uppenbarligen är detta en försvarsskrift efter en redan förd talan av Zellén, han går här också in på direkt försvar av skriften. Vad man tydligen misstänkt var att hela skriften syftade på riksrådslicentiering 1765.

Genom dessa första större ärenden utbildades det snart en medvetenhet hos tryckarna om hur de borde använda sig av de möjligheter som låg i förordningen för att undslippa ansvar. Då det gällde Betydelige frågor (nr.207) försökte akademiska konsistoriet i Uppsala få tryckaren Edman att uppge författare, men han vägrade. Orrelius sade sig ha svårt att tro att Edman skulle kunna tvingas till detta och om åtal blev följdén gällde det att följa TF och försöka slippa undan uppgivandet.¹⁰⁸ Inför SveaHovR försvarade sig Hesselberg beträffande Gensvar med att han trott att ansvar enligt §1 inte kunde drabba honom, om han bara kände till författarens identitet. - Ännu mer ställdes detta på sin spets ifråga om den i Strängnäs tryckta En adelsmans bref til sin vän om prästerskapets rätt till tionde af säterierna (nr.220), således ytterligare ett inlägg i tiondedebatten. Visserligen rörde den i någon mening teologi, men bindningen till ståndsintressena var så stark att den snarare får anses vara ett politiskt censurerande. Rådet behandlade den första gången i mars 1768 och fann den vara anstötlig mot kammarkollegiet. Den remitterades till JK med uttrycklig önskan om att författaren skulle ställas till ansvar.¹⁰⁹

Kammarkollegiet uttryckte sig försiktigt.¹¹⁰ Man hade ingen invändning mot att skriften kommit ut, men den hade riktat sig mot kollegiet; en granskning av dess verksamhet ansåg det inte förenlig med TF. Som kollegiet ville tyda förordningen fick man nämligen i tryck rikta kritik mot själva "saken" men inte mot en utfärdad förordning, sådant innebar kritik av lagstiftaren. Även

om det kommit många stridsskrifter i ämnet fann man att ingen riktades så direkt mot en förordning som denna. I den fortsatta tolkningen av TF antog man att det var "ljus" ständerna främst åsyftat, men påbud måste skyddas särskilt från anonyma angrepp. Om också en författare, då det gällde sådant, höll sig till "saken" blev han domare över kollegiernas verksamhet. Följden kunde bara bli självsvåld och anarki. Det var möjligen i tron att dessa argument inte räckte som kollegiet också framförde att författarens skrivsätt stred mot §3. Man krävde att namnet skulle uppges och författaren därefter åtalas.

JK förhörde sig med Strängnäs domkapitel, som var huvudman för tryckeriet. Tryckaren Collin svarade med en önskan om att få garantier för sin säkerhet; manuskriptet hade givits honom med särskild begäran om anonymitet för författaren.¹¹¹ Han följde Edmans exempel och ansåg att ingen, eller annars alla, hade rätt att kräva namnet innan rättegång inleddes. Konsistoriet var uppenbarligen i beråd och ville av K.Maj:t veta om JK fått order att bryta namnsedeln omedelbart. JK hävdade inför rådet att han handlat efter sina instruktioner. Vad än syftet med konsistoriets svar varit så hade det felat genom att inte besvara hans frågor; det hade däremot kunnat anföra att författaren önskat vara anonym. - Kontakterna mellan JK och konsistoriet styrdes av parti-hänsyn. Biskop Serenius ville hemlighålla författaren - Johan Hartman Eberhardt - men Stockenström önskade honom namngiven. Om detta var dikterat av vilja att låta honom försvara sig må vara osagt.¹¹²

I direkt anslutning till denna skrift utvecklade Stockenström sina åsikter kring tryckfriheten i stort i ett viktigt memorial.¹¹³ Han riktade i detta in sig på den klyfta som uppstått mellan lagstiftarens goda intentioner och de personangrepp han dagligen fått syssla med. Samtidigt såg han den utformning TF fått som ett hinder för att inskrida mot sådant som var uppenbart missbruk. Han anknöt, utan att direkt säga det, till England och sade sig inte vilja använda det bevisningssätt som var vanligt; det var därför både tryckare och författare förblivit o-näpsta, även i mål av högmålskaraktär. Vad han fr.a. ville slippa

var att agera censor: det var en alltför stor börda att bäras av en enda ämbetsman. Han tog av egen drift - ingenting finns som tyder på att de skulle ha anmälts till honom - upp Anders Odels Nya Argus samt Philolalus Parrhesiastes. Sådana idéer som propagerades i dem fann han helt skandalösa, ändå var det svårt att åtala dem. Han avslutade med att föreslå en ny författning till "oförsiktiga författareshälsning", innan de av friheten lockats alltför långt. Aktstycket är elegant formulerat och ger intryck av att rikta sig mot dem som förbryter sig mot TF men är i själva verket ett försvar för dess principer. Stockenström hade mer än någon annan möjlighet att se den fara som hotade, då skrifterna blev alltmer hätska. Ingenting fanns som hindrade inskränkningar, och det var detta hot han med sin skrift ville förekomma.

Då Strängnässkriften behandlades i rådet hade Carl Hermelin satt sig in i ärendet och kommit fram till att en författare inte kunde nekas rätt att vara anonym. Däremot ansåg han att konsistoriet handlat fel då det vänt sig direkt till K.Maj:t. Senare instämde flera riksråd i att JK inte hade befogenhet att kräva namnet, utan att detta måste göras av domstolen. Boktryckaren skulle aldrig kunna tvingas därtill genom en enda persons gottfinnande. Först i detta utlåtande från Reuterholm och Funck möter således åsikten att JK genom sitt agerande kan ha en hämmande effekt på litteraturen. Behandlingen i rådet skall ses mot bakgrunden av de upprepade stridigheter som förekom mellan råd och kammarkollegium, där Hermansson var president. Samtidigt som En adelsmans brev slutbehandlades vände sig Funck i rådet direkt mot Stockenström. Han sade sig med oro ha sett den belägenhet riket hamnat i p.g.a. allt fler skrifter mot författningen; ett allmänt missnöje försökte spridas av "bankruttörer, slösare och oförsiktiga hushållare".¹¹⁴ Han formade det till en genomgång av de onda tiderna i gemen, framhållande att kritiska skrifter i sådana tider kan vara farligare än annars. Det viktigaste skälet till att de kunnat få sådan spridning var att JK underlåtit att ingripa mot dem. Han sade sig ha visat den Strickerska brudskriften utan att JK ingripit och exemplifierade ytterligare med Lagliga tankar

och Bref til en vän om växelkursen, båda ansåg han behövde ses över. Han begärde att rådet utan tidsutdräkt skulle ta itu med detta och att JK skulle höras. Han föreslog inrättandet av ett system som han hävdade var rådande i England, nämligen lärda samfund som skulle jämföra pro et contraskrifter och avgöra deras halt.¹¹⁵ Stockenström sade sig ha sett några av skrifterna, även om han inte var säker på detta. Han ansåg sig inte ha någon orsak att syssla med växelskrifterna, då striden börjat under föregående riksdag och ständerna själva känt myntets variation otillfredsställande. I och med att han redan befattat sig med Christiernins uppsats i detta ämne (nr.223) ansåg han det inte finnas anledning att gå längre. - Diskussionen mellan rådet och JK formade sig till överväganden beträffande dennes rätt att övervara rådets förhandlingar. I ett memorial den 16 augusti 1768 konstaterar han att han tidigare vid förhandlingarna inte fått information om alla "specialiter". Han försvarar sig mot Funcks angrepp genom att hävda att det är omöjligt för honom att gå igenom alla skrifter och att avsikten inte kan vara att han skall vara censor; hans främsta uppgift måste förbli att efter anmälan föra skrifterna till åtal. Han avger också en allmän deklaration om de skrifter Funck tagit upp; enligt honom hade de mest lästs som tidsfördriv och inte med någon eftertanke, först om detta skedde kunde de anses vara brott mot TF. Vad Stockenström tydligen här hävdar är att en skrift skulle anses förgriplig först om den uppmammade en viss reaktion; gjorde den inte detta var den ofarlig. - Han hänvisar till den tidigare behandlingen av Strängnässkriften och vill avvakta och höra vad rådet anför. Sådana skrifter som rör författningar är inte straffbara enligt §1-3 så länge de inte direkt angriper författningarna. Av den anledningen har han alltid behandlat sådana skrifter med största försiktighet. - Då detta memorial redan följande dag behandlades i rådet med JK närvarande ansåg Funck kritiken riktad direkt mot honom och stod fast vid vad han tidigare sagt. Friesendorff fann det otillständigt av JK att breda ut sig över förhållandena i stort. Han sade sig ha läst memorialet så, att angivandet borde ske av K.Maj:t och att den det gällde borde få del av rådsprotokollet innan åtal kunde väckas.

Han ansåg att anmärkningar som fälldes i rådet inte kunde anses som angivelse eller den som tagit upp målet som angivare. Detta sade han vara avsett som ett försvar för Funck, med vilken han helt instämde. - Stockenström genmälde att hans avsikt varit att visa att han inte felat eller varit alltför eftergiven; han hade aldrig "angivit" utan "anmält" och hävdade åter att han inte kunde handla förrän han fått order om detta. Han önskade reglera förhållandena genom att en gång i veckan lämna över rapporter i tryckfrihetsmål. Detta anslöt de övriga sig till, och skrifterna gick ännu en gång tillbaka till honom, denna gång skedde dock ingenting ytterligare.

Under hösten 1768 förekom det ändå åtskilliga besvärliga tryckfrihetsmål. Kalmarlektorn Johan Stagnels brudskrift till hovpredikanten Stricker med kritik av särskilt handelspolitiken (nr.215) är ett av de mest kända.¹¹⁶ Generaltulldirektionen, som gjorde armälan, ansåg det visserligen inte lämpligt att syssla med sådant men kunde inte undgå att kritisera det som direkt stred mot verkliga förhållanden.¹¹⁷ I rådet förordade JK en mjuk linje, han ville inte som flera av rådsledamöterna ställa Stagnel till svars inför N.Justitierevisionen, något han ändå inte lyckades undvika.¹¹⁸ JK överlämnade målet till stadsfiskalen i Kalmar, men där drog det ut på tiden, då det var svårt att finna bisittare som inte var jäviga.¹¹⁹

Flera fall med samma tema, d.v.s. där direkt kritik riktades mot den ekonomiska politiken, inträffade samtidigt. Några avtryckta handlingar rörande Jernkontoret (nr.214), som såldes på Kristinehamns marknad, fick JK lägga hand vid, och i ett memorial yttrade han sig då på ett mer principiellt plan: eftersom K.Maj:t funnit TF vara det främsta medlet till sedernas förbättrande och dess §6 gav möjlighet att trycka just sådant som det nu var fråga om var de också att betrakta som tillåtna.¹²⁰ Christiernins artiklar om växelkursen i Lärda Tidningar (nr.223) togs upp med motiveringen att de var värda att uppmärksamma eftersom författaren var akademisk lärare. Den springande punkten var här om de förordningar Christiernin ifrågasatte verkligen tillkommit med ständernas medgivande. Ärendet remitterades till JK, men han hävdade i det läng-

sta att det inte låg inom hans område.¹²¹ Rådet befallde honom att ta ställning till dem, och det enda han slutligen uppmärksammade var några ord om angivare, som Christiernin smugit in. Detta påpekande kan naturligtvis ha varit avsiktligt; därigenom kunde tadelförordningen och inte TF prövas rättsligt. Rådet insåg också att det var svårt att driva målet ytterligare, men flera ledamöter yrkade på en reprimand åt JK för hans flata agerande och föreslog att utkomna skrifter i fortsättningen automatiskt skulle tillställas honom.

Sista gången Stockenström tog upp TF:s praktiska tillämpning var i berättelsen till riksdagen 1769. I denna försvarade han med emfas sina åtgärder och ansåg sig inte ha haft några svårigheter att avgöra vad han enligt TF hade att utföra. Även om det varit hans uppgift att befordra skrifter till åtal hade han aldrig tillhört de myndigheter som tillställts nyutkomna skrifter och det var inte möjligt för honom p.g.a. alla andra göromål att själv gå igenom dem.¹²² Däremot kunde det aldrig vara hans uppgift att fria eller fälla en författare; det var något som endast ålåg en censor. Han försvarade, utan några nya argument, sitt agerande i samband med En adelsmans bref. Detta fall hade haft de starkaste effekter på hans omhändertagande av förordningen. Genom konsistoriets agerande hade hans möjligheter att handla åtskilligt försvårats. Genomgående i denna berättelse är att Stockenström försökte inta en mellanställning: hans kritik drabbade inte på någon punkt förordningen, han var medveten om att detta kunde leda till inskränkningar.¹²³ Det är inte möjligt att tala om en vinnande part i dessa diskussioner mellan JK och rådet. Riksråden och bland dem Funck skulle licentieras på ett tidigt skede av riksdagen 1769 och de klagomål som hördes under denna var förhållandevis få. Stockenström hade väl hävdat sitt ämbetes integritet, och det fanns inte någon tydlig majoritet i rådet som yrkade på hårda åtgärder mot skrifter i gemen. JK-ämbetet var dock i flera avseenden föremål för diskussioner.¹²⁴ Utgångspunkten var ett memorial efter Stockenströms avgång om att instruktionen från 1766 verkligen skulle följas. Särskilt borgmästare Sundblad betonade att JK måste stå oberoende i förhållande

till rådet. Den nya instruktion som blev följd av riksdagen omformade dock inte på något sätt ämbetet och stakade heller inte ut görandena i tryckfrihetsmål bättre än tidigare. Dock betonades JK:s nödvändiga närvaro i rådskammaren.¹²⁵

I ämbetsberättelsen 1771 ger följande JK, Johan Rosir, en ingående redogörelse för Swedenborgsmålet och konstaterar därefter att §4 givit anledning till många skrifter av tre slag: nyttiga och upplysande, kitsliga samt smädliga eller lastande. I den sista kategorien finns sådana som rör både stat och författningar samt religion.¹²⁶ Vad Rosir säger sig främst ha haft problem med är skrifter som inte direkt bröt mot de tre första paragraferna men genom sin argumentation ändå kunde stöta dem. Han gör tydligt att han inte ansett sig ha haft möjlighet att ingripa mot sådana, då detta skulle skrämma andra författare. Detta visar tydligt att Rosir liksom sin företrädare var medveten om de stora svårigheter som låg i att tolka TF och om den balansgång det hela tiden innebar för JK att tillfredsställa dem som ivrigt yrkade på ingripande samtidigt som respekten för förordningen skulle vidmakthållas. Han pressades dock aldrig på samma sätt som Stockenström, eftersom de allt färre tryckfrihetsmålen till sin karaktär var mer entydiga än under TF:s första år.

Riksdagen 1769 - åren därefter

Riksdagen 1769 skulle, om man får tro de politiska publicisterna, bli ödesdiger för TF:s vidkommande. Man mobiliserade alla argument till förordningens försvar. En bekant partiskrift som Den politiske Aristarchus inrangerar skrivfrihet bland de nödvändiga förutsättningarna för ett rikes säkerhet tillsammans med borgerlig frihet. Den gör sig till frihetens tolk inför den stundande riksdagen, inskräpper nödvändigheten av att tryckfriheten då uträttar ett gott arbete och att den inte missbrukas av sådana som låter sig köpas för utländska pengar.¹²⁷ I flera senare nummer återkommer Aristarchus till tryckfrihetsproblematiken. Det måste åter vara den instundande riksdagen som är i författarens tankar, då det i nummer 10 konstateras att TF visserligen bevisat att landet är delat i två grupperingar men att det aldrig skall gå

så långt som till att någon skall få tala mot tryckfriheten. I nummer 11 utvecklas detta med än större enfass; låt tryckfriheten vara fri, låt köpta pennor missbruka den och låt dem smycka sitt brott i patriotismens färger, deras lögnar skall ändå utan möda vederläggas. Kanske är Aristarchus den av de politiska skrifterna som dragit konsekvenserna av TF allra längst. Enligt denna skall nämligen den oinskränkta tryckfriheten leda till att landet får ett enda nationellt parti, oberoende av utlandet och tillkommet av "rena" statsprinciper. Även om kung och råd antastas måste detta tålas, de vinster riket gör är långt större, och i själva skrivfriheten ligger även botemedlet mot dess missbruk.

I samband med denna riksdag återkom flera författare till de grundläggande frågorna om den nyvunna friheten. I Wärfningspatent för et nytt parti blir tryckfrihetens bevarande en av de viktigaste punkterna; tryckfriheten hjälper nämligen till att tygla partiraseriet. Lika litet som någon inskränkning skall få ske i den skall författare få sätta sig över den.¹²⁸ Carl Brunckman talar i Plan til pennekrig om den förblindande partian, som skall medföra oändliga trätor på riksdagen. Av den anledningen vill han se tryckfriheten utnyttjad till att avgöra alla diskussioner redan innan riksdagen börjat.¹²⁹ Om TF kan utnyttjas till att hindra korruption lånar den sig mer än tidigare till ett lovvärt syfte. Som exempel på hur debatter inte bör föras anför han överflödsdiskussionen. - Ytterligare prov på samma krav på ansvar vid riksdagen finns i En ärlig riksdagsmans skyldigheter, där det som den främsta punkten, efter att det slagits fast att han skall följa RF, anges att en skälig skriv- och tryckfrihet måste behållas då en sådan leder till sedernas förbättrande och frihetens befestande. Ett direkt inlägg i debatten inför riksdagen var Nordencrantz' Tankar om hemligheter, vari han som en direkt orsak till tänkbara inskränkningar i tryckfriheten ser det missbruk som enligt honom utövades mot förordningen. Det digra verket innehåller mest av allt upprepningar av tankar han presenterat långt tidigare. Huvudsakligen kritiserar han SU och förordar gemensamma överläggningar mellan stånden för att på så sätt minska risken för hemlighållande.¹³⁰ Dagligt

Allehanda berör mest TF:s praktiska tillämpning i samband med enskilda mål. I 1769:129 framförs åsikten att förordningen alltid har en positiv effekt eftersom den hjälper de dåliga författarna till ett högre plan. De retande skrifter som kommit ut beror inte på brister i själva förordningen utan bara på att den inte efterlevts. Utgivaren tror att det kan finnas anledning att påtala för ständerna vilken nytta TF verkligen gör då det gäller borgerskapets upplysning. I den starkt mössvänlige Henric Lemströms Riksdagsmål sägs att det endast är en sak han önskar att mössorna av "billig partiavsikt" skall försvara och det är tryckfriheten.¹³¹ Han riktar en uppmaning till de styrande att inte antaga sådana skribenter som helt blint för vidare vad de styrande hävdar.

Även om författarna till både Wärfningspatent och En ärlig riksdagsmans skyldigheter är okända är det uppenbart att såväl hattar som mössor engagerade sig för tryckfrihet; utgivare av Den politiske Aristarchus var Gjörwell. Ändå bör dessa skrifter inte alltför starkt bindas vid ettdera partiet, utan mest av allt sägas vara språkrör för sina författare.

Var det verklig oro man hyste för förordningens fortbestånd eller var det mest av allt försök att få bindande uttalanden vid riksdagen som skulle omöjliggöra den politik rådet dittills fört? Det senare förefaller mest troligt om man ser på den ringa tid TF ägnades både i utskott och stånd. I SU sökte visserligen Rappe få till stånd en aktion mot Uppmuntran för Swea folk, eftersom den varnat för inskränkningar i friheten, men ingenting annat skedde än att den förvisades till JK.¹³² Intressantare är däremot att Magnus Blix i justitiedeputationen hävdade att tadel-förordningen direkt var avsedd att kullkasta TF och att löftet om belöning till angivare var förkastligt. Han fick i uppdrag att författa anmärkningar till rådet om detta av en till synes enig deputation.¹³³ - En enda debatt i deputationen berörde annars i någon mån TF. Med hänvisning till överträdelseerna hade förslag väckts om ett projekt till hämmande av dem och för att hindra att ämbetsmän skymfades.¹³⁴ Schönberg gavs i uppdrag att utforma projektet, vilket blev mycket kort och i stort sett bara

sade att tryckare inte fick ställas till ansvar sedan de väl uppgivit författare - man bör sätta detta i direkt relation till

Uplysning för svenska folket. Däremot borde enligt Schönberg ansvaret falla tungt på tryckaren om denne accepterat en otillräcklig borgen, då det enligt de gällande bestämmelserna var alltför svårt för en angripen att vinna ersättning om han skymfats av en person som utan egna medel låtit trycka en skrift. - Deputationen ställde sig positiv till hans förslag, men Sundblad yrkade på ett tillägg till TF, som skulle gå ut på att skrifter mot religion och regeringssätt istället skulle dömas efter allmän lag. Schönberg motsatte sig detta, som han uppfattade ingrepp i grundlagen, och fick medhåll. Hans eget förslag underställdes emellertid aldrig ständerna.¹³⁵

I stånden togs tryckfriheten upp separat vid ett par tillfällen, av prästerna från deras speciella utgångspunkt men även av borgerskapet.¹³⁶ Stockholms borgare tog i ett besvär fasta på att det visserligen kommit ut flera skadliga skrifter, men att de nyttiga ändå var i majoritet. Givetvis förbigicks inte att TF medfört nytta för näringarna, men förordningens betydelse som skydd mot allt slags barbari var det man hårdast tryckte på, detta tillsammans med åsikten att överträdelseerna inte bottnade i något fel i själva förordningen. Den osmakliga rättsröteaffär som gällde fiskalen Bacherus berörde i någon mån, åtminstone formellt, TF:s tillämpning på skrifter mot enskilda.¹³⁷ Då denne var sekreterare i protokolldeputationen riktade hans vedersakare A. A. Sundblad ett angrepp mot honom såväl som mot deputationen i Dagligt Allehanda (nr 241). Deputationen, som begärt att JK skulle ingripa, fick dock aldrig se något resultat av sin begäran. Det var särskilt hatten Lütkeemann som hävdade att deputationen tillvitats och att Sundblad skulle ställas till ansvar. I debatten diskuterades märkligt nog om det i detta fall inte var tryckaren som borde stå i ansvar. Frågan var även före om ett hörande skulle ske direkt inför deputationen, men till sist hänsköts ärendet till JK.¹³⁸

Den av samtiden i särklass mest uppmärksammade skriften var Uplysning för svenska folket om anledningen, orsaken och afsikt-

erna med urtima riksdagen 1769 (nr.229), en mösskrift som utgavs arkvis vid årsskiftet 1768/69. Författarfrågan är ännu olöst. Malmström refererar äldre uppgifter som pekar ut Esbjörn Christian Reuterholm och Jonas Odhelius; till detta kan fogas Hauswolffs reservationslösa försäkran att Nordenhielm stod bakom.¹³⁹ Skriftens omfång tyder på att det på samma sätt som ifråga om Ärlig svensk kan ha varit ett lagarbete. Den var ett förmodligen effektivt propagandavapen i de hätska förövningarna till riksdagen och avmålade den tidigare hattregimen i de mest grälla färger. I förbigående tas även tryckfriheten upp och hävdas att denna skall omöjliggöra för dessa nidingar - d.v.s. hattarna - att skyla sina verk och påtvinga det svenska folket grova osanningar.¹⁴⁰ - Det märkliga är att ingen av de många skrifter som angriper den, inte ens den hätska Echo och återskall, gör några anmärkningar mot att Uplysning missbrukar tryckfriheten. Initiativet till ingripande kom denna gång inte oväntat från Stockenström, dock under förevändning att skriften suttit uppslagen på skampålen och att just detta var ett brott mot TF. I en tryckt Publikation meddelade överståthållaren von Lantinghausen att K.Maj:t, trots att skriftens innehåll inte var bekant, funnit uppsättandet straffbart och därför utfärdat en belöning till den som kunde uppge gärningsmannen - en belöning som aldrig behövde betalas ut.¹⁴¹

Detta skedde i januari 1769. Ingenting tycks därefter ha hänt förrän på riksdagen, som samlades i Norrköping i april. Här togs den upp av Johan von Engeström som framförde stark kritik.¹⁴² Han ville inte bestrida någon rätten att enligt TF yttra sig i lagfrågor, men i detta fall bröt det mot allmän lag och säkerhet. Om den framställning som författaren gjort skulle lämnas opåtalad fruktade von Engeström det kunde framkalla ytterligare brott mot TF. Aktion blev det först sedan mössorna börjat angripa Arvid Virgins skrift, och då Uplysning i augusti överfördes till SveaHovR tillsammans med Philolalus Parrhesiastes var det åter en hattregim.

Den JK som såg till att skriften underställdes rättslig prövning var Johan Rosir, som varit åklagare redan i rättegången mot

Blackwell. Han hade vid riksdagen 1760/62 blivit statssekreterare och var liksom Stockenström nu uppförd på förslag till riksråd.

- I sin anmälan till rätten konstaterade Rosir att skriften överskred gränserna för TF.¹⁴³ Åklagaren hävdade till att börja med att författaren måste fastställas innan åtal kunde väckas. Företrädaren för tryckaren genmälde att det var mot all kutym i rättegångar att söka finna författaren innan brott konstaterats. Som stöd anförde han att Stockenström vid den första behandlingen ansett det betänkligt att kräva författarens namn innan saken prövats på vederbörlig plats, d.v.s. SveaHovR, och att sedan Stockenström inte tagit något ytterligare initiativ.¹⁴⁴ Åklagaren gick med på att den kraftiga förseningen onekligen gjorde målet besvärligt att driva. - Rättens beslut blev ändå att tryckaren, Stolpe, skulle lämna ut författarens namn. Ärendets behandling komplicerades redan på detta stadium av att rättens nyblivne president, den 85-årige mössan Adam Fredenstierna, på alla sätt försökte få det att dra ut på tiden. - Sådillvida fick man en ansvarig som bokhandlaren Bengt Holmén lämnade en försäkringssedel men samtidigt hävdade att manuskriptet lämnats honom av en okänd. Målet framskred under stora svårigheter. Åklagaren fick ändå läsa upp sina anmärkningar, som trycktes separat på Holmén's initiativ men inte tilläts komma ut.¹⁴⁵ Åklagaren ansåg det självklart att kungen starta processen utan att Holmén behövde arresteras, detta redan p.g.a. vad som stod i skriften om att kungen förledd av obehöriga rådgivare sammankallat riksdagen utan verklig orsak. Han anförde särskilt §3 som tillämplig i detta fall, under det att Holmén's ombud tog fasta på att det stod enskilda fritt att skriva i sådana ämnen. Processen hämmades ytterligare av att Holmén inte ansåg sig kunna gå in på skriftens innehåll. Beslut kom till sist om Holmén's häktning, och det tycks ha grundats på att han vägrade att uppge författaren. Åklagaren hävdade under hela rättegången att man måste gå in på skriftens bokstavligen innehåll, uppenbarligen för att möjliggöra rättegång i de fall författare inte kunde spåras. Mot detta ansåg Holmén och hans ombud att författaren var den ende uttydaren av sina tankar och att Holmén som bulvan omöjligen kunde göras ansvarig.

Då rätten slutligen yttrade sig tog flera ledamöter fasta just på dessa åsikter; författaren hade enligt fleras mening dessutom hela tiden följt autentiska skrifter. Assessoren Gröning ville bötfälla Holmén med 300 dr och draga in skriften, skälet tycks främst ha varit hemlighållandet av författaren, inte innehålllet. Andra var hårdare: skriften var förgriplig eftersom den angripit personerna bakom författningarna och inte endast författningarna. Hovrättsrådet Tolstedt hävdade att han under mer än tjugu år som domare aldrig hade haft ett så svårt mål, och efter anstånd avgav han sina skriftliga tankar. Han ansåg att majestätsbrott inte kunde ledas i bevis annat än genom slutsatser. Om skriften skulle ha åtalats före TF hade däremot en sådan kritik aldrig tillåtits. Enligt hans bedömning tvingade TF inte till att som åklagaren hävdade endast behandla frågor på ett teoretiskt sätt; genom att använda polemiska medel kunde medborgare tvärtom upplysa varandra. Om skriften däremot skulle kunna klassificeras som paskill - åklagaren hade angett detta som en möjlig rubrik - måste enligt Tolstedt personernas namn vara tydligt utsatta. Fredenstierna såg för sig en situation där domaren agerade censor; man måste vara mild så länge som TF befann sig på detta stadium. I valet mellan tre veckors vatten och bröd och bötesstraff gick rätten på den milda linjen i den dom som fälldes i oktober 1769. Viktigt är också att man slog fast att Holmén inte kunde anses äga tillräckliga kunskaper för att avgöra vad som var förgripligt; att skriften dessutom tidigare behandlats i rådet ansåg man tala till hans fördel.

Båda parter överklagade, och åklagaren önskade ett intensifierat sökande efter författaren, under det att Holmén vände sig mot att han inte fick ge ut handlingarna i målet. - Det förefaller som om rådet var ovilligt att lägga hand vid målet, men då man äntligen tog upp det i april 1770 fastslogs det att skriften måste uppfattas efter ordalydelsen; straffet skärptes till tre veckors vatten och bröd.¹⁴⁶ Efterspelet kom på den labila riksdagen 1771/72, då både SU och justitiedeputationen granskade flera av rådets domar, då ställdes denna särskilt samman med den milda dom Arvid Virgin fått.¹⁴⁷ TF:s ord är klara och inte till-

lämpliga i detta fall, heter det där. Man fann att rådet inte fört någon konsekvent politik vad det gällde att låta författare vara sina egna tankars uttydare, i fallet med Virgin hade man helt följt denna princip. Dessutom påpekades det att straffet verkställts innan domen underställts konungen, man godtog inte rådets förklaring om praxis i detta fall. Ärendet överlämnades härifrån till ständerna med önskan om kompensation åt Holmén.

Behandlingen av Uplysning för svenska folket är särskilt intressant därför att den i slutfasen så tydligt knöts samman med Arvid Virgins En patriots tankar om grundlagens nödvändiga förbättring (nr.233), en skrift som främst riktades mot ständerna och kom ut i augusti 1769, d.v.s. under pågående riksdag.¹⁴⁸ Den inlämnades av Rosir till hovrätten och togs upp av riksdagen samma dag, och det är svårt att avgöra vilken av dessa aktioner som föregick den andra, även om Rosir hävdade att han varit först. Otvivelaktigt är ändå att den starka reaktionen hos mössorna bidrog till att ärendet fick en snabb behandling.¹⁴⁹ Eftersom Rosir redan lämnat in skriften ansågs det emellertid omöjligt för ständerna att ingripa utan att försätta TF ur spel. Gjörwell, som var förläggaren, försökte genom sitt ombud Erik Ekholm hävda att man inte ägde rätt att forska efter författaren, men rätten krävde namnet och då uppgav Gjörwell utan vidare Virgin. - Advokatfiskalen ansåg att skriften föll under §3 och att den skulle beivras hårt för att hindra tråkiga följder. Istället använde sig rätten i utslaget av §2 och utdömde 300 rdr i böter. Det separata tryckta omröstningsprotokollet visar tydligt att ledamöterna hyste skiljaktiga åsikter, en ansåg att brott mot grundlagarna inte kunde sonas med annat än kroppsstraff.¹⁵⁰ Samtidigt med denna hade Bref til politiske equilibristen armälsats till Stockholms kämnärsrätt av en kanslist Ekström, som endast var ombud för Virgin.¹⁵¹ Det var här fråga om ett enskilt mål, eftersom skriften framställt Virgin som "suveränitetens gynnare". Tryckarna, Wennberg och Nordström, ansåg sig inte vara tvingade att svara, men det slutade ändå med att de själva fick stå för den. Både Virgin och åklagaren gick ifråga om En patriots tankar till rådet, men här ansågs målet oviktigt och fick vila.¹⁵² Då det

åter togs upp på hösten samma år ansåg rådet att det rätta vore att döma efter författarens uppsåt.¹⁵³

Ett mål som förefaller bagatellartat, men som genom kopplingen till riksdagen ändå fick till följd en kraftig reaktion var det som föranleddes av signaturen "Lika godt hvilken", vilken i Norrköpings Veckotidningar den 2 december 1769 konstaterade att ständerna på fem månader inte kunnat göra något p.g.a. korrup-tionen. Trots stadsfiskalens anmodan vägrade utgivaren Blume, som häktats, att uppge författaren innan JK givit order om detta.¹⁵⁴ Så skedde nästan omgående och efter rättegång dömdes författaren, en person med religiösa anfäktelser, av rådhusrätten till döden enligt Missgärningsbalken. Då domen underställdes hovrätten tog man där fasta på den åtalades mentala svaghet och dömdo honom till ett kort fängelsestraff, något som fastställdes i rådet 1776 - således sju år efter brottet.

De sista åren av frihetstiden innebar visserligen allt färre diskussioner kring TF, men de få rättegångarna, särskilt den rörande Ofrälse soldaten (nr.252), visade med all tydlighet att man inte nått långt ifråga om att tolka viktiga delar av den. Inte heller kan någon förändring i handhavandet av förordningen iakttagas efter Gustafs tronbestigning. Det är inte möjligt att få någon bestämd uppfattning om hans egen syn vid denna tid på tryckfrihet och tillämpningen av TF. Hans kontakter med fysiokratismen via Carl Fredrik Scheffer har emellertid särskilt betonats. Några bevis för påverkan finns inte, dock blev han informerad om stora delar av riktningsens idéinnehåll.¹⁵⁵ De enda personliga erfarenheter han gjort av svensk censur var Belisaireaffären, och den hade mest av allt prägel av en uppgörelse med prästerskapet och utgjorde inte så mycket en test på TF:s stadganden. Dessutom bör det observeras att den regeringsform som utfärdades 1772 proklamerade att alla som grundlag ansedda förordningar från perioden 1680-1772 skulle upphävas, något undantag gjordes här i teorin inte för TF.¹⁵⁶ Efter statsvälningen utfärdades dessutom ett förbud - med motiveringen att få slut på det gamla partiagget - mot att använda partinamnen, detta utsträcktes till att gälla

även i slutna sällskap.¹⁵⁷ Detta kunde i praktiken användas på precis samma sätt som förordningen från 1767.

Det berömda anförandet med vilket den nyblivne kungen undfåg-nade talmännen i november 1771 (nr.257), medförde att riksdagen mer än tidigare tog ställning till TF. Kungen önskade offentliggöra talet genom tryckning, något som inte rådet ville gå med på förrän ständerna informerats.¹⁵⁸ I SU anmärktes på att Allmänna Tidningar uppmuntrat landet till en Gustaf Adolfs regeringssätt, och man konstaterade att talet redan var tryckt och känt. Frietzky hade i samband med detta skrivit ned sina åsikter om boktryckares straff-bara dristighet; samtidigt som han ville låta JK ta hand om ären-det med kungens tal ansåg han att en författning var nödvändig för att i framtiden stävja liknande händelser. Wadenstierna ansåg att tryckarna inte kunde stå i något ansvar, inte heller kunde han finna att frågan om talets tryckning föll under TF. Frågan blev här om det var tillåtet att som gjorts placera talet i ett fin-gerat brev. Av borgmästare Munthes skriftliga inlägg går att ut-läsa att han önskade kraftfulla och snabba åtgärder - som bring-ades till slut - i detta och liknande mål. Stämningen vändes allt-mer till tryckarnas nackdel, och man ville låta sända efter Öre-brotryckaren Lindh, som här var den skyldige, inom ett dygn. Lin-derstedt, hovrättsråd i SveaHovR, ansåg däremot att det egentligen inte förekommit något som var stridande mot TF, och inte heller kunde man med stöd av beslutet om förbud mot offentliggörande av kungens diktamina gå med på arrestering av tryckaren. Den 31 janu-ari lästes i SU flera nummer av Allmänna Tidningar, och det an-sågs att de innehöll förgripliga passager, varför de remitterades till JK och därifrån till SveaHovR. JK hade redan på eget intia-tiv uppmärksammat dem och bett Gjørwell förklara sig. Tyvärr går inte målet kring detta att följa ytterligare.¹⁵⁹

Beträffande talet meddelade G. J. Ehrensvärd Gjørwell redan i slutet av december att detta tryckts . Han ställer frågan vad följderna kan bli; antingen ser det ut som om kungen varit rädd för att ge ut det med auktorisation och därför tvingats till den-na omväg eller också är utgivandet en så nödvändig och brådskande affär att man tvingats till denna metod, i båda fallen är det

kungen som får skulden. Han säger sig vara mycket orolig för hur det skall gå.¹⁶⁰ Det separat tryckta talet gick omgående till JK och vidare till hovrätten.¹⁶¹ Det rörde sig uppenbarligen om åtminstone tre separatträck, men det enda mål som är känt gällde det tryck som gjorts av lagmannen Carl Caspar Gyllenbåth och hovauditoren Nils Johan Camitz hos Lindh i Örebro. Gyllenbåths försvar gick främst ut på att han trodde det var onödigt att begära auktorisation då så många avskrifter redan löpte omkring. Advokatfiskalen yrkade på ansvar enligt §3 samt efter 1767 års förordning, något som Gyllenbåth inte ansåg tillämpligt eftersom ingen, enligt honom, kunnat visa på några felaktigheter i talet. Rättens utslag visar också att målet var ohållbart; §3 ansågs inte tillämplig och Gyllenbåth dömdes därför enligt §2 och §5 till 300 dr i böter.

Ännu ifråga om Ofrälse soldaten, som kom ut 1771, visades att många av de frågor som aktualiserats under de första åren efter TF fortfarande hade stort intresse för den rättsliga behandlingen. Skriften var den mest uppmärksammade i en strid ström pamfletter som skildrade de orättvisor de ofrälse stånden utsatts för vad det gällde utnämningar i allmänhet och militära sådana i synnerhet.¹⁶² Då den togs upp i hovrätten i september presenterade tryckarna en namnsedel på en person som rätten genast insåg inte var identisk med författaren.¹⁶³ Det uppdragades att namnsedelns avsigkomna figur mot betalning bidragit med sitt namn, den rätte visade sig vara stadsmatematicus Anders Chierlin. - Vad det gäller Ofrälse soldaten blev en huvudfråga på vilket stadium av förhandlingen skriften verkligen kunde anses som åtalad. Chierlins försvar baserades på att han inte namngivit någon enskild och på att skriften inte heller kunde anses som angrepp på ett helt stånd. Den e contrario tolkning advokatfiskalen gjort av §10 ansåg han också felaktig, istället borde han dömas efter §5.

Under det att rättegången pågick utkom en hel del följdskrifter till Ofrälse soldaten, av vilka många behandlade våldsvärningar. Dessa spåddes på genom att Chierlin fortlöpande gav ut protokollen.¹⁶⁴ Vad som förmodligen i någon mån bidrog till att rättens dom dröjde var att man fick ta ställning till en av följdskrifterna, en artikel i Dagligt Allehanda av signaturen

Emund Torgny (nr.251), som var ett svar på den deklaration krigsbefälet avgivit.¹⁶⁵ Detta föranledde diskussioner i rätten om huruvida det ingripande krigsbefälet gjort verkligen kunde anses gälla. Chierlin - som förmodligen stod bakom signaturen - ville göra detta till ett separat mål, något han emellertid inte lyckades med. Därefter vilade målet, och Chierlin begärde i maj 1772 att få bli dömd.¹⁶⁶ Ett fragment av diskussionen mellan rättens ledamöter visar att en assessor ansåg att, då TF tillät att man fick yttra vad man ville rörande medborgares rättigheter och skyldigheter, detta innebar att ingen gräns heller skulle dras vid sådant som rörde militärstaten. Dock hade det denna gång inte visats tillräcklig försiktighet, och följden kunde bli misstro mot adliga officerare.¹⁶⁷ Även tryckaren dömdes för att inte ha lämnat in exemplar till kk och för den förfalskade namnsedeln, men det är oklart till hur hårt straff.

I advokatfiskalens överklagande drevs tesen att Chierlin gått från sak till person på samma sätt som författaren till Prestmannaöde. - Riksråden var skiljaktiga i sin bedömning. Falkenberg ansåg den förgräplig främst därför att den angrep själva regeringskonstitutionen genom angreppet på adeln och därför att svenskar uppmanades att flytta utomlands om de inte kunde få rättvisa i Sverige. Han såg den som ett exempel på den skiljaktighet som rådde före "den lyckliga förändringen" i regeringssättet - detta var i rådet i november 1772 - och trodde inte att kungen önskade några hårda åtgärder, varför han tillstyrkte 100 dr i böter. De övriga ansåg att saken ännu inte utretts tillräckligt och att hovrätten inte tagit upp det mest väsentliga, d.v.s. angreppet på konstitutionen.

Det enda mål där Rosir verkade med kraft gällde landsfiskalen Gestrins Mörksens rike (nr.258). Här måste hans åtgärder sättas i relation till det överdrivna intresse statsmakterna visade pampfletten. Rosir begärde ifråga om denna, för första och sista gången, in yttranden från samtliga fiskaler i landsorten.¹⁶⁸ Här var det från hans sida lika mycket intresse av att få uppgift om oroligheter i gemen som om den aktuella skriften. - Denna var till sin karaktär dock annorlunda än de sedvanliga partiskrifterna: enkel, kort och suggestiv; och då den spikats upp på offentliga

platser påkallade den uppmärksamhet. Genom att åtal yrkades enligt MissgB 6 kap. §5 kunde det rubriceras som högmålsbrott.¹⁶⁹ Advokatfiskalen i hovrätten var betydligt mildare i sin bedömning än tidigare kollegan i kämnärsrätten: Gestrin befriades helt från ansvar och man fann en del sanningar i skriften. Mot detta starkt politiska ställningstagande reagerade givetvis rådet, och Gestrin förlorade sin tjänst. Som skäl anfördes både skriftens innehåll och det sätt varpå den spritts. JK påtalade det ovanliga i att K.Maj:t skärpte hovrättens dom och förordade därför att denna skulle bli ständande.

Offentlighetsprincipen och skrifter mot enskilda

TF hade slagit fast en oinskränkt rättighet för den som så önskade att trycka protokoll och andra officiella dokument. Redan från början var detta det kanske mest tidskrävande av de sysslor föranledda av TF som JK fick utföra. Oftast var det fråga om att få ut handlingar från tredskande myndigheter; det gällde såväl ansökningar från enskilda som från andra myndigheter. Flera ansökningar kom in till Stockenström i samband med utfärdandet av förordningen mot talfrihet i mars 1767. Det mest uppmärksammade var då fortifikationsöversten Nordencreutz begärde att få ut rådsprotokollet över denna med stöd av TF.¹⁷⁰ Han fick först avslaget muntligt men krävde med JK:s biträde att få det skriftligt. Ekholm noterar i Fatburen det märkliga faktum att ett svar på en av Nordencreutz' ansökningar - daterad i april - hade utfärdats i mars. Vägran att ge Nordencreutz del av protokollet väckte C. F. Scheffers vrede; han såg detta som ett försök av rådet att sätta sig över TF.¹⁷¹ Detta höll på att ställas på sin spets senare samma år, då Tilas begärde att få ut kungens diktamen i ett utnänningsärende. Rådet vägrade, men kungen hävdade att han kunde ge kopior till den han önskade.¹⁷²

Ekholm skildrar i Fatburen grundligt de problem som mötte honom då han ville trycka rådsprotokoll och annat i den Rutströmska affären; i detta fall gjorde tryckaren besvär, då vissa handlingar inte var ordentligt attesterade.¹⁷³ Ekholm anser, att om alla handlingar måste underskrivas protokollsekreteraren skulle kunna agera censor. Ekholm gör här polemik av något som inte var

annat än en formalitet: protokollsekreteraren var tvingad att rätta sig efter TF och kunde inte göra någon egen bedömning.¹⁷⁴ Ekholm fortsatte att ta upp flera sådana ärenden; det låg givetvis i hans intresse att få detta att fungera smidigt, eftersom Nytt och gammalt och Fatburen hade protokoll som huvudsakligaste material.¹⁷⁵ Ytterligare en skrift som tydligen hade tryckandet av rättegångshandlingar som främsta syfte var Praxidice, med Matthias Engeström som utgivare. Dess existens är endast känd genom andrahandsuppgifter. Gothenius hävdade att Johan Rosén var intressent i den och att den huvudsakligen tog upp sådana mål i vilka Engeström varit inblandad.¹⁷⁶

Ett av de få exemplen på myndigheters uppenbara motvilja att infomera om TF gäller justitiarien Froman i Alingsås, som vägrade att lämna ut ett protokoll (nr. 202), varför den sökande vände sig till JK.¹⁷⁷ Han försvarade sig med att han visserligen kände till TF - detta var nära ett år efter utfärdandet - men att domstolen inte fått några papper om den. Den sökande skaffade fram intyg på att TF lästs upp från predikstolen och hävdade att personer som var lika utomstående som han fått ta del av dokument. Affären avgjordes i GötaHovR, där det slogs fast att Froman brutit mot §6 och därför borde avsättas, men eftersom rätten inte fått TF frikändes han. JK såg det som ett olyckligt prejudikat att ämbetsmän skulle kunna förebära rättsvillfarelse och på så sätt slippa stå i ansvar. Märkligt nog avrådde han dock åklagaren från att driva saken vidare. - Denna typ av ärenden är koncentrerade till TF:s första år. De klara direktiv JK utfärdade åstadkom uppenbarligen att dylika besvär övervanns.

Stadgandet om handlingars offentlighet prövades förhållandevis snart på ett intressant sätt i och med att Gjörwell i Statsjournalen i början av 1768 publicerade kanslikollegiums utlåtande från 1739 om förnyande av defensivalliansen med Ryssland (nr. 228), samt ett memorial från samma tid som föregavs vara av Tessin.¹⁷⁸ Eftersom dessa framlagts under mössorna var det nu känsligt att ge handlingarna offentlighet. Saken var före både i råd och i kk, och publicerandet fick klartecken då man inte ansåg sig kunna hindra det. Trots att Gjörwell framförde en ursäkt till Tessin

för det falska dokumentet ansåg denne inte saken utagerad, utan förde förhandlingar med Gjørwell via sin systerson Fredrik Sparre. Denne tänkte sig, efter vad det förefaller, ett tillrättaläggande i Inrikes Tidningar eller att låta Tessin direkt komma till tals i Statsjournalen.¹⁷⁹ Tydligt framförde Sparre samtidigt önskemål direkt till Bunge i kk om ytterligare åtgärder.¹⁸⁰

Under sommaren fördes intensiva förhandlingar, vilka ledde till att direkt kontakt knöts mellan Tessin och Gjørwell. Schönberg gav samtidigt i brev till Gjørwell en löpande kommentar till ärendet. Han sade sig inte vilja sticka under stol med att den partianda som fanns hos hattarna också den borde få tåla en del, men man borde inte få komma den alltför nära.¹⁸¹ Han trodde inte att TF kunde användas mot artikeln men undrade ändå om det var rådligt att ge ut sådant; det fanns handlingar som inte mådde bra av att se dagsljuset, och inte heller hade så lång tid förflutit. Samtidigt menade han att handlingar som rörde den samtida politiken alltid kunde sägas vara ohederligt åtkomna, och på så sätt fanns möjlighet att hindra deras utgivande. I det aktuella fallet ansåg han att hattarna borde beakta att Gjørwell alltid förfäktat deras åsikter. Schönberg kunde möjligen vända sig till den "litterate" Hermansson och övertyga denne om att tryckningen skett utan några biavsikter. Om inte det gick trodde han att Gjørwell hade störst nytta av att kontakta C. F. Scheffer.¹⁸² Ett principiellt stöd för rätten att använda sig av sådant material gav dock kk, som konstaterade att sådant som rörde underhandlingar med främmande makt måste anses tillåtet att publicera såsom varande offentligt.¹⁸³ Först en månad senare sade sig Schönberg ha läst handlingarna och ansåg då inte att de var så farliga. Uppenbarligen hade Gjørwell bett honom om en artikel som var positiv till publicerandet av statshandlingar, men Schönberg konstaterade att ministeriella handlingar inte borde få tryckas förrän de hörde till historien. Han visade också på vad som kunde ha hänt om den sittande regimen haft ett starkare stöd hos adeln; då kunde utan vidare sådana handlingar förklaras vara "chartequer", och attacken kunde ha fått långt farligare konsekvenser. Han poängterade vid flera tillfällen sin negativa inställning till Gjørwells be-

teende och avrådde honom bestämt från att trycka ytterligare handlingar för att belysa händelserna, "at du nu får appui i rådet, kommer däraf, att dessa papper...tjäna i tidens smak". I ett senare brev hoppades han att Gjörowell inte skulle bli sårad, men han skrev för att få slut på ärendet.¹⁸⁴ I sitt svar vände sig Gjörowell mot uppfattningen att det skulle kunna finnas statspapper som inte tålde att komma ut. Yttersta ansvaret för vad som skall få tryckas borde åvila allmänheten.

I augusti var Sparre i kontakt med Stockenström, men denne var ovillig att ta något steg förrän han hört med Gjörowell. Han författade sedan ett utkast till tillrättaläggande, som han önskade att Sparre skulle yttra sig om.¹⁸⁵ Av detta framgår att Stockenström också på något sätt varit i kontakt med Scheffer. Inför sin moster prisade Sparre Stockenström, "digne et respectable", liksom Tessins ädelmod, möjligen i ett försök att tona ned affären.¹⁸⁶

- Efter ytterligare några turer löste sig emellertid allt då Gjörowell i Statsjournalen nr. 21 publicerade kompletterande akter.

- Det intressanta i denna affär är inte så mycket de intrikata förhandlingarna mellan de inblandade utan den hållning de tre betydelsefulla personerna, Gjörowell, Schönberg och Stockenström, intog. För Gjörowell var det viktigaste inte publicerandet av en enskilda handling; han visade inte i något annat sammanhang en liknande istadighet. Det var själva kärnan i hans utgivningsverksamhet som var hotad, ett ingrepp nu kunde lätt följas av liknande utan att TF behövde sättas ur spel.¹⁸⁷ Schönberg måste också han ha insett denna risk men ansåg samtidigt den politiska storm som detta mål uppväckt som så stark att en lagändring var att frukta. Stockenström ägnade ett betydande arbete åt att jämka samman partierna och hade en uttalad motvilja mot att gå in med några som helst åtgärder. Hos Tessin slutligen var den personliga upprättelsen helt överskuggande; ingenting tyder på att han betraktade ärendet ur någon annan synvinkel.¹⁸⁸ I början av 1769 kan Sparre meddela morbrodern: "Le Sr Gjörowäl reparoit sur la scene, sous un nouveau langage comme votre Exc. le daignera juger par les imprimes cy joints."¹⁸⁹

Gjörowell tog upp publicerandet av historiska dokument enligt

§12 och §13 i Allmänna Tidningar 1772:45 och inläste i förordningen dels det omöjliga för en utgivare att kunna avgöra sanningshalten i historiska dokument, dels den fullständiga frihet denne måste äga att göra anmärkningar vid sådana utan att riskera tilltal inför domstol. Gjörwells ständiga problem med enskilda makthavare såväl som med större grupper vore värda ett eget kapitel. Tydligen gav Carl Fredrik Scheffer honom en ordentlig reprimand; han såg sig nämligen föranledd att ett år efter revolutionen beklaga sig över att han alltsedan denna blivit visad så stor onåd av Scheffer och att denne sagt att Allmänna Tidningar ständigt förlorade i reputation.¹⁹⁰ Sotberg jämför den i sin nyhetsrapportering med sådana företeelser som Karbasen och Philolalus Parrhesiastes, och då är det inte märkligt om Gjörwell och Allmänna Tidningar ändå framstår som oskyldiga.¹⁹¹

Det kanske mest udda ärendet var en anmälan till JK från en löjtnant Törning som varit i Ostindiska kompaniets tjänst (nr. 250).¹⁹² Han önskade vissa handlingar om en olycklig expedition till Kanton några år tidigare. JK kontaktade landshövding Taube, ordförande i kompaniets direktion, och hävdade att kompaniet inte kunde vägra att lämna ut de begärda handlingarna. Uppenbarligen svarade denne undvikande för ärendet gick till kommerskollegium.¹⁹³ Kompaniet hade gjort gällande att det stred mot dess privilegier, och kollegiets ledamöter var av olika mening. En av ledamöterna ansåg att alla handlingar omedelbart skulle lämnas ut, medan en annan hävdade att det kunde gälla något som hade att göra med kompaniets handelsstatistik, som bekant strängt hemlighållen. Beslutet blev att handlingarna skulle lämnas ut, och kompaniet besvarade sig hos K.Maj:t.¹⁹⁴ Det tycks som om ärendet aldrig behandlades i rådet, men kommerskollegium stod även då det senare gavs tillfälle att yttra sig fast vid sin uppfattning, då hänvisande till §7. - Ett fall som i förhållande till sitt ringa allmänna intresse föranledde stor uppmärksamhet var det Rehbinderska (nr.242). Här gällde det om man hade rätt att sätta vilken rubrik man önskade på en dokumentsamling. Under rättegången hävdade Rehbinder att det stod honom fritt att göra de kommentarer han önskade till publicerade protokoll. Tyvärr tog aldrig rätten upp denna intres-

santa synpunkt.¹⁹⁵

Kraven på utbekommande av protokoll kunde få konsekvenser lagstiftarna förmodligen aldrig räknat med. Då somliga församlingsbor i Klara var missnöjda med ett kaplansval begärde de hos Hauswolff att få tillgång till kommuniionsboken för att låta trycka den. En annan person begärde samtidigt att få uppgift om när Wargentin senast begått nattvarden. SK tog avstånd från båda önskemålen; i en kommuniionsbok kunde åtskilligt finnas som direkt berörde själavården. SK vände sig emellertid till K.Maj:t och poängterade att om syftet med tryckandet var världsligt kunde prästens lärarkall skadas. Man såg i detta risk för att personer obehörigen skulle kunna jävas inför domstol. Rådet var tydligen ovilligt att fatta beslut; det ville överlåta åt konsistoriet att först göra detta, eftersom det inte var lämpligt att i ett så speciellt fall stifta lag. Majoriteten såg det dock som en förfrågan om rätta förståelsen av TF, och då kunde man inte neka. Man fann det emellertid inte överensstämmande med TF att blottställa prästen, och därmed var det utagerat.¹⁹⁶

Ekeblad sammanfattade 1770 i rådet vad som förevarit ifråga om tryckning av protokoll. Han fann att kansliexpeditionerna alltid följt TF men att det hade mankerat såtillvida att man inte visste om de protokoll som begärts ut verkligen hade tryckts.¹⁹⁷ Konsekvensen hade enligt Ekeblad blivit att den enskilde som fått protokollet erhållit all upplysning under det att allmänheten stängts ute. Han gjorde således detta mest av allt till en fråga om bristande respekt mot allmänheten. Man beslutade nu om månataliga listor över dem som kvitterat ut protokollsutdrag för att det skulle bli lättare att kontrollera.¹⁹⁸ Uppenbarligen fungerade systemet från de sökandes synpunkt efter detta, åtminstone märks inga klagomål i pressen, men Dagligt Allehanda angriper ännu i 1770:208 de missbruk man anser förekommit, då det kan dröja ändå till tre månader innan ett begärt protokoll blir utlevererat. Om det fortsätter så, sägs det, kan det bara innebära TF:s död. Likaså tar en mycket välskriven insändare i Åbo Tidningar upp problemet beträffande domstolars protokoll, detta tydligen med utgångspunkt från ett konkret fall.¹⁹⁹ Här sägs att alla inskränkningar

beträffande utlämning vore att hemfalla åt hemlighetsmakeri. Genom att omröstningsprotokollen lämnades ut endast mot dryg ersättning gjordes tryckfrihet till en fråga om inkomst, de fattiga kunde aldrig komma i åtnjutande av den. Vad insändaren främst vill är att upphäva alla bestämmelser om trycktvång; sådana anser han helt bero på en misstolkning av §7. Eftersom man har tillstånd att tala om vad man önskar måste man också ha möjlighet att ta del av det skrivna. Om avsikten hade varit att stadga obligatoriskt tryckande skulle också straff stipulerats för den som inte gjorde detta.

Det är påfallande få skrifter i vilka enskilda angreps som togs upp till prövning av myndigheter eller framkallade litterära fejder. De föll vanligen inte under TF och i JK:s diarium syns åtskilliga exempel på att han underlät att föra sådana mål vidare. De få fall som här tas upp är av intresse därför att de inte så mycket utgör kritik av enskilda utan mer av politiska värderingar som den angripne stod för.

En anonym vers mot Gjørwell som trycktes i Göteborg, Tankar öfver den bekante partiskrifvaren (nr.246), talade bl.a. om hur han haft ständerna att tacka för allt: "för mer än vanlig nit/de vist emot en man som lefver af kredit." Här grep artilleriauditören Govert In de Betou in, tydligen på eget initiativ, och gick först till kämnärsrätten, sedan till JK.²⁰⁰ Den officiella anledningen till att han informerade JK var att han undrade om ett mål som rörde ständerna borde ligga under kämnärsrätten. Där hade In de Betou yrkat på kvarstad, men tryckaren, Stakberg, fick ovanligt lång respit.²⁰¹ In de Betou ville att Gjørwell skulle kontakta JK, men den annars så självsäkre publicisten visade en uppenbar ovilja att handla i detta fall. En okänd, som skrev till honom, sade att de mest betydande i Göteborg ville hjälpa honom och rådde att skriften skulle översättas till franska och ges till franske ambassadören, de Modène. Efter detta var Gjørwell visserligen i kontakt med JK men bara för att i allmänna termer hämma "ett utslag af partibindhet". Samtidigt klagade han över den alltmer hätska propaganda mössorna ägnade sig åt, och såg Holmén som ett oskyl-

digt offer, under det att försmädelser mot stånd och enskilda fått passera fritt.²⁰² Rosir agerade kraftfullt i detta fall, både i hänvändelser till rätten och till stadsfiskalen i Göteborg. Ingen-ting tyder dock på att han hade för avsikt att ta sig an fallet genom att göra det till föremål för hovrättens prövning. Målet tycks inte vidare ha tagits upp, och Gjörwell förefaller inte ha haft intresse av att driva det ytterligare.

I samband med Rutströmsprocessen var tryckaren Hesselberg instånd för kämnärsrätten för en skrift, i vilken han berört en inte namngiven Stockholmsprästs offentliga fylleri (nr.222).²⁰³ Kämnärsrätten undvek helt att ta beröring med ärendet utan vände sig istället till hovrätten, där det emellertid aldrig tycks ha blivit föremål för grundligare behandling.²⁰⁴

Mer komplicerat var pamflettkriget mellan skeppsbyggaren Gilbert Sheldon och underbyggmästaren Neuendorff, vilket började med att Sheldon till JK anmälde en skrift av Neuendorff, som dels varit ärerörig mot honom själv och dels innehållit förklenande omdömen om flottan (nr.235), och begärde kvarstad på den. Målet behöll länge karaktär av ärekränkingsmål, men uppenbarligen var andra och större intressen än vad som i förstone framgår inblandade.²⁰⁵ Amiralitetsöverrätten gjorde svårigheter vid amiralitetskollegiets i Karlskrona anmälan och ville med hänvisning till §11 att ytterligare ark skulle visas upp innan man kunde besluta om kvarstad. Neuendorff önskade tydligen att amiralitetsjustitiarien skulle väcka åtal, men eftersom amiralitetskollegiet i Karlskrona och amiralitetsöverrätten var oense om vilken instans som hade initiativet såg sig Stockenström tvingad att vända sig till K.Maj:t i mars 1769 och begära upplysningar. Han ansåg saken vara av vikt för landets säkerhet och var osäker om huruvida tryckaren kunde få fortsätta att leverera skriften eller om den skulle beläggas med kvarstad. Rådet inskränkte sig till att konstatera att ärendet var av stor vikt och att noggrann undersökning skulle göras. Om skriften trycktes lönnligt borde alla exemplar dras in. Då JK meddelade amiralitetskollegiet detta skedde det med den sedvanliga förmaningen att TF skulle hållas i helgd men att man samtidigt skulle gå så försiktigt fram som möjligt.²⁰⁶ Under det att

detta pågick hade amiralitetsöverrätten fällt utslag och givit Sheldon rätt att vända sig till landshövdingen med begäran om kvarstad. Då rätten yrkade detta skedde det med direkt hänvisning till TF §4 och §11. - Vad som hela tiden var den viktigaste utgångspunkten för amiralitetskollegiet var att överrätten ursprungligen tillsatts för ett bestämt ändamål och att den därför överskred sina befogenheter. Det var också den linjen JK slutligen gick på då han i april meddelade att rätten inte borde ta upp denna oviktiga affär.

Den utformning TF gavs visade sig de följande åren på vitala punkter otillräcklig, och den präglades starkt av den hastiga tillkomstprocessen. Dess stadganden rörande officiella akter och protokoll var mycket utförliga, och här förekom tolkningsproblem endast i några undantagsfall, exv. ifråga om tadelförordningen 1767 och om handlingar rörande Ostindiska kompaniet, där i det senare fallet speciella sekretessbestämmelser kunde åberopas. Det blev istället inte oväntat de tre första paragraferna som genom allmänt hållna formuleringar redan från början inbjöd till skiljaktiga interpretationer.

För både statsmakterna och de kyrkliga myndigheterna var det olyckligt att det första prov förordningen sattes på gällde de skrifter som utkommit i debatten om prästerskapets privilegier. Rådet liksom konsistorierna undvek så långt möjligt var att precisera anklagelserna, eftersom ett beslut skulle ha omöjliggjort en alternativ tolkning av de första paragraferna. Beslutet om hänvisning till JK, som mest av allt skall ses som en nödlösning, innebär för de följande åren ett ökat inflytande för denne ämbetsman. Den indirekta följden av dessa första mål blev att de kyrkliga myndigheterna utan problem kunde praktisera sin rätt att avgöra vad som var förgripligt i inlämnade manuskript. Svårigheten var bara att det fortfarande ankom på utgivaren att avgöra om ämnet för en tillämnad skrift var att betrakta som världsligt eller andligt. Utan en innehållsanalys av böcker utkomna under dessa år går det inte att konstatera om kritik av prästerskap och dogmer ökade. Troligen var dock detta fallet, och de ytterst få ingripanden av

kyrkliga myndigheter som kan registreras - detta gäller både internt i konsistoriearbetet och externt genom anmälningar - får anses tyda på att man inte ville pröva §1 alltför hårt; istället inskränkte man sig till allmänt hållna förhoppningar om större varsamhet.

Det var på det politiska området som TF verkligen prövades och visade sig vara möjlig att anpassa till den för tillfället rådande situationen. Under perioden fram till riksdagen 1769 var JK Erik von Stockenström den ende som sökte tolka TF:s intentioner, och det skedde under svåra motsättningar med rådet, och då särskilt med riksrådet Carl Funck. Hans starka engagemang i denna fråga kan förmodligen tolkas både som försvar för TF:s intentioner och som ett försök att bevara ämbetets integritet. Det märks såväl i de teologiska som i de politiska tryckfrihetsärendena en skiljelinje i rådet, där Funck stod för en hårdare och E. C. Reuterholm för en mjukare linje. Även då de första politiska censurärendena skulle avgöras sökte man koppla in andra instanser - denna gång i första hand lagkommissionen - för att på så sätt skaffa ytterligare legitimitet åt ett beslut. - Situationen blev allvarlig för mössorna först på hösten 1768 med de upprepade angreppen i tryckta skrifter på näringspolitiken. Här lyckades Stockenström förhålla varje ärende, oftast genom att förebära att rätt forum inte kunde fastställas. I Johan Stagnels fall kunde det rena tryckfrihetsmålet knytas samman med andra mål och därför hänvisas till en lägre instans än vad som annars skulle ha blivit fallet.

Stockenströms upprepade apologier kan visserligen tydas som att han fruktade inskränkningar i förordningen, men det förefaller inte som om rådet skulle ha varit böjt för sådana. Istället skedde på riksdagen 1769 de enda direkta missgreppen genom de starkt skiljaktiga domarna över Bengt Holmén och Arvid Virgin. I Svea hovrätts behandling av Uplysning övervägdes minutiöst de processuella svårigheter som kunde uppstå vid tillämpningen, beträffande såväl anonymitetsskyddet som - och detta är enda gången det drevs så långt - författarens rätt att kräva en bokstavlig tolkning av sin skrift. I rättens bedömning framskymtar åsikten att personangrepp skulle vara allvarligare än kritik av utfärdade förordningar. Här-

vidlag kan den ha hamnat i en brydsam situation då det gällde att avgöra om råden kritiserades som ämbetsmän eller som privatpersoner; annars skulle, som övriga fall utvisar, de rena personangreppen inte falla under förordningen. Osäkerheten om straffsatsen märks i detta fall liksom då det gällde Virgins skrift. Trots att TF stipulerade bötesstraff såg man sig oförhindrad både att föreslå kroppsstraff för brott mot förordningen och att tillgripa Missgärningsbalken. Det senare gjordes flera gånger mot frihetstidens slut. Likaså sökte man vid flera tillfällen få anklagade fällda enligt §3 men såg sig tvingad att istället använda §2, som kunde tillämpas inom ett vidare område. Hur litet dessa mål ändå innebar ifråga om en enhetlig tolkning av förordningen visar Ofrälse soldaten 1771, där samma osäkerhet rådde om vad som var tillåtet att avhandla i tryckt form. - Den periodiska pressen betygade ständigt förordningen sin vördnad och var aldrig sen att finna förbrytelser mot den i organ med annan partibeteckning. Politisk debatt hade nu möjlighet att ta sig uttryck som var helt otänkbara före 1766. Detta måste ha bidragit till intresse hos myndigheterna att åvägabringa inskränkningar i rätten att fritt publicera sig. Denna strävan gynnades av de omtalade svagheter i förordningen, vilka möjliggjorde godtyckliga tolkningar och en utdragen rättslig process som blottställde oenigheten i exv. rådet, och där beslut kunde rivas upp efter politiska förändringar. Formellt sett var den makt som förordningen gav JK och ständerna inte tillämplig efter 1772, men detta betydde mindre än de alltmer tilltagande problemen, som tycktes nödvändiggöra en revision av förordningen, något som, efter vad Boberg visat, framför allt var ett önskemål från hovrätten, således den instans som hade att handlägga tryckfrihetsmålen.

Den lika nödvändiga som svårbesvarade frågan återstår: Vad medförde TF i praktiken? Främst måste den sägas ha inneburit ett allmänt medvetande om tryckfrihet som en medborgerlig och oföretterlig rättighet, ett medvetande som kvarstod då själva förordningen var upphävd. De politiska skrifter som kunde ges ut i skydd av den spreds uppenbarligen till en stor läsekrets. Vilka följer detta fick för politiskt intresse är naturligtvis omöjligt att

säga. Det är också svårt att avgöra i vilken utsträckning skribenter verkligen vågade göra bruk av sina rättigheter; de uppmärksammade rättegångarna och i vissa fall godtyckliga domarna bör ha fått författare att noga väga sina ord. Detsamma gällde de dömande myndigheterna. Tack vare den noga utstakade offentlighetsprincipen ernåddes resultat av förordningen. Den otroligt ymniga utgivningen av protokoll och handlingar bidrog kanske till att, i än högre grad än de rena stridsskrifterna, skänka insyn i det politiska spelet; såtillvida uppfylldes de förhoppningar 1766 års utskottsledamöter hyst.

SLUTORD

Den allmänt hållna uppgift som formulerades i förordet kan anses vara slutförd. Det kanske viktigaste resultatet som nåtts för perioden fram till TF är att en hela tiden fortgående förändring har kunnat påvisas, både vad det gäller intensiteten i censuren och motiveringarna för den. Det fanns ofta starkt skiljaktiga bevekelsegrunder för en viss typ av teologiskt eller politiskt motiverad censur. - Redan från 1720-talet tycks det ha existerat en bestämd önskan hos de centrala, statliga myndigheterna att i så liten utsträckning som möjligt syssla med teologisk censur. Ju närmare TF vi kommer desto oftare åsidosätter de världsliga makthavarna kansliordningarnas ord om att hindra litteratur mot den rätta läran. Det bör dock observeras att nödvändigheten av teologisk censur knappast alls ifrågasattes förrän efter TF:s genomförande. Det fanns hela tiden uppenbarligen ändå större eller mindre grupper som önskade befrielse från teologisk censur. Ingen-ting tyder heller på att det skulle ha varit omöjligt att framföra detta önskemål i skrift. En trolig orsak till varför det ändå inte gjordes kan vara att den tryckta texten inte var av vital betydelse för pietister, gråköltar och herrnhutare. Om man inte stod i direkt kontakt med varandra kan det handskrivna meddelandet ha fungerat tillfredsställande. Dessa grupper var vana att leva under de förhållanden som skapades av censur, varför deras kommunikation naturligt nog var anpassad till den. Artiondena närmast före TF förändrades i någon mån bilden genom beslagen av och förbuden mot skrifter av främst upplysningsmän, ingripanden där den världsliga makten inte ifrågasatte den andligas rätt att avgöra halten i dessa skrifter. Upplysningsmännen arbetade med det tryckta ordet, och detta i kombination med boklådornas möjlighet att ge andra grupper än dittills snabb tillgång till nyutkommen litteratur kan ha varit orsaken till att författare som inte gjorde teologiska frågor till någon huvudsak ändå klassificerades som farliga.

Om bedömningen av enskilda ingripanden på det teologiska området ofta har visat sig svår är än större svårigheter för handen inom det politiska. Den sedan länge omfattade åsikten att hattarnas maktövertagande omgäende innebar en intensifierad censur har visat sig inte överensstämma med verkligheten. Visserligen inträffade några uppmärksammade ingripanden på

1740-talet, men de är alltför få för att man entydigt skall kunna tala om en hårdare attityd. Det var nära nog endast i samband med politiska censurärenden som ett mer eller mindre radikalt förändrat omhändertagande av censuren diskuterades, och detta ända från frihetstidens allra första år. Ofta var det här två till synes diametralt motsatta intressen som var förhärskande, den av alla insedda nödvändiga omsorgen om statens hemligheter och de fördelar landet kunde ha av en friare debatt. Sådana, tidigare nära nog inte observerade, diskussioner fördes inte särskilt ofta, och det är omöjligt att avgöra i vilken utsträckning man var beredd att gå "from sounds to things". Den ökade oviljan hos statsmakten att använda censurinstrumentet kan inte entydigt förklaras, här hade både problemen att få till stånd en enhetlig officiell syn och den lilla men dock existerande oppositionen mot censuren betydelse. Frihetstidens riksdagar kunde riva upp beslut och sätta bestämmelser ur spel, men även centralförvaltningen kunde föra en egen politik. Det bästa exemplet på det senare är kanske förordningen om ekonomiska skrifter, där kansli-kollegium i praktiken kunde föra en helt annan politik än den avsedda genom att tolka förordningen på ett sätt som helt stred mot de intentioner SU ursprungligen haft. - Ändå bör man se den regelbundet uttalade medvetenheten om nyttan av ökad tryckfrihet som en av de viktigaste orsakerna till att TF kunde genomföras utan större kontroverser. Statshemligheterna var en av de viktigaste angreppspunkterna för Norden-crantz alltsedan han först framträdde på 1720-talet, och vid riksdagarna var det dessa som direkt aktualiserade planerna på revision av censurlagstiftningen. Nordencrantz snabba och ofta osovrade anammande av utländska auktoriteter går att belägga, men det är svårare att uttala sig om impulserna för andra tryckfrihetsivrare. Här tycks det ibland ha funnits en viss förbindelse med statsmakten, något som de konkreta politiska förhållandena under 1760-talet bidrog till.

Någon större opinion går inte att konstatera, men så är också den vanliga vägen att avgöra förekomsten av en sådan, nämligen med hjälp av dagspressen, för svenskt vidkommande inte möjlig att använda. Pressen var av betydelse kanske främst därigenom att den skapade en rudimentär debattvana och emellanåt visade att det existerade olika åsikter i en fråga och att dessa åsikter kunde dryftas med liten tidsspillan. Borger-

skapets väg till politisk bildning och intresse för samhällsfrågor är huvudsakligen en senare historia, men ansatserna under denna tid har ännu inte kartlagts. Tidningarna spelade troligen inte samma roll som i övriga Europa, och det fanns få sammanslutningar av typ frimurarloger, som kunde skapa en, åtminstone officiellt, opolitisk plattform.¹

Den debatt som förekom uppehöll sig framför allt vid precensuren, något som var naturligt i Sverige, där ytterst få ingrepp skedde mot redan tryckta skrifter. Det förmärks hos flera av debattörerna misstro mot en alltför stor makt samlad hos riksdagen och hos enskilda ämbetsmän. Det var främst de senares makt man ansåg sig ha beskurit med TF. Det fanns ingen anledning för lagstiftarna att på grundval av den tidigare utvecklingen hysa farhågor för hovrätternas utövande av förordningen. - Den entydigt negativa reaktionen på TF förvånar. Denna gällde både dess allmänna inflytande och den förmodade effekten - redan innan denna på något sätt var möjlig att avläsa. Uppenbarligen var rädslan främst betingad av den förmodade faran att "goda" skrifter skulle komma till korta gentemot stridskrifterna. Det var också de senare myndigheternas intresse nära nog fullständigt koncentrerades på. Intentionerna med TF förfelades bl.a. därför att initiativ till ingripande nära nog aldrig kom från JK utan från rådet. Vi vet mycket litet om hur politiska skribenter själva uppfattade och utnyttjade möjligheterna att under skydd av TF uttrycka sig fritt. Förordningens utformning måste även ha förorsakat osäkerhet inte bara i rådet utan även för de rättsvardande myndigheterna. Dessa faktorer bör man ha i åtanke beträffande 1760-talets sista år, som ofta ansetts präglade av en varken förr eller senare skådad debattlusta. Det är svårt att finna några metoder att avläsa huruvida TF hade någon nämnvärd betydelse för publicerandet av religionskritiska arbeten. Försöken av de ansvariga att framställa de många skrifterna 1767-68 som i första hand politiska kan visserligen sägas ha varit lyckat, men manade uppenbarligen ändå inte till efterföljd. Den totala avsaknaden av kritik mot kyrkliga myndigheter för maktmissbruk kan inte tydas på annat sätt än att dessa inte tillämpade någon radikalt annorlunda metod i sina kontakter med författare efter reformen. Vad som på kyrkligt håll sades om innehållande av manuskript kan således inte ha beskrivit någon särskilt vanlig företeelse. Inte heller förefaller importen av önskad litteratur ha ökat. Också på

detta område är vi i huvudsak okunniga om huruvida avsaknaden av ingrepp berodde på liten import eller förändrad definition av begreppet icke önskvärd litteratur. Trots att TF var i kraft endast ett fåtal år går det att iakttaga en viss stabilisering i början av 1770-talet, som emellertid bryts med det politiskt infekterade målet kring Ofrälse soldaten. Domstolarna hamnade med tryckfrihetsmålen mitt i dagspolitiken, och det är inte förvånande att hovrätten utnyttjade de lugnare förhållandena efter augusti 1772 till att framföra krav på preciseringar av bestämmelserna.

Förhoppningsvis har denna studie kunnat visa på existensen av ett fruktbart forskningsfält i skärningspunkten för de flesta historiediscipliner. Ännu fattas grundliga undersökningar av produktion, förmedling och innehav av litteratur, och flera viktiga genrer, press och predikningar för att nämna några, saknar ännu sina skildrare. Därför finns det anledning att önska ett intensifierat studium av frihetstidens kulturpolitik.

BIHANG: CENSURÄRENDEN 1720-1770

Nedanstående förteckning gör inte anspråk på fullständighet. Den upptar de censurärenden som påträffats under arbetet och principen är att skriften skall ha behandlats av någon central myndighet. Med X menas att skriften tryckts eller spritts före ingripandet. I de fall den slutliga åtgärden är okänd har detta utrymme lämnats tomt. De källor som redovisats gäller sådana som är svårfunna och där väsentliga fakta för ärendet finns. Sidhänvisningarna gäller detta arbete.

1	1720 Flertal skrifter	Folcher	X Prst, Ua teol.fak.	ingen	
2	1721 Samfärdig berättelse	Grubb	X cens, kk	tillåten	
3	1722 De hierarchia	Verelius	X DK, Prst, kk, cens.	ingen	111f
4	1722 Korta anmärkningar	Telin	kk, SK, ärkebisk, Prst	förbud	113
5	1722 Skr. om Sverige	Nettelblatt	cens, kk	utrikes tryckning	101
6	1722 Oförgr. tankar	Swedenborg	cens, kk	förbud	214f
7	1722 Notifikation	"	cens, kk	förbud	215
8	1724 Arcana	Bachmannsson	dep, cens.	part. ingr.	234ff
9	1724 div. tyska teol.		X cens, kk	förbud?	
10	1724 Sjönödslofte ny uppl	Ekman	cens, kk		
11	1725 Predikan	Barchius	SK, kk, cens, teol.fak	tillåten	115f
12	1726 Ministers svar		X SU, K.Maj:t	förbud	74
13	1726 De zela pomeranorum	Balthazar	X teol.fak, kk, cens, prst, K.Maj:t, minist.	förbud	119
14	1726 Revalska traktaterna		X SK, prst, kk, cens.fak.	förbud	
15	1730 flera skrifter	Lang	X cens, kk, prst		117f
16	1731 predikan	Hellman	(X) cens, kk, SK	tillåten?	
17	1732 övers. av teol.skr.		DK, kk	tillåten	48
18	1732 Bönedagstankar	Siberg	cens, kk, , DK	tillåten	
19	1734 Skr. om Ostind.komp.	Arckenholtz	X cens, kk, MSD	förbud?	
20	1734 Oförgräp. tankar	Riben	X cens, kk, ak.kons.	förbud	179f
21	1734 Skr. om Stanislaus		X cens, SU	förbud?	215
22	1735 Sentimens	Fritz	(X) cens, kk, SU	tillåten	171
23	1736 Vederläggning av Hamrén		cens, kk		
24	1736 Lettre d'un ami		X K.Maj:t	förbud	74
25	1736 De Anima	Swedenborg	cens, kk	tillåten?	
26	1738 Pol.pamfletter	Arckenholtz	X K.Maj:t, SU, kk	förbud	74
27	1739 Aldre skr. om Ryssland		X K.Maj:t, kk, cens, min.	förbud	84
28	1739 övers. Karl XII	Voltaire	cens, kk	förbud	
29	1740 Philalethei schreiben		X cens, K.Maj:t, kk	förbud	74
30	1740 Andeligt kortlek		cens, kk		54
31	1740. Kort sätt att bedia	Guyon mfl.	X cens, kk, SK, K.Maj:t, domstol	förbud	121
32	1741 Om brännvinsförordn.		hovkansler, kk	förbud	
33	1741 Flera predikningar	Serenius mfl	X prst, JK	ingrepp	72f
34	1742 Två manuskript	Kalmeter	X Ua, K.Maj:t, domstol	förf.dömd	75f, 76, 87
35	1742 Om tullmjölkvarnar		X kk, ak.kons.kammarkoll.		173
36	1743 Der flüchtige Vater		X SK, kk	förbud	369
37	1743 Om successionen	Sahlstedt	X SU, komm.rätt	förf.dömd (not 1)	
38	1743 Götiska riket	Nordenrantz	X Prst, K.Maj:t, cens, kk		121
39	1744 Skattemäns ägorätt	von Döbeln	cens, kk	förbud	
40	1744 Andeligt testamente	Rydellius	X Lunds ak.kons, kk	förbud	
	nyutgåva			mot utl. tryckning	
41	1745 Bihang o Sparbössan	Salander	X K.Maj:t, JK, kk, cens.	förbud	55, 171f, 215
42	1746 Lettre d'un gentilhomme	Korff?	X kk, SU, K.Maj:t, min.	uppbränd	75
43	1746 Ordspråket lyder	Korff?	X SU, K.Maj:t	uppbränd	75
44	1747 Tre disputationer	Ihre	X kk, K.Maj:t, domstol	förf.dömd	87f
45	1747 övers. av teol.skr.	Langberg	X SK, kk, cens.	tillåten	
46	1747 böcker i Triewalds bibl.		X Prst, kk	indragning	46f
47	1747 Bondeståndets lof	Bergendorff	X ak.kons, kk, cens.	varning (not 2)	
48	1747 Sions sånger		X SK, kk, K.Maj:t	tillåten	134ff
49	1747 Övers. Nådens Ordning	Hollatz	X SK, kk		135
50	1747 Tal	Sellegren	X SK, cens, kk	förbud	

51	1747	Korta funderingar mfl	Erickson	X cens, kk, K.Maj:t	förbud	75
52	1747	Andelig spegel		X Prst	förbud?	112
53	1747	"cartequer"	Almqvist?	X Prst, DK		156
54	1747	Lagens...lära (Kärnan...lära)	Giers	(X) SK, kk, cens.	tillåten	126f
55	1748	Rec. i LT		X kk, cens.	varning	86
56	1748	Tankeförsök	Berch	X kk, univ. kansl, Bergskoll.	varning	174
57	1748	Oration	Bildstein	X kansl, univ, kk, K.Maj:t	förf.	89f
58	1748	övers. Mor. tankar	Holberg	kanslirätt SK, kk	straffad förbud	
59	1748	Exekutionsvisor		X cens, kk	förbud	
60	1748	övers. Menoza	Rontoppidan	X cens, kk, SK	tillåten	127ff
61	1748	Nödig undersökning	Ohrlin	X SK, kk, cens, ak. kons.	förbud	130ff
62	1748	Art. i Gazette		X K.Maj:t, kk	hämmande	84
63	1748	Div. teol. skrifter	Forstman	X SK, cens.	förbud	369
64	1749	Herrnhutiska skr.		X SK, cens.	förbud	156
65	1749	Svensk historia	Dalin	cens, kk	ingrepp	
66	1749	Likpredikan	Evensson	X K.Maj:t, JK, kk, DK	"varning"	90f
67	1749	Prins Theoderik	Mörk	kk, cens.	ingrepp	175
68	1749	Rec. synodalavhandl.		X K.Maj:t, kk, cens.	varning	90
69	1749	övers. Walch mfl		SK, cens, kk	tillåten	137ff
70	1749	Lärdomsöfning	König	cens, kk	ingrepp	85
71	1749	Statshistoria	Voltemat	Kk, cens.	ingrepp	85
72	1749	Föreläsningar	Voltemat	Kanslipresid, kk	ingrepp	86
73	1749	Borgerlig regering	Montin	(X) Kanslipres, kk	ingrepp	91f
74	1750	Samtal		kk	förbud	172
75	1750	L'amour d'Anne		X kk, cens, min.	förbud	47, 85
76	1751	Ius suecanae	Serén	X Kanslipresid, kk, domstol	straffad	73, 92
77	1751	Resa	Härleman	Cens, kk	ingrepp	216
78	1751	Svar på Kumblaeus		X Kk, K.Maj:t	förbud	139
79	1751	Skrift mot Gradin		K.Maj:t, kk	förbud	
80	1752	Om undervisning	Ruder	SU, prst, cens, kk	förbud	140f
81	1752	Rättgångsskrifter	Lohman	cens, kk	förbud	
82	1752	Skr. i auktionskat.		X SK, cens.	indragning	
83	1753	"Tal"	Hellbom	X SK, kk, cens.	förbud	
84	1753	Nödige påminnelser	Säfström	SK, kk	förbud	176
85	1753	Banqueroutspelaren	Säfström	X Kk, cens.	ingrepp	176
86	1753	Flera skr.	Reinhard	X Cens, kk	förbud	
87	1753	övers. Memoires		X SK, kk, kanslipres.	förbud	
88	1753	Gustaf Adolph	Sack	X Cens, kk, K.Maj:t	förbud	176f
89	1753	Div. skrifter	Molin	X DK, cens, kk	förbud	
90	1754	Hierta af sten		X K.Maj:t	förbud	76
91	1754	L'homme dieu		X cens, kk	indragning	
92	1754	notis om folkbrist	Estenberg	X cens, kk	varning?	
93	1754	Dikten Ärlig man		cens, kk		
94	1754	Bref om blandade ämnen	Gjörwell	cens, kk, SK		
95	1754	Art. i Veckoblad		X cens, kk	förbud	200
96	1754	Om fältpräster	Hastfehr	DK, kk	förbud	
97	1754	Origine des connoissances	Condillac	X Kk, cens.	förbud	
98	1754	Ex. av Slachtarebänken		X Kk	indragning	
99	1754	Övers. Avantage	Dangeul	X? Kanslipres. kk		172
100	1755	Anmärkningar öfwer skaldedigten Ahran		cens, kk		
101	1755	Ärlig svensk		X Kungen, JK, ständerna, rådet, kk		77, 93ff, 144
102	1755	Art i Stockholms hist.bibl.	Gjörwell	X SK, kk		159f
103	1755	Flera skr.	Dalin	X Cens, kk, K.Maj:t, kansli- rätt	förf dömd	58f

104	1755	Rättegångshandlingar		X Kk,cens,domstol	förbud	180
105	1755	Div. original och översättningar	Breant	SK,kk	förbud	151f
106	1755	Katekes	Hjortsberg	X Prst,cens,DK,	förbud	142ff
107	1755	Borgerligt samhälle		Censor,kk		
108	1755	Saga	Fernebohm	X Cens,JK,ständerna,		73,
			Söderberg	K.Maj:t,kommission	förbud	78,87
109	1755	Larmtrumman		Cens,kk	förbud	
110	1756	Ovåldug svensk	Mannercrantz	Kk,cens,K.Maj:t	förbud	78f
111	1756	Oförgripel.tankar	Nordenrantz	X Kansliråd,kk,cens.	förbud	241
112	1756	Predikan	Rutström	X DK,K.Maj:t,SK,kk,cens.tillåten	145f	
113	1756	Svea rikes tillstånd	Wrangel	X min,K.Maj:t	förbud (not3)	
114	1756	Tankar om christendom	Engman	Kk,SK,K.Maj:t	förbud	
115	1756	Tal	Ichsell	X JK,K.Maj:t,kk,domstol	förf. straffad	
116	1757	Borgerliga samhällen		Cens,kk	förbud	96
117	1757	Om d.hel.Ande	Ohrlin	X Cens,kk	tillåten	
118	1757	Övers. Entretien	Stanislaus	Wilde,kk	ingrepp	97
119	1757	Fattig bondes klagan		X Landshövd,kk,Boktr. soc.K.Maj:t	förbud	177
120	1758	Art. om präster	Ekholm	SK,kk,ärkesbisk.	förbud	160
121	1758	Små saker	Bergius	X SK,kk,cens,domstol	ingrepp?	177f
122	1758	Ett förnämt fruntimmer	Ekholm	Kk,SK,ärkebisk.	förbud	152f
123	1758	Om grundlagar		Cens,kk	förbud	96
124	1758	Supplement aux mémoires		X Wilde,kk	förbud	
125	1759	Predikan	Pettersson	X K.Maj:t,kk,SK,ärke-bisk.JK?		153f
126	1759	Art. i Mercurius		X Kk,cens.	varning	161
127	1759	Tankar om krig	Nordenrantz	Cens,kk	förbud	97
128	1759	Borgerligafriheten	Forsskål	X K.Maj:t,kk,cens,JK,deputation	förbud	222f
129	1759	Övers. av brev om Fredrik II	Axelsson	Cens,kk	förbud	
130	1759	Kort undervisning ...regeringsform	Nordenflycht	cens,kk	förbud	
131	1759	Svea rikes styrelse	Faggot	cens,kk	förbud	
132	1759	Politiskt manuskript		X K.Maj:t	förbud	
133	1759	Om Görtz' död		kansliråd,kk	förbud	
134	1759	Satiriska piskslängar		cens,kk	förbud?	
135	1759	övers. av Danmarks historia	Holberg	cens,kk	tillåten	98
136	1760	Div. böcker på auktion		X Wilde,kk,prst	indragning	45
137	1760	Art om banken		Dalin,kk		
138	1760	Jämförelse Sveriges o Englands statsskick		cens,kk		
139	1760	Den allsmäktiges nådeväl-gärningar		DK,kk	ingrepp	
140	1760	Flertal pol.skr.	Justi mfl	X cens,kk	förbud	
141	1760	Predikan		cens,kk,SK	ingrepp	
142	1760	Flera,bla Levnads-regler	Nicander	cens,kk		
143	1760	Greve Dauns lefverne	mfl	X?cens,kk		
144	1760	Om brännvinstillverkning		cens,kk		
145	1760	Om spannmålspriser		cens,kk	förbud?	
146	1760	Resa till månen		cens,kk	ingrepp	
147	1760	Övers. av Bruyère	Sahlstedt	cens,kk		

148	1760	Försök at...bota moraliska fel		Cens, kk	förbud	
149	1760	Svenske herdens arbete	Hwasser	kk	förbud	
150	1760	Borgerliga rättigheter		cens, kk	förbud?	
151	1760	Sveriges vapen	Ugla	X kk	ingrepp	
152	1760	Wördsam föreställning	Nordencrantz	X ständerna, JK, K.Maj:t, cens., dep.		248-251
153	1760	Artikel	Ekholm	SK, cens.		162
154	1761	Bref til en vän	Schützer	X kk, cens.	tillåten?	197f
155	1761	Dansk förordning		SK, kk	förbud	
156	1761	Schwedische Anecdoten	Ulfclou?	X kk	förbud?	
157	1761	Malmstedts rel.mål	Ekholm	Prst, K.Maj:t	förbud	150
158	1761	Sagan om Mercurius	Pettersson	X JK, kk	tillåten	
159	1761	Samtal mellan gudarne		X? Komm. koll, kk	förbud?	174f
160	1761	Denkwürdigkeiten		X cens, kk	förbud	
161	1762	Skr. om växelkursen	Christiernin	cens, kk	tillåten	173
162	1762	Rec. av Evangelische Glaubenslehre	Baumgarten	X Sk, kk	tillåten	162f
163	1762	Essai à la mosaïque	Hamann	X SK, kk, cens.	förbud	157
164	1762	Skr. om "de tribus impostoribus"	Kortholt	X Kk, Wilde	förbud	
165	1762	Opera postuma	Spinoza	X Cens, kk	inköp	
166	1762	Övers. av Wallerius' diss. om nattvard		X? SK, kk	förbud	
167	1762	Franska verser i LT		X Kk, kansliråd		
168	1762	Paminnelser	Wilde	Kk, cens.	tillåten	
169	1762	Övers. av Cartouche		Kk	förbud	157
170	1762	Rättegångshandlingar		X Kk, cens.		181
171	1762	Div. brudskrifter		X SK, kk	förbud	178f
172	1762	Art. mot Ekholm	Haartman	X Cens, kk, domstol	tillåten	
173	1763	Div. utl. skr.	Rousseau mfl	X SK, kk, cens.	förbud	158
174	1763	Grammatisk skr.	Brunckman	Cens, kk, domstol	förbud	56, 82
175	1763	Skr. om prästtione		Cens, kk		
176	1763	Tankar om...medel til Sveriges wälmåga		Cens, kk	ingrepp	
177	1763	Compendium theol.	Michaelis	X Ak. kons, kk	förbud	
178	1763	Löjelig händelse på Grönland	Orrelius o. Rutström	X SK, kk		
179	1763	Predikan	Rutström	X SK, kk	förbud	
180	1763	Någre anmärkningar	Ehrenhoff	X Cens, kk		81
181	1763	Skr. om dalupproret	Wennerstedt	Cens, kk	förbud	
182	1764	Skr. om nattvarden	Hauman	X SK, kk	förbud	
183	1764	Prot. om rådmansval		K.Maj:t, kk, cens.		
184	1764	Frimurartal	Briant	X SK, kk, cens.	varning	
185	1764	Svea rikes finansverk	Nordencrantz	X kk, min, utl. myndigheter	försök till beslag	183f
186	1765	Flera skr. av "fri-tänkare"	Rousseau mfl	X SK, kk, cens.	förbud	158
187	1765	Rec. i LT av skr. om schäferier		X Kammarkoll, kk	vederläggning	
188	1765	Witterhetsarbeten	Dalin	Cens, kk	ingrepp?	56
189	1765	Div. skr. på boklåda		X utl. min. kk		84
190	1766	Adelns rättigheter	Ehrensteen	Cens, kk	förbud	
191	1766	Riksvården	Brunckman	Cens, kk, SK, K.Maj:t	tro-	56, 169
192	1766	Skr. mot Serenius	Kihlberg	X Ständerna, K.Maj:t hovrätt	ligen ingen åtgärd	

193	1766	De tio budorden	Rehnberg?	X	Landshövd,K.Maj:t indragning JK	
194	1767	Art. i Inrikes Tidn.	Kryger	X	K.Maj:t,JK	280f
195	1767	Art. i Sv.Mag. rör. Gagnérus?	Johan Rosén	X	Kämmärsrätt	ej slutförd?
196	1767	Genswar	Orrelius	X	DK,JK,K.Maj:t, hovrätt	ej slutfört 297ff
197	1767	Ämbetsmannaöde	Strand	X	K.Maj:t,JK,hovrätt	varning 305ff
198	1767	Entretien sur l'art de régner		X	Cens,kk	försök till 279f beslag
199	1767	Skr. om rättssak	Loffman	X	JK,hovrätt	(not 4)
200	1767	Begäran om prot.	Nordencrutz		K.Maj:t,JK	ej bifall 325
201	1767	Begäran om prot.	Ekholm		K.Maj:t,JK,kk	bifall
202	1767	Begäran om prot.	Padolin		JK,kämmärs o hovrätt	varning 326
203	1767	Tryckning av prot.			kämmärsrätt,JK, hovrätt	
204	1767	Tryckning av pred.	Ackerman		SK,kk,K.Maj:t, hovrätt	tillåten 301f
205	1767	Wälförtjent swar	Strand	X	DK,JK,K.Maj:t, hovrätt	ej slutfört 298f
206	1767	Skr. mot Stenbeck	Estenberg?	X	SK,K.Maj:t,ärke- bisk,hovrätt	ingen åtgärd 302f
207	1767	Betydelige frågor	Orrelius	X	K.Maj:t,ak.kons. JK,hovrätt	297ff
208	1767	Flera utl. skr.		X	SK,kk,ärbisk.	
209	1767	Rec. av Receuil neces- saire		X	SK,kk	förbud
210	1767	Art i Statsjournalen		X	utl.min,K.Maj:t,kkvederläggning,	281 varning
211	1767	Art i Inrikes Tidn.		X	K.Maj:t,kk,över- postdir.	281
212	1768	Adelsmannaöde	Tiburtius?	X	utl.min,K.Maj:t,JK	ej slutfört
213	1768	Prestmannöde	Kexél?	X	DK,JK,K.Maj:t,hovrätt	förf fälld 299f
214	1768	Art. om järnhandeln		X	JK,K.Maj:t	ingen åtg. 311
215	1768	Brudskrift	Stagnel	X	Gen.tulldir,K.Maj;t ej JK,kämmärsrätt	slutfört 311
216	1768	Skr. om von Böhnen	Smitt	X	DK,kämmärsrätt	
217	1768	Nödlidande bonde, art i Dagl.Alleh.		X	Stadsfisk,kämmärsrätt	(not 5)
218	1768	Flera utl. skr.	Voltaire	mf1X	SK,kk	förbud 304
219	1768	Recherches sur l'origine	Bolanger?	X	SK,kk	förbud
220	1768	En adelsmans bref	Eberhardt	X	Kammarkoll,K.Maj:t JK,DK	ingen åtg. 307ff
221	1768	Bref til en vän	Kiellberg	X	Kämmärsrätt,JK, K.Maj:t,hovrätt	troligen ingen åtgärd
222	1768	N.N:s bref		X	SK,K.Maj:t,kämmärs- o hovrätt	ingen åtg. 303,332
223	1768	Art. om växelkursen	Christiernin	X	K.Maj:t,ständer,JK,	varning? 310f
224	1768	Medborgaren	Bruckman	X	JK,hovrätt	förf. dömd
225	1768	Begäran om handl.	Brödersson		JK,anir,koll.	bifall
226	1768	Lagliga tankar	Gerner?	X	JK, K.Maj:t	ingen åtg?
227	1768	Övers av Belisaire	Marmontel	X	K.Maj:t,kk,ak.kons.SK	304
228	1768	Dokument i Statsjourn.	Gjörwell	X	Kk,JK	ingen åtg. 326ff
229	1769	Uplysning		X	JK,K.Maj:t,hovrätt ständerna	förläggaren 316- dömd 320
230	1769	Mössornas ursprung	Stenius?	X	K.Maj:t,min.,hovrätt	förf.dömd, indragning

231	1769	Prot. om Uplysningen		hovrätten	förbud	
232	1769	Handl. om Swedenborgianism		DK,JK,K.Maj:t, ständerna		300
233	1769	En patriots tankar	Virgin	X JK,ständernas, K.Maj:t,hovrätt	förf.dömd	320
234	1769	Bref til pol.equilibristen		X Kännärsrätt		320
235	1769	Skr. om flottan	Neuendorff	X Amir.koll. JK, am.överrätt,landshövd.		322f
236	1769	Nordencrantzes finance-Christiernin systeme		X Ak.kons,hovrätt		
237	1769	Märkwärdigt nytt	Odel	X Landshövd,JK,hovrätt	(not 6)	
238	1769	Handl. om val		K.Maj:t,JK	tillstånd (not 7)	
239	1769	Insändare i NV	Stenvall	X stadsfisk,JK, kännärs-ochhovrätt	förf. dömd	321
240	1770	Art. i Dagl.Allch.		X Magistrat,JK	till rätten?	
241	1770	Art i Dagl. Allch.	Sundblad	X Dep,JK,hovrätt	nedlagt (not8),	316
242	1770	Roséns lidande	Rehbinder	X JK,hovrätt,K.Maj:t	förf.dömd (not9)	
243	1770	En adelsmans tankar	Hallström?	X JK,kännärs-o.hovrätt	anmälararen dömd (not 10)	
244	1770	Bref til en vän	Sievers?	X min,K.Maj:t,JK,hovrätt	ej slutfört	
245	1770	Rec. i Allm.Tidn. av Büschings skr.		X SK,kk	ingen åtgärd	
246	1770	Tankar öfwer...	Engeström?	X Kännärsrätt,JK		331f
247	1771	Skr. om riksdagsmannaval		X Landshövd,JK		
248	1771	Inträdestal	Christiernin	X Ständerna		
249	1771	Elias m.fl.		X DK,kk	förbud?	
250	1771	Begäran om handl.	Törning	JK,Ostind.komp. komm.koll.		
251	1771	Art i Dagl.Allch.	Chierlin?	X JK,hovrätt		323f
252	1771	Ofrälse soldaten	Chierlin	X ständerna,krigsbefälet, JK,hovrätt	förf. dömd	323f
253	1771	Owäldug mans tankar		X hovrätt,K.Maj:t	förläggaren dömd (not 11)	
254	1771	Art. i Dagl.Allch.		X JK,kännärs- o hovrätt	nedlagt	1787
255	1772	Brud-och gravskrifter		X SK,kk	ingen åtgärd	
256	1772	Art i Allm.Tidn.	Simming?	X SU,JK,hovrätt		
257	1772	Kungens tal		X SU,JK,hovrätt	utg.dömda	322f
258	1772	Mörksens rike	Gestrin	X K.Maj:t,JK,kännärs- o hovrätt	förf. dömd	324f
259	1772	Art. i Allm.Tidn.		X SU,JK		322
260	1772	Art. i Dagl.Allch.		X Magistrat,JK	ingen åtg.	
261	1772	Art. i Allm.Tidn.		X min.kanslipresid.	varning?	281f

NOTER

De i noterna upptagna otryckta källorna förvaras på RA om ej annat anges. Gahn Perssons samling på UUB har endast angivits med signum, U137 o.s.v. Inte heller har SSA angivits ifråga om SK:s arkivalier.

INLEDNING

1. På ett exemplariskt sätt har en sådan undersökning utförts av Martin Lamm och Bengt Hesselman rörande Then Swänska Argus; i denna, III, 7-11, redogör de för principerna, noterna vittnar genomgående om det stora arbetet.
2. Här har begreppet förstått i överensstämmelse med Gunnar Eriksson, 289f.
3. Att sådan forskning behövs bevisas av de generella resonemang som förs av Frängsmyr, The Inlightenment, passim, där för tidsperioden före 1772 endast den akademiska miljön berörs.
4. Se Hamburgische Beyträge 1742-43, passim, samt en längre artikel i Hamburgische Vermischte Bibliothek 1743, I, 169ff, om Terserus' katekes.
5. Jfr de kompletteringar Olof Andersson Knös gjort i sitt ex. i KB U1, som inte ger några nyheter men visar hur spridd kännedomen om enskilda förbud var.
6. Manuskript- och avskriftsamlingen, vol. 5.
7. I brev till Bilmark 1773, KB EpG:2, talar han om att 60 ark var gjorda, tre år senare 11-12000 ark, till G.M.Fant 24.4.1776, UUB G70.
8. Så var Johan Bilmark den som försåg honom med material om Terserus, deras korrespondens visar att detta var förknippat med svårigheter, brev i KB EpG:2. Utdrag ur brevväxlingen om förbjudna böcker görs av Carlquist, Till den svenska bokens censurens historia, 88ff. Även några liknande, om än mycket mindre samlingar finns, märk Carl Silfverstolpes i UUB U2401 och en i KB U50a.
9. Allmänt om historiografien Højer, Frihetstiden, passim, och Karlbohm, 65ff.
10. Lagerbring, V, avd. 3, 27f.
11. I inledningen redogör han för sin noggranna bevakning av svensk politik. Några problem att finna TF var det inte, den finns redan hos Büsching, XII, 1778.
12. Blix, I, 49ff.
13. Gezelius, II, 214ff; Brefväxling, V, 224f.
14. /Rosenblad/, 4. Möjligen skrevs den med hänsyftning på riksdagen 1823 och dess diskussion om indragningsmakten, jfr Lenhammar, Religion, 150f. En mycket innehållsrik recension i Svensk Literaturtidning 1824, 705-710, ser den som ett värtaligt försvar mot historiker som vill framhäva frihetstiden på den gustavianska tidens bekostnad. Hela censuren uppfattas här som godtycklig och beroende av tillfälligheter.
15. Geijer, Teckning, 225f. På samma sätt och med samma källor behandlar han Söderberg-Fernebohm och Ichsell. Nordenkrantz' Hemligheter är ett av de få verk från tiden han hänvisar till.
16. Ibid., 293. Senare bemötte han kritik som hävdade att han inte tagit upp moment som lagstiftningens inverkan på "andan" i nationen, Skrifter, VI, 428f.
17. Bowallius, 17.
18. Tengberg, 75f.
19. Fryxell, XLIV, 42f, jfr 39, och XLVI, 313 och 157.
20. Se exv. Eichhorn, Nya svenska studier, 9.
21. Sylwan, Nils von Oelreich, 153; 156: "Med eller mot sin vilja har Oelreich därvid /förändringen i attityd till tryckfrihet/ varit ett af de förnämsta verktygen."
22. 2:a upplagens andra del (1911-1912) anges vara "väsentligt omgestaltad", dock skiljer den sig inte från 1:a ifråga om detta. I båda betraktas censuren som sådan som ond men censorerna som lärda och insiktsfulla. I teckningen av Oelreich påtalas särskilt hans kluvenhet, ej alltid oegennyttig. TF sägs ha frambragt skamlösa skrifter. I 3:e upplagens tredje del, utgiven av Schück 1927, får både press och bokmarknad egna avsnitt. Det hävdas, 58, att mössorna

- "så småningom tvingades" att upptaga tryckfriheten på sitt program. Skildringen av Oelreich är drastisk, "girig, kitslig, oförsynt" och han framställs inte som någon vän av tryckfrihet. Nordencrantz' skrifter karakteriseras som ofarliga och det är särskilt Forsskål som tillmätts någon betydelse.
23. Den samling om skriv- och tryckfriheten 1639-1812 som Rydin i källförteckningen åberopar måste vara Gahm Perssons.
 24. Rydin, 40.
 25. På det förra är Rydfors ett bra äldre exempel, liksom Hellmark, ett betydligt yngre. På det senare UUB:s katalog till en utställning om svensk politisk och religiös frihet, Freedom...in Sweden, och Nils Alexandersson, 12ff.
 26. Rönblom, 15; jfr Varenius, 11f, för en schablonartad teckning; Valinder, 21ff, och Simonsson, är båda goda och balanserade skildringar.
 27. En delvis specificerad redogörelse ger det inventarium som upprättades efter Rubens' död, 19.3.1689, kk EIV:17. Arkivet tycks ha bestått av två delar, handlingar rörande verk han just då sysslade med och redan förkastade böcker. Detta kvitterades av Örnhielm och gick således i arv denna gång. Även i samband med riksdagen 1760/62 hämtades uppgifter från censorsarkivet.
 28. Malmsten, 117f, ger upplysningar om den stora Riddarholmsbranden och rensningar i arkivet; jfr Landahl, passim.
 29. Leijonhufvud, Tessin som brevkonstnär, 151f, visar att man hade mme de Sévignés brev som förbild då man prisade Tessins alster.
 30. Olsson, 60-65, beskriver den politiska korrespondensen under främst 1750-talet.
 31. Nikula, Rappe och 1760-1762 års riksdag, 151f, belyser väl sekretessen i brev. Ett ännu ej avslutat bibliografiskt arbete om censurerad litteratur i Sverige, påbörjat av Bengt Ahlén och fortsatt av Agneta Ahlén, blev känt för mig först då avhandlingen var färdigskriven, se artikel av Widgren.

CENSUREN I EUROPA

1. Om antikens lagstiftning och bokkontroll Speyer, passim, med litt.hänv.; Kleberg, 13ff; Radin, 219f; Smith, 169ff; Cramer, 161ff; i viss mån Piéri, 99f.
2. I det följande används beteckningarna pre- och postcensur då det är av vikt att skilja på om ingreppet skedde före eller efter det att en bok kommit ut. Då endast censur används är det fråga om kontroll och ingripande innan en bok tryckts, d.v.s. precensur; Abrahams, 356, använder sig av denna indelning.
3. Herrman-Mascard, 6f; Falk, 64ff.
4. Falk, 72ff.
5. Herrman-Mascard, 20ff, meddelar de enskilda förordningar, både av generell natur och riktade mot enskilda verk, som nu utfärdades av parlamentet.
6. Litteraturen om den lokala censuren är omfattande, vid flera universitet har systematiska undersökningar av denna gjorts. Det inskränker sig mestadels till kortfattade, refererande dissertationer framlagda inom juridisk fakultet. Som exempel kan Wricke, en av de senaste, nämnas. Hans arbete är utarbetat under Eisenhardt och i sin allmänna framställning, särskilt 21-39, starkt beroende av dennes standardverk. Dock ger dessa monografier tillsammans en god bild av censuren i territorialstaterna.
7. Eisenhardt, 106, ser ur juridisk synpunkt det viktigaste vara att undersöka hur långt kejsarens befogenhet att gå in i landsherrarnas lagstiftning sträckte sig. Här som annars lider hans framställning av att han inte tagit det långa tidsperspektivet i beaktande. Breuer, 87f, hävdar att man inte får vara sig under- eller överskatta den tyska censuren under 1700-talet och betonar starkt de regionala skillnaderna.
8. Gnaul, 11; Fournier, 397f.
9. Hos Schneider, 58. Dessa båda testamenten, 1752 och 1768, är politiska läroskrifter, några direkta hänvisningar till information och tvång, utom då det gäller religionsutövning, finns inte. De är tryckta i Politische Correspondenz, Erg.bd.

10. Schlenke, 33.
11. Consentius, 226f, visar hur Fredrik gick in i erhållna tidningsprivilegier och inskränkte dessa och hur ett särskilt reglemente för tidningscensuren inrättades under det att Schneider, 131ff, hävdar att han i enskilda fall kunde gå in och bevilja vittgående, inoficiella privilegier.
12. Estivals , 26f.
13. Almanach Royal 1770, 430f.
14. Uppenbarligen är det på grundval av de ganska sporadiskt bevarade censursutlåtandena - jfr Estivals , 90ff - omöjligt att avgöra hur stora möjligheter en författare hade att få till stand ett ändrat beslut eller på annat sätt inom systemet påverka censorerna; jfr Cerf, 23.
15. Herrman-Mascard, 114f.
16. Shackleton, Illustrations, 187-193, berör detta.
17. Om den engelska bakgrunden fram till 1695 Siebert och Hanson, passim, samt Walker, 226ff.
18. Hanson, 17f; Siebert, kap. 18. Adams -Averley, 109f, förtecknar åtskilliga av de pamfletter som berör lagstiftningen.
19. Siebert, 380, uppger efter Aspinall, Politics and press, att libel-anklagelserna var ungefär 70 under perioden 1760-1790.
20. Hanson, 52, anger att författaren ofta hade den mest avundsvärda situationen av de nämnda kategorierna. Förutom att kunna lita på tryckarens lojalitet kunde de lita på patroner, dessa spelade en långt större roll i England än i andra länder.
21. Thomas, 161f, betonar jurysystemets stora betydelse för denna förändring.
22. Jfr May, 38.
23. Rudé, 155f; Rea, 173.
24. Jfr den franska kommentaren om Pechlin som Sveriges Wilkes, i Louis, I, 477.
25. Knuttel, XI, slår fast att friheten hade sina begränsningar. Han visar, passim, på mängder av ingrepp som huvudsakligen hade lokal räckvidd och var av politisk karaktär. Jfr hur stor osäkerheten om arten av censuren i Nederländerna ännu är, Couperus, 71.
26. Kong Christian den Fimtes lov , 2 bog, XXI kap.; allmänt om censuren under särskilt 1740-talet hos Koch, passim, och Jørgensen, Da censuren blev opgi- vet, 11ff.
27. Detsamma tycks ha gällt professorerna vid Sorö akademi om de angav att de var ansvariga för sina verk, Plesner, 67.
28. Jfr Bendzen, 71ff.
29. Koch, 78.
30. Om pressen Munthe, 141; Kirchhoff-Larsen, II, 23.
31. Jfr uppslagsorden censor osv. i Hansen (udg.), I, sp. 859ff.
32. Så enligt Holm, Nogle hovedtrack, 8ff; samme, Om det syn paa kongenagt, 23f.
33. Jørgensen, Trykkefrihedsspørgsmaalet, 16.

DET SVENSKA CENSURVASENDET

1. Den bästa översikten är ännu Bygdéns företal till Benzelstjernas censursjournal; Schück, Förlagsbokhandeln, I, 89f, redovisar en del; jfr även Arnells kommentar till Stadslagen, 742f.
2. Garstein, 359ff, ger litteraturhänvisningar.
3. Den senare hos Thyselius, I, 71. Om Stockholms konsistorium Murray, 160f och Bogren, 26f. Vid anläggandet av tryckerier var det vanligt med en överens- kommelse att tryckaren inte fick trycka något utan konsistoriets censur, se särskilt Collijn, Bidrag, 38ff.
4. Schück, Svensk bokhistoria, 75.
5. Hansson, 1600-talets översättningslitteratur, 48ff, hävdar att så skulle vara fallet, bevisningen är dock svag.
6. Avtryckt hos Klemming-Nordin, 285. Tidsmässigt överensstämmer denna för- ordning med klagomål från SK om att irriga böcker inkommit, radet gav här kk fria händer, jfr handlingar i UI33.

7. Jfr Lindegård, 152ff, och Göransson, Den synkretistiska striden, 110f.
I en odaterad uppsats (efter 1720) hävdas att det var i samband med Matthiae som planerna på ett censorsämbete aktualiserades, UUB N370.
8. Göransson, Ortodoxi och synkretism, 430ff.
9. Lindborg, 309f. Ståndets skr. antogs i november 1686, PRP 1686, 303. Dock diskuterade Samuel Akerhielm, tydligen informellt, detta i brev till Rubens, troligen i februari 1686. Rubens ansåg sig inte kompetent, eftersom det behövdes en som "grubblat uti de nya trätorna", den teologiska censuren var för honom stötestenen, till Akerhielm 2.3.1686, Stockholms universitetsbibliotek Bergianska brevsaml. vol. 1. Då han mottog utnämningen sade han sig dock aldrig ha blivit så överraskad, 11.2.1687, *ibid*.
10. PRP 1686, 318f. Uppgiften om 1686 finns i ett standardverk som Reh binder, 516.
11. Lindborg, 310n, hänvisar felaktigt till svaret då han beskriver Rubens' sysslor.
12. Instruktionen hos Klemming-Nordin, 288f; kansliordningen 1713 bl.a. hos Floderus, 98ff.
13. Åtskilliga exempel tyder på att censorn kunde agera friare, se de många breven från Jesper Swedberg till Rosenadler i Bergianska brevsaml. vol. 4, där ingenting tyder på att kk tagit befattning med de aktuella böckerna.
14. KB U75; tryckt med vissa inadvartenser i Schück, Bokhistoria, 129-180.
15. I hovkanslern von Müllers anmärkningar över denna påtalas som lämpligt att censorn inte godkänner någon bok utan kk:s samtycke, detta kan tydas som att KO verkligen innebar en reell utvidgning av befogenheterna, anmärkningarna tryckta i Källor, 161.
16. Bakgrunden till kansliordningarna hölj d i dunkel. Helander, 96f, förmodar att Höpken aktivt kan ha medverkat vid den förra och sökt begränsa hovkanslerns verksamhetsfält; jfr Buchholtz, 135f.
17. De båda tryckta i Styffe, 366f.
18. Bennich-Björkman, Författaren i ämbetet, 130, ger litteraturhänvisningar.
19. PRP 1720, 291f.
20. Borgarståndets prot., 168. RAP 1720, 182, ansåg att tjänsten som bibliotekarie helt kunde dras in då den bara motsvarade en amanuens'.
21. PRP 1719, 85 och 292.
22. Detta hos Staf, Religionsdebatten, 22.
23. Där ej annat anges har använts Arne Forssell, *passim*.
24. Bengt Sparre till Fredrik Sparre 11.4.1752, "i tysthet", E2970.
25. Bennich-Björkman, Termen litteratur, 16-39.
26. Forssell, 198, 202, 233f.
27. Se exv. utnämningen av Peringer Lillieblad 5.6.1695, UUB X278ag.
28. Kk 29.4.1737.
29. Jfr de många breven från Rubens till Samuel Akerhielm (ovan, not 9); Gahn Persson, som utförligt tecknat hans porträtt, ger Akerhielm hela förtjänsten, UUB X218.
30. För detta och följande /Sack/, 8, 20, 25.
31. Observera att ämbeten i kk i ranghänseende ansågs ligga för högt i förhållande till andra kollegier, Bennich-Björkman, Författaren, 63; Elmroth, 19f.
32. Annerstedt, II:2, 65f, 102, III:2, 628f.
33. Då Örnhielm utnämndes lyckades han erhålla inkomsterna från sina tidigare ämbeten tillsammans med censorslönen, något statskontoret ville hindra, se hans skr. till K.Maj:t 6.12.1689, KB 020.
34. Rosenadlers utnämning synes ha haft samband med hans uppdrag som författare till Karl XII:s historia, Westrin, 335.
35. Mellan 1753 och 1758 sökte han fem landshövdingetjänster, skr. i Biographica.
36. Kk 29.12.1691.
37. Örnhielm till K.Maj:t 24.1.1694, Biographica; jfr till Polus 19.1. 1694, kanslitjänstemän, inkomna skr, vol. 28a. Redan 1691 fick han anslag p.g.a. det myckna arbetet, Nygren, 105t; jfr flera brev från Örnhielm till Erik Dahlbergh i KB M11:1, 30.6.1694 säger han att arbetet med Pufendorf tagit all tid.
38. Kk 20.5.1695.
39. Wadén, 38ff, 56f, 75f.
40. Kk 12.8.1693; jfr Verner Söderberg, 92.

41. Bring, Sueciaverket, 33f; jfr de avtryckta skrivelserna hos Vennberg, 109ff.
42. Bennich-Björkman, Författaren i ämbetet, 229.
43. Nordlund, passim, berör utförligt förloppet.
44. Ibid., 272f, antar att detta betingades av att censuren dragit ut på tiden. Det var snarare resultatet av moget övervägande, den enda instans som återstod var den kyrkliga.
45. Ibid., 291f, detta skedde 1733.
46. Ett exempel på vad som kan tyda på att historiografen sökte ta över uppgifter från censorn har påträffats. I ett mem., uppläst 23.5.1749, kk EIV:16, papekar Wilde att det enligt Lärda Tidningar tryckts en eftertänklig dissertation om Kalmarunionen i Köpenhamn. Här ansåg han det vara hans skyldighet att på något sätt gå i svaromål.
47. Reftelius' skr. uppläst 19.3.1740, kk XIII:3, Wildes mem. 3.6.1740, UUB U121.
48. Kk 4.4.1750, UUB U124.
49. Kk 24.9.1759, UUB U124.
50. Hallendorff, Bidrag, 6, anmärker att man kan ha varit betjänt av en författare som stod utanför kansliet och inte agerade alltför officiellt.
51. Ibid., 22-35, har analyserat dem och funnit de politiska strykningarna få. Sandstedt, 143-149, diskuterar censuren och särskilt Ulrika Eleonoras roll, jfr 153ff, där han söker karaktärisera ändringarnas art. Österberg, 124, anser det vara betydelsefullt om det var fråga om "formell" eller "informell" censur. Någon skillnad i detta avseende gjorde inte de aktuella myndigheterna.
52. Denne skulle ha ansett censuren i de partier som rörde Ulrika Eleonora som så hård att han annonserade arbetet som "mangelhaft" och "stympat", S.P. Alström till kanslipresidenten 23.3.1759, Germanica 1049. Som en kuriositet kan nämnas att Nordbergs arbete ända till seklets slut stod på den spanska inkvisitionens index, förmodligen antogs författarnamnet vara en pseudonym för Voltaire, Defourneaux, 32n, 45n, 124n.
53. Bennich-Björkman, Författaren i ämbetet, 340.
54. Bring, Rosenadlers personalier, 113ff.
55. Om ursprunget till rysstolkarna Tarkiainen, 495f, i övrigt är yrkesgruppen föga undersökt, Bennich-Björkman tar nära nog inte alls upp den.
56. Tjänsteställningen var ofta oklar. Groening, den ryske translatoren, hävdade i skr. 26.10.1762, kk EIV:19, att denna tjänst ansetts stå högre än de finska translatorernas och att han därför, liksom tidigare translatoren Rubens, borde få sekreterares namn. Translatorerna kunde också utföra uppdrag vid sidan av tjänsten, Guthrie, anställd av Stockholm på 1600-talet, var känd som en flitig översättare av engelsk teologisk litteratur och vållande konsistoriet problem p.g.a. medlemmarnas bristfälliga kunskaper i språket, Lindquist, Engelsk uppbyggelselitteratur, 132.
57. Kk 9.2.1742. SU ville dessutom att kk skulle lämna in årliga arbetsberättelser för translatorerna, 11.8.1741, R2738. Om Harmens' översättningsuppdrag i övrigt Hagström, 80f.
58. Kk 19.1.1747 säger att man skulle vända sig till kommerskollegium.
59. Tydligt var manuskript inlämnat i kk för granskning, skr. uppläst 25.5.1747, kk EXIII:2, han ville ha det åter för genomgång; jfr kk 26.1.1748 och Schück, Förlagsbokhandeln, II, 235, där Momma relaterar detta som om initiativet kommit från kk.
60. Höpken hade dock i SU väckt frågan om translatorstjänstens avskaffande, vilket närmast innebar ett hävdande av svenska förmågor tillräcklighet, mellan raderna kan läsas att tjänstens existens innebar ett hinder för svenska originalverk, Höpkens yttrande tryckt i Schück, Vitterhetsakademien, V, 16ff; jfr Bennich-Björkman, Författaren i ämbetet, 242. Först på 1750-talet började man i kk diskutera översättandet av svenskt material till främst franska, se Gyllenborgs mem. 31.3.1756 om far och son Mauvillon, kk EIV:1.

CENSORN OCH LITTERATUREN

1. Jfr Collijn, Sveriges bibliografi, 111f, för de uteslutningar som görs. Han kompletteras dock på flera punkter av de välkända bibliografierna av Lidén, Klemming och Höppener. Lindberg, *The scandinavian book trade*, 225-248, ger god översikt och många litt.hänvisningar.
2. Hansson, 1600-talets översättningslitteratur, 53f.
3. *Ibid.*, 57, med decimalavrundning.
4. Jfr den indelning Heckscher, 37f, gör av ekonomisk litteratur där tendensen är likartad, han har gjort ytterligare en indelning i broschyrer och böcker. - En litteraturkategori som uppvisar ungefär samma kurva är personverserna; här förefaller andra och mer diffusa bevekelsegrunder ha legat bakom minskningen. Swahn, I glädje och sorg, 12f, har ett diagram som dock inte är möjligt att inordna i ovanstående.
5. Åström, 11.
6. Rosvall, Typografisk problematik, 111, 4; av hela seklets produktion av sådan litteratur stod Strängnässtryckeriet för de i särklass flesta alstren.
7. Rosvall, Svensk förindustriell typografi, 95.
8. Detta beräknat på Arne Carlsson, 128-150, jfr 34f; Lext, 221, har för samma tid lägre siffror - 67%/18% - men där kan säkert en stor del av den ospecificerade litteraturen föras till det teologiska området. Jfr det obearbetade materialet hos Åkerman samt Grönroos, *passim*.
9. Om detta sekel särskilt Hansson, 1600-talets översättningslitteratur, med litt. hänvisningar, se ssk bil. 4.
10. För uppgifter om antalet tryckerier Lindberg, *Föregångare*, 77ff.
11. I det utförliga kontraktet mellan Ziervogel och universitetet 1758 åtog sig det senare att verka för att han skulle få privilegium på allt han lade upp, avtryckt hos Bring, *Boktryckerierna*, II, 208.
12. Gardberg, *Boktryckeriet*, II, 31.
13. K.K:son Leijonhufvud, 10f, om Strängnäs konsistoriums förfrågan huruvida medel fick användas till inköp av stilar. I detta fall hyrde tryckaren stilarna av tryckeriet mot en viss radavgift. Horn i Västerås arbetade på 1750-talet på mycket fördelaktiga villkor bl.a. därigenom att konsistoriet lånade honom pengar med tryckeriet som säkerhet, se handlingar i VDA I:III.
14. Lext, 112.
15. 4.12.1754, kk EXII:2.
16. Skr. 12.8.1742, kk EXII:6. Redan tidigare hade frågan väckts i konsistoriet om inte Pilecan ville lägga upp skolböcker gratis, eftersom han hade 20 tunnor såd ärligen, vilket han dock nekade att göra. Senare sökte man dra in dessa utan att lyckas, Klemming-Nordin, 252.
17. I skr. 8.8.1750, kk EXII:8, klagar detta över att man inte kunnat sända in arkivex. p.g.a. hans försumlighet, allmänt se Klemming-Nordin, 260f.
18. Hansson, 1600-talets översättningslitteratur, 200ff, har låtit Henrik Keyser II, den framgångsrike Stockholmstryckaren, stå som den främste exponenten för möjligheten att sätta sig över skråordningarnas spelregler.
19. Kk 19.11.1719. Werners privilegium fastställdes 23.11.
20. Utgiven av Schück, *Sedvanerätten*, 69-73.
21. §22 tangerar dock detta, här sägs att ingen får trycka vad annan har privilegium på, i sådant fall hänvisas till kk.
22. Om rikshistoriografens förlagsaffärer Gardberg, Wilde, 113ff.
23. Swahn, *Kongl. Amiralitetsboktryckeriet*, I, 14f.
24. Staf, *Marknad och möte*, 344-369, förtecknar de marknader som fanns. Annonsering för böcker i pressen förekom från 1600-talets mitt, v. Sydow, 161ff, 203f.

- Egil Johansson, 49, visar påfallande hög läskunnighet i landsortsförsamling vid 1700-talets början; Widén, 15f, jävar siffrorna för annat område; Stockholms befolkningssiffror Utterström, 276f; om prisutvecklingen Sylwan, Författararvoden, 160. I försöken att stoppa prisutvecklingen anfördes ofta risken för att bokförsäljning skulle spridas till krambodar, se exv. MSD 50.7.1761, R5169.
25. Detta i huvudsak efter Schück, Förlagsbokhandeln, II, 84ff.
 26. Nordstrandh, Pietismens litteratur, inledningen; jfr det tryckta förbudet 1739 mot försäljning på gator och i bodar av almanackor och bönedagstexter.
 27. Swederus, 51.
 28. Schück, Förlagsbokhandeln, II, 97ff; samme, Salvius, 161ff; allmänt om striden tryckare-bindare Frösell, passim.
 29. Frågorna diskuterade i kk 7 och 8.3, 5.7 och 12.8.1751.
 30. Jfr skr. från Göteborgs konsistorium 4.11.1747, kk EXII:2; Lext, 63ff. En förordning 1740 alade kyrkoherden eller annan prästman i sjöstäderna att fungera som censorer av importerat gods, avtryckt hos Schenmark, 35.
 31. Lext, 98.
 32. Kommerskollegium, Kammarkontoret, DC², Generalpersedelextrakt.
 33. Lext, 96, och Högberg, 11f, påtalar de diskrepanser som ofta föreligger mellan persedelextrakten och de lokala tolagsjournaler dessa bygger på; jfr Vallerö, passim, för genomgång av persedelextrakternas källvärde.
 34. SSA stadskamrerarens arkiv, Stockholms stads verifikationer.
 35. En orsak kan vara att tolag inte behövde erläggas för oinbundna, ändå tas de mestadels upp.
 36. Jfr ssk Lext, 104.
 37. Röhlk, I, 129, och II, 146, materialet i detta fall endast från 1770-talet; jfr Gibbs, 323. Inte heller är det med Bang-Korst möjligt att få tillförlitliga siffror, exv. 2:2:1, 1945, där böcker uppenbarligen inrangerats under "papiir", på likartat sätt hos Schumpeter, 71, under "merchandise".
 38. Om Tessin se Lindberg, Bibliofil och Belle esprit; om den senare Bring, C.G. Warmholtz, kap. 2.
 39. Belysande är de många breven från utländska bokförare, huvudsakligen från L'Honoré i Amsterdam, till J.G.Sack i Bergshammar, vol. 18; jfr dock Benzelstjerna, 49, som antecknar en sådan förteckning. I Tessins korrespondens finns många exempel, så sände C.F.Scheffer honom 1748 Les bijoux indiscrets, Scheffer, 187.
 40. Om denna Randel, Ett nytt blad, 373-381; samme, En fransk-latinsk bokhandelsförteckning, 101ff, där den trycks av.
 41. Kk 15.3.1766.
 42. Om den katolska kyrkans index Hilgers, Der Index, 25, 38, 398f; Gardiner, 39; Reusch, I-II, passim och Putnam, I-II, passim för det historiska förloppet samt Hilgers, Die Bücherverbote, för särskilda förbud.
 43. Av registratur och diarium framgår inte om detta någonsin skett.
 44. Detta efter den Consignatio librorum heterodoxorum i UUB Palmskiöld 366, vilken av Nordstrandh, Pietismens litteratur, säkert korrekt identifierats med detta "index", avtrycks som bilaga 2, 275ff.
 45. Kk 16.1.1735.
 46. Denna, "censura librorum", påbörjades av Erik Benzeliuss d.ä. men fortsattes och kompletterades av Gustaf Benzelstjerna, KB Engestr. C.V.1.25. Jfr anteckningar i Engestr. B.III.2.4 av den senares hand vilka mer anekdotbetonat skildrar några censurfall.
 47. Benzelstjerna, 41, 49, 81, 86f, 94, 105ff, 111ff, 118f, 152f, 139, 150f, 179, 181f, 193, 208, 229, 241, 243, 249, 253, 266 och 272.
 48. Ibid., 241, där han bl.a. markerat Gustaf Rosenhanes Respublica glacialis, vilken inte bör ha uppfattats som förgräplig.

49. Kk reg. 7.11.1749; rådet inr.-civ. 23.2.1750, jfr reskript samma datum, §5.
50. Jfr K.Maj:ts skr. 23.2.1754; kk 22.3.1754, U136 om Slachtarebänken.
51. Här har använts UUB:s ex. som har vissa anteckningar om köparna.
52. Benzelierna hade en stor samling handskrifter om pietism, jfr brev från Christian Rosbeck till Matthias Benzelstjerna 21.4.1749, KB Engestr. C.XVII. 1.1, som talar om 14 volymer på mer än 500 blad vardera.
53. Förteckningen i UUB N86; om Martevilles samling och försäljningen handlingar i Algemeen Rijksarchief, Haag Legatiearchief Zweden, vol. 298. - En förteckning "på wisse för religion och goda seder skadelige böcker" i Bibliotheca, böcker, är av två händer, men merparten tycks vara av Anders Wilde. Här är upptagna en mängd titlar av bl.a. Voltaire, La Mettrie, Diderot, Mirabeau, Collins, Bolingbroke och Tindal, men inga herrnhutare eller liknande, varför det troligtvis är en minneslista för att lättare kunna hålla ordning på fr.a. de nya författarna.
54. Kk 18.8.1732; skr. till Rosenadler från bl.a. Aurivilius och Olof Celsius i KB EpR:3.
55. Kk 16.1.1735. Då prästeståndet diskuterade Peter Muhrbecks innehav av bl.a. Mose och lambsens visor, fann man svårt att direkt konfiskera dem, trots att man antog att flera utkommit utan censur. Då de var inlämnade till bindning ansågs det dock möjligt att där konfiskera dem, PRP 7 och 9.1.1741, R687.
56. Ursprungligen anmält av Rhyzelius, som ville att var och en skulle ta del av katalogen för gemensamt beslut, mem. 17.3.1747, R895.
57. Kk 7 och 21.4.1747; någon lista synes inte ha kommit in; om biblioteket Hildebrand, Till släktens Triewalds historia, 154, med litt.hänvisningar.
58. I samband med att Alnander arbetade på sin diss. om förbjudna böcker sökte han få uppgifter om vilka som ansetts farliga i den Triewaldska samlingen, Gjörrwell till Warmholtz 15.5.1764, KB EpG8:3.
59. Det är möjligt att de många inköp den ryske ministern Korff skall ha gjort skedde i preventivt syfte, jfr Kalm till S.C.Bielke 25.6.1747, UUB G25.
60. Notarien vid bokauktionskammaren, Erik Ekholm, fungerade som kommissarie åt flera utlåningar och var givetvis intresserad av att försäljningen fungerade smidigt, brev till honom från bl.a. Carl Deichman i UUB N985.
61. Kk 22.6.1750.
62. Kk 5.8.1752.
63. Om detta Normann, Cleri comitalis cirkulär, passim; Lenhammar, Kyrkan och boken, tar upp en något senare period.
64. Jfr Schnell, 39f, och Lundström, 369f.
65. K.H.Johansson, 348; jfr Herbert Johansson, 209-220, om de enskilda församlingarnas innehav under en tidigare period. Wiberg, Ur sockenbibliotekens historia, 154ff, visar att förbud att låna ut kyrkobilbiotekens böcker luckrades upp i slutet av 1600-talet; jfr Bror Olsson, Den kyrkliga biblioteksverksamheten, 10f.
66. Gieseke, 72ff; Strömholm, 106ff.
67. Om detta i allmänhet Eberstein, I, passim ssk 46ff.
68. /Klemming/, Ur en antecknares samlingar, 246ff.
69. Schück, Förlagsbokhandeln, II, 140ff.
70. Kk ett flertal gånger 1751, särskilt 12.8.
71. Som Eberstein, I, 49, påpekar, kom hänsyn till privilegieinnehavarna i andra rummet; jfr diskussionen huruvida det var lämpligt att en författare själv var förläggare, Gjörrwell avvisar i Bref, 4ff, detta under det att Jacob Röding i Swar, nr 4, anser detta lämpligt.
72. Eberstein, I, 57-62, sammanför ett antal ärenden ur främst Benzelstjernas journal, vilka han anser vara exempel på inskränkt författarrätt; det är dock oftast fråga om rena lämplighetsöverväganden och Eberstein tar även i det följande de i journalen eller protokollen uttalade skälen alltför boktavlgt.
73. Skr. från Benzelstjerna ink. 20.3.1739, kk EIV:17. Här hade dock Salvius visat fram något liknande och det ansågs att den som kom först skulle få privilegiet.

74. Uppläst 31.3.1741, kk EIV:17.
75. 30.4.1754, kk EIV:18; kk 7.5.
76. Jfr Skr. från Streling ink. 10.7.1764, kk EXIII:4, vari han ber om cirkulärbrev för grammatikan, som nu var tryckt för andra gången.
77. Schück, Förlagsbokhandeln, II, 159f.
78. Mem. 13.6.1759 och 4.6.1760, båda kk EIV:18; kk 10.6.1760.
79. Kk 1.4.1741; jfr skr. från Serenius ink. 13.6.1741, kk EXIII:4, vari han begär hjälp med lexikonets spridande.
80. Om dennes företag Bennich-Björkman, Författaren i ämbetet, 260ff; om sådana företag i allmänhet Schück, Förlagsbokhandeln, II, 242ff.
81. Kk 28.7.1752, jfr 19.9.1757; skr. 22.8.1757, kk EXIII:9.
82. Schück, Förlagsbokhandeln, II, 177ff, visar hur kk vid flera tillfällen på 1760-talet remitterade ganska komplicerade privilegiumsmål till Oelreich trots det i övrigt spända förhållandet.
83. Arnell till Rosenadler 2.6.1729, KB EpR:3.
84. Odaterat mem. kk EIV:17; uppläst 19 och 20.8.1734. Jfr rådet inr.-civ., Rosenadler befalldes där ta reda på vem som stod bakom den.
85. Kk 13.5.1740. Från 1740-talet blev det kutym att tryckarna sände prov på nya stilar till kk för att förenkla kontrollen, se exv. skr. från Grefing till kk 19.12.1750, UUB W818.
86. PRP 17.3.1747, R691.
87. Geists förslag ink. 26.4.1748, kk EXIII:16; kk 12.9.1748; Oelreichs yttrande 19.7.1748, kk EIV:17. I kks slutgiltiga förslag till K.Maj:t fanns ingenting av detta, utan det konstaterades att censor likaväl som auktionisten skulle ha uppsyn, skr. till K.Maj:t 7.11.1749, skr. från kk till K.Maj:t.
88. Ekholm betonar vid flera tillfällen nödvändigheten av att auktionisten måste vara väl bevandrad i historia litteraria, exv. i skr. till kk ing. 13.12.1756, kk EXIII:16.
89. Kk 21 och 28.3.1732.
90. Ink. 16.5.1763, kk EXIII:1; om Brunckman allmänt Lindén.
91. Kk 16.4 och 4.6.1765.
92. Mem. 26.2.1765, avtryckt av Hansson, Olof von Dalins Witterhetsarbeten, II, 176, som i det följande tar upp handläggningen; jfr Hemlund, Några anteckningar, 49ff. Hansson anmärker, 177, att det var Oelreichs partiväxling som föranlett den vänligare tonen, varken 1755 eller 1765 var ju censorn rojalist, varför den förklaringen inte kan gottas. Snarare är det som Hansson, 180, säger, att Oelreich sedan länge varit vän med utgivaren, Böckman.
93. Förutom de officiella sporterna eller kungälsbühr fanns inofficiella, de var enligt KO förbjudna och deras omfattning kan enligt Rystad, 164ff, inte beräknas. Löneutvecklingen i bl.a. RA och Antikvitetsarkivet var som han visar sämre än i t.ex. utrikesexpeditionen och justitierevisionens expedition, och tjänstemän i ställning upp till bibliotekarien hade del i den särskilda sportelfonden. Benzelstjerna uppbar som bibliotekarie del av sportelmedlen men Anders Wilde gjorde det inte förrän 1765 då han övertog von Celses, kk FX:15.
94. Boktryckarsocietets skr. 23.10.1762 i utslagshandlingar 9.3.1763 (öppet utslag 12); här i avskrift dess prot. 20.11.1757; handlingar om de höga priserna i UUB N83.
95. Om Oelreichs åsikt att censuravgift skulle erläggas vare sig ett verk godkändes eller ej Sylwan, Nils von Oelreich, 140; Schück, Förlagsbokhandeln, II, 26ff, tar upp sporterna och ger exempel på att de utgjort mellan 4 och 10% av den totala kostnaden vid uppläggning. Den låga procentsatsen gäller Sacks Gustaf Adolph och kan förklaras av att denna lär ha haft ett ovanligt högt pris, Warmholtz, VII, 16. Slutsatsen att censuravgiften i hög grad var betydande får, i anseende till de få vittnesbörd som finns, anses för snabbt dragen.

96. Benzelstjerna, 15. Någon censur av dramatik enbart avsedd att framställas på scen tycks inte ha förekommit, någon förändring inträffade inte förrän en bit in på 1770-talet, Byström, 103f och Skumcke, 100, om senare förhållanden; jfr von Platen, 60-73, om kritiken från främst kyrkligt håll mot teaterföreställningar.
97. Kk 10.7.1755, U136; Oelreichs mem. odat., avskrift i kanslirättens handlingar, vol. 15; jfr kk 15.8.1755. Förhållandena kring rättegången är väl utredda, såväl vad gäller skrifternas innehåll som det processuella, Warburg, Dalin, 423f.
98. Kanslirätten 12.5. En skr. från kungens kammartjänare Bedat 1.7.1755, bifogad, befaller Momma att skynda på med tryckningen och med en annan 24.7 sänder han åter 200 ex. från kungen att säljas, de ex. denne behövde var redan utdelade.
99. Från Oelreichs tid finns en journal som omspanner åren 1749-1758, av denna finns 1749-1754 i kk EIV:18a, och 1754-1758 i KB U84; jfr avskrift av Bygdén i UUB U257af, vilken sägs bygga på RA men går ända fram till 1766, den redovisar dock inte lika många censurfall per år som ex. i KB. Här rör det sig endast om en förteckning på redan censurerad och godkänd litteratur, helt utan kommentarer. Atminstone delar av den tyder på att den utgjort underlag för föredragning i kk. Det är fråga både om separata skrifter och om sådana ämnade för tidningar. Här är praktiskt taget inga grav- eller brudskrifter medtagna. Undersökning visar att enstaka skrifter saknas, särskilt gäller detta skriftväxlingar, där uppdelning i flera skrifter kan ha gjorts sedan censuren väl passerats.
100. Vissa av de uträkningar som i det följande görs har hämtats från Räftegård, 4.
101. I originalet i KB Engestr. C.V.1.11-13, har undersökningar utförts, det enda utgivarna inte medtagit är en förteckning i början av första volymen där Benzelstjerna antecknat antalet tryckerier i landet, han skriver att han inlämnat en skrift om detta till kk.
102. Här har använts de trycklistor som förvaras på KB.
103. Om Salvius' skrift Schück, Salvius, 64ff. - Ett problem vid beräklandet av ingreppen är att Dalin periodvis skötte tjänsten och av hans ev. anmärkningar syns inga spår i journalen. I en skr. efter Benzelstjernas död anger han att han särskilt hjälpte till under dennes sista tid, 12.5.1746, kk EIV:11.
104. Sylwan, Nils von Oelreich, 125f; Weibull, 274, och främst den på primärmateriell grundade artikeln i Biographiskt lexicon, X, 200-205, av Peter Wieselgren.
105. Det finns ingen möjlighet att gå in på hans ställning till Rydélius och till den filosofiska forskningen i gemen, jfr dock Wermlund, 72; LUB Filos. Oelreich 1-2, innehåller flera volymer föreläsningssanteckningar efter honom och UUB N1061, en i litteraturhistoria.
106. Brev i Stafsundsarkivet, Hans von Fersen, vol. 10, se exv. 14.5.1734, då han ber von Fersen föreslå ett lämpligt disputationssäme för sonen Carl, "något wederbörande i Stockholm nu förljudes hafwa smak uti". I maj 1732 fick han K.Maj:ts tillstånd att inte behöva resa åter till Lund, skr. från K.Maj:t till Lunds kansler; skr. från von Fersen till K.Maj:t 10.5.1732, där han säger att barnen skulle ta alltför stor skada av snabba förändringar, skr. från Lunds kansler vol. 497.
107. Om förhållandet till eleven Bring Gierow, 283f, och Bollerup, Sven Bring, 20, samt om Rydélius' tveeggade karakteristik samme, 30f. Brev från von Fersen till Oelreich 9.9.1735 vittnar om problem, Stockhoms univ.bibl.Bergianska brevsaml. vol.1.
108. Benzeliu, Brevväxling, 257, 261 och 264. I strukna partier i den tryckta utgåvan av breven 17.5 och 24.6.1737 säger Benzelstjerna att Gustaf Bonde pa ett för andra stötande sätt ställt sig bakom Oelreich, LSLB B11a.

109. Skr. till Kungl.Maj:t vol. 497; Från K.Maj:t till Lunds universitets kansler samt kk 17.12.1757. Vid ett tillfälle avstår Rydélius från att ta ställning för Oelreich utan önskar parterna allt gott, LUB Universitetets arkiv, kansliet E VI:6, 22.11.1737; för sammanfattning om detta Johannesson, 300ff.
110. Se promemoria av Oelreich 7.11.1739, LUB Universitetets arkiv, kansliet E VI:6. Redan i sin ansökan till censorstjänsten 1737 talade han om en snart instundande utlandsresa, kk EXIV:2.
111. LUB Universitetets arkiv E VIIa:24.
112. Magnus Celsius till Gustaf Benzelstjerna 29.12.1741, KB Engestr. C.VI.1.10; Reuscher, avocat du haut tribunal de Holland, till Arckenholtz 13.10.1744, E5765; Oelreich till von Preis 16.6.1745, Hollandica 793; Tessin och Tessiniana, 301f; Tessin till Ekeblad 2.4.1742, E5564, samt övriga handlingar i denna volym. Dessutom finns till bidrag om detta åtskilliga brev till Oelreich i Stockholms univ.bibl. Bergianska brevsaml. vol.1; jfr brev från Magnus Celsius och Abraham Bäck till Linné, Linné, I:4, 31 och I:5, 246. Ännu då Oelreich sökte hovkanslersämbetet 1762 återopade han sig på de lärdomar han gjort under utlandsresan, 22.12.1762, kk FV:1; jfr UUB N947, vol. 5, 216.
113. Oelreich till Fredrik Sparre 19.1.1770, Ericssbergsarkivet, autografsaml. vol. 151.
114. Radsprot. inr.-civ. 20.8.1745. Oelreich var mycket bestämd om att hemlighålla projektet.
115. Dess handlingar i AK 456; radsprot. inr.-civ. 7.10.1745 och 10.2.1746 då deputationens förslag godkändes i mycket positiva ordalag; dess förslag i Skr. till K.Maj:t från sammansatta kollegier vol. 31.
116. Modée, II, 1549.
117. Hildebrand, Vetenskapsakademien, 178f; Hebbe, 581f.
118. Hamrén, 115f, 118f.
119. 8.4.1748, Hollandica 793.
120. Kk 1.7.1746.
121. MSD 22.9.1747, R2883; von Stiernmans odat. mem. uppl. 12.1.1749 i kk, kk EIV:4.
122. Nehrman till Oelreich 29.6.1738, Stockholms univ.bibl. Bergianska brevsaml. vol. 1; jfr brev i samma volym från Ulric Rudenschöld med rapporter om Benzelstjernas hälsotillstånd och om ett förslag från Oelreich att bli upptagen som hovman.

POLITISK CENSUR

1. Benzeltstjerna, 44f.
2. Carlsson, Dalin, 51f, om det handskrivna; samme förtecknar i Frihetstidens handskrivna litteratur fler än 130 som direkt eller indirekt berör riksdagen 1738-1739 - varianter oräknade - och fler än 100 för riksdagen 1755-1756.
5. Iessin, Dagbok, 153.
4. Nilzén, 1730-talets partiväsen, 143ff. Flera paskiller som inte tycks ha spritts i avskrifter men ändå nådde centralmakten finns samlade i Ämnessamlingen, strödda historiska handlingar vol. 37, bl.a. en skabrös och mycket lustig sådan från 1770.
5. Avtryckt i Klemming-Nordin, 283f, även som separat tryck; om försöken att hindra politisk propaganda under 1600-talets senare hälft Helge Almquist, 143f.
6. Rydin, 150.
7. Herdin, 153f, ger exempel på underrätts tillämpning.
8. Beträffande de skiftande äsiktema i forskningen beträffande vilka förordningar man åberopade sig på se Hansson, Lucidors tillfällesdiktning, 129f; jfr Schück, Anteckningar, 60.
9. Justitiiedep. 10 och 13.7.1738, R2686; om själva saken Carlsson, Frihetstidens handskrivna politiska litteratur, 24f; Danielsson, 75-89, redogör främst för rådets behandling; Ström, 62f, ger upplysningar om Arckenholtz' roll.
10. Allmänt Erich, 754; diskussion om lagens framväxt hos Sjögren, passim, där det förefaller som om särskilt lasteligt tal mot konungen var inriktat på just den muntliga framställningen, jfr dock Lagcommissionens förslag, 125f.
11. Avtryckt hos Nelson, 83.
12. Om detta ibid., 11ff.
13. Nehrman-Ehrenstråle, 312ff.
14. Hirn, 70; jfr Nylander, Duell och ärekränkning, 23f.
15. En otryckt uppsats om yttrandefriheten under frihetstiden av Ivar Nylander sägs existera, se Hafström, Sakkunnigutlåtande 1970, med kritik av denna.
16. Jfr kommissionens tryckta domar samt om den dömda Gabriel du Rietz en otryckt uppsats av Axel Durling i KrA.
17. Leufwén, exv. 9, 14, 76. Om varningarna under särskilt 1720-talet att inte blanda in politik i predikningar Nordin, Kyrkolagsförslaget, I, 45; Normann, Prästerskapet, 301ff, berör missnöjesyttringar vid 1700-talets början.
18. Leufwén, 2.
19. Radsprot. just.är. 12.6.1745, utslagshandlingar (11).
20. Radsprot. just.är. 15.9.1748, utslagshandlingar (A¹¹); jfr von Höpken, II, 150ff samt det besvärliga målet i utslagshandlingar 14.2.1752 (33).
21. Radsprot. just.är. 27.1.1757, utslagshandlingar (37).
22. Radsprot. just.är. 28.5.1759, utslagshandlingar (85).
23. Olat., uppläst 30.4.1745, R889.
24. Rhyzelius, 135, jfr 138; Carlsson, Dalin, 38 tar upp några liknande. I SU försvarade sig Henric Benzelius mot liknande angrepp och hävdade att han aldrig berört politiska ämnen, 25.2 och 2.3.1741, R2757. För uppgifter om liknande fall se Liedman, 138, samt Ulander.
25. Utlåtande (av Johan Forsskål?) i SSA SK EIII:108.
26. Radsprot. just.är. 13 och 29.5.1751 samt utslagshandlingar 3.10.1751 (9) med skr. från SveallovR av 28.9.
27. Rikens höglöfl. ständers commissionsdom...angående...en utkommen skrift..., 29f. Nära nog samtidigt dömdes paguehovmästaren Ichsell för ett icke tryckt tal enligt samma § som Fernebohm, Rikens ständers höglöfl. commissions dom...emot...Jacob Ichsell..., 47.
28. Jfr protokollen 29.12.1742 och 16, 26, 29.3, 9 och 12.4.1745 i AK52.
29. En annan svårighet beredde tidpunkten för överlämnandet, som man inte kunde fastställa. Om detta skett efter häktningen av Kalmeter hade givetvis Browallius' ställning försämrats.
30. Jfr Landahl, En pamflett, 294ff; Loenbohm, II, 77f och Modée, 661f.
31. Modée, II, 1271; Danielsson, 72f.

32. Rådsprot. just.är. 13.3.1740; kk 19.3, jfr 2.4.1740, U135. Om den svenske ministern von Nolckens försök att spara dess källa i Ryssland se flera skr. till kanslipresidenten i Muscovitica 200, ssk 2 och 9.5.1740, samt från Gyllenborg till von Nolcken 11.4.1740, E4894.
33. Rådsprot. just.är. 6.10.1747, U136. Här företogs en grundlig utredning av tryckares stilar, se rapport om detta från landshövding d'Albedyhll 13.11.1747, kk EIX:14.
34. Carlsson, Frihetstidens handskrivna litteratur, 85f. Nagon antydan om denna finns inte i vare sig Preis' skr. till K.Maj:t eller till kk (Hollandica 462 och 391-392); inte heller nämns något i hans utförliga riksdagsberättelse som föredrogs i SU 19.11.1746, R2885.
35. Modée, III, 2448.
36. Yttrandet bilagt SU:s prot. 12.3.1747, R2863.
37. Jfr Remgård, 106f, som placerar den i dess sammanhang.
38. SU 20.12.1742, R2810; kk samma datum; rådsprot. 22.12.1742, U135.
39. Rådsprot. HIII:a, hemliga prot. i flera ärenden, 12,14 och 18.11.1754.
40. Detta enligt Carlsson, Studier, 200; om SU:s domsrättigheter Bomgren, 99ff.
41. Kk 11.5.1751, U136; jfr rådsprot. just.är. 13 och 29.5.1751.
42. Malmström, IV, 50ff.
43. Ibid., 144f. Adelns diskussion är svår att rekonstruera p.g.a. att konceptprot. och renskrivna prot. till stor del saknas, jfr dock de tryckta prot., 95 och 110f, med rik flora av men. men ointressant diskussion.
44. PRP 30,31.10, 4,8.11,4.12.1755 och 11.3.1756, R695.
45. Journal de la diète 1755-56, 13.12.1755, UUB F362a; om författarskapet till denna Johansson, Handskrifter, 45ff; brev (från A.Mörner?) till U.N.Gyldenstolpe 2.12.1755, UUB F208.
46. Det är osäkert om politiska förhoppningar kunde knytas till SveallövR. Denna hade tidigare, genom de kombinerade riks- och hovrättsråden, haft en förhållandevis stark bindning till staten, jfr Stig Jägerskiöld, 161ff. Under frihetstiden ger en genomgång av de högre ämbetsmännen grundad på Anjou, passim, till resultat en svag politisk aktivitet. Den ende utrerade hatten var Olof Ehrencreutz, under det att åtminstone två mössor fanns, C.M.Adlermark och C.J.Ridderstolpe.
47. PRP 7.8.1756, R695.
48. Kk 23.4 och 5.5.1755, U136, samt 28.5 och 2.6; Mannercrantz' skr. med önskan om att Oelreich skulle skynda på med censuren anm. 2.6.1755, kk EXIII:3; hans skr. till K.Maj:t inl. 9.6.1755, KB U77; rådsprot. just.är. 3,8,9.7 och 13.8.1755; Sylwan, Nils von Oelreich, 135; Höpken till Ekeblad 18.6.1755, E3561.
49. Om detta främst Linderholm, Sven Rosén, 370ff, 387ff. Allmänt om utspridandet och debatten kring detta Normann, Religionsenhet, 54f.
50. Kumblaeus, 4n.
51. Kk 16.1.1735. Sylwan, Sveriges periodiska litteratur, 172f, tar utförligt upp den och anser det vara ett bevis för Rosenadlers "patriarkaliska tänkesätt" att kräva personlig kontakt med författaren.
52. RAP 1755-1756, bil., 111f.
53. Mem. 21.1.1763, kk EIV:18; kk 31.1 och 3.2.1763.
54. Kk 17.3.1763.
55. Fredrik Sparre skildrar detta som "en faselig scen", detta trots att förfarandet att dela ut skrifter vid dörren enligt honom var vanligt, dagbok 30.6.1761, Ericsbjergsarkivet, Fredrik Sparres saml. vol. 3. Nordencrantz hävdade i ett mem. vid denna riksdag att från det imprimator beviljats censuren kunde ändra hur han önskade i ett arbete och författaren inte längre hade något ansvar för det. Detta mem. finns endast i koncept och stoppades tydligen av von Fersen, Stafsundsarkivet, von Fersens arkiv, vol. 28.
56. Dalins skr. till kanslirätten uppl. 17.6.1756, kanslirätten vol. 15.
57. Kännärsrätten behandlade Ekholms stämning. Frågan var om den ansågs ligga i privata händer i det Oelreich lämnat över den. Rätten beslöt att inte lägga hand vid ärendet men behöll ändå manuskriptet, trots Ekholms önskan att få det åter, SSA Stockholms kännärsrätt 13.9.1763.

58. Zöge von Manteuffel till kanslipresidenten 12.3.1765, Germanica 893; jfr de smidiga tillrättslägganden som ungefär samtidigt gjordes i Courrier d'Augsburg, D. de Stetten till von Höpken 16.2.1763, Kabinettet för utrikes brevväxling, skr. till kanslipresidenten, vol. 13.
59. 22.1.1765, Germanica 892. I en apostille till Ekeblad i Germanica 893, troligen 5.1.1765, säger Zöge von Manteuffel sig ha fått till stånd beslag i tryckeriet av de exemplar som då fanns kvar, de övriga skulle ha fraktats till preussiske ministern; Malmström, V, 249.
60. Till kanslipresidenten 29.1 och 1.2.1765, Germanica 892, bilagt är ett protokoll från pretorn som tydligt visar myndigheternas passivitet.
61. Till kanslipresidenten 5.3.1765, Germanica 893; jfr apostille till 12.3 och diskussion i SU 7.3.1765 och 11.2.1766, R3272 och 3273, samt flera gånger i MSD under mars 1765, R3296; om denna affär i de utländska ministrarnas korrespondens se flera avskrifter i British Museum Stowe 261.
62. Wasenberg till kanslipresidenten 6 och 17.6.1740, Anglica 278.
63. Ex. av Gazette de Cologne 9.2.1748 i U136, där hävdas bl.a. att folket gör hattarna ansvariga för alla olyckor; Rudenschölds hemställen skedde efter påståtningar från Nettelbla i Wozlar, jfr skr. i Germanica 164.
64. Skr. till kanslipresidenten 3.11.1739, Danica 162, uppl. i kk 9.11; jfr skr. 24.11 vilken hänvisar till en medföljande, nu icke bevarad, gazettartikeå, saken berördes inte vidare i Skutenhielms korrespondens; jfr liknande ingripande som skildras av Bülck, 58f.
65. Anmält i rådet 16.3.1739, remiss till kk och behandlat där 21 och 22.3.1739, U135; jfr Carlsson, Dalin, 55. För ett något äldre fall redogör S.E.Bring i En censurerad rysslandsskildring, 219-233, där Peringer Lillieblad uppbar kritik men det aldrig specificerades vari felaktigheterna bestod.
66. Kk 24.9.1765, U138; Ostermans skr. innehåller specificerade titlar.
67. Oelreich meddelade senare att han funnit endast två titlar, de övriga skulle Osterman ha köpt upp, beslutet underställdes K.Maj:t som godkände; om Löwenhielm se Malmström, V, 309n, och Amburger, 133.
68. Kk 22.6.1750.
69. Kk 28.4.1749.
70. Kk 16 och 21.11.1749.
71. König, X, 115.
72. Jfr kk 6 och 21.11.1749, U136, samt brev från Voltemat till Oelreich 5.11 vari han säger sig inte ha något att andraga till sitt försvar utan uppger och motiverar valet av utländska källor, Stockholms universitetsbibl., Bergianska brevsaml. vol. 1.
73. Voltemat, 175, jfr 23, 53f samt 199f om den polska politiken.
74. Kk 30 och 31.8.1748; LT nr 65, 23.8.1748.
75. /Röding/, 19.
76. B. Beckman, 103f, spekulerar om syftet med Kalmeters skrift, främst av allt tycks den dock vittna om stark tilltro till hattarna; Hjertén, 110f, redogör för innehållet i Fernebohms-Söderbergs saga.
77. Se exv. prot. 23.12.1742, AK5L.
78. Kommissionens prot. R5652 passim, se ssk under uppslagsorden Brahe och Dalin i R5656; jfr HSH, XIII, 505, och von Fersen, II, 77, den senare med felaktigheter.
79. Den främsta sammanfattningen av målet är alltså Annerstedt, III:1, 218-224.
80. P.g.a. slarvfel uppger Annerstedt att De poenis innocentum ventilerades 7.5.1745 - skall vara 7.5.1747 - därmed kan hans resonemang att den inte hade tillämpning på det Tessinska fallet betraktas som felaktigt, i maj 1747 kan uppgifter om detta ha trängt fram.
81. Kk:s skr. till K.Maj:t om detta 7.12.1747 avtryckt hos Annerstedt, bihang III, 375ff.
82. Grape, Ilhreskahandskriftssamlingen I, 305, pekar på ett brev från Rhyzelius som säger att saken kom fram a propos under riksdagen.
83. Jfr brev från Djurdahl 1.2.1749 bland kanslirättens handlingar vol. 11(e); Petrus Arosenius till Ihre 31.1.1749, UUB Ihre 191.
84. Åklagarens huvudplädering med precisering av förgripligheterna i UUB Ihre 201.

85. Kanslirätten vol. 11(n), möjligen kan detta vara författat av Stenhagen.
86. Uppgift hos Voltemat, UUB N947, vol. 4, 79, att Ihre skulle ha ställt sin tjänst till förfogande, vilket Tessin beklagat; jfr dock Tessin och Tessiniana, 394, med sen anteckning samt brev från Nils Rosén till Ihre 4.4.1748, UUB Ihre 191, och från Rosén till okänd, ibid., vilka tyder på att man inte önskade gå hårt fram; se även brev från den unge Fritz Guy-Dickens till Ihre 23.5 och 31.12.1748 i UUB Ihre 192.
87. Handlingar i kanslirätten, vol. 10, här prot.utdr. ur Större akademiska konsistoriets dombok 28.11.1748 då anmärkningarna framställdes - långt fler än senare i kanslirätten; affären främst behandlad hos Weibull, I, 279f.
88. Ingivet till kanslirätten 24.1.1749.
89. 7.2.1749. Efter det att det godkännts i rådet fick Bildstein tillsägelse i kk. En gymnasielektor som delgivit lärjungarna sina tankar om politiken fick ungefär samtidigt en skarp tillsägelse i rådet efter grundlig utredning av JK,E. Beckman, 85ff.
90. I de tryckta predikningarna av Evensson kan inga direkta politiska anspelningar märkas såvida inte orden i en likpredikan över prosten Echman 1749, En gudfruktig präst, 11, skildrar de egna lidandena: "En annan präst är rädd om skinnet, kryper för the stora, och är sjelf stor emot the ringa. Han törs icke med Mose gå på berget, är rädd för dundret..."
91. Rådsprot. just.är. 3.3.1749, liksom övriga handlingar i U136; jfr Sylwan, Nils von Oelreich, 130n.
92. Irritationen bland hattarna var kanske inte större än vad som framgår av ett brev från Melker Falckenberg till Fredrik Sparre: "Il me semble qu'il n'est pas pardonable a un homme de son age et de sa profession d'etre kitzlig." 14.7. 1749, E2948.; brev i N986 till Sivers talar om Evenssons politiska intresse.
93. Manuskriptet till Montins skrift i UUB P123 är försett med Oelreichs imprimatur, men inte med några anteckningar. - Om Montin, magister och kopist i utrikesexpeditionen, se anteckningar i Gahn Perssons ex. av skriften i UUB.
94. Montin, 49, 51, 94f.
95. Kk 16.11.1749, U136.
96. Avskrift i UUB F265.
97. Gunnar Olsson, 79, med litteraturhänvisningar; Sylwan, Svenska pressens historia, 398ff. I en starkt mössvänlig pamflett tidsbestäms visserligen Ärlig svensk till före 1760-1762 års riksdag, men här anges Scheffer och von Höpken, "och fler af det grytet" som huvudansvariga, LSB H207.
98. Apelblads pseudonymlexikon, UUB U234, 120.
99. Kk 16 och 17.9.1755, U136; om detta parti av Ärlig Svensk se otryckt uppsats av Dornbusch.
100. Dagboksanteckning 13.8.1762, KB L82:1:16.
101. Johansson, Hattar och mössor, 515f, har påtalat att det var en av de partiskiljande i borgarståndet, något som gäller även de övriga stånden.
102. PRP 4.11.1755, R695.
103. Kk 18.4.1758.
104. Oelreich till K.Maj:t 18.9.1758, Bibliographica, böcker, 2.
105. Jfr Malmström, IV, 436; Eriksson, Dalin, 24f.
106. Kk 26.4.1758.
107. Kk reg. 18.6.1759; rådet biföll 15.8 helt.
108. Gjørwell till Een 21.6 och 5.7.1757, KB EpG8:1.
109. Kk 30.8.1757, U137.
110. Kk 6.9.1757.
111. Kk 11.4.1758, U137; jfr skr. från Oelreich till "anonymus" 3.10.1758, Bibliographica, böcker, 2, varmed han sänder tillbaka manuskriptet med kommentaren att han inte funnit andra fel än sådana som var lätt avhjälpta. Av det bifogade manuskriptet framgår att det varit ordalydelser i samband med definitionen av enväldet man varit oense om, Oelreich har även strukit under den § i vilken författaren undrar hur något kan kallas frihet då man inte får säga vad man vill, men inte försett understrykningen med någon kommentar.

112. Om Rudin jfr Bygdén, II, 403, och J. Viktor Johansson, 262; brev 21.10 och 4.11. 1757, KB EpG8:1; kk 26.9.1757.
113. /Stanislaus/, Entretien, 38f; jfr svenska upplagan, 42, och den franska, 149, för diskussion om Platon; om skriftens tendens Rostowski, 56f, 61.
114. Kk 24.10.1759; denna finns dock inte med i Oelreichs censorsjournal; Warburg, Holberg i Sverige, 60f, nämner endast ett ingripande mot Johan Miklins översättning av fablerna på 1760-talet, vilket dock tycks ha haft teologiska bevekelsegrunder.
115. Kk 30.8.1757, U137.
116. Sylwan, Sveriges periodiska litteratur, 172, 179.
117. Oelreichs mem. ink. 3.4.1758; Wildes odat. uppläst liksom Oelreichs 5.5, båda i U137.
118. Kk 13.5.1755.
119. Om denne Bennich-Björkman, Författaren i ämbetet, 236f.
120. Kk 29.7, 9 och 23.9.1755, U125; jfr Grape, En episod, 238ff, och Sallander, 121.
121. Kk 20.5.1760, U126. Observeras bör att Botin endast var obetydligt äldre, men förmodligen hade hans arbete med det statsrättsliga verket betydelse.
122. Kk 20.1, 6.2, 17 och 20.3.1758; konsistoriets besvär ink. 25.5.1757, uppläst 5.5.1758, U137.
123. Kk 31.1.1722.
124. Benzelstjerna, 232. Om principalatsläran i Springers version jfr Höjer, passim, och Sallnäs, Akerhielm, 175ff. Om detta fall där JK kopplades in se Dela Gardiska arkivet, XVII, 33.
125. Kk 16.11.1749.
126. Sådan kontroll utfördes två gånger i november 1749. Vid det senare tillfället var anmärkningarna mycket begränsade och den regelbundna kontrollen av censor försvann uppenbarligen därefter - eller avsatte åtminstone inga spår i protokoll.
127. Kk 16 och 20.8 samt 16.9.1760; klagomål från Oelreich 7.10.
128. Oelreichs besvär 29.10.1760 m.fl. handlingar i R3165; åtskilliga handlingar i R3204. Från urskillningsdeputationen gick saken till SD, dess prot., ssk 16.12. 1760 och 3.2.1761 i R3161; RAP, XXIII, 147-153; diskussion om ämbetsmäns ställning enligt 1756 års tjänstebetänkande hos Palme, 195f; om avsättnighet Myrberg, 2f; om tolkningar av prejudicemål under 1750-talet Edler, 39.
129. 4:e utskottet 21.4.1761 och 12.2 m.fl. dagar 1762, R3239; just.dep. 17.3.1762, R3204; prot.dep. 28.4 m.fl. datum 1762, R3235; kk 24.3.1762, U138, samt 4.5 s.å; riksdagens arbete med Oelreich tidigare behandlat hos Sylwan, Nils von Oelreich, 145ff.
130. Vid röstningen sade adeln utom Grönhagen nej, prästerna utom Hjortsberg - som ville dra det inför ständerna - ja, borgare och bönder nej.
131. Rådsprot. just.år. 26.6.1760, U138; jfr kk ssk 16.4.1760 och dess skr. samma datum, riksråden var av starkt skilda uppfattningar.
132. Oelreichs skr. 12.2.1762 i utslagshandlingar 9.3.1763, öppet utslag 12; kk 25.2 och 9.12.1762 samt skr. till K.Maj:t 27.1.1763. Snart därefter utnämndes Magnus Celse till kansliråd och skall då ha fått löfte om förtur till censorssysslan, jfr Gahn Perssons uppgift i UUB X209.
133. Om frågan huruvida Anders Ekman var hatt eller mössa se Sundberg, 41.
134. En inblick i hur Oelreich vid denna tid behandlade sina politiska meningsmotståndare ger ett brev från von Höpken till Alf gällande några småaktiga invändningar censorn haft mot ett begravningsstal, 11.3.1765, UUB G350f.

TEOLOGISK CENSUR

1. Gröndal till Beronius 13.2, 23.4 och 3.9.1745, UUB G22.
2. Skrivelsen uppläst i Uppsala konsistorium 4.6.1762. ULA.
3. Om detta Lindberg, Den eklektiska filosofien, 227f; jfr Frängsmyr, Wolffianismen, 53ff, om Alstrin som universitetslärare.
4. SK 17.2.1742. I samband med detta förelåg tydligen en privilegiestrid, något konsistoriet dock aldrig tog ställning till.
5. Hovkonsistoriets protokoll har inte på samma sätt som stadskonsistoriets blivit föremål för genomgång utan endast registren har fått ge hänvisningar. Om båda konsistorierna Lindquist, Acta diocesis Holmiensis, 47f och 83ff.
6. Kk 9.2.1750.
7. I samband med censuren av Ekholms Et förmänt fruntimmers ändalycht vände han sig till kk med begäran om att i alla framtida fall få bli censurerad av hovkonsistoriet, detta för att slippa kostnaderna vid tidsutdräkt, kk berörde aldrig detta. Koncept till skrivelser av Ekholm i UUB N58.
8. Staf, Religionsdebatten, 55f; Nordin, De ecklesiastika deputationerna, 108.
9. PRP 1723, 24f; odat. mem. från Rosenadler i kk EIV:18.
10. Tryckt hos Jusleen, 297ff.
11. Mem. 19.11.1719 kk EIV:17; kk prot. 6.12.1721.
12. PRP 1719, 71f.
13. Efter det att konsistoriet kommit med svar - i kk 23.2.1722 - skulle Rosenadler inkomma med yttrande, det är osäkert om så skedde. Den skrift det rörde sig om, en vederläggning av Grubb gjord av Johan Telin, blev sedan improberad av kk med motiveringen att undersökningen kring Grubb inte var slutförd; Nordstrandh, Pietismens litteratur, 28f.
14. Präteståndet vid ett flertal tillfällen under denna riksdag, så i påminnelserna över förslaget, PRP, 574ff; jfr Holmdahl, II, 184ff och Nordin, De ecklesiastika deputationerna, 103f; Rymann, kap. III:1 och III:3, ger goda inblickar i maktspelen på 1720-talets riksdagar.
15. Silvius tar upp det i flera förslag. I det mest kända, tryckt 1730 under titeln Rörande et öfwerconsistoriums inrättande uti konungariket Sverige, berör han dock inte uttryckligen censuren. Nils Lang hade några år tidigare indirekt tagit upp den teologiska censuren i samband med en kommentar över Grubb, Lang, 8f.
16. Borgarståndets prot. 1726-1727, 511.
17. Ibid., 535; om dennes insats Staf, Pietistisk kyrkokritik, 26ff.
18. Normann, Det silfversköldska förslaget, passim ss 103; dens., Religionsdebatten, 171.
19. Rätta christnas andelige prästerskap, tryckt 1726. Nordstrandh, Pietismens litteratur, 11-16, redogör för diskussionen i SK, det framgår inte av denna skildring i hur stor utsträckning striden stod mellan pietism och ortodoxi.
20. Skrivelsen ingiven 18.1.1726. Jfr Barchius' utlåtande (efter detta datum) och SK till kk 24.1.1726, samtliga i kk EXII:30.
21. Kk 16.2.1726.
22. Präteståndets skrivelse med hopp om att inga strider skulle få uppkomma beträffande skrifter lämnades 22.8.1727 utan avseende. Då Barchius några år senare hade fått ett exemplar av Dippels Vera demonstratio evangelica ansågs han vara tillräckligt "mogen" för att få behålla det, kk 21.2.1730.

23. Nordstrandh, Pietismens litteratur, 22f.
24. PRP 1726-1727, 272f.
25. PRP 30.10.1746, R691.
26. Hovkanslern yrkade på uppskov, men då man följande dag tog upp den vidhöll Rosenadler sitt yrkande, detta med hänvisning till prästeståndets hemställan. Om denna affär i dess teologiska sammanhang Nordstrandh, Pietismens litteratur, 187f.
27. Ibid., 18, citerar detta efter brev från Westphal till Francke.
28. Nordin, Kyrkoordningsförslaget, 25 och 48.
29. I den senare deputationen tog han upp oordentligheterna vid censuren i Stockholm och drev igenom att frågan togs upp trots att somliga ansåg KO tillräcklig. Vid diskussionen om överkonsistoriums inrättande uttalade han sig starkt för de världsliga ståndens inflytande, 3.2, 3.3 och 17.3.1727, R2493.
30. 3 och 5.12.1723, AK190; refererat av Bergman, 35ff.
31. Rydélius skriver till Olof Estenberg och säger sig vara förundrad över att Rosenadler så länge legat på en skrift av honom riktad mot Dippel, SUB Bergianska brevsaml. vol. 1.
32. Om författaren, arbetet och diskussionen Staf, Religionsdebatten, 112-123. Han placerar dock, 121, Rosenadler bland de ortodoxa endast därför att denne var vän till den ortodoxe superintendenten Bröms. Lothar, 88f, ger bidrag till Balthazars biografi och skildrar flerstädes, bl.a. 133f, författarskapet utan att beröra denna skrift.
33. Ansökningar kom från både teologiska fakulteten och från preussiske ministern - den senare i Borussia 178 - med önskemål om att skriften skulle hindras från att utkomma.
34. Seth, 176n, visar att Rosenadler var ledamot i den kommission som tillsatts för att undersöka pietismen i Greifswald. En undersökning av denna kommissions material - i Pommeranica 477 - visar att ledamöterna Cederholms och Lütkemanns vota finns separata, däremot ej Rosenadlers, varför hans åsikt ej går att precisera på annat sätt än som överensstämmande med slutbetänkandets intentioner, som inte var särskilt gynnsamma för den kämpande ortodoxe professorn Papke.
35. PRP 1723, 228f, 380 och 599f.
36. Om dessa och den litterära propagandan se fr.a. Pleijel, Karolinsk kyrkfromhet, 324-389.
37. Liedgren, 371ff, tar upp innehållet i sångsamlingen; Nordstrandh, Den svenska pietismen, 138ff, visar på översättningar och innehav av främst kvietistisk andaktslitteratur.
38. Om dessa och följande ingrepp Benzelstjerna, 130f, 144, 221f och 238.
39. Exempel på hans "milda" anmärkningar är de mot Jöran Wallins likpredikan över Ulrika Eleonora, där han önskade att ett parti om den ryska regeringen skulle tas bort, Benzelstjerna, 184.
40. Ink. 6.3.1745, U136. Nordencrantz' skr. uppl. 5.3, i kk EXIII:3.
41. Märk hans positiva grundton i censorsjournalen, 192f.
42. Om deras fiendskap Hans Forssell, 355ff, och Hagberg, 56ff.
43. Om detta Linderholm, Sven Rosén, 371f; om målet även Odenvik, 221ff.
44. Cirkuläret till konsistorierna 29.4.1740 hos Schenmark, 35.
45. Normann, Enhetskyrka, inledningen.
46. kesonemanget följer här Normann, ibid., 8-20.
47. Brohed, 75 och 79; jfr Lindberg, Religionens politiska användning, 85-108, för uppgifter om tidigt 1700-tal.
48. Allmänt om dessa tidiga försök Sandberg, 93ff, och Lewin, 47ff; Anders Berch ger utmärkta exempel i Politisk arithmetica, 37f.
49. Om de skilda åsikterna i akademisk undervisning Brohed, kap. 3.

50. Ibid., 301. Daniel Solander utvecklar detta i sina föreläsningar: det externa består av tre ting: att allting tillgår ordentligt, att lag och rätt observeras i teologiska saker och "att Gud måtte få det honom externe tillhör...internum at hans princeps förbjuder den cl. den lärans publ. docerande el. disputerande...han hindrar därigenom endast villervalla". Föreläsningsanteckningar 1758, UUB B394f.
51. König, III, 47.
52. Pleijel, Karolinsk kyrkofromhet, 460ff; Lewin, 275f.
53. Se uppgifterna hos Pleijel, Herrnhutismen, 82ff.
54. Svaret refererat i SK prot. 7.1.1747. Skriften det gällde var en över-sättning av Petter Langberg från danskan.
55. SK 8.12.1747. Det är osäkert hur länge konsistoriet då haft det om hand. Om arbetet Schück, Förlagsbokhandeln II, 24f.
56. SK 26.1 och 8.3.1748.
57. Daterat 20.4.1748, SK FIB:4; SK till kk 17.5.1748. Ofta återkommer Oelreich till att SK låg för länge på inlämnade manuskript, ett brev-uttalande av Anders Berghult från dessa år ger stöd för detta, till H.J.Sivers 18.11.1748, UUB N987.
58. SK 31.5 och 12.7.1748; till kk 6.9.1748, kk EXII:9.
59. Memorial 12.9.1748. Kk inkrävde svar samma dag, jfr dess prot. 13.9.
60. Enligt SK 4.10.1748 beräknades att Tilleaus, som utsetts till censor, kunde ha skriften färdig först efter ytterligare två veckor; jfr kk 5 och 11.10.1748. Gjørwell anger långt senare att SK och Henric Benze-lius stod för censuren och att Lind och Halenius drev igenom den, Anteckningar, 66.
61. SK 11.10.1748. Vad som styrker detta är att Tilleaus' yttrande endast gavs till författaren, ej lades till handlingarna. Forsskål anmärkte på detta och man beslutade om att behålla den gängse gången vid behand-lingen av yttranden. Två decennier senare skriver Knös, sysselsatt med en minnesteckning över Halenius, att denne haft något "tort" då han appro-berade skriften och att han sedan hela livet sökt gendriva anklagelsen om att ha varit zinzendorffare, Knös till Gjørwell 26.3.1767, KB EpG10:4.
62. SK 16.8.1748 och kk 14.10.1748.
63. Om skriften särskilt Neiindam, II, 128-134.
64. Skrivelsen 4.11.1748, kk EXII:9.
65. Kk 9.11.1748.
66. Kk 14.11.1748; jfr mem. uppläst 22.11, kk EIV:17.
67. Kk 22 och 25.11.1748. Gyllenborg anmärkte i ett särskilt yttrande att Oelreich brukat en väl vass penna och att memorialet borde återställas.
68. Jfr biografien över Ohrlin i Biographiskt lexicon, XXIII, 317f, av Carl Wilh. Skarstedt, samt de otryckta anmärkningarna över skriften av "Since-rus", vilka inte tycks ha blivit föremål för censur, UUB N15. Affären berörs utförligt av Fant, 4ff, som trycker av flera dokument; en stor samling avskrifter i LSLB B32.
69. SK 18.7, 24.8 och 5.9.1749; skrivelse från Benzeliuz 30.8, SK FIB:4. Enligt Benzeliuz borde Alethophilus - eller Pseudophilus som han kallar honom - befinna sig i Stockholm, varför konsistoriets uppgift var att ställa honom till svars. Jfr då Ohrlin åtta år senare ville ge ut ett arbete, Oelreich remitterade då detta till teologiska fakulteten i Upp-sala, inte till SK, detta enligt påskrift å manuskriptet i UUB T88a.
70. Skrivelsen daterad 28.8.1749, jfr konceptet med en del ändringar i SK FIB:4.
71. Kk 29.8 och 19.9.1749, den senare i U136.
72. Kk 26.9.1749, U136.
73. SK skr. 11.12.1750; kk 19.12.1750, U136; teologiska fakultetens svar 10.4.1751, kk EXII:23; kk till Tessin 6.5.1751; kk 8.10.1751 om Tessins svar; jfr Sylwan, Nils von Oelreich, 128f.

74. Skr. 29.11.1748, kk EXII:9; SK 13.12.1748.
75. SK 17 och 24.10.1749; kk 3.10.1749, det senare i U136.
76. 25.4.1749, kk EIV:18; uppläst 12.2.1750.
77. Detta enligt kk 3.10.1749.
78. SK 23.1 och 6.2.1750; Abo konsistoriums svar 8.5, uppläst 23.7.1751;
jfr Abo konsistoriums protokoll 29.8.1750, ALA; originalbrevet av 1.12
och 8.12.1749 i SK F1b:4. Jfr skrivelse från Frosterus till SK 27.2.1765,
SK EIII:114, där han försvarar sig mot kritik som riktats mot hans över-
sättning av Thomas Wilcox, Kostelige honungsdroppar, den var censurerad
av såväl Abo konsistorium som av Oelreich.
79. Dovring, Sions sånger, I, 40-65 passim. Förf. överbetonar konsisto-
riets reella möjligheter i censurärenden.
80. SK 27.10.1747, meddelat i Dovring, ibid., 46.
81. Om detta se Gradins Reise, tryckt hos Jacobsson, Den svenska herrnhutis-
mens uppkomst; jfr densamma, 194ff.
82. Rodén, 65-78, skildrar denna skrivelse och effekten av den mycket utför-
ligt; jfr Cnattingius, Om fromhetslivet, 167.
83. Mem. 29.5.1749, kk EIV:17.
84. I sitt mem. - således avfattat före Alethophilus - använder sig Oelreich
av Langbergs Lärdomsreglor som exempel: eftersom den tidigare varit cen-
surerad av Köpenhamns teologiska fakultet hade han förhört sig om praxis
och fått veta att remiss till SK inte krävdes, han erkänner dock fullt
ut sitt misstag. - SK tillbakavisade i skr. 10.4.1750, kk EA:I:9, kritiken
från censorn om Sions sånger, men var nöjd med de författningar som i
övrigt beslutats. SK 17 och 24.10, 1.11.1749; kk 3.10.1749, U136; kk
12.2.1750; Oelreichs mem. 25.4.1749, kk EIV:18; skr. från kk till SK i
SK EIII:99.
85. I betänkandet till K:Maj:t 1.3.1751 framfördes samma synpunkter.
86. Brev från Breant till Jacob Neckel 29.6 och 24.7.1749; till Anders Almqvist
14.4.1746; till Olof Joh. Dalman 24.10.1749 och det citerade till "Köpen-
hamnsvännerna" 17.10.1745, UUB K125; jfr brev från J.C.Holmberg till Peter
Werwing 1743, meddelat i Några aktstycken, 38f; om Breants biografi
Dovring, Sions sånger I, 166.
87. Nyberg till Benzelius 3.8.1746, UUB K123; om striderna kring Nyberg se
Norberg, 61. Principiella diskussioner om rätten att trycka utomlands
fördes nästan aldrig. Gustaf Lund Olofsson tar dock upp den och försvarar
den i en inlaga om sin skrift om det olämpliga i att "konservera huset",
kopia av inlaga till Göta HovR 28.4.1740, R1106.
88. Jfr Linderholm, Teologi och pietism, 61ff. Några år tidigare hade prosten
Lacander författat en skrift mot Dippel som han utan större framgång sökte
sprida i stiftet, se Lacander till Uppsala konsistorium 28.9.1740, ULA
Uppsala domkapitels arkiv EII:1.
89. Benzelius till Hauswolff 6.3.1748, VSLB Be23; jfr brev 24.4.1748 och 30.3.
1749. Det finns en intressant svit brev från Olof Rönigk till Hauswolff
1747-1748, Rönigk läste tydligen igenom och gjorde anmärkningar i Beckmans
arbete, se t.ex. brev 18.10.1748, UUB N1975.
90. Från Kumblaeus 14.3.1749 till kk, i SK F1b:4; SK 14 och 20.3.1749; SK till
kk 30.3.1749, kk EXII:9.
91. Enligt SK 5.7.1749 hade notarien fått igen manuskriptet av Oelreich; jfr
Kumblaeus skr. till kk i SK F1b:4. Denne skulle lämnas manuskripten för att
åter visa upp dem i SK då han gjort ändringar, detta skedde 18.7 och då
stöddes han åter av SK.
92. SK 18 och 25.4.1749; skr. till K:Maj:t dat. 25.4 i F1b:4; jfr skr. 28.6.1749.
93. Just.är. 28.6.1749, handlingar i utsl.handl. detta datum (F¹⁶).
94. Kk 21.1 och 21.2.1751, U136. Konsistoriet betygade 22.1 sin tacksamhet
över den sorgfälliga behandlingen. Som författare till den har utpekats
Gradin eller J.F.Kryger, Dovring, Sions sånger I, 113f. Det rörde sig tyd-
ligen om två skrifter; en, möjligen handskriven, hade man funnit uppsatt
på flera officiella platser.

95. 10.6.1757, KB EpG8:1. Det är osäkert om det rör sig om Grundelig och tydelig underwisning, tryckt 1752, eller Uppbyggelig barnabok, som kommit i många upplagor men just då inte hade någon aktuell, Lilja, 69f och 271. Vad han möjligen kan avse är Rönigks utgåva av Fresenius' Herrans plantering.
96. Normann, Cleri comitalis cirkulär, 165f.
97. Hans anförande hos Dellner, Baelter, 52f.
98. De senares förhör vid utresan hade vid denna tid just upphört, Göransson, De svenska studieresorna, 162f.
99. PRP 8.2.1752, R693. Browallius tog åter upp synpunkterna, denna gång i SU, men man kunde inte utträtta något då riksdagen var på väg att avslutas, SU 8.6.1756, R2956.
100. Malmström, IV, 81f. Om Ruders skrift utförlig behandling hos Hernlund, Bidrag, bil. VIII, 36f, och Wiberg, 26f. Om kaplanernas löneförhållanden, vilket var skriftens huvudtema, se Nordin, Några bidrag, 79ff.
101. Utan datum, bland handlingarna i R2972; jfr MSD prot. just. 2.6.1752, R2971.
102. Normann, Inhetskyrka, 56; jfr kap. I för en utmärkt genomgång av ståndets agerande under denna riksdag.
103. Ibid., 86ff. Om den likgiltighet för religionen man tyckte sig finna i Ärlig svensk se Palmqvist, 75.
104. Detta enligt Komerup, 246f, som något förenklat anger det som en följd av den hårda censuren.
105. Hagberg, 262.
106. Normann, Enhetskyrka, 120n.
107. Se särskilt de vota som presenterades 5.10.1756, kanslirätten vol. 15; liksom Dalins egen försvarsinlägga till rätten 11.9.1756, KB Vf83.
108. Affären skildrad i Normann, Hjortsberg Larsson, 133f, här ges dock en alltför förenklad bild av ståndets agerande.
109. Hjortsbergs skr. uppläst 2.12.1755, i kk EXIII:2; jfr Hjortsberg till Oelreich 15.4.1757, U137.
110. Jfr Ärlig svensk, exv. 238ff.
111. 17.5.1756, R695.
112. PRP 3.7.1756, R695; jfr Alstrins svar 31.7 i R906 nr. 22.
113. PRP 5.10.1756, R695; anmärkningarna i R906 och UUB N1626.
114. Malmström, IV, 125f.
115. Rådet 12.8.1755, tryckt i Rådsprotocoller af år 1755; Fryxell, XXXIX, 98ff, redogör för Oelreichs svar.
116. Jfr det innehållsrika brevet från C.F.Scheffer till Tessin om detta: "il n'y a ni theologie ni logique dans le memoire del'archeveque, mais bien de l'audace et de l'impertinence", 19.8.1755, Brinckmanska autografsaml. Trolle-Ljungby.
117. Daterat 15.8.1757, U137; kk 17.8.1757.
118. Hovkonsistoriets prot. 16.8.1756, SSA. Talet hölls 27.7, i korthet finns det omnämnt hos Malmström, IV, 271f; jfr Ahnlund, Ladugårdslandet, 174f.
119. Skr. 15.10.1756, remiss till kk 23.3.1757, uppläst där 1.4.1757, samtliga i U137.
120. Koncept av okänd hand, uppläst i SK 14.9.1756, i SK EIII:105; Hermanssons anförande i kk 17.8.1757, U137. Märkligt är att man i behandlingen i kk inte gjorde någon skillnad mellan SK och hovkonsistorium, det senare måste ju anses som huvudagerande i denna affär.
121. Mem. av Oelreich 29.11.1754, i kk EIV:18; kk 18 och 19.11.1756. Märk hur Tilleaus till konsistoriet 1753 anmälde en skrift av Gui Patin från 1664, ärendet överlämnades dock till censorn, UUB N85.
122. Normann, Enhetskyrka, 113 och 126.

123. Då detta var före i kk insisterade han på att ett ex. skulle finnas i varje sakristia, jfr Malmström, IV, 435. Att Troilius fäste stor vikt vid herdabrevet visar det stora utrymme han gav det i sitt Curriculum vitae, långt större än riksdagsarbetet, UUB X301. - Om kyrkans förhållande till staten se herdabrevet, 26; jfr domkapitlets prot. 17.11.1756, VDA.
124. Acrelius till Stricker 29.10.1759, avskrift i KB EpS52:1. Om Troilius' agerande vid prästmötet samma år se Västerås domkapitels tryckta cirkulär.
125. Justitieärenden 14.3.1760.
126. I mars lämnade detta beskedet, att många av frågorna var utredda men att många ännu återstod, det beslöts då om sammanträden på fasta tider, PRP 22.1 och 1.3.1762, R692; konceptprot. från dess verksamhet maj 1761-maj 1762 i R908, dessa upptar en mängd disparata ärenden men litteraturen berörs aldrig.
127. Normann, Enhetskyrka, 161f.
128. PRP 29.10.1760, R697. Om åtgärder vid tryckfel i teologiska verk se Swahn, Kongl. Amiralitetsboktryckeriet, II, 18ff.
129. I R908, daterad 16.10.1760; jfr Normann, Enhetskyrka, 154f.
130. PRP 19.2.1761, R697, presenterades av SK utan att först ha behandlats där; om detta Normann, Enhetskyrka, 170ff. Ekholms skr. 3.3.1761, R910 nr. 101, i vilken han ville ha tillbaka manuskriptet, uppenbarligen var detta motiverat av rädsla för beslag.
131. Prot. och skrivelse 12.3.1761; kk 26.3.1761 med beslut om att Oelreich skulle meddelas detta.
132. I R908 nr. 9, kraven i denna skr. godkändes fullständigt av kk.
133. SK 23.1.1750.
134. Hans biografi hos Dovring, Sions sånger, I, 166f; jfr Jacobsson, Den svenska herrnhutismens uppkomst, 76.
135. Att umgänge dem emellan förekom framgår av en inbjudan till Breant att delta i en dans hos Oelreich, undertecknad 1759, UUB N281.
136. SK 25.2 och 5.8.1755.
137. Två skr., en odaterad och den andra ing. 8.8.1755, båda i UUB N58; Forsskåls yttrande odat. i SK EIII:103; skr. från SK till kk 19.8.1755, kk EXII:9.
138. Gjørwell anser att Ekholm lutat åt den "sundare herrnhutismen", att han inte är partigångare men däremot pratsjuk, till Baelter 11.1.1760, KB EpG8:2.
139. SK 19 och 26.9, 17.10.1758, jfr flera skr. i UUB N58.
140. I SK EIII:108. Allmänt om sådana stölder Noreen, kap. Det rättslösa konstverket.
141. 29.8.1759, andragen i Nedre Just.rev. för kommunikation med konsistoriet, anmärkningarna inkomna till K.Maj:t 20.11, remitterade till kk 5.12.1759, U137.
142. Pettersson ansåg i sin förklaring att grammatici var nyttiga för ett land bara de höll sig till sina uppgifter, Ekholms tilltag kunde leda till att någon tog sig före att rätta språket i kollegiers utslag. Om sakinnehållet i Petterssons förklaring Benktson, passim.
143. SK 20.11.1759, här diskuterades även hänvändelse till JK.
144. SK 18.3.1760; Forsskåls anmärkningar i EIII:109.
145. Allmänt om förhållandet evangelium-lag hos Aulén, 297ff, och Dovring, Sions sånger, I, 133.
146. SK 25.11.1760.
147. Om Orrelius' översättning jfr Broberg, 136. Petterssons anmärkningar i SK EIII:112; SK 1.3.1763. Jfr Benktson, 56f, om den kritik Gjørwell riktade mot Pettersson då han jämförde dennes bok med Fresenius'.
148. Skr. från SK uppläst i kk 15.3.1763, Oelreichs mem. 28.3, i kk EIV:18, uppläst där 12.4.

149. 1743 anmälades strödda iakttagelser, bl.a. en förgräplig traktat som kommit in utifrån och såldes fritt, Der flüchtige Vater, som man fann åtgången stor på och därför vände sig till censor. I SK 16.2.1748 anmälde Hauswolff att han hos Lochner funnit ett tryckt brev, Mein lieber Mitpilger, även nu följde hänvändelse till censorn.
150. 26.1.1747 hade Breant ansökt om censur på Forstmans predikningar och Hälsosamma tankar om denna sanna omvändelsen till Gud, samt Ahasverus Fritschs Kärlekstankar. Okänt av vilken anledning blev Forstmans predikningar kvarliggande, Breant begärde nämligen fem år senare att få dem åter. Det är okänt om ett koncept till titelblad i SK EIII:102 har samband med detta, det gäller Forstmans Sju predikningar öfwer de sista orden hwilka werldens frälsare...har talt...öfversatta af JGR, dessa initialer kan inte sättas i samband med någon av de ledande herrnhutarna. Beträffande Fritschs skrift visste Hauswolff att det inte var lämpligt att låta den komma ut; man skulle höra med ärkebiskopen - något svar omtalas dock aldrig.
151. SK 27.6.1749. Den förra tittade man igenom utan att hitta något.
152. SK 1.12 och 15.12.1752.
153. En landsortspräst förfasade sig vid ett tillfälle över de böcker som fanns att köpa i Stockholm och vände sig via Uppsala konsistorium till SK med begäran om åtgärder men fick ett mycket beskt svar, behandlat i SK 22.5.1753.
154. SK 7.9.1762; Oelreichs utlåtande 12.11.1762 och Wildes mem. 8.12.1762, båda i U138.
155. Kk 15.7.1762, U138.
156. SK 8.2.1763; kk 23.2; remiss till Oelreich 9.3, U138.
157. Kk ink. 24.9.1765, U138; SK 10.12.1765.
158. Varken Lext eller någon av de övriga i not 8 sid.352 tar upp innehav av några upplysningsförfattare; Björkenheim, 03-192, visar på en del, men den sena upplysningens författare är sparsamt representerade.
159. Till Münck, publicerat i Pleijel, Hermhutismen, 133n.
160. Gjørwell, Anteckningar, 72; jfr Staf, Religionsdebatten, 234ff, och Sylwan, Svenska pressens historia, 218.
161. Daterad 27.9.1755, i Acta ecclesiastica 101.
162. Dellner, Baelter, 74.
163. SK 24.10.1758; satserna i UUB N1999.
164. SK 21 och 28.11.1758; kk 1.12.1758.
165. Vid protokolljusteringen rörande Hjortsbergs skrift, PRP 17 och 22.10.1756, R695.
166. Kk inkommet 13.11.1759, U137; jfr Sylwan, Svenska pressens historia, 219. Förhållandet mellan Oelreich och Gjørwell tycks ha varit gott, se brev från den senare till Sommelius 24.12.1756, LUB brevsaml.
167. JK:s yttrande enligt prot. 6.12.1759; jfr skr. från ärkebiskopen ink. 27.11.1759, U137.
168. Kk 7.12.1759, U137. Konsistoriet säger sig inte vilja decouragera Ekholm från vidare arbeten, det var bara nödvändigt att felet gjordes känt för allmänheten. Gjørwell erhöi därför omgående varning. Just.är. 10.1.1760 säger att det enligt kk:s anmodan överlämnades åt konsistoriet att avgöra om man ville ställa Gjørwell inför rätta, detta överlät dock åt K.Maj:t vilket resulterade i att målet aldrig fullföljdes.
169. Argång V, del 3, 5.
170. Rousseaus tidskrift bar visserligen ut encyklopedisternas budskap, men befann sig i en mellanställning ocherhöll kritik från flera håll, jfr Birn, 170.

171. Ekholm till Gjørwell 20.3.1760, koncept i UUB N1961; SK 22.4.1760.
172. Kk 28.3.1760; SK till kk ink. 22.4.1760, uppläst 6.5, samtliga U138.
Vid det senare tillfället beslutade man att gå konsistoriet till mötes och dessutom uttröna varför Oelreich godkänt Ekholms brev.
173. SK 19.1.1762; skr. till kk samma dag refererad i Sylwan, Svenska pressens historia, 236. Värt att nämna är det vänliga meddelande Oelreich tillställde konsistoriet - odat., uppläst 12.1.1762 - vari han säger sig vara helt ense med preses om att konsistorierna först bör rikta sina anmärkningar för att förhindra olägenheter. Det är osäkert om han här menar tidningsartiklar i gemen.
174. Kk 2.3.1762.
175. Göteborgs konsistoriums prot. 9.2.1760, GLA; Rosén till kk 5.4.1760, kk EXIII:8; Göteborgs konsistoriums skr. 14.5.1760, EXII:2; kk 22.5.1760.
176. Arg. V, del 4, 105-109.
177. SK 9.2.1762; jfr Petterssons yttrande 23.9.1769, SK EIII:108.
178. I SK EIII:111.
179. Mercurius 1761, 183f och 291f.
180. Refererat i kk 19.11.1764, U138.
181. Martens, Der hochgeehrte Herr Freymaurer, 280 och 286.
182. /Thulstrup/, exv. 23; Rudbeck, 123. Givetvis är det svårt att fastställa deras grad av engagemang. OM i Svenska arméns loge var den under pommerska kriget så framgångsrike Hugo Herman von Saltza.
183. Koncept i SK EIII:110, skr. inkommen 21.4.1761; kk 19.5 i U138.
184. PRP 4.5.1743, R689; Serenius' anmärkningar i koncept i R889; jfr Hagberg, 175f. Om mer informella ingrepp mot liknande verk se Hof, 50f.
185. SK 3 och 31.7.1744.
186. Jfr Hellekant, 211f.
187. Detta enligt Pleijel, Johannes Arndt, 328.
188. Om det snabba ingripandet se skr. från Troilius till Uppsala domkapitel 23.11.1761, ULA domkapitlets arkiv EII:2; dess prot. 27.1 och 18.8.1762.
189. Jfr Lamm, I, 242ff; för sammanfattning om de skiftande åsikterna inom Lovisa Ulrikas krets Jägerskiöld, Lovisa Ulrika, 150ff.
190. Fredrik Sparre till Ulrika Lovisa Sparre 9.11.1762: Les mardis et les samedis, on fait des assemblées litteraires chez le prince royal on y lis le fameux livre, de l'esprit, par Mr Helvétius. Ericssbergsarkivet, U.L. Sparres samling; jfr Hennings, 112.
191. Kk 13.3.1766.
192. Jfr Gjørwell som säger att Oelreich återkallade sitt imprimatur då en stor del av verket var fullbordat, "förmodel. efter et starkt bulrande af biskop Filenius", till Warmholtz 21.8.1766, KB EpG8:3.

SÄRSKILDA LITTERATURKATEGORIER OCH CENSURORGAN

1. Om 1730-talets pamflettkrig beträffande Ostindiska kompaniet se Hellstenius, 13, 16n; Arnberg, 54ff, Petander, 14, samt Nilzén, Näringsfrågor, 39ff; om Stockholmsborgarnas aktioner Hahr, 49ff.
2. Kk 12.11.1734. Denna rikade sig mot kompaniet, Hellstenius, 16n. Just i detta fall fick Rosenadler en ordentlig skrapa i SU, dess prot. 16.11.1734, R3284.
3. /Benzelius/, Brevväxling, 266.
4. Rådsprot. just.är. 1.4.1745, U135.
5. /Salander/, 12, 15. Litteraturen om skriften ringa, dock Wieselgren, 27f; Petander, 25. Officiellt motiverades således förbudet med propagandan för överflöd, men åtminstone i Salanders fall verkar det mindre troligt. Om Salanders kritik mot den ostindiska handeln Nyström, 21ff.
6. Bihang, (6).
7. Kk 7.10.1754.
8. Lindroth, Vetenskapsakademiens historia, I, 176; Malmström, IV, 132.
9. En mängd handlingar, bl.a. skr. från Christiernin ing. 24.7.1762, kk EXIII:1; kk 21.4 och 19.8.1762; om föreläsningarnas tendens Sjöstrand, 206ff, och Petander, 200f, 223.
10. Ett belägg för att speciella omständigheter var för handen ges av Nordencrantz: Kk kontaktade denne som kunde meddela - kk 5.11.1762 - att han inte på något sätt haft del i det höga pris som åsatts några av hans skrifter, de hade sålts på initiativ av Oelreich.
11. Kammarkollegiums skr. 11.6.1742; kk 16.6 och 27.7; kammarkollegiums ställning vid kvarnar i allmänhet utreds av Holmbäck, 66, 85ff.
12. Skr. odat. i kk EIII:1; kk 8.11.1748.
13. Universitetskanslern vände sig visserligen till konsistoriet 5.4.1749 men blott med ett konstaterande av vad som förevarit i kk, skrivelsen lades också ad acta vid konsistoriets sammanträde 3.5.1749.
14. Kommerskollegium, prot. i handels- och manufakturärenden 23.2.1761.
15. Kk 16 och 17.2 samt 6.3.1761, det senare i U138. Det synes som om kk aldrig meddelat kommerskollegium detta beslut, ingen skr. finns i dess registratur.
16. Benzeltjärna, 237.
17. Om Prins Teoderik jfr Hernelund, Mörks Prins Teoderik, 170f; i övrigt Stålmarck, 44f, 154, samt Vasenius, 88.
18. Skr. från banksekr. Langenberg, som anmälde den till kk 10.10.1753, kk EXIII:8; om Hising i korthet hos Tilas, Curriculum vitae, 298.
19. Säfström till Warmholtz 2.2.1753 och okänd till Warmholtz odat., KB EpV5:2.
20. Kk 13 och 14.3 samt 8.5.1753, samtliga i U136. Ett år senare gjorde SK ett informellt ingripande mot Tankebyggarordens tredje del av Våra försök, detta tycks dock ha varit motiverat av att den innehöll religiösa förgriffligheter, Sahlberg, 123.
21. Enligt reskript 31.7.1753 beviljades han sådana med 489 dr kmt. I Lidéns ex. av skriften (UUB) sägs att den förbjudits p.g.a. "mellanliggande politiske hinder". Enligt vad Gjörwell skriver till Warmholtz skall det ha varit informella påstötningar från Erik Brahe, vilket kan förklara den diffusa formuleringen i förbudet, 30.3.1759, KB EpG8:1; jfr dock Eichhorn, Svenska studier, I, 122.
22. Lagerfelt till K.Maj:t 19.1.1757; kk till K.Maj:t 26.4.1757, U137; Boktryckarsocieteten till kk 9.4.1757, kk EXIII:9; jfr Bring, Boktryckarsocieteten, 46ff. Enligt en uppsats i Läsning i juridiska ämnen 1816, 22f, (av Lorenzo Hammar-sköld?) utfärdade Societeten ett cirkulär om detta.
23. Hansson, Olof von Dalins Witterhetsarbeten, I, 198, och II, 185f, 192f, går igenom Hauswolffs påminnelser, som utgjorde grunden för SK:s klagomål.
24. Bergius, Självbiografi, 94. Om en skrädare som ansåg sig ha blivit förlöjligad i Små saker se Sylwan, Nils von Oelreich, 139f.
25. Lindroth, Ett brev, 171; jfr Små saker, I, 48, för åsikter om präster.
26. Warburg, Holberg i Sverige, 20f.

27. SK 7.9.1762; konceptet i SK EI11:111 tar något mer upp de anmärkningar som kortfattat fördes till utskriften.
28. Bland SK:s handlingar finns några tillfällesdikter försedda med anmärkningar. Här kan nämnas en gravskrift från 1759 av MBM (Magnus Brynolf Malmstedt), i vilken två verser helt strukits. Huvudmeningen i dessa är att Jesus dragit den döde till sig. Den tycks dock inte ha föranlett någon åtgärd. I sitt stora arbete från 1756, *Enfaldiga tankar om kärlek och vänskap*, framställer Malmstedt liknande tankegångar, *Dovring*, *Fru Lenngren*, 65.
29. Modée, II, 1234 och 1254; artikel av Sigurd Hansson.
30. Justitiedep. 18.9.1738, R2686; Modée, II, 1350, 1354.
31. RAP 1738, I, 126. Prästeståndet önskade i sina interna diskussioner av censorn få veta om det kunde bli möjligt att stryka sådant som av domare passerat opåttalt. Man godkände dock sedan justitiedeputationens förslag utan invändningar, 28.6 och 23.9.1738, R686.
32. Kk 29.8 och 11.9.1734.
33. För det följande *Benzelstjerna*, 43ff, 49f, 52ff, 75, 211ff, 227f, 244.
34. Ekelund till kk 4.6.1755, kk EXIII:8, bilagt: Stockholms kämmärsrätts prot. 27.5.1755; kk 4 och 5.6, 23.6.1755; jfr *Bring*, *Rättegångshandlingar*, 18.
35. Handlingar huvudsakligen i utslagshandlingar 6.5.1762 (öppet utslag 12) och 8.12.1763 (föredraget 47); kk 9.11.1763 samt flera skr. från Wallberg i kk EXIII:8 och från Linköpings konsistorium i EXII:6.
36. Philopatri brev nr 41, 190ff. I samband med en önskan från en apotekare att få trycka ett mer än 30 år gammalt utlåtande av Collegium medicum råkade Wilde i beråd, han ville inte räkna det som rättegångshandling, mem. 20.11.1760, :EIV:14.
37. Mångfaldiga exempel på detta i Uppsala akademiska konsistoriums tryckta prot., särskilt under de första decennierna.
38. 1655 års konstitutioner i UUA 1890, kap. XVIII, 35.
39. Dorpats från 1689 och Lunds var på denna punkt identiska; Lunds akademis konstitutioner, 107; Dorpats i avskrift i UUB U 23; för dessa även Rauch, 45; Greifswalds äldre konstitutioner gällde med vissa undantag, Dähnert, 795, 928, 955f.
40. Jfr kanslerns uttalande i samband med en dispyt 1661, Protokoll, VI, 10f.
41. Annerstedt, II:1, 213f.
42. Ibid., 235f.
43. Rosén, 209ff, med litt.hänvisningar; Almquist, Samuel Pufendorf, 70f.
44. Annerstedt, II:2, 172-183, där en sammanfattning av det gällande systemet görs; jfr flera liknande fall i Abo hos Schybergsson, Per Brahe, 138n, och Råbergh, 33ff, 36f, där den aktuella författaren sade sig inte känna till de akademiska konstitutionerna; Rein, 153f.
45. Consistorii academiae protocol, IV, 434, 553.
46. Schybergsson, *Historiens studium*, 41ff.
47. Protokoll 1665, VII, 191, 220.
48. Jfr *Fagerlund-Tigerstedt*, 51f, om medicinska disputationer.
49. Annerstedt ger åtskilliga prov på sådant, III:1, 45-52, III:2, 189f, 272-280.
50. Avtryckt ibid., bihang 3, 198; kommentar med hänsyn till Wolffianismen hos Frängsmyr, *Wolffianismen*, 88ff.
51. Teol.fak.prot. 13.6 och 15.10.1740.
52. Teol.fak.prot. 22.6.1752.
53. Teol.fak.prot. 30.4.1745.
54. Det gällde ett teologiskt arbete av dansken Hans Wandelin, prot. 12.12.1747; det återställas först 2.5.1748, troligen ej definitivt avslag.
55. Teol.fak.prot. 30.7.1748.
56. Annerstedt, III:1, 47ff.
57. Grundligt behandlat med litt.hänvisningar hos Frängsmyr, *Wolffianismen*, 156ff; jfr ssk Dellner, *Forsskåls filosofi*, passim.
58. Jfr de försök Knös 1753 gjorde att få en teologisk disputation godkänd av fakulteten, Halenius svarade vänligt men undvikande och hänvisade till kanslern Ehrepreus, till Knös 8.10 och 26.11.1753, UUB X269ab. Kanslern vände sig upprepade gånger till fakulteten utan att få definitivt svar, skr. 10.12.1753 och 13.5.1754, UUB Univ.arkiv, teol.fak. acta. Protokollen tiger om detta.

59. Enligt uppgift föll denna dom 28.6.1748, kanslirättens prot. ger ingen upplysning; fastställt i radet 17.11.1748; lhres besvär endast i avskrift i UUB F558, som även innehåller Bödkers yrkande. lhre sökte däremot aldrig lata respondenten häfta in ansvar; jfr hans uppgift i ett sent fragment att de allra flesta disputationer som lagts fram under honom författats av respondenten, UUB W601.
60. Fil.fak.prot. 17.10.1750. Jur. och med. fak. prot. har även blivit föremål för undersökning, de innehåller för denna tid ingenting av intresse.
61. Fil.fak.prot. 18.10 och 16.11.1758; Melanders mem. 6.11 i fakultetens acta.
62. Kanslersämbetet, ink. skr.
63. Prot. 26.11.1748, ÅK849.
64. Jfr Hearnlund, Bidrag, 46; skr. till K.Maj:t 5.11.1748, i kommissionens handlingar.
65. Avtryckt hos Annerstedt, bilang IV, 24. Just.dep. sökte vid 1755-56 års riksdag inskränka denna förordning, da främst med hänvisning till de studerandes stora kostnader, och ansåg att teologiska fakultetens dekanus själv ej skulle avgöra sadana mal, ingen disputation skulle heller fa ligga hos dekanus i mer än fyra dagar, just.dep. betänkande nr 54, R3081.
66. Avtryckt hos Segerstedt, Den akademiska friheten under frihetstiden, 129-144, ssk 135f; allmänt om universitetets ställning till staten kap. B.
67. Detta enligt Råbergh, 39; jfr Heikel, 113f, som i allmänna termer talar om frihetstiden som en period av hardnande censur för Abo men da främst syftar pa det politiska området.
68. Annerstedt, III:2, 275f.
69. Teol.fak.prot. 9.2 och 6.3.1759.
70. Teol.fak.prot. 25.2 och 6.3.1762.
71. Fran Trozelius 14.1.1764, kanslersämbetet, ink. skr.
72. Allmänt om detta Bollerup, Sven Bring, 313ff; Norborg, passim; Johannesson, 233ff. Det första ingripande han fick göra gällde ett tal över den avlidne kanslern Johan Gyllenberg, här tycks det ha varit personliga antipatier mellan Johan Corylander och Nils Stobaeus som var avgörande, jfr artikel av Sjöbeck.
73. Lunds akademiska konsistoriums prot. 15 och 16.7.1754.
74. Engeström till kanslern 10.1.1753, kanslersämbetet, coll.ak. skr. och handl.; fran Palmsierna 18.12.1752.
75. Från Harmens till kanslern 5.4.1753, kanslersämbetet, coll. ak. skr. och handl.
76. Schück, Inbjudningsskrift, 45f.
77. Avskrift av brevet i UUB U40:66; jfr Annerstedt, III:2, 279.
78. Från akademiska konsistoriet 19.6.1755, kanslersämbetet, coll.ak. skr. och handl.
79. Om dessa Bring, Lundaafhandlingen 'De virgine nobili stuprata', 68f, och ssk Norborg, 106ff.
80. Skr. 1.11.1759, kanslersämbetet, ak.kons. skr. och handl. Jfr avhandlingen, 62: "legibus etiam humanis determinatur et homini sub civili imperio viventi vindicatur, civilis inde vocata".
81. Skr. 15.11.1759, kanslersämbetet, ak.kons.skr.
82. Om detta Annerstedt, III:1, 381f; kk 1.11.1763; Wallquist, II, 196f, trycker av kk:s cirkulär. Skriften förefaller inte ha varit särdeles spridd, den i övrigt välinformerade Olof Gren säger sig inte ha sett den, till Fredrika Posse 16.9.1764, UUB Posse 2.
83. Beräknat på tabellen hos Lindroth, Vetenskapsakademiens historia, I, 28.
84. Dahlgren, Svenska Vetenskapsakademiens protokoll, I, 36, 40, 75, 106f, 170f, II, 37.
85. Troligen ägde även Vetenskapssocieteten ett sadant tillstånd. Av ett brev från Jöran Wallin till "hr. magister" (Anders Celsius?) framgår nämligen att han inte ensam ville ta ansvar för en teologisk recension som skulle tryckas och som enligt Wallin kunde ge motståndare anledning att tro att Societeten ville förändra bibeln. Han frånsade sig allt ansvar, 20.10.1729, UUB U2000, Bref från Vet.soc. ledamöter 1727-1785.
86. Lindroth, Vetenskapsakademiens historia, I, 366ff. En genomgång av förslagen till prisfrågor visar ett brott detta år, de politiska-ekonomiska ämnena försvann nu helt efter att tidigare ha varit tunnsädda, Stockholms universitets-

- bibliotek Vetenskapsakademiens arkiv, sekreteraren, vol. 45-46; jfr Nordin-Pettersson, 452f, om detta.
87. Om detta Lindroth, Vetenskapsakademiens historia, I, 132ff.
 88. Vetenskapsakademiens prot. 19.12.1747, 30.1 och 27.2.1748, KVA. Dessa år invaldes nära nog enbart personer med vetenskapliga meriter, Dahlgren, Personförteckning, 45f.
 89. Prot. 27.4.1745, KVA.
 90. Lindroth, Hjärne, 214ff.
 91. Presenterat 11.12.1708, kk EIV:17.
 92. Otto E.A.Hjelt, I, 175.
 93. Se exv. 30.1.1754 och 23.3.1757.
 94. Otto E.A.Hjelt, III, 595.
 95. Collegium medicum prot. 15 och 22.1 samt 12.2.1755; skr. från Wolff 4.2.1755, handlingar.
 96. Prot. 16.5.1754 och 19.2.1755; jfr Hjelt, II, 559; om Aman prot. 18.3.1766; Hjelt, II, 562. Aman anhöll själv senare om att för sina svaga villkors skull beviljas bidrag.
 97. Hjelt, I, 306-312, utreder noga pamflettfloran; jfr Key, 116ff, som går igenom skrifterna.
 98. Collegium medicum skr. anmäld 16.9.1761; kk 25.11.1761, U138. Linné framför vid ett tillfälle synpunkter på att Oelreich skulle ha censurerat en skrift som rätteligen låg under medicinska fakulteten eller kollegiet, Linné, I:5, 129.

DEN PERIODISKA PRESSEN SOM OPINIONSBILDARE

1. Standardverket är ännu Sylwan, Svenska pressens historia; dessutom finns några monografier, ssk Loos om Norrköpings Veckotidningar och Hillbom om Carlsronas Weckoblad.
2. Detta antydes av Cranfield, 142. Av intresse vore givetvis att studera i vilken utsträckning bedömningen hos dessa lokala organ skilde sig från centralmaktens.
3. Behre, Underrättelseväsende, 246ff, visar för en förhållandevis kort tid 1744 hur fullständigt beroende den svenske ministern var av den rapportering The Daily Gazetteer bestod med.
4. Om de samtida tyska åsikterna om pressen se ssk Groth, 35f.
5. Martens, Die Botschaft, 140: "Bis zum Hof wagte sich Kritik selten, in offener Form bis zum Fürsten niemals vor". Enligt honom sysslade de heller inte i någon form med tryckfrihet. Martens' presentation, exv. 380f, av den förekommande kritiken, visar inte om det helt enkelt var ett okritiskt anammande av de engelska förebilderna, eller om det fanns nya, specifikt tyska drag. Inte heller undersöker han huruvida kritiken accentuerades med åren.
6. Kk 30 och 31.8.1748, U136.
7. Kk 4.9.1754.
8. Exv. fyra franska verser i LT 1762:86. Då fattades beslutet att kanslirådet Ekestubbe skulle vara censor för tidskriften; jfr Sylwan, Svenska pressens historia, 188.
9. Andersson, 50f. De artiklar som finns i tidningen förefaller inte ha kunnat uppfattas som förgrifliga; jfr Westman, 23, med litt.hänv. rörande innehållet.
10. Se exv. den rekommendation Elers, II, 83, ger Gjörrwell: han bör inte blanda in politik i sitt i övrigt så goda material.
11. Sylwan, Sveriges periodiska litteratur, 88, berör bevekelsegrunderna. Om seklens mest bekanta avisektioner, A.L.Schlözers se Warlich, 163ff, och v Haacke, 504.
12. Föreläsningssanteckningar av A. Mörner i Esplunda I:72.
13. It-1758, UUB N696; jfr den samtida framställningen om nyhetstidningar hos Celsius, passim ssk 11.

14. Dagboksanteckning 2.12.1759, KB L82:1:8; Gjörwell yttrar sig i liknande termer enligt citat hos Schybergsson, Algot Scarins brev, 314.
15. Dess utveckling är utförligt skildrad av Sylwan, Sveriges periodiska litteratur, 13-50.
16. Sylwan, Svenska pressens historia, 86, anför kritiken i Posten 1768 över att man beträffande de polska händelserna skilde sig från tyska tidningar. Här kan även nämnas danske ministerns klagomål 1746 och Bestuzjeffs 1724 om ceremonier vid ryska kejsarinnans kröning; Sylwan, Sveriges periodiska litteratur, 26f.
17. Jfr citat hos Arne Holmberg, 91.
18. J.C.Adelschöld till C.J.Gyllenborg 9.10.1759, UUB Posse 38.
19. Om värdet av dessa för svensk press vad det gällde kulturella och politiska frågor se Nikula, Hamburger Correspondenten, 152.
20. Intelligence reports from Sweden, PRO SP 101/93, 16.11.1762; Goodricke var fram till 1764 ej mottagen i Stockholm utan residerade i Köpenhamn, där han mottog rapporter från "Wilkinson" - Karl Gedda; jfr Roberts, kap. 1.
21. Jfr exv. skrivelse 10.11.1766, British Museum Add.mss 35.444.
22. Goodricke till Hardwicke 25.3.1759, British Museum Add.mss 35.425.
23. Citerat av Loos, Norrköpings Veckotidningar, 26.
24. 29.2.1768, UUB X396.
25. Lundstedt tar till exempel upp Gå På (hans nr. 172) vars fem nummer 1772 kom ut vid olika tidpunkter och inget prenumerationsförfarande var möjligt. På samma sätt medtar han sådana utpräglade stridsskrifter som Ärlig svensk och Uplysning för svenska folket, bara för att de kom ut häftesvis. Med samma metod kan då de många följskrifterna till Ofrälse soldaten räknas till den periodiska litteraturen.
26. Anmärkas bör att dessa siffror är ungefärliga, eftersom några skrifter inte är kända mer än till namnet och utgivningsdatum inte kunnat fastställas för ytterligare några. Siffrorna betecknar att tidskriften kom ut någon gång under det aktuella året.
27. Hillbom, 31; jfr Loos, Norrköpings Veckotidningar, 27, som uppger att det bildats formliga bolag för att hålla NV, något som gör prenumeranternas antal svårt att beräkna. Beträffande eventuell överupplaga finns uppgift av Blume då han tillträdde redaktörskapet att det inte skulle få tryckas fler exemplar än det fanns prenumeranter. Hedman, 4, ger ett antal upplagesiffror för perioden, han redogör i denna uppsats för nyhetsförmedlingens villkor under ett något senare skede.
28. För engelska förhållanden Sutherland, 121, med till synes väl underbyggda siffror; Welke, 81f, ger med reservation uppgift om tio läsare/ex. i Tyskland. På lösa grunder multiplicerar han med antalet titlar och får en tidningsläsande publik på miljoner. Observera att utgivarna gärna lämnade alltför höga siffror, majoren af Lund, under slutet av 1700-talet utgivare av Den välsignade Tryckfriheten, uppgav att denna kom ut i flera tusen exemplar.
29. En "insändare" i Götheborgska spionen 1768:30 klagar över att man på avlägsna orter inte längre har råd att prenumerera, då portot tre gånger överstiger prenumerationen.
30. Listan hos Heurgren, 36.
31. Om svårigheterna med historisk opinionsforskning jfr allmänt uppsatserna av Waller resp. Åmark, den senare kritiserar den svenska pressforskningen - vilken huvudsakligen varit inriktad på senare perioder - och de typer av kvalitativa och kvantitativa metoder den använt sig av.
32. Loos, Norrköpings Veckotidningar, 22, ger ett utmärkt exempel på deschiffreering av litterära lån.
33. I 1762:25 finns en rapport från Kristinehamnsmarknaden, där Göteborgshandlarna ville ha ett lägre pris än tidigare trots hög växelkurs. Det är en opartisk redogörelse för båda sidors argument och en uppmaning till läsarna att göra sig hörda. Svar följer som klagar över växelkursen och i 1762:38 utjämnas debatten genom att någon tar handlarnas parti; att en av de agerande i denna debatt var borgmästaren Daniel Pettersson stöds av manuskript i KB Vf174.

34. Föremål för systematisk genomgång har i övrigt varit Handelstidning från Gefle, Nyköpings Weckoblad och Stockholms Weckoblad; den sista hade under hela perioden samma typ av oftast populärvetenskapligt innehåll, enligt Ulla Sparre "lappri", till Fredrik Sparre 18.11.1765, Ericssbergsarkivet, Fredrik Sparres saml. vol.11
35. Tom Söderberg, 39-56.
36. För KVA:s handlingars vidkommande har detta observerats av Lindqvist, 31.
37. Jfr Ingers, 43, som även tar upp Rabeners av Edman i Norrköping utgivna Breställare, där Oelreich skulle ha ingripit mot en passage som missbrukade Guds namn men låtit det övriga gå fritt. - Att intresset för Rabener mattades efter TF är naturligt, hans stil var avpassad för närvaron av censur.
38. Biergann, 117ff; se det goda exemplet i Götheborgska Nyheter 1766:44f.
39. Initialerna har inte varit möjliga att hänföra till någon bestämd person, den ende i prenumerantlistan som stämmer in är superkargören Henrik Ditmer.
40. Engelsing, sp. 974.

DEBATTEN OM TRYCKFRIHET

1. Mem. 29.10.1722, kk EIV:17; kk 31.10; på mem. står felaktigt att det behandlades 29.10; om skriften jfr Schauman, Studier, 5ff.
2. En utredning av begreppet arcana i den lärda litteraturen hos Hölscher, 131ff.
3. SU 19.6.1734, R2582; MSD:s material i R2589 innehåller inga protokoll, endast memorial och färdiga betänkanden. Ett likartat förslag vann gehör hos adeln 1739, men synes aldrig ha nått rådet, RAP 12.4.1739, III, 363.
4. Kk 1.4.1745, U135.
5. Mem. 31.10.1746, kk EIV:17; kk 11.11.1746.
6. Malmström, III, 404, ser det som en önskan att vända allmänhetens intresse från mer inflammerade ämnen; det talas i SU:s beslut också i sådana termer, men därför behöver inte Hårlemans initiativ ses som ett fullständigt uttryck härför.
7. Hårleman, 63.
8. Stavenow, 89, anför, till synes utan djupare analys, att man av resebeskrivningarna i de flesta fall inte kan sluta sig till resenärens egna åsikter. Ytterrandena om Karlskrona kan ha samband med de fästningsmurar Hårleman projekterad något år senare.
9. Kk 20.2 och 7.3.1751; ett överstruket stycke i kk:s konceptprot. 1.3.1751 säger att författaren gjort de begärda ändringarna och att boken kunde komma ut.
10. Kk 25.4.1750.
11. Kk 25.10.1753.
12. Rådsprotocoller af år 1755, 24. I sina anmärkningar tar han även upp Borgerlig regering och ser den som ett exempel på hur irriga satser kunnat spridas genom alltför frikostig censur.
13. MSD 20 m.fl. dagar i april 1756, R3058; jfr Sylwan, Svenska pressens historia, 404f.
14. Mem. 15.3.1749, ämbetsarkivet, reg.; jfr om lån och tillstånd i allmänhet Bergh 393-398 och 422-428, översiktligt. Vid några tillfällen tycks Stiernman ha givit sådana tillstånd utan kontakt med kk, jfr skr. från Carl Broocman 5.9.1751 i ämbetsarkivet, inkommande skr.

15. Kk 26.1.1753, UUB U124. Hur lätt uppgifter ur hemliga handlingar kunde läcka ut visas på ett lustigt sätt i ämbetsmannen Olof Hellströms självbiografi, där han beskriver hur han av en dansk officer erhöill pengar att muta en notarie med, för att få uppgifter om generalkrigsrätten mot Lewenhaupt, UUB W963, 123.
16. Faggot, Tankar om fäderneslandets kännning, 1.
17. Faggot, Landtmäteriet, 43ff; jfr även det bekanta talet av Wrede, 25.
18. Sørensen, bil., 2f; jfr brev till Jonas Apelblad från D.Aurell som hävdar att sådana listor var i omlopp i utlandet, 10.2.1750, Stockholms univ.bibl. Bergianska brevsaml., vol. 11.
19. A.Hjelt, 58n.
20. Kk 1 och 29.5.1764.
21. Ekmans skr. ing. 14.5.1763, kk EXIII:2; prot. 16.5, UUB U126.
22. Om Borgerlig frihet minutiös behandling hos Schück, Minnesteckning, 198-316; Lagus, 14f; senast översiktligt hos Steinby, där skriften är införd i texten.
23. Konzeptet i skr. från Uppsala akademiska konsistorium till kk 23.6.1759, kk EXII:18; det kan vara dessa "matta" förändringar som Forsskål anger att Oelreich gjort, Lagus, 20.
24. Vid den följande riksdagen sade biskop Kiörning att han vid utgivandet fått skriften anonymt med posten, SD 9.3.1761, R3161.
25. Justitiedep. 5.5.1762, R3204. Av de namngivna bönder som förespråkade samma linje kan åtminstone en utpekas som deciderad hatt, Erland Alexandersson, 183; jfr Kämpen till Lidén: "Forsskåls parti kan jag, såsom därom nästan obekant, ej taga, emedan jag wet, at martyrium kan ofta gifwas för en i sig sjelf nog oriktig idé." 29.9.1762, UUB G151.
26. Holst, 75f.
27. Ursprungligen kom det från Stiernman, dennes mem. i avskrift i E6227; kk 5.6.1749
28. Ridderstad, 342, 364f; om Tessins litterära smak Leijonhufvud, Tessins inställning
29. Samtliga anteckningar som i det följande anföres torde ha tillkommit vid den tidpunkt de nedtecknades, annars innehåller dagboken en mängd äldre material.
30. 22.10 och 4.12.1756, KB L82:1:1. I En gammal mans bref, I, 298ff, utvecklar Tessin samma tema; jfr Tellerup, 34f.
31. 4.3.1757, KB L82:1:2.
32. 28.6.1757, L82:1:2; jfr 23.12.1757, L82:1:3.
33. 13.9.1757, L82:1:2; jfr sammanfattning hos Delblanc, 137f, om hur Tessins uppfattning om historien utvecklas i prinsbrev.
34. 6.2.1759, L82:1:6.
35. 23.11.1757, L82:1:3, samt 27.7.1757, L82:1:2.
36. 17.11.1763, L82:1:17.
37. 12.2.1765, L82:1:21.
38. 14.12.1757, L82:1:3.
39. 12.6.1761, L82:1:13.
40. Avtryckta i HSH, XV, 326f; jfr Brolin, 346.
41. Citerat hos Thelma Hansson, 93f.
42. Ericsbergsarkivet, Carl Gustaf Tessins saml., vol. 1; det är osäkert om den skrivits före eller efter TF.
43. 2.6.1758, L82:1:4.
44. Morhof, lib. I, cap. VIII, 69ff.
45. Schellhornius, II, 341ff, diskuterar olika former av förbud; jfr även VII, 76, 342ff, "de libris combustis".
46. Om svensk censur se svenska utgåvan, 63. Johann Erichson skriver i Hamburgische Berichte 1742, 569, att disputationens parti om svenska böcker är särskilt intressant. Morhof var en auktoritet ännu då Calenius i sin stora diss. De nova facie 1764 i §5 talar om boktryckets stora betydelse för världsbilden.
47. Från Adolph Benzelius till Gustaf Benzelstjerna 3.3.1743; jfr 21.6 och 18.9. 1743, samtliga i UUB G20a.
48. Klingensstierna/Benzelius, §XIV.
49. Jubelzeugnisse, 79, 116ff.
50. Ibid., 189.

51. Erichson, 32f.
52. Menuander, 34f, 38f; jfr Johan Alnanders segervissa: "All fruktan är nu onödigt, som, igenom några gamla oredor i boktryckeriverket, tillförene var uppkommen." Johan Alnander, 67.
53. Om den unge Bachmansson och riksdagen Ahnlund, Sundsvalls historia, II, 110-122
54. Borgarståndets prot. 8.9.1726, 19f.
55. Detta är identiskt med de första sidorna av tionde kapitlet i Arcana.
56. Börstorp E3011. Det första är ett utkast: "sedan detta memorial hos höglofl. ständer war ingifwit, fant jag mig af sakens wichtigkeit föranlåten att kort der- efter i samma mål ännu ytterligare utlåta..."; det andra mem. finns i både kon- cept och renskrift.
57. Ibid., 10. Bachmansson anför den löst beräknade summan 150 000 dr smt.
58. Jfr yttrandet i R1207, nr 325, det sägs här att partiet om fritt tryck borde gå till en kommission. i anlutning till detta önskade Bachmansson ett snabbt av- görande. I kammardeputationens kortfattade konceptprot. (R2498) finns inga spår av remisserna förutom att hans mem. om fiskerier nämns bland avgjorda mål.
59. Borgarståndets prot. 1727, 199f.
60. Detta som går fram till ca 1740 kan ha skrivits långt senare, exemplaret är ut- skrivet av annan hand, Jernkontorets arkiv, enskilda personers samlingar.
61. Dennes skr. 12.6.1727, kk EIV:17.
62. I E3001-3004, tom. I uppges vara skriven 1752. Det är med största sannolikhet detta arbete han avser då han i en skr. till K.Maj:t ber att få ett nytt, stort arbete censurerat direkt av rådet och samtliga hovrätter och collegier, 21.9. 1733, Hispanica 50. Under sin tjänstgöring på Iberiska halvön hade han problem med inkvisitionen som ville beslagta de böcker han fått från Sverige, se skr. 7.10.1752, Portugallica 18.
63. E3001, liksom de övriga opaginerad.
64. Detta i bok 2, E3002.
65. E3003, kap. 2; jfr volymen därnäst, E3004, som innehåller översättningar, huvud- sakligen från engelskan och oftast från London Journal och The Craftsman, om religionen och avsedda att utgöra appendix.
66. Jfr hans resebeskrivning från England, E3009. Den ger inte många personliga in- tryck och förmedlar ingenting av värde för kännedomen om direkta impulser. Sam- manfattningen, 299ff, om lagar, förordningar och regering är även den hållen i mycket objektiv ton; Rydberg, 113-124, ger en skildring av denna resa, se ssk 122 i korthet om de statsrättsliga annotationerna.
67. Han skildrar just detta i Bekymmerslösa stunders tankar, II; jfr brev till Jona Alströmer, ssk 17.8.1728, UUB G6:1.
68. Han gjorde ivriga försök att få den såld bland ståndsbröder, mem. till borgar- ståndet 1731, R1221 nr 163 med bifogad intressant förteckning på 184 subscri- benter. Han sände den till Vetenskapssocieteten i Uppsala där Polhem hade vissa invändningar mot avsnittet om saltkokning, den recenserades utförligt i Socie- tetens Acta 1734, 56-65, utan några kritiska kommentarer; jfr Bokwettsgilletts protokoll, II, 188; Vetenskapssocietetens protokoll, 7, 9.
69. I Börstorp E3011.
70. Arcana, 222; jfr Dahl-Eriksson, 140, som ser det som det borgerliga samhällets skydd. författaren intresserar sig inte för den enskildes frihet.
71. Esplunda I:12 D1; Carlsson, Frihetstidens politiska litteratur, 28. Jfr den sa- tida översättningen från engelskan av ett tryckt betänkande om tryckfrihet, UUB N1056.
72. Ärlig svensk, 129, jfr 134 och 974f.
73. Ibid., 633f.
74. Carlsson, Frihetstidens politiska litteratur, 92, förlägger den till riksdagen 1751-52, men i UUB F266 är den förvarad tillsammans med dokument om Ärlig svens-
75. Detta har inte stöd i svensk lagstiftning eller i några avdömda mål utan synes hänföra sig till engelsk praxis.
76. Om Hess god biografi i Allgemeine deutsche Biographie; jfr Schröder, 222-232, för Hess' långa och komplicerade bibliografi.
77. /Hess/, Briefe, 5ff.

78. /Hess/, Briefe, 61f.
79. Den anonyma skriften är enligt Bygden författad av Clas Ludvig Ennes.
80. /Kryger/, Vetenskapernas nära förening, 9ff, 32; om denne i allmänhet Frängsmyr, Den gudomliga ekonomin, 235ff.
81. /Kryger/, Tankar om svenska enigheten, vers 5, 6, 8 och 17.
82. Oförgräpelige tankar, angående lag, 5f.
83. Förklaring öfwer, 5f.
84. Oförgräpelige tankar, om frihet, 2f.
85. Ibid., 10.
86. Särskilt ingående har skriften, särskilt vad gäller dess jämförelser mellan Sverige och England, studerats av Lagerroth, Frihetstidens författning, 511-532; beträffande Nordencrantz' "tryckfrihetsprogram" Eek, 1766 års tryckfrihetsförordning, 190-196, till denna hänvisas för sammanfattning av §50. Även Brolin, 366-380, har redogjort för frågans behandling, i huvudsak efter de nämnda.
87. En värdsam föreställning, 70f, 74.
88. Ibid., 552ff.
89. Ibid., 601.
90. Utförligt refererat av Eek, 1766 års tryckfrihetsförordning, 192ff.
91. En värdsam föreställning, 633, 651f.
92. /Wilde/, 25f.
93. Vad som åsyftas är det som benämnts den första offentliga remissen, dvs förkortningskommissionens uppmaning till allmänheten att yttra sig över dess förslag till hämmande av vidlyftighet i utsköknings- och rättegångsmål; jfr Hafström, Utlatande av sakkunniga, 17; Anners, 10ff, tar upp den europeiska bakgrunden.
94. /Wilde/, 44f.
95. Tryckfriheten berörs i nionde brevet, opaginerat.
96. Försvår, 50f. Nordencrantz fick hjälp av Carl Dubb i den anonyma Tankar, vari, 4ff, hävdades att Lilliecreutz borde förbjudas eftersom skriften angrep ett riksdagsmemorial.
97. Försvår, 78.
98. Oförgräpelige gentankar, 8.
99. Rabener, 12. Det anges att den är något "tillökt". Den ingår ej i Rabeners Sämmtliche Schriften från 1777 och har ej paträffats i någon annan samling av hans skrifter. Under 1760-talet utgavs mängder av smärre Rabenerskrifter, vilka väl ansluter sig till debatten. I inledningen till en av dem, Uttolkning af ord-språket: När man får et embete, så får man ock förstånd, heter det att man på åtskilliga ställen varit föranlåtna att ändra, "ty man skrifwer annorlunda i Sverige, än i Saxon".
100. Bewis, 4.
101. Om riksdagsbehandlingen Malmström, IV, 144ff, och V, 15f, 75. Hans skrift togs första gangen upp i ett hemligt rådsmöte, där samtliga Stockholmstryckare förhöordes och Grefing erkände att han tryckt den, hemliga radsprot. i just.ärenden, HILc, 1.9.1760.
102. PRP 11.11.1760, R697; Serenius yttrande delvis hos Normann, Enhetskyrka, 158; jfr Cederbom, 102ff.
103. JK von Stockenström meddelade Nordencrantz att K.Maj:it beslutat ställa författaren till ansvar om något ytterligare kom ut - dvs om det spriddes utanför ständerna - och ville meddela Nordencrantz detta "om" denne var författaren, 23.9.1760, E3000. Jfr Carl Lagerbergs anteckning i sin dagbok 22.9.1760 att JK ansåg skriften vara anstötlig, kanske t.o.m. förgräpelig, i avskrift UUB N942.
104. Utförlig diskussion 19.11.1760, R3143.
105. RAP 30.1.1761, XXI, 202-206; se ssk mem av Nordencrantz 23.9.1760, R911 nr 286; Oelreichs skall vara av 27.7.1761 men återfinnes ej.
106. PRP 5.3 och 13.6.1761, R697.
107. 3.7.1761, R910 nr 106; jfr koncept med vissa ändringar i Stafsundarkivet, Estenberg vol. 10a. Samma osäkerhet om vilka åtgärder som borde vidtagas mot den råde i borgarståndet. Det var säkert ingen tillfällighet att man där tog fram La Mettries L'homme machine som jämförelse vad gällde godkännandet och förfarandet kring detta, borgarståndets prot. 25.5.1761, R1344.
108. Fredrik Sparres dagbok 3.7.1761, Ericssbergsarkivet, Fredrik Sparres saml., vol 3;

Nikula, Ur Kr. Joh. Rappes brevväxling, 51.

109. Da det i prästeståndet 27.7 konstaterades att en särskild deputation var på väg undanbad sig Celsius omgående att vara med i denna - möjligen ett bevis för den hätska stämning som rådde.
110. Lilla särskilda deputationens sammanträden 18.8-17.10.1761, prot. och handlingar i R5250. Enligt Jägerskiöld, Hovet och författningfrågan, 46, upphörde den som ett resultat av kohandel mellan de ledande hattarna och mössorna.
111. Jfr yttrande i brev från Nils Rosén von Rosenstein till Albrecht von Haller, tryckt av Berg, 131, samt den utförliga behandlingen i Christer Horns riksdagsjournal, KB D945.
112. Se odaterat brev från anonym till Nordencrantz, som säger sig ha hört att andra delen av Tankar om hemligheter var att vänta. Han beklagar att Nordencrantz ej tagit upp de problem han tidigare berört och anser att han borde vänta med utgivning, "annars spricker blomman och frukten faller af", E3000.
113. Tankar om hemligheter, II, 15.
114. Ibid., 71n, anmärks detta.
115. Ibid., 100f.
116. Sahlmoon, I, 277.
117. Sundberg, 16ff, går igenom denna sida av Nordencrantz' utveckling; jfr Öberg, 69ff, som härleder den förändrade inställningen ur sammanstötningar med hattarna i förlagsaffärer; om dessa Boëthius-Kromnow, I, 100ff, 208ff.
118. Författarfrågan är olöst, Sylwan, Svenska pressens historia, 412n, tror att Oelreich kan ha varit inblandad.
119. En fri swänsk, nr 6, 18.4.1761.
120. KB Vf168:1. Den är odaterad men Hörnström, 351, har daterat den till 1760-62, i vilket fall är den skriven före TF. Bland C.F.Scheffers papper finns en översättning av S:t James Chronicle för 1764, "Observations du celebre M. Hume sur la liberté de la presse", Schefferska samlingen, vol. I.
121. Även detta i KB Vf168:1, inleds: "...lika och hafwa ett och samma begrepp om en och samma sak".
122. Hallet 22.11.1760, KB Vf168:2.
123. Se Brolin, 374. De otryckta politiska pamfletterna från denna riksdag tar ytterst sällan upp tryckfrihetsfrågan, i skämtsamma ordalag sker det dock i en versifierad i VHAA Historiska handl. vol. 8.
124. Klingberg, 239, slår fast att skriften även riktade sig till vuxna; jfr Luttenberger, passim, som främst fastställer Hasselbergs idebakgrund.
125. /Hasselberg/, 48, 79f, 173f.
126. /Kryger/, Tankar, III, Om tryckfrihetens rätta bruk och missbruk, 248. Hela följande parti hänför sig till denna uppsats.
127. Schlözer, Schwedische Biographie, I, Vorrede.
128. Schlözer, Neueste Geschichte, II, 210.
129. Ibid., IV, 549. I en notis i Göttingische Anzeigen 1763, 477ff, tas Norden-crantzdebatten upp, man påtalar att skriften ger många upplysningar om svensk censur, men tycks inte ta parti för honom.
130. Kjellin, 41-51, har redogjort för ärendets gång, här är det närmast fråga om preciseringsringar av de inblandades ståndpunkter.
131. Frågan väcktes av Arvid Schauw, en ledande mössa, 16.1.1761, deputationens prot. i avskrift i manuskriptsamlingen vol. 208; jfr von Kochens knapphändiga skildring av detta i sin riksdagsjournal, R5969.
132. Det fanns ytterligare förslag till lösningar av allmänhetens krav på insyn och de deputerades egen säkerhet, bl.a. att den som var osäker på att snabbt kunna föra fram sina tankar i större utsträckning skulle få lämna skriftliga yttranden.
133. Mem. bilagt prot. 20.1.1761.
134. 27.1 diskuterades frågan ytterligare utan att man nådde närmare en lösning.
135. SSD 23.4.1761.
136. Kjellin, 42.
137. Ibid., 44, diskuterar författarfrågan.
138. Prästen Olof Klot yttrade sig mot all teologisk censur, senare fick ha mottaga hård kritik för detta i sitt stånd; Bexell, 44f.

139. Förslaget avtryckt i Chydenius, XCIV-C; jfr Eek, 1766 års tryckfrihetsförordning, 196-203.
140. Eek, *ibid.*, 198f, ställer samman det med bilden av Oelreich som litteraturens hjälpare.
141. Kjellin, 67ff, om främst Schönberg och fragans bakgrund; Chydenius, CVII-CXI, trycker av Chydenius'; Cederströms mem. och projekt RAP XXIV, 28ff; Chydenius' koncept finns hos Schauman, 514-520.
142. Om dennes eller författarens straff Eek, 1766 års tryckfrihetsförordning, 206.
143. Chydenius, CXXIV, visar att han senare under riksdagen ändrade inställning och även här förespråkade frihet.
144. Stora deputationen 26.8.1765, R3404.
145. Chydenius, CXI.
146. Lagmannen Gustaf Reuterholm var ordförande, i övrigt se Chydenius, CXIf; dess prot. i R3405.
147. 3:e utskottet 29.8.1765.
148. Att nära kontakter mellan Reuterholm och Oelreich existerade går att konstatera för åtminstone en något senare tid, se uppgifter i Reuterholms riksdagsjournal exv. 27.4.1769, R5970.
149. Prot. 4.11.1765.
150. Prot. 20.11.1765, på denna punkt är protokollet mycket knapphändig.
151. I koncept bland handlingarna, daterat 18.12.1765; delar av det i Chydenius' koncept, avtryckt i Chydenius, CXIII-CXVIII.
152. Formuleringen har givits en starkare innebörd genom ändringar i texten.
153. 3:e utskottets prot. 19.2.1766.
154. Stora dep. 7.4.1766, R3404.
155. Chydenius, CXVIIIf, ger utförlig redogörelse för debatten.
156. *Ibid.*, CXXIIf, refererar den, jfr LCVI; flera undersökningar, bl.a. Sylwan, Svenska pressens historia, 415, och Schauman, 160, har visat att det troligen var ett originalarbete.
157. Prot. 21.4.1766; Chydenius, CXXIIIf.
158. *Ibid.*, CXXII, redogör för de komplicerade röstningarna.
159. Daterat 21.4.1766, avtryckt i Chydenius, CXXXVI-CXLIV.
160. Betänkandet i handlingarna efter prot. 21.4; den senare passagen är ersatt av en något mildare.
161. För Stockholms del ville han snarast ge censorerna större befogenheter. En passage om att det skulle antecknas en sista dag då konsistorierna skulle vara färdiga visar att Oelreich förmodligen deltagit i författandet.
162. Ett stycke som syftar till större insyn genom regelbundet publicerade censorsjournaler är struket.
163. Ett tillägg till denna § vållade säkert diskussion; där sägs att censorn skall skapa en egen bokhandlarkår för landsorten, således bli spindeln i nätet för en vidsträckt propagandaapparat.
164. I en uppsats, uppenbarligen från 1766, försvarar Reuterholm den gällande tryckfriheten, men det går inte att avgöra om han menar tryckfrihet med eller utan censor, KB D953.
165. 7.8.1766, R3404; Tilas, Anteckningar och brev, 352, jfr 471, visar att båda betänkandena presenterades och att det slutliga beslutet gick snabbt efter vad han betecknar som ett häftigt gräl i utskottet. Tilas själv ställde sig starkt kritisk till Reuterholms förslag.
166. Ssk 27.9.1766, RAP XXVI, 253.
167. PRP 30.9.1766, R700.
168. Hos borgarståndet diskuterades huvudsakligen riksdagstryck, men man ville tillförsäkra författare rätt till anonymitet, 27.9.1766, i mem. prot. R1363.
169. Eek, 1766 års tryckfrihetsförordning, 213.
170. Coccejis depescher till Fredrik II finns för den aktuella tiden i dennes Politische Correspondenz, vol. 25-26; Breteuil till Choiseul 7.1.1767, Paris Arch. Min. Etr. Correspondance politique, Suède, vol. 249.

171. Goodrickses rapporter 1766 i PRO, SP 95/109-110.
172. Se nyhetsbrevet i Algemeen Rijksarchief Haag, Brievenboekken, ordinaris 11462; även det danska sändebudet gör det i förbigående i den löpande riksdagsrapporteringen 17.10.1766, Rigsarkivet Köpenhamn, TKUA, Speciel afdelning, B158, han berör dock aldrig själva förordningen; jfr dock uppgiften i depesch 28.6.1766 att drottningen skulle understödja "la libérté de la presse", Bernstorff, 275f.
173. 9.12.1766, Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatenabteilung B. Schweden, 87.
174. von Caché 27.2.1767, Schweden 88.
175. Hur samtiden uppfattade det är Liljestråles minnestal i KVA ett gott exempel på. Det starka beröm han delar ut är en av talets få konkreta punkter men bör betraktas mot bakgrund av att Liljestråle samtidigt varnar för risken för inskränkningar i tryckfriheten, Liljestråle, 15.
176. Johan von Brehmer till Olof Estenberg 9.1.1750, Stafsundsarkivet, Olof Estenbergs saml. vol. 6b; Biographiskt lexicon X, 204f; Oxenstierna, 80; Carl Bonde beskriver Oelreich som en blid karaktär, Trolle Bonde, 22, jfr 63. Genom Oelreichs bouppteckning 1771, Svea HovR, huvudarkivet, E1Xb:94, går det inte att knyta honom till några bestämda grupper vad gäller skulder och fordringar. I en anteckning av Gustaf Ribbing sägs att Oelreich blev ovän med sina forna elever von Fersen, UUB E126f.
177. Jfr /Kahl/, II, 60, om hur Oelreich sökte kontakt med Swedenborg, som var en av 'Nordencrantz' starkaste kritiker; i brev från Nordencrantz framstår Oelreich närmast som medförfattare, t.ex. till Swedenborg 1.2.1761, Stockholms univ.bibl. Bergianska brevsaml. vol. 16.
178. Leijonhufvud, Lovisa Ulrika och Carl Gustaf Tessin, 14, redogör efter drottningens dagbok för de besvär Adolf Fredrik gjorde med Oelreichs adelskap.
179. Metcalf, 159; om hans inflytande på T.G.Rudbeck se Jägerskiöld, Hovet och författningsfrågan, 35.
180. Om de olika versionerna av denna Metcalf, 150n, Brolin, 435ff. En jämförelse mellan Oelreichs tryckta version och en handskriven i UUB F269, visar att den senare har tryckfrihetskravet, men i mer kortfattad utformning, dock är de flesta punkterna där mer kortfattade än hos Oelreich. Möjligen ett exempel på hans litterära talang är den vers som uppges vara skriven av honom och som Ziervogel använde som exempel på Cicero fractur, dess strof 3, om tryckarkonsten, lyder: Ert låf, O Olins barn, wet Norden at uphöja/ fast icke trycker lapp, tryckheden ropar ut/ men et man undrar på, hur I Er låten nöja/ med denna Konstens höjd, som wore här dess slut, UUB U65b. Det är osäkert om hans översättning av Gordons Sallustiuskommentar hade någon politisk innebörd.
181. Om detta Tilas, Anteckningar och brev, 313f; om hur Chydenius stödde Oelreich se Schauman, 148.
182. Presidentämberet i kammarrevisionen, som han sedan erhöll, eftertraktades tydligen av flera framstående, jfr uppgift i "avertissement", UUB F376.
183. Statsdep. 11.6.1765, R3396, ärendet skulle gå till SU, men tycks inte ha behandlats där. - Jfr Josias Carl Cederhielms pamflett mot Oelreich, Bokmalen herr Cornuti recept att blifwa president 1766, UUB F211, behandlad av Levertin, 186, samt den svärdeschiffrerade versen vid hans dödsfall i LUB dela Gardie Cod.coll. I:4.
184. Även av ekonomiska skäl måste det ha legat i tryckarnas intresse att hindra olika former av censurerat tryckande; Darnton, 187f, visar att de franska tryckarna under 1700-talet var statsmakten behjälpliga att spåra sådana försök.
185. Senaste har detta utretts av Metcalf, 168.
186. Lagerroth, Det frihetstida statsskickets utvecklingsmöjligheter, 226.

TRYCKFRIHETSPERIODEN 1766-1772

1. TF avtryckt i Frihetstidens grundlagar, 451-457.
2. Oelreichs mem. 8.1.1767, U139; kk 9.1.1767.
3. Rådsprot. just.år. 13.4.1768, U139. Detta gällde behandlingen av Brunckman.
4. Kk 29.1.1767.
5. Kk 12.5.1767. Först 21.1.1768 kom ett formellt beslut om att Wilde skulle sköta de ännu återstående delarna av ämbetet.
6. Rådsprot. inr.civil 25.11 och 1.12.1766; Malmström, VI, 20nf.
7. Rådsprot. just.år. 13.1.1767; jfr utslagshandl. samma datum (51), där Kryger hävdar att publiceringen skett på kontorets uppmaning och avsikten varit att bereda sina medhjälpare bättre villkor.
8. Jfr Berlinische Nachrichten 1767:7 och dess lovprisning av Krygers tal samt den svenske ministern Zöge von Manteuffels försök att stoppa denna och andra artiklar, skr. 17.1.1767 m.fl. datum i Borussica 116.
9. Rådsprot. just.år. 24.2.1767; kk 24.2 samt flera datum, U139.
10. 3.3.1767, KB EpG8:3; jfr brevuttalande till Lidén, i Ur Lidénska, 55ff.
11. Sylwan, Svenska pressens historia, 101f, berör utförligt incidenten; kk 19 och 20.11.1767.
12. Falckenberg till Gustaf III 23.9.1772, ämnessamlingen, skr. till konungen. Jfr Mennanders uppgift i brev att Osterman kallat till sig sin handgångne Ulff med anledning av en fransk skrift om Ryssland och hotat honom, dock utan resultat. Mennander vidarebefordrar också ryktet att Osterman i tullen gått igenom Ulffs import och att denne beklagat sig för Friesendorff och Osterman fått be om ursäkt, Mennander, II, 180f. Friesendorffs mem.prot. 11.5.1768 vidimerar att det rörde sig om Anecdotes de Pierre III, Kab. för utrikes brevväxling, Al.
13. Allmänt om detta Annerstedt, III:1, 411f. I Lund var detta alls inte föremål för meningsmotsättningar, det enda som togs upp då konsistoriet berörde förordningen var inforandret av skrifter, Större akademiska konsistoriet 14.3.1767
14. Fil.fak.prot. 14.10.1767. Lästbom hävdade att då någon kommit så långt så att han tillåtit lägga fram ett alster ingenting att frukta fanns i det.
15. Teol.fak.prot. 2.12.1767. Jfr uppgiften hos Annerstedt, III:1, 412, att Amnell för kronprinsen uppgett att det vid riksdagen varit avsikten att uttryckligen undantaga den akademiska censuren, men att detta glömts bort vid justeringen.
16. Jur.fak. prot. 23.12.1767.
17. Större ak. konsistoriet 4.12.1771; utlåntagandet justerat 6.4.1772 och avtryckt hos Annerstedt, bihang 4, 287-303.
18. Detta beträffande §21 i konstitutionerna, behandlat 9.4.1772, ÅK 850.
19. Genomgång av Gazette littéraire de l'Europe, Den danske Mercurius och Neue critische Nachrichten ger samma negativa resultat. Schaper, 55, visar att Hamburgpressen i fråga om Sverige endast uppmärksammade okontroversiella företeelser och personer. I Langebecks korrespondens, tryckt i Breve, finns inga hänvisningar till den svenska reformen och den danska nämns i förklenande ordalag. Redan 1766 skall dock Mercure historique et politique ha uppmärksammat det Kihlbergskafallet (nr 192) och talat om den stora pressfrihet som rådde i Sverige och varnat för dess avarter, uppgift i Kongl. Bibl.Tidningar 1767, 187.
20. Av de undersökta diplomaterna är den engelske ministern Goodricks brist på rapporter pafallande i relation till hans utförlighet i övrigt, en gang nämner han dock en utkommen skrift, som han hävdade uppmuntrade till uppror, till Gunning 6.1.1769, British Museum Egerton 2098. Woodford i Hamburg redogjorde däremot ofta för svenska skrifter och sände exemplar av förbudna, se exv. 25.3.1768, PRO SP 82/86. Nederländske ministerns bevakning var den i särklass mest effektiva, nära nog samtliga av JK eller radet uppmärksamade skrifter finns utförligt beskrivna efter protokollen, se ssk Algemeen Rijksarchief Brievenboekken, sereet, vol. 11800.
21. Varken den svenska eller den danska tryckfriheten får någon uppmärksamhet i Voltaires korrespondens, det finns endast en kommentar som sätter den danska

- i relation till inskränkningarna som gjorts i Frankrike, Correspondence, LXXVII 195. Den enda undersökningen av utländska diplomater visar att engelske ministern Gunning ingenting har att berätta, brev i PRO SP 75/123-124.
22. Bref ifrån en svensk man, (4), prisar tryckfriheten och visar på de kraftiga uttryck den tagit sig i Danmark. En av de få tidningar som registrerar genomförandet är Allmänna Tidningar, 1770:115, dock utan redaktionell kommentar. Jfr 1771:45 och 78 om inskränkningarna i Danmark.
 23. Sprengtporten till kanslipresidenten 17.3.1771, Danica 287; denne till Sprengtporten 2.4.1771, Danica 340.
 24. Flera skr. från Creutz i Hollandica 940, även då det gällde den anonyma Lettre d'un suédois; jfr Balgueri till kanslipresidenten 21.3.1767, Hollandica 1061. Friesendorffs försök att via franske diplomaten du Prat hindra ryktesspridning i fransk press skildras i mem.prot. 8.5.1768, Kab. för utr. brevväxling, AI. Jfr brev från Creutz flera gånger i maj 1768 i Gallica 432 samt från kanslipresidenten till Creutz i Gallica 455. Ichsell skildrar i brev till Sprengtporten försök att stoppa von Hess' skrifter, febr. och mars 1767, E5527.
 25. Samma tendens finns i Danmark, efter 1770 förekom en ymnig diskussion om värde av reformen, se Fortegnelse, exv. 312. Här tycks det dock inte i så hög grad ha avtryckts officiella dokument.
 26. Till Lidén 9.10.1766, UUB G151a.
 27. Till Gjörwell 29.11.1766, KB EpG10:4.
 28. 25.2.1767, avskrift i UUB G151u.
 29. Malmström, VI, 20f, här även om den intressanta följden att inte ge offentlighet åt kungens yttranden. Ingridanden mot muntliga uttåtelser följde ett flertal gånger de följande åren. Det troligen första skedde mot löjtnanten Ulfsax för uttåtelser om Kierman-processen, handlingar i Nytt och gammalt 1767:10. Bror Olsson, En politisk process, 6ff, har livfullt skildrat det kanske mest spektakulära. Intressant vore att undersöka om man nu kunde ingripa mot sådant som inte kunde fällas med hjälp av tidigare förordningar. Til auctoren, hävdar detta, men efter vad som framgår av handlingar tryckta i Contraavertissement var det i det aktuella fallet fråga om ett brev som lästs upp i officiellt sammanhang.
 30. Till Alf 15.3.1767, UUB G350b. Schönberg ger samtidigt till Lidén, 26.3.1767, UUB G151t, uttryck för denna känsla, han vill läsa vad han kallar voteringen över talfrihetens förlust: "Tåles den, menar jag nationen ej stort mer bryr sig om friheten".
 31. Till Lidén 28.3.1767, UUB G151b. Jfr Lidén till Gjörwell, som säger att förordningen gjort Uppsala rasande och att talet där blir allt friare, folket kommer aldrig att övertygas om att talfrihet är statsbrott, 27.3.1767, KB EpG10:4.
 32. Den välkända Frihetens intåg, som trycktes av i flera tidningar, inleds profetiskt: "Så varde ljus! Se dagen börjar gry!"
 33. Urskilling, 8. Den skrift den går i svaromål på, Löwenhielms Bref til en vän, ger interiörer från ett sällskap där alla klagat över de många förbuden. Huvudfrågan är här, 3, om kritik av lagar i syfte att upplysa är tillåten. Kjellin, 132ff, analyserar denna strid och Jörgensen, 163ff, förtecknar skrifterna.
 34. Wadenstierna, 10f.
 35. Utdrag af herr Carl Wadenstiernas anmärkningar, 5.
 36. /de Frietzcky/, Tankar om närvarande tider, 4.
 37. Uttolkning, 4, 8, 15f. Jfr hans samtidigt utkomna Bref til sin vän, 11, med dess hårda kritik av motståndaren.
 38. 22.4.1768, KB EpG10:5.
 39. Artikel i Allmänna Magazinet 1771:8.
 40. Utdrag af et bref till kyrkoherden N.N., (4)f.
 41. Den förnuftige fritänkaren, 402ff; hans kluvna inställning kommer fram flerstädes, exv. 172ff.
 42. Nordencrantz, Nödig undersökning, exv. 79f.
 43. Åkerödagboken 24.2.1769, KB L82:1:28; jfr 16.1 och 3.2 då han ondgör sig över Uplysning för svenska folket.
 44. Åkerödagboken 1.9 och 22.11.1769, KB L82:1:30.

45. Bref til en vän i Upsala, 6f.
46. Då en insändare strax därefter annonserar tidskriften Folkets och frihetens vän, återkommer detta resonemang och det sägs att den som upplyser folket bör ha vidsträckt kunskaper, 1770:2; jfr 1770:279.
47. I en politisk pamflett daterad 17.4.1767 yppades också farhagor för effekten på de obildade då ingen kompetens att handha TF fanns, UUB N945.
48. Längre fram i skriften, 41f, hävdas att den som i skrift diskuterar grundlagarna är brottslig, den späda tryckfriheten bör inte utnyttjas för mycket.
49. 26.4.1767, KB EpS52:2. Samma sak hos Apelblad till Warmholtz 30.8.1768, UUB G522.
50. Lindholm, 156ff; Heyman, 282, 302f.
51. 3.12.1769, UUB G350f. Jfr till Alf 29.4.1770, UUB G350b, där han hävdar att friheten alltid har sina begränsningar.
52. Mennander ser syrligt den senare, en populär skildring om en okänd förbrytare, som ett bevis för vetenskapens tillväxt under TF, Mennander, II, 291.
53. /Oelreich/, Tankar, 2f.
54. Den anonyma - tillskriven Ackerman - Skrif- och tryckfrihetens...lidande, berörde 1769 rättmätigheten för att inte skynda på uppgivandet av författaren till Politiske equilibristen, detta vore en inskränkning i TF.
55. Detta måste syfta på Nordencrantz' mellanhavanden med Christiernin.
56. C.F.Scheffer betonar i ett brev till kronprinsen hur viktiga de periodiska tidskrifterna är, hur de flyger över landet och läses av alla, han framhåller här särskilt Posten, 4.11.1769, UUB F514. Om spridningen jfr Tersmeden, 273.
57. Posten 1768:3; Svanfeldt, 88, 372, diskuterar och trycker av delar av den.
58. Boktryckarsocieteten hade 1767 vänt sig tillkallad och protesterat mot de höga priserna, vilka enligt denna lett till att författare i stor utsträckning själva stod för förlaget. Man riktade särskilt in sig på utgivandet av offentliga handlingar, skr. 12.11.1767, kk EXIII:9. Jfr skriften Korta men välmentat tankar, 4f, som pläderar för ökad konkurrens och Botins Välmentat erinran, 6, som anser fri prissättning medföra ökad spridning av anstötliga skrifter.
59. Svanfeldt, 219n, diskuterar författarfrågan och lutar i Bööks efterföljd åt Berch såsom författare; jfr samme, 237, 244f.
60. Ibid., 372, där den delvis trycks av.
61. 1769:88. Avsikten är här närmast att peka på detta rykte. Det förefaller som om artikeln inspirerats av någon enskild skriftväxling, den enda som tidsmässigt kan komma ifråga är Nuendorff-Sheldon.
62. Svanfeldt, 136-145, följer de ständiga angreppen på Philoalus Parrhesiastes.
63. TF framskyttar dock i andra sammanhang, så 1769:15, där det hävdas att förordningen haft till följd att de nordiska folken inte längre står andra efter, här märks dock en viss klivenhet.
64. Blume var inte utgivare av Magazinet, denne hette Könsberg. Braad anger att de flesta bidrag av "föga betydelse" härstammade från denne, UUB W610, 587.
65. Beträffande debatten hänvisas en gång för alla till Cnattingius, Angreppen, passim främst 174-190, som dock ej så mycket berör den rättsliga behandlingen.
66. Om prester, 3.
67. Rådsprot. just.är. 9.9.1767, U159.
68. Avtryckt i Fatburen 1767:22.
69. Fatburen, andra öppningen, 1768: 8 och 22.
70. Skrivelsen avtryckt i Fatburen, andra öppningen, 1768:19; jfr Linköpings domkapitels cirkulär 1767.
71. Daterad 1.10.1767, U139.
72. Rådsprot. just.är. 14.10.1767; JK:s mem. 16.11, båda U139.
73. Handlingar i Svea hovrätt, EVIb1:29, även manuskript och brevväxling.
74. Svea hovrätt, prot. i brottmål 28.9.1768; vidare Rättegångshandlingar angående skriften samt Kongl. Maj:ts och rikens...utslag.
75. Svea hovrätt, prot. i brottmål 12.4 m.fl. datum 1768; jfr brev från Erik Schröder till Otto Fleming i samband med rättegången, vari Strand kallas en elev till Serenius, 8.10.1767, UUB F381; Rättegångshandlingar rörande trenne...skrifter; om Orrelius-rättegången även Broberg, 120.
76. Cnattingius, Angreppen, 180.
77. Om detta utförligt hos Lenhammar, Tolerans och bekännelseväg, 68-85.

78. Handlingar om detta tryckta i Ytterligare handlingar.
79. Predikan tryckt i Rutströms predikningar och andelige skrifter, 203ff; handlingarna i målet främst i Bihäng till...predikningar.
80. /Faggot/, Wälmente tankar, 13ff.
81. Kk 24 och följande dagar i november 1767, U139.
82. Rådsprot. just.är. 12.2.1768. Då detta annonserats i tidningarna opponerade sig Funck mot att så fått ske. Detta kan ses som upptakten till hans kommande kritik. Jfr kronprinsens rådsdagbok 21.3.1768, "grand bruit sur cett affair", UUB F478. En insändare i Dagligt Allehanda som visserligen gläds över att affären kommit i tryck anser metoden med separattryck felaktig, 1768:64 och 65.
83. /Ackerman/, Skrif- och tryckfrihetens försvar, 6.
84. 8.4.1768, tryckt i Fatburen 1768:1.
85. Advokatfiskalens första mem. 5.5.1768, det och följande i Rättegångssaken...
86. 22.6.1768, U139; rådsprot. just.är. 6.7.
87. Detta i Til Hans Kongl. Maj:t; rådsprot. just.är. 20.5.1767.
88. SK 18.8.1767, tryckt i Nytt och gammalt 1767:51. I samma nummer ett fingerat brev från Stenbeck till N.N. i vilket sägs att Estenbergs okvädande inte var värt att besvara. Detta bildade underlag för det sedan separat publicerade N.N:s bref; Rogberg finner i brev till Stricker hela processen mycket märklig, partiandan har haft företräde framför religionen och prästerskapet har varit ansvarigt för alla retande kommentarer, 5.6 och 5.10.1767, KB EpS52:2.
89. N.N:s bref, 20.
90. SK 19.1.1768.
91. Protocoller...öfver det besvärsmål...
92. R940 respektive R953. Det i början av 1770-talet grundade Samfundet Pro fide anpassade däremot snabbt sitt arbete till den nyckfulla teologiska censuren. Det är påfallande på vilket allmänt sätt man där talade om farliga författare och hur litet av propagandan som riktades mot sådana, ex. på detta är inlägg av Rönigk och Thenstedt i KB Samfundets arkiv, 3:1; dess prot. 26.1.1771; jfr Jacobsson, Aktstycken, 268f och Parkman, 123f.
93. 22.2.1770 enligt JK:s diarium, hans egen skrivelse till Zellén 24.2.
94. Så gjorde den kontroversielle Karlskronaprästen Hans Bergeström med sin likpredikan över Peter Mührbeck, Alnander till Gjörwell 30.11.1769, KB EpG10:5, och till Stricker 12.12.1769, KB EpS52:3. Själv ville Alnander låta sitt teologiska lexikon censureras av Gabriel Rosén och inte av Karlskrona konsistorium om striderna i detta se Liedman, 173ff.
95. Handlingar i U139.
96. JK:s skr. 10.3.1768, ej i reg.; från konsistoriet 14.3, JK E11a:101. Jfr bifogad skr. från Beronius där hans stora tacksamhet betygas. SK nekade 8.3.1767 att ge imprimatur för ett avsnitt av Belisaire. Man ansträngde sig att finna välgrundade motiveringar, bl.a. anfördes att hedningen Belisaire sades ha en ädel karaktär.
97. Jfr Uppsala konsistorium 13.4, 11.5, 20 och 27.7.1768; skr. från gymnasiekollegiet i Gävle 17.3 och 11.5.1768, ULA Uppsala domkapitel, E11:a. I september meddelade Schönberg Gjörwell att det förbjudna kapitlet tryckts i Stockholm. Kronprinsen hade bett honom om två exemplar, 23.9.1768, KB EpG10:5.
98. Proschwitz, Gustaf III, 46f; jfr noggrann studie av samme, Gustave III, 1355, om den lyckade Belisaire gjort vid hovet. Drottningen hade 1767 förärat Marmonte en snusdosa, jfr skr. från Creutz till kanslipresidenten 6.10.1767, Gallica 431. Flera år senare uppvaktade Marmontel Gustaf med manuskript, då var det svenska intresset svalare, Creutz till Gustaf 1.10 och 2.11.1771, UUB F509.
99. SK 18.10 och 6.12.1768; kk 16.12.1768, U139. Det enda exemplet på att man kontrollerade böcker importerade av privatpersoner är då det sägs att Gabriel Rosén gått igenom en samling tillhörande Franc, i denna hade han funnit tre förbjudna böcker, Wilkes Essai sur la femme, Dictionnaire philosophique och Voltaires Evangelie de nos jours. Man kunde bara överlämna saken till kk då det var fråga om en privatpersons egendom, SK 17.12.1771.
100. SK 27.4.1770.
101. Mem. 16.12.1771; R946. Det remitterades till ecklesiastika deputationen men föranledde ingen åtgärd.

102. Om ämbetet Naumann, 228-244, och Grage, 97ff.
103. 10.10.1767, U139, även avtryckt i Fatburen, andra öppningen, 1767:1.
104. Om lagkommissionen och dess verksamhet Nylander, Stora lagkommissionen, 237-254. Han visar, 253f, att K.Maj:t endast i begränsad omfattning inhämtade kommissionens åsikt.
105. Remiss 29.3.1768, JK BIIa:67. Mennander skriver 30.10 till fadern att Ämbetsmannöde verkligen gått till kommissionen, eftersom han själv var engagerad i denna bör tilltro sättas till hans ord, Mennander, II, 142. I lagkommissionens material i AK 16 finns ingenting som har samband med detta ärende.
106. Svea hovrätt AIIb:9-11, 26.9-24.10.1768.
107. I avskrift i U139, i övrigt tydligen förkommen.
108. Jfr Orrelius till Edman 26.11.1767, Svea hovrätt EVIb:29. Enligt Jonas Apelblad tog Edman illa vid sig av affären och var svar att ha att göra med, till Alf ? 12.1767, LSB Br38.
109. Möjligen kan det vara denna skrift Stockenström fick från landshövdingen i Nyköping, N.A.Bielke, redan året dessförinnan, han tackar nämligen för den nya skriften från Strängnäs och säger att den med det första skall få sitt tillbörliga svar, till Bielke 1.12.1767, E2323.
110. Kammarkollegiums yttrande 29.1.1768, i utslagshandlingar 7.9.1768 (6).
111. Collins svar av 29.3.1768 liksom övrigt i U139; handlingarna samlade i ULA Strängnäs domkapitel, acta 1768; jfr dess prot. 30.3.1768.
112. Det senare hävdar Cnattingius, Angreppen, 166.
113. 30.5.1768, tryckt i Fatburen, II, 1768:19. Detta var en följd av den allmänt hållna remiss han fått om Prästmannaöde, beledsagad av kritik mot TF:s verkningar, se Protokoll...Prästmannäöde.
114. Tryckt i Protocoller...rörande några...utkomne skrifter; jfr Kongl. Maj:ts och Herrar rikens råds omröstning; Malmström, VI, 44ff.
115. F.U. von Rosen uppfattade beslutet att låta Stockenström få del av Funcks mem. som ett försök att hjälpa denne, själv sade han sig vara övertygad om att det inte skulle få några menliga följder för Stockenström, till Carl Sparre 15.8.1768, E3058.
116. Hallvik, Tryckt i Calmar, 88ff, trycker av delar; samme, En tryckfrihetsprocess, redogör för det rättsliga förfarandet.
117. Generaltulldirektionens prot. 1.8.1768.
118. Stenbeck som var ärkebiskopens representant berättar för Stricker hur det gått till i N.Justitierevisionen. Stagnel hade visat "märklig oblyghet" och krävt att avbönen skulle ske inför öppna dörrar, något som lockat stor folkmassa. Då han skrivit under avbönen hade han bett om avskrift för att snabbt kunna trycka av den, 16.8.1768, KB EpS52:3.
119. Jfr odaterad skr. från Stagnel till JK i JK EIIa:104.
120. Mem. 5.10.1768, U139. Just i detta fall ansåg han det svårt att använda §6.
121. Rådsprot. just.är. 29.6; JK:s mem. 19.9 och just.är. 6.12.1768, de båda senare i U139.
122. Passagen om tryckfriheten i Justitiencancellerens berättelse, 20-30.
123. JK:s koncept i BIIa till denna berättelse kompletterar på några viktiga punkter hans tankegångar. I utskriften framförs viss kritik mot hovrätten för att många mål ännu var oavgjorda, det är dock något han i efterhand tillfogat. En skarp formulering om En adelsmans bref har i utskriften tonats ned. Där han berör sitt tidigare memorial har ett stycke strukits som säger att detta lades fram inte mindre till skrivfrihetens försvar än till dess beivrande. Utskriften är således på några punkter mildare. Stockenström kritiserades i Philidalus Parrhesiastes 1768:17 för att ha varit alltför svag, under det att Hermansson ansågs aktivt motarbeta TF; jfr nyckeln hos Klemming/, Ur en samlares anteckningar, 196f
124. Om detta främst Naumann, 234f.
125. I betänkandet från justitiedeputationen till K.Maj:t sägs att man med fögnad sett hans handläggning av tryckfrihetsärenden. Samtidigt kritiseras dock hans närvaro i rådskamraren i vissa typer av ärenden, 8.1.1770, R3499, nr 76.
126. Ingiven till urskillningsdeputationen 22.7.1771, R3609.
127. Den politiske Aristarchus, del 2.

128. Wärfningspatent, 13.
129. Plan, (4).
130. Tankar om hemligheter, exv. II, 114.
131. /Lemström/, Riksdagsmål, 80ff. Även efter denna riksdag framkommer någon enstaka gång rädsla för att TF skall inskränkas, så i En svensk borgares betraktelser, 25f, där det sägs vara meningslöst att försöka inskränka friheten.
132. SU 28.10.1769, R3457.
133. Just.dep. 15.7.1769, R3498. Projektet kan ej återfinnas. Sundblad lämnade sina anmärkningar över detta 21.9 och försvarade särskilt belöningen åt angivare.
134. Just.dep. 15.12.1769. Det går inte att vinna klarhet i vem som väckte förslaget jfr Kjellin, 205.
135. I samband med säkerhetsaktens justerande yrkade mössan Jerlström på en höjning av de 300 dr smt som utdömts i flera mål under det att Schönberg försvarade förordningen, tryckt i Secreta utskottets protocooll.
136. Daterat 8.6.1769, avtryckt i Dagligt Allehanda 1769:129. Bland de allmänna besvärerna i prästeståndet fanns ett från prosten Pettersson med önskan om åtgärder som ståndet dock inte tog upp med hänvisning till att lagen var entydig, 3.8. 1769, R702.
137. Skildrad av Malmström, VI, 306f. Observera att den hade starka politiska syften.
138. Prot.dep. 11-19.1.1770, R3520. JK:s diarium antecknar endast att vad det gällde Bacherus privat så berodde det på honom om någon åtgärd skulle vidtagas. Lange begärde att systematiskt få trycka protokollen för prenumeration, något man sade sig inte se något hinder för, MSD 30.8.1769, R3471.
139. Malmström, VI, 81f; Hauswolff till Stricker 10.2.1769, KB EpSS2:3; Roberts, 466r.
140. Uplysning, 77.
141. Om rådets inledande behandling Protocooll...angående Uplysning; Posten var ett av de få organ som yrkade på snabbt rättsligt ingripande, 1769:66.
142. Tryckt i Ödmjukt memorial.
143. Prot. 17.8.1769, avtryckt liksom följande då ej särskilt anmärkes i Protocooll, handlingar och utslag.
144. Förfarandet att vägra uppge författare blev drivet till det yttersta i samband med Christiernins Nordencrantzkes finance-systeme, där hovrätten inte ville fatta beslut men mindre akademiska konsistoriet i Uppsala till sist beordrade ett uppgivande, dess prot. 1770 passim ssk 2.5, 13.6 och 22.12.
145. Anmärkningarna och övrigt kring detta i Skriftväxling.
146. Jfr den bön för Holmén som under titeln Mensklighetens röst riktades till K. Maj:t och till undertecknare hade flera framträdande mössor, bland dessa Eric Wester, J. Björkman och Johan Westin.
147. Se Riksens höglofl.-ständers justitiedeputations betänkande...Uplysning, samt Riksens höglofl. ständers justitiedeputations betänkande...En patriots tankar, och Utdrag af...protocollsdeputationens /protokoll/.
148. Kjellin, 166ff, med litt.hänv.; om behandlingen Malmström, VI, 129f, 281.
149. Fredrik Sparre meddelar Tessin att plenum varit mycket bullersamt och att "contrapartiet" sökt framställa den som ett försök till förändring av regeringssättet. Han finner dock att den kommit vid en olämplig tidpunkt. Sparre var rädd att en kommission skulle tillsättas över den, 15 och 18.8.1769, Ericsbergsarkivet, Carl Gustaf Tessins samling, vol. 8.
150. Svea hovrätt 15.8 m.fl. dagar 1769, U140; Kongl. Maj:ts och Svea hofrätts omröstningsprotocooll. Den kejserlige ambassadören Belgiojoso rapporterade utförligt om målet och poängterade särskilt den snabbhet med vilket det drevs och de kraftiga reaktioner utslaget gav upphov till, Wien, Haus- Hof- und Staatsarchiv, Staatenabteilung b.Schweden, Correspondenz, vol. 89., 25.8 m.fl. datum.
151. Behandlad 22 m.fl. dagar i augusti och september 1769, tryckta i två volymer med titeln Utdrag af Stockholms norra förstads östra.
152. Rådsprot. just.är. 18.7.1770, U140. Flera brev från Virgin till Gjörwell i KB EpG10:6 vittnar om att denne ville ha Gjörwells hjälp, säger att det var denne som uppmanat honom att författa skriften. Han hoppades genom Ulric Scheffer få rådets hjälp. Samtidigt undrade han dock om det kunde strida mot tryckfriheten att publicera "Enväldet i Sverige förvandlat i despotiskt mångvälde".

153. Utdrag i Rådsprotocoller af den 28 augusti.
154. Skr. från stadsfiskalen till JK 4.12.1769, JK EIIa:109; utförlig behandling hos Loos, En avisa, 396n.
155. Boberg, 34-40, bygger en hel del av sina åsikter om Gustaf på detta; jfr Herlitz, 25ff och 187f, som framställer Scheffers anammande som snabbt och osjälvsständigt, han berör dock endast de ekonomiska momenten. Segerstedt, Den akademiska friheten under gustaviansk tid, 24f, ger ytterligare citat från Mercier de la Rivière för att söka styrka beroendet.
156. Sallnäs, Gustav III, 352, påpekar detta.
157. Modée, X, 26; Awebro, 38.
158. Malmström, VI, 260ff; om innehållet och behandlingen jfr Odhner, 55n: SU 15 och 24.1.1772, R3563.
159. JK:s skr. 3.2.1772, JK reg; Svea hovrätt advokatsfiskalen Cla:4 visar att Gjörmell och Nordström hördes 6.2 och därefter författaren till stycket. Denne anmälde förfall och sedan finns ingen ytterligare anteckning.
160. Ehrensvärd till Gjörmell 28.12.1771, KB EpG10:6; jfr Hauswolff som under riksdagsdebatten meddelar Stricker att den väckt stort buller, 14.1 och 20.3.1772, KB EpS52:4.
161. Från JK uppenbarligen muntligt, diariet ger ingen upplysning; Svea hovrätt, advokatsfiskalen Cla:4 säger att skrivelsen kommit 8.2.1772; tryckt i Handlingar hörande till...
162. Jfr ssk Edler, kap. IV, om dessa stridsskrifter; 152ff, redogör han för innehållet i Ofrälse soldaten och något om rättegången; Bring, Jonas Hallström, 66ff, tar upp dessa skrifter och , 71f, rättegången beträffande En adelsmans tankar; Hellquist Österlöf, 74ff, berör något rättegången och diskuterar olika varianter av skriften. Den togs även upp av krigsbefälet 3.10.1771, R2364, detta protokoll är delvis tryckt i Märckvärdigt protokoll.
163. Handlingarna delvis tryckta i Kongl. Svea hofrätts protokoller...Ofrälse soldaten
164. Om ett av de mer flagranta fallen bland dessa valdsvärningar se Bohlin, Militär statsmakt, 224ff. Flera rättegångar tryckta i Handlingar till upplysning. På detta stadium ger Sotberg i sina "relations des événemens politiques" uttryck för sitt kraftiga missnöje, säger att en sådan skrift kan få konsekvenser i andra länder men inte i Sverige, där populäsen är likgiltig, till Lovisa Ulrika 27.12.1771, Stafsundsarkivet, arkivfragment, vol. 29.
165. Handlingarna i Kongl. Svea hofrätts protokoller...rörande...Torgnys svar.
166. Uppsyningsmannen 1772:5 och 6. Även om anmärkningarna i pamflettlitteraturen är få finns liknande tankegångar i samma tidskrift nr 9f där rättegången mot Magnus Serén tas upp och det påpekas att åklagaren då hette Gyllenadler.
167. Detta i samband med underställandet i rådet 12.5.1772, i utslagshandlingar 28.1.1773 (122), domen tryckt i Kongl. Maj:ts och riksens Svea hofrätts dom...Ofrälse soldaten.
168. 17 nekande svar i JK EIIa:117 och 43 i EIIa:119. Skriften behandlad i Stockholms kännärrätt 20 och följande dagar i juli 1772, samtliga i U141, samt i SU, prot. tryckta i Riksens höglofl. ständers secreta utskotts...
169. Svea hovrätts prot. 4 m.fl. dagar i augusti 1772 samt rådsprot. 24.8, 18 och 23.9.1772, U141.
170. Handlingarna tryckta i Fatburen 1767:8.
171. "Ve Exc. trouvera sans doute que cette conduite de la parte du senat est aussi ténérable qu'incompetement" 17.3.1767, E5737.
172. 12.5.1767, PRO SP 95/112. Goodricke ser mycket allvarligt på detta ingrepp.
173. Fatburen 1767:9f.
174. Rådet befallde 1768 kk att undersöka hur ämbetsmännens tysthetseder borde rättas efter TF. Här anmärkte kk särskilt på protokollsekreterarens, i vilken man strukit under att han inte skulle låta personer det inte angick läsa protokoll, kk till K.Maj:t, i utslagshandlingar 27.7.1768 (71).
175. Gjörmell väntade sig tydligen att Nytt och gammalt skulle förbjudas. Han visste också att Ekholm begärt fram vad han kallat förordningen mot TF, "Gud wet, hwari alt detta skal stadna", till Warmholtz 24.3.1767, KB EpG8:3. Han kallade senare

- Ekholm den "farligaste" publicisten. Troligen menade han att rådet p.g.a. dens verksamhet skulle göra inskränkningar. I sin slutliga utformning var TF dock på denna punkt otvetydig. I samband med dess införande tog bönderna upp revisionssekreterarens ställning och hävdade att denne genom tillståndsgivning - vilket föreslagits - snarast skulle växla stridskrifter, 30.9.1766, R1928.
176. Till Gjörwell 28.5.1767, KB EpG10:4. En Weckotidning rörande rättegångssaker utgavs 1770 med ambitionen att presentera så aktuella mål som möjligt. Yttersta motivet tycks dock ha varit att publicera akter i den Swedenborgska affären.
177. Handlingar i Nytt och gammalt 1767:50, 61, 68 och 1768:3,37; skr. från adv.fisk Morath i JK EIIa:101.
178. Arne Munthe rekapitulerar i Gjörwells brev, 1n, med hjälp av Gjörwells och Fredrik Sparres brevväxling i korthet ärendet.
179. Sparre till Tessin 20.5.1768, Ericssbergsarkivet, C.G.Tessins samling, vol. 7.
180. Sparre till Tessin 12.7 och 5.8.1768, ibid. Några spår av de brev Tessin skall ha skrivit till Gjörwell har ej återfunnits, jfr dock Tessins utförliga PM 29.6.1768 som starkt fördömer denne, Ericssbergsarkivet, Fr.Sparres saml., vol.10.
181. Schönberg till Gjörwell 19.5.1768, KB EpG10:5.
182. Märklig är den förfrågan Schönberg säger sig ha fått från en inflytelserik Sparre om huruvida Gjörwell var mössa. Troligen Carl Sparre, vars ämbete fjärrmade honom från politiken. De många breven till denne från kamreraren Nils Ubbman i E3066 ger intressanta exempel på hur politiska pamfletter spriddes.
183. Gjörwell trycker av dokument i Statsjournalen 1768:21, påpekar att författare och tryckare skall vara försiktiga. Rådet såg sig tvingat att följa förordningen, något som bevisas av de problem Reuterholm och Friesendorff hade då de ville hemlighålla kammarkollegiums utlåtande om tillståndet i riket och få det att se ut som en legal åtgärd, flera biljetter i KB D949:4.
184. 5.8.1768, KB EpG10:5. Tydligt för att få kompletterande material vände sig Gjörwell till von Celse, vilken avrådde honom från att använda en begärd "journal", till Gjörwell från von Celse 30.5.1768, KB EpG10:5.
185. 4.8 och odaterat i augusti, E2976, kontaktarna tydligen helt informella.
186. Fredrik Sparre till Ulla Sparre 11.8.1768, Lovisa Ulrika Sparres samling, vol.2.
187. Då han rekommenderar ämnen åt Möller för Neue kritische Nachrichten samtidigt som detta ärende pågår har han inga betänkligheter mot liknande material utan hänvisar till de möjligheter TF ger, 6.9.1768, KB EpG8:3.
188. Då Schönberg skildrar en middag hos kronprinsen säger han sig ha hört missnöjda kommentarer från flera håll, till Gjörwell 23.9.1768, KB EpG10:5. Stockenströms villrådighet styrks av brev från Bengt till Fredrik Sparre 4.8.1768, E2971.
189. Till Tessin 10.2.1769, Ericssbergsarkivet, C.G.Tessins saml. vol. 7. I fortsättningen tyder ingenting på att statshandlingar förorsakade problem, jfr dock brev från prins Carl till Gustaf om ett publicerat protokoll från SU 1738 som JK lagt hand vid, 11.12.1770, UUB F484, ingenting stöder dock detta.
190. Gjörwell till Scheffer 6.9.1773, Schefferska saml., IV. Hans Mercure de Svede lades ned 1772, möjligen på kungens initiativ, Lindegren, 2f.
191. Sotberg till Lovisa Ulrika 17.1.1772, Stafsundsarkivet, arkivfragment, vol. 29.
192. Denna skulle ha inkommit till JK 7.12.1771 men återfinnes ej, jfr dock JK till Taube, ordförande i kompaniet, 9.12.1771, JK diarium.
193. Enligt diarium remiss dit 7.4.1772; från Törning 4.4 enligt kollegiets diarium då det behandlades på handelsdivisionen 8.4 fanns skiljaktiga meningar, man stannade i beslutet att TF skulle gälla oinskränkt.
194. Ej någon skr. i volymen Ostindiska kompaniet till K.Maj:t. Föredrogs åter i kollegiet 18.5 då kompaniet ej vidare ville yttra sig, beslutet stod dock fast se skr. till K.Maj:t 20.6.1772 i registratur, med redogörelse.
195. Utdrag...29 november...I skr. till hovrätten begärde Ekholm att få förteckning över alla konkursärenden, odaterad i KB U74:1.
196. SK 12.9.1769, 13 och 27.3.1770; just.är. 3.5.1770. Linköpings konsistorium hade tidigare beslutat om obligatoriskt uppvisande av alla tilltänkta skrifter som behandlade ocklesiastika mål, i anseende till TF högst diskutabelt. Komministern C.J.Eek sade sig vara rädd att stå i ansvar för några "anmärkningar" han lämnade in till Samfundet Pro Fide, brev 28.11.1771, KB Samfundets arkiv, vol. 7:1.

197. Just.är. 19.9.1770; reg. med skr. till kk detta datum.
198. Alla tänkbara arkivserier har undersökts utan att några listor påträffats.
199. Tidningar utgifne af et sällskap i Åbo, 1771:3-4; försvar för rätten att trycka domstolsdokument i Götheborgske Spionen 1771:37. Bland de allmänna besvärerna fanns ett från Österbottens prästerskap med önskan om att alla borde få köpa kopior av voteringsprotokoll utan tryckkrav, R953.
200. Göteborgs kämmärrätt 20.3 och följande dagar 1770 tryckt i Rättegångshandlingar...In de Betou; 4.4 och följande dagar i GLA kämmärrättens arkiv.
201. Det var Gothenius som i mars gav Gjörrwell nyheten. Att In de Betou var okänd för Gjörrwell visas av brev 14, 21, 24 och 28.3.1770, KB EpG10:6.
202. Till In de Betou 2.4.1770 och till Ehrensvärd 16.11.1770, båda i KB EpG8:5. Inför riksdagen 1769 hade pseudonymen Jon Svensk i Min värde vän i samband med ett angrepp på Anders Odel framfört krav på att ständerna skulle se närmare på §5 och §6 för att ingen genom ett subjektivt urval av protokoll skulle kunna angripa enskilda.
203. Stockholms norra västra kämmärrätt 2 och 9.6.1768, SSA; Svea hovrätt, prot. i brottmal 30.8 och 14.9.1768, enligt advokatfiskalen C1a:3 nedlagt vid revisioner 1787. Om prästen, överhovpredikanten Enebom, se Westling, 129f.
204. Ett likartat fall gällde en artikel i Dagligt Allehanda, där prästeståndet handlade milt men till sist genom stadsfiskalen fick veta vem som asyftades, och da denne, hovpredikanten Kempff, intygat sin oskuld, trodde man honom, PRP 6 och följande dagar i maj 1772, R705. En appell "Til swärska allmänheten" vari Filenius försvarades och Bruckman angreps för överträdelse mot TF blev uppenbarligen aldrig publicerad, koncept i LSB B74.
205. Handlingar delvis i U139. Redan 2.10.1769 meddelade Alnander Gjörrwell att Sheldon höll på att lägga upp skriften Ämbetsmannaoöde, som skulle ta upp allt han utsatts för av amiralen Psilanderschöld. I ett senare brev framställer han det som om Neuendorff endast var bulvan åt Psilanderschöld, "som menas ha fourrerat honom med documenter, hur skulle en privat annars ha kommit åt dem?" KB EpG10:5.
206. 8.3.1769, JK reg. Jfr den kritik Aug. Ehrensvärd ofta riktade mot amiralitetskollegiet, så t.ex. i brev till Chapman 6.6.1770, VHAA G4.

SLUTORD

1. Detta hos Koselleck, passim ssk 46ff; jfr Habermas, 65f.

BIHANG

1. Om detta Alvin, 6f.
2. Om detta och författarfrågan Möller, 36f.
3. Beträffande hindrandet av tryckning i Kristiania se skr. i DRA Danske kancelli, Obersecr. brevbox, nr. 265, 21.8.1756.
4. Handlingar i ärendet i JK E11bba:4.
5. Om detta se handlingar i R953.
6. Om hovrättens handläggning SveaHovR adv.fisk. C1c2:2.
7. Härom i Handlingar rörande...tiksdaysmannawal.
8. Uppgiften om nedläggning i SveaHovR adv.fisk. C1a:2.
9. Ett flertal skrifter om detta, bl.a. Förfrågan hos de lagkunnige, En owäldug mans tankar samt Oförgripeligt yttrande.
10. Se Utdrag af Stockholms norra...östra...junii 1770
11. Om detta i Stockholms dagbok 1772; handlingar även i KB U77.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Zweck der vorliegenden Abhandlung ist es, eine Beschreibung der schriftlichen Zensur und der diesbezüglichen Debatte in Schweden während der Periode 1720-1772, der sogenannten Freiheitszeit (frihetstiden), zu geben. Dieser Zeitraum ist vor allem deshalb von Interesse, da mit dem Pressegesetz von 1766 jede Zensur ausser der von theologischer Literatur abgeschafft wurde.

Die schwedische Zensurpolitik wurde bisher von einer Reihe Autoren in verschiedenen Disziplinen untersucht. Über den genannten Zeitraum existiert jedoch im wesentlichen nur ein Aufsatz des Literaturhistorikers Otto Sylwan über den Zensor Nils von Oelreich. Für die vorliegende Untersuchung bedeutet dieser Mangel an Vorarbeiten eine Begrenzung insofern, als nur die direkt mit der Zensur in Verbindung stehenden Sachverhalte behandelt wurden, dagegen nicht die indirekten Folgen welche die veränderte Zensurpolitik für das Debattklima, die Literaturproduktion usw. hatte. Mehrere allgemeine Fragen dieser Art, wie z. B. das Eindringen der Aufklärungsideen in Schweden, erhalten hier jedoch eine indirekte Beleuchtung.

Das Kapitel I gibt eine Übersicht über die in Europa geübten Zensurverfahren. Zensur in irgend einer Form kam in allen Ländern vor. Meist handelte es sich um Vorzensur, d. h. Zensur vor dem Druck. In einigen Ländern, wie Holland und England, geschahen Eingriffe jedoch hauptsächlich gegen schon gedruckte Arbeiten. Frankreich und die deutschen Länder besaßen umfassende Zensureinrichtungen, in denen nicht selten verschiedene Behörden Separatinteressen zu bewachen hatten, was zu Konflikten führte. Zum Unterschied von den meisten Ländern war die Bücherproduktion in Schweden sehr begrenzt und wurde nur von wenigen Zensurinstanzen überwacht.

Die ersten Eingriffe gegen gedruckte Bücher geschahen im frühen 16. Jahrhundert. Aus demselben Jahrhundert stammt ein Erlass, dass Manuskripte dem Rate vorzulegen seien. Ein Zensuramt scheint im frühen 17. Jahrhundert geschaffen worden zu sein, existierte jedoch wahrscheinlich nur für kürzere Zeit. Erst kurz vor 1690 nahm die Zensur festere Gestalt an. Der indirekte Anlass zur Einrichtung eines Zensuramtes dürfte der wissenschaftliche Streit um den Cartesianismus in Uppsala gewesen sein. Der erste Zensor, Nils Rubens, dessen Bestellung 1687 erfolgte, nahm jedoch nicht an dem Streite teil, sondern wurde offenbar aufgrund seiner wissenschaftlichen Meriten gewählt.

Das Zensuramt war von Anfang an dem Kanzleikollegium unterstellt. Seine Organisation wurde durch die Kanzleivorschrift von 1720 festgelegt, die auch den Ausgangspunkt meiner Arbeit bildet. Die Vorschrift besagte, dass der Zensor nicht nur die für den Druck bestimmten Bücher zu lesen hatte. Es gehörte auch zu seinen Aufgaben, Privilegien zu administrieren, die Druckereien und die Buchherstellung in allgemeinen zu überwachen und durch Korrespondenz mit ausländischen Gelehrten "gute" Themen zu finden, worüber schwedische Autoren schreiben konnten. Dadurch bekam natürlich dieser Beamte in den folgenden Jahrzehnten eine zentrale Stellung. - Der unklare Wortlaut der Vorschrift brachte es mit sich, dass der Zensor mehr Einfluss gewann als wohl ursprünglich geplant war. Seine Befugnis, selbständig Publikationen zu verbieten, war sehr begrenzt und galt nur für unbedeutende Kleinschriften wie Huldigungs- und Grabschriften. In der Praxis erweiterte sich jedoch dieses Gebiet während der Freiheitszeit immer mehr, was zur Folge hatte, dass Kollegium und Rat verhältnismässig oft einschreiten mussten, um im nachhinein seine Beschlüsse aufzuheben. Die allgemeinen Regeln über die Gesetzwidrigkeit von Publikationen waren kurzgefasst und liessen persönliche Interpretationen zu. Die Vorschrift untersagte nur den Druck von Büchern, welche gegen die Regierungsform, die Religion und gegen gute Sitten, "bonos mores", verstießen; dies waren Verbote die seit der Antike

in fast allen Zensursystemen zu finden waren. - Weiters war der Zensor ein dem Kanzleikollegium unterstellter Beamter. Zwei der Zensoren, Johan Rosenadler und Nils Oelreich, wurden jedoch Kanzleiräte und nahmen daher an vielen Beschlüssen des Kollegiums teil, wodurch die natürliche und beabsichtigte Hierarchie aufgehoben wurde.

Fast alle der sechs Zensoren, die das Amt während seines Bestehens bekleideten, waren Akademiker, da Gelehrsamkeit als ein Verdienst angesehen wurde. Das Zensuramt wurde in mehreren Fällen die erste Stufe einer höheren Verwaltungskarriere. Dies ist z. B. offensichtlich bei dem Zensor Nils Oelreich (Zensor 1746-1766), der auf verschiedene Weise versuchte, seine Stellung bei der seit dem Reichstag von 1738/59 regierenden Partei der "Hüte" (hattarna) zu verbessern, hauptsächlich durch Vorschläge auf dem für diese Partei wichtigen Gebiet der Wirtschaftspolitik.

Nachdem kein Zensurarchiv vorhanden ist, kann die Anzahl der Eingriffe und deren Umfang nicht bestimmt werden. Dies ist nur in verhältnismässig wenigen Fällen möglich, nämlich wo Randnotizen in den Manuskripten oder ausführliche Aufzeichnungen des Zensors vorhanden sind. Die Repräsentanz dieser Fälle ist unsicher. Die meisten der bekanntgewordenen Zensurfälle wurden dadurch dokumentiert, dass Meinungsverschiedenheiten zwischen den Zensurorganen vorlagen (ein Verzeichnis über die in erster Linie im Kanzleikollegium behandelten Fälle befindet sich auf S. 341-346). Das erhaltene gebliebene Zensurjournal (1737-1746) von Gustaf Benzelstjerna (publiziert 1884) gibt zumindest oberflächlichen Aufschluss über seine Eingriffe. In 164 von 900 registrierten Fällen wurden Eingriffe vorgenommen (18%). Von dieser Anzahl betrafen 5% gute Sitten, Personenangriffe 5%, sprachliche Vorgehen und realia 44%, den Staat 39% und Religion 5%. Hier ist zu beachten, dass diese Berechnungen auf Benzelstjernas eigene Aufzeichnungen fussen, und dass theologische Anmerkungen sicher schon vom zuständigen Konsistorium gemacht wurden.

Ein zuverlässiges Bild von der politischen Zensur ist nicht zu erhalten, da es neben der Zensurvorschrift andere Bestimmungen gab, die parallel mit ihr angewendet wurden, besonders die Verordnung von 1665 über Schmühschriften und das allgemeine Gesetz von 1734 mit Vorschriften über schriftliche und mündliche Äusserungen vor allem über den Staat. Die Gefahr, ohne eine Garantie für Sicherheit nach einem dieser Gesetze beurteilt zu werden, konnte wahrscheinlich Autoren davon abhalten, dem Zensor Schriften dieser Art vorzulegen. Die Rechtsprüfung machte auch keinen Unterschied zwischen gedruckten und ungedruckten Arbeiten. Nichts deutet darauf hin, dass ein politischer Verfasser härter verurteilt wurde, wenn er seine Arbeit illegal drucken liess, als wenn er sie nur unter Freunden verbreitete.

Was die politische Zensur betrifft, können zwei Zeitabschnitte mit der Grenze beim Reichstag von 1755/56 deutlich unterschieden werden. Bei den verhältnismässig wenigen Schriften, die vor diesem Zeitpunkt Gegenstand des Interesses der Behörden wurden, handelte es sich oft um direkte Angriffe auf die Staatsgewalt und nicht selten um akademische Arbeiten, wobei die Schuldigen in eigens dafür gegründeten Gerichten beurteilt wurden. Der bekannteste Fall ist der des Professors Johan Ihre, der 1747 aufgrund von drei Disputationen über aktuelle politische Streitfragen zu hoher Geldstrafe verurteilt wurde.

Beim Reichstag von 1755/56 wurden verschiedene staatsrechtliche Fragen zur Sprache gebracht. Der hauptsächlichste Grund dazu war eine umfangreiche politische Arbeit, "Ein ehrlicher Schwede" (Ärlig svensk), in der die regierende Hutpartei verteidigt und indirekt die königliche Macht und deren Forderung auf grösseren Einfluss angegriffen wurden. Der mutmassliche Hauptverfasser war der Zensor Nils Oelreich. Im Zusammenhang mit der Diskussion dieser Arbeit im Reichstag wurden auch Argumente für eine erweiterte Druckfreiheit vorgebracht. Diese oft von hohen

Vertretern der Hutpartei vorgebrachten Äusserungen schränkten in den folgenden Jahrzehnten auf verschiedene Weise die Handlungsfreiheit der Staatsgewalt ein. Nur sehr selten konnte man Verbote genügend begründen, musste aber gleichzeitig immer öfter zu endgültigen Stellungnahmen des Zensors greifen, der nach dem Reichstag einen politischen Rückhalt bei der "Mützenpartei" (mössorna) suchte. Nachdem der Zensor jetzt häufiger als früher dem Kanzleikollegium politische Schriften zur Begutachtung vorlegte, ist die Statistik über diskutierte oder beanstandete Zensurfälle zu einem gewissen Grad irreführend. Die Position von Oelreich wurde offenbar durch die vermehrten politischen Schwierigkeiten der Hutpartei begünstigt. Beim Reichstag 1760/62 kamen sowohl seine Stellung als auch die Frage der Druckfreiheit im allgemeinen zur Sprache. Man kam jedoch zu keinem Ergebnis, sondern er behielt seine Position und konnte sie sogar noch verstärken.

Die theologische Zensurorganisation wurde von der Kanzleiordnung von 1720 nicht berührt. Weiterhin trat der Zensor erst nach der Genehmigung durch die Konsistorien der Bistümer in Aktion. Zwischen diesen beiden Instanzen bestanden die ganze Periode hindurch starke Spannungen. Dem Zensor Johan Rosenadler gelang es in den Jahren um 1730 mehrmals, die Genehmigung für Arbeiten zu erlangen, welche besonders bei dem einflussreichen Konsistorium von Stockholm auf Patrouill gestossen waren. Gustaf Benzelstjerna scheint geschickter in der Zusammenarbeit gewesen zu sein, was vielleicht darauf beruhte, dass er der Bruder des Erzbischofs, Erik Benzelius der Jüngere, war. Bald nach der Ernennung von Oelreich machte sich eine veränderte Einstellung zu den kirchlichen Behörden bemerkbar. Öfter als früher wandten sich Autoren, anscheinend von Oelreich dazu ermutigt, mit Beschwerden an das Kanzleikollegium. Im Kollegium und im Rat versuchte man nach Möglichkeit, in theologischen Zensurangelegenheiten neutral zu bleiben. Dies gab Oelreich freie Hände, die Arbeit der Konsistorien zu erschweren. Der Zweck dieser Passivität der Staatsgewalt kann kein anderer gewesen sein als der, die kirchlichen Behörden zu diskreditieren und die freie Publikation von kontroversiellen theologischen Anschauungen nach Möglichkeit zu fördern. Die Behörden sahen sich nur gezwungen einzugreifen, wenn die allgemeine Ordnung im Lande durch gewisse religiöse Ideen bedroht war.

Die Überwachung des Bücherimports betraf vor allem die theologische Zensur. Die überlieferten Dokumente geben darüber nur rein quantitative Auskunft, aus der nicht hervorgeht, welche Art von Literatur importiert wurde. In den Jahren nach 1750 führte jedoch das Konsistorium von Stockholm oft Klage darüber, dass der Zensor den Import von unerwünschter Literatur - vor allem von französischen Aufklärungsverfassern - zuließ. Auch in diesen Fällen verhielten sich Kanzleikollegium und Rat passiv und versuchten nur ganz selten, die Einfuhr zu verhindern. Der kirchliche Einfluss über die Zensur schwächte sich also auf verschiedene Weisen um die Mitte des 18. Jahrhunderts sehr beträchtlich ab.

Neben dem staatlichen Zensurorgan existierten andere mit sehr begrenztem Einfluss. Die Universitäten übten durch die Fakultät, das Konsistorium und den Kanzler interne Zensur aus. Diese stand bis etwa 1750 unter starkem theologischen Einfluss, dessen Höhepunkt ein wissenschaftlicher Streit um eine Dissertation in der wolffianischen Tradition in Uppsala darstellte. Wie in der übrigen Zensur verschiebt sich danach der Schwerpunkt auf staatsrechtliche Themen; die Propaganda der Hutpartei zur Stärkung ihrer Position war an den Universitäten von beträchtlichem Umfang. Der Universitätskanzler von Lund um die Mitte des Jahrhunderts, Nils Palmstierna, ist durch scharfe Eingriffe in die akademische Freiheit bekannt geworden. Diese sollten jedoch in erster Linie als der handgreifliche Ausdruck einer bewussten Politik gesehen werden, welche wohl zumeist aus informellen Druckmitteln gegen Universitätslehrer bestand. Die Akademie der Wissenschaften und der Ärzteverein (Collegium medicum) zensurierten vom Zensor und Privatpersonen einge-reichte Arbeiten. Obschon nuhr sehr wenige fragwürdige Fälle bekannt geworden sind, ist anzunehmen, dass ihre Beurteilung für die Themenwahl der naturwissenschaftlichen und medizinischen Verfasser von grosser Bedeutung war.

Es fehlen bisher Inhaltsanalysen von breiteren Kategorien schwedischer

Literatur des 18. Jahrhunderts, die es ermöglichen würden, Veränderungen des Diskussionsklimas, der Themenwahl oder des Umfanges der Kritik gegen die Regierung abzulesen. In der vorliegenden Arbeit wurde die periodische Presse vor 1766 im allgemeinen untersucht. Schweden besass nur eine geringe Anzahl Zeitungen, wobei die offiziellen "Postzeitung" und "Landeszeitung" (Posttidningar, Inrikes Tidningar) das Alleinrecht auf aus- bzw. inländische Nachrichten hatten. Die übrigen Zeitungen wurden in der Regel von Buchhändlern, vor allem in Stockholm, Gothenburg und Norrköping herausgegeben und daselbst zensuriert. Über diese Zensur ist nichts bekannt. - Der Inhalt der schwedischen Zeitungen weist vor Erlass des Pressegesetzes keine nennenswerten Veränderungen auf. Politische Ereignisse wurden fast nie, solche der ökonomischen Politik hin und wieder berichtet. Gegen Äusserungen dieser Art scheinen nie Eingriffe vorgenommen worden zu sein. Kommentare zu religiösen Fragen wurden nur vereinzelt registriert. In der schwedischen Presse wird kein Verlangen nach Druckfreiheit vorgebracht. In der gedruckten Literatur sind direkte Anmerkungen über Zensur und Druckfreiheit äusserst selten. Vereinzelte Notizen darüber finden sich in gelehrten Arbeiten oder solchen mit bibliographischem Zweck; die Zensurfragen haben hier jedoch nur historisches Interesse und werden nicht aus einer bestimmten politischen Sicht betrachtet. In der Vielzahl der ungedruckten politischen Broschüren spielt die Druckfreiheit eine sehr geringe Rolle; nur in wenigen Fällen konnte ein Wunsch nach erweiterter Druckfreiheit dokumentiert werden und betrifft dann immer bestimmte Angelegenheiten. Der Anlass zur Debatte um die Druckfreiheit muss daher in erster Linie darin gesehen werden, dass es für die Staatsmacht immer schwieriger wurde, die Zensur konsequent auszuüben. Die ganze hier untersuchte Periode hindurch wurde im Kanzleikollegium im Zusammenhang mit Diskussionen von einzelnen Zensurangelegenheiten die Möglichkeit erwogen, die Zensur überhaupt aufzuheben. Man kam zwar nie über die Debatte hinaus, aber immerhin ist bemerkenswert, dass man dies schon um 1720 für möglich hielt. Zwanzig Jahre später erfolgte eine zumindest theoretische Erleichterung für Autoren in ökonomischen Fragen. Der Grund dazu dürfte im Wunsche der Hutpartei zu suchen sein, die ökonomische Entwicklung des Landes voranzutreiben. Mehrere führende Politiker stellten in der Debatte um "Ein ehrlicher Schwede" nicht leicht zu übersehende Forderungen nach verminderten Zensurbestimmungen. In dem für die Nachwelt bekanntesten Zensurfall, dem über die gelehrte Arbeit "Über bürgerliche Freiheit" (Om Borgerliga friheten 1760) von Petter Forsskål, wurde u.a. für Druckfreiheit propagiert. Der von früheren Forschern vorgebrachten Auffassung, dass dieser Fall von grosser Bedeutung für die Debatten über Druckfreiheit war, kann ich nicht zustimmen. Die Vorschläge waren unbestimmt formuliert, und wenngleich die Versuche scheiterten, ihn zu verurteilen, deutet nichts darauf hin, dass seine Thesen nennenswerten Einfluss oder Verbreitung fanden. Einer der Gründe für das sinkende Interesse für eine allzu strenge Zensur, die sich überdies als schwer durchführbar erwiesen hatte, lag sicherlich in den Schwierigkeiten der Zusammenarbeit mit dem Zensor Oelreich. Die vielen Schriften des Ökonomen und Politikers Anders Nordenfraz (vor der Erhebung in den Adelsstand Bachmannsson) waren von einer gewissen, wenn auch schwer abschätzbaren Bedeutung. Er hatte dem Reichstag schon nach 1720 nationalökonomisch und handelspolitisch begründete Forderungen nach erweiterter Druckfreiheit vorgelegt und dabei besonders Holland als Vorbild angeführt. Nach 1750, da er sich gleich Oelreich zunehmend von der Hutpartei distanzierte, kombinierte er sein Begehren nach Druckfreiheit mit Kritiken gegen Nepotismus und Beamtenherrschaft. Im Jahre 1760 legte er dem Reichstag eine umfassende Arbeit vor mit dem Titel "Ein ehrerbietiger Vorschlag" (En värdsam föreställning). Sie bildet den unmittelbaren Ausgangspunkt der Debatte um die Existenz der Zensur. Der Verfasser schlägt nicht eine vollständige Druckfreiheit sondern eher eine organisatorische Veränderung der Zensur vor, wonach diese nicht von dem Beamten des Kanzleikollegiums durchgeführt, sondern unter den direkten

Einfluss des Reichstages gestellt werden soll. Dadurch würde die Freiheit des Wortes erweitert und ein besserer Einblick in die Angelegenheiten der Staatsmacht ermöglicht werden. Mehrere Verfasser, wie z. B. der Ökonomie J. F. Kryger, drückten zu jener Zeit ähnliche Ansichten aus. Als das grosse Vorbild wurde jetzt oft England angeführt.

Der Reichstag von 1760/62 ernannte eine Kommission mit dem Auftrag, die Frage einer erweiterten Druckfreiheit zu untersuchen, wobei der finnländische Pfarrer Anders Chydenius eine wichtige Rolle spielte. Die Kommission arbeitete einen Vorschlag zur Veränderung der Zensur aus, der jedoch aus unbekanntem Grund dem Reichstag nicht vorgelegt wurde. In den Jahren bis zum nächstfolgenden Reichstag 1765/66 erfolgten keine erneuten Angriffe auf das Zensurinstitut oder geräuschvolle Forderungen nach grösserer Freiheit. Jedoch waren dieser Frage mehrere Reichstagsmemoranden gewidmet und eine neue Kommission wurde eingesetzt, die den Vorschlag brachte, eine fast vollständige Druckfreiheit einzuführen. Die Debatte innerhalb der Kommission zeigt jedoch, dass keine Einigkeit über das beabsichtigte Ergebnis der Arbeit bestand. Eine Aufteilung der Ansichten nach dem Muster: Hüte- weiterhin Zensur, und Mützen-Druckfreiheit ist nicht festzustellen; die letztere wird vielmehr von den radikalen Flügeln beider Parteien bejaht. Die Frage der Druckfreiheit stand auf beiden Reichstagen in naher Verbindung mit dem Wunsch nach erweiterter Öffentlichkeit und besserem Einblick. Das nach der Billigung des Reichstages im Dezember 1766 erlassene Pressegesetz ist demgemäss stark von den vorhergehenden Debatten geprägt. Alles durfte frei veröffentlicht werden mit Ausnahme von Angriffen auf den König, den Rat, die Stände und die Grundgesetze, § 2-3, sowie von Material über wichtige aussenpolitische Verhandlungen. Das Öffentlichkeitsprinzip fand ihren Ausdruck darin, dass der Druck aller Akten freigegeben wurde. Die theologische Zensur dagegen wurde in keiner Weise verändert. Die Macht der kirchlichen Behörden steigerte sich sogar noch, da sie nun alleinige Zensurinstanz waren und darüber zu entscheiden hatten, was gegen den rechten Glauben versties. Aus Diplomatenberichten und der ausländischen Presse geht hervor, dass das Interesse am schwedischen Pressegesetz sehr gering war; nach der Veränderung in der dänischen Zensurpolitik von 1770, wo ein Gedicht Voltaires an den dänischen König eine gewisse Rolle in der Presse spielte, nahm es sicher noch weiter ab. Die vor allem von Gelehrten ausgedrückte einheimische Reaktion war überwiegend negativ. Diese abweisende Haltung wurde oft damit begründet, dass das schwedische Volk für die Druckfreiheit nicht reif sei, ein Argument das auch in Frankreich anlässlich von Diskussionen über mildere Zensur vorgebracht wurde. Ausserdem wurde das Pressegesetz mit dem im März 1767 erlassenen Verbot gegen misställige Bemerkungen über die Landesherrschaft in Zusammenhang gebracht. Dieses Verbot wurde in den folgenden Jahren verhältnismässig oft angewendet.

Die negativen Bemerkungen galten auch der Zunahme der politischen Broschüren und deren schlechte Qualität. Eine direkte Folge des Gesetzes war nämlich eine starke Zunahme der Anzahl solcher Schriften, welche zu niedrigem Preis öffentlich verkauft werden konnten. Der Inhalt der etablierten Presse wurde dagegen nicht nennenswert beeinflusst.

Die Machtmittel des Staates, Verstösse gegen das Gesetz zu verhindern, lagen darin, dass der Kronjurist (justitiiekanslern) eine Arbeit begutachtete und sie gegebenenfalls an das Oberlandesgericht (hovrätten) weiterleitete. Die ersten Eingriffe nach Erlass des Gesetzes erfolgten gegen theologische Literatur. Die aktuellen Fälle galten jedoch den Interessen der Geistlichkeit in ihrer Eigenschaft als politischer Stand, weshalb diese Schriften als politische aufgefasst werden und nach §3 verfolgt werden konnten. In den folgenden Jahren scheinen nur wenige theologische Arbeiten einer Rechtsprüfung ausgesetzt worden zu sein. Auch vermieden es die kirchlichen Behörden nach Möglichkeit, ihre Rechte in Anspruch zu nehmen und Verfasser zum Schweigen zu bringen. An den Reichstagen wurde nur selte-

härteres Eingreifen verlangt. Mehrere dieser Arbeiten führten Angriffe gegen den Wandel hochgestellter Geistlicher, heikle Fragen also die nur ausnahmsweise durch das Gesetz belangt werden konnten. Dagegen scheinen die Konsistorien sich des wirkungsvollen Mittels bedient zu haben, eingereichte Manuskripte zu beschlagnahmen und dadurch zu verhindern, dass die Verfasser die Imprimatur bei anderen Konsistorien zu erhalten suchten.

Was politische Schriften betrifft, entstand bald eine Divergenz zwischen dem Kronjuristen und dem Rate. Die Ansichten des ersteren, Erik von Stockenström, unterschieden sich zu dieser Zeit von jenen des Rates in mehreren wichtigen politischen Fragen, von denen die Anwendung des Pressegesetzes vielleicht die wichtigste war. Er wünschte nicht als "Zensor" tätig zu sein und war der Ansicht, einen Strafantrag gegen ein Buch nur stellen zu können, wenn dessen Text eindeutig gegen einen der ersten drei Paragraphen verstieße. Die praktische Folge dieser Einstellung war eine restriktive Auslegung des Gesetzes, wiewohl ungewiss bleibt, ob dies seine eigentliche Absicht war. Der Rat war oft uneinig in der Beurteilung politischer Schriften, es gab eine weichere Linie, vertreten von Esbjörn Christian Reuterholm, und eine härtere, vor allem mit Carl Funck. Vor dem Reichstage von 1769, da die Mäkte wieder die Majorität erlangten, verschärfte sich das Problem der verschiedenen Ermessungsgründe. Der bekannteste Zensurfall jener Zeit, die anonym veröffentlichte Schrift "Aufklärung des schwedischen Volkes" (Uplysning för svenska folket), die die frühere Hutregierung und den König scharf angriff, wurde von dem der Mützenpartei nahestehenden Oberlandesgericht sehr milde beurteilt, wogegen eine Arbeit mit genau entgegengesetzter Tendenz bedeutend härter verurteilt wurde. Diese und ähnliche Ermessensfragen waren einer der Gründe für die Forderung nach Veränderungen im Pressegesetz, besonders von seiten des Oberlandesgerichtes. Welchen Standpunkt der Kronprinz (der spätere Gustaf III) einnahm ist schwerer abzuschätzen. Er war zwar über den Fysiokratismus und vermutlich auch über dessen Programm zur Druckfreiheit informiert worden, aber seine konkreten Erfahrungen über die schwedische Zensur waren verhältnismässig gering bis 1772, da der Druck einer Rede an die Stände ohne reelle Begründung verboten wurde. Seine Machtergreifung von 1772 veränderte natürlich die Verhältnisse radikal und das Pressegesetz von 1774 zeigt seinen starken Einfluss.

Es konnte in der vorliegenden Abhandlung vor allem gezeigt werden, dass die Ursachen der Veränderungen in der Pressegesetzgebung bedeutend komplexer waren als die bisherige Forschung dies angenommen hat; weiters dass die Druckfreiheit während der ganzen Freiheitszeit eine politische Möglichkeit darstellte, und dass die Gestaltung des Gesetzes von 1766 grösstenteils die Folge von Zufällen und politischen Überlegungen war. Vor diesem Zeitpunkt war in der Debatte weniger zwischen Zensur und Druckfreiheit unterschieden worden, als zwischen Zensur die einerseits von einem staatlichen Beamten, andererseits jedoch unter der Oberaufsicht des Reichstages ausgeübt wurde. Die praktische Auswirkung des Pressegesetzes war gering, da ständig die Gefahr der Anklage drohte. Dagegen sind eventuelle weiterreichende Wirkungen schwer abzuschätzen, etwa der Umstand, dass Litteratur von ganz neuer Art im Volke Verbreitung fand und dass Autoren vielleicht eine wenn auch ungewisse Möglichkeit ihrer Versorgung durch das Abfassen von solchen Kleinschriften sahen.

(Übersetzung von Franz Luttenberger)

BOKKORTNINGAR

- AUJ = Acta Universitatis Upsaliensis.
 BK = Bockkapitel.
 DKA = Danska Riksarkivet.
 HH = Historisk tidskrift för Finland.
 GH = Göteborgs handels- och sjöfartstidning.
 GHA = Göteborgs högskolas årsskrift.
 GM = Götheborgske Magazinet.
 GVH = Göteborgs Kungl. vetenskaps- och vitterhets-samhälles handlingar.
 HH = Historiska handlingar.
 HSH = Handlingar till Skandinavians historia.
 HI = Historisk tidskrift.
 JK = Justitiekanslern.
 KB = Kungliga biblioteket.
 KFA = Karolinska förbundets årsbok.
 KK = Kanslikollegium.
 KO = Kansliordning.
 KKA = Krigsarkivet.
 KVA = Kungl. vetenskapsakademien.
 KVA = Kungl. vetenskapsakademiens årsbok.
 KA = Kyrkohistorisk årsbok.
 LSLB = Linköpings stifts- och landsbibliotek.
 LJ = Lärda Tidningar.
 LUB = Lunds universitetsbibliotek.
 LJA = Lunds universitets årsskrift.
 MissgB = Missgärningsbalken.
 MRA = Meddelanden från Svenska Riksarkivet.
 MSD = Mindre sekreta deputationen.
 N.Just.rev. = Nedre justitierevisionen.
 NIBB = Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen.
 NV = Norrköpings Veckotidningar.
 Part.ingr. = partiellt ingrepp.
 PH = Personhistorisk tidskrift.
 PRO = Public Record Office.
 PRP = Prästeståndets protokoll (tryckta och otryckta).
 RA = Riksarkivet.
 RAP = Ridderskapets och adelns protokoll.
 RF = Regeringsform.
 SAH = Svenska akademien handlingar.
 SBL = Svenskt biografiskt lexikon.
 SD = Sekreta deputationen.
 SDS = Sydsvenska Dagbladet Snällposten.
 SFS = Skrifter utg. av Fahlbeckska stiftelsen.
 SFSV = Svenska författare utg. av Svenska vitterhetssamfundet.
 SJMU = Skrifter utg. av K. Humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala.
 SK = Stockholms konsistorium.
 SSA = Stockholms stadsarkiv.
 STD = Stora särskilda deputationen.
 SKH = Samlingar och studier till svenska kyrkans historia.
 SSLF = Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland.
 SLS = Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet.
 STK = Svensk teologisk kvartalstidskrift.
 StvT = Statsvetenskaplig tidskrift.
 SU = Sekreta utskottet.
 SUB = Stockholms universitetsbibliotek.
 SveaHovR = Svea hovrätt.

TF = Tryckfrihetsförordningen 1766.
ULA = Uppsala landsarkiv.
UNT = Upsala Nya Tidning.
UUB = Uppsala universitetsbibliotek.
UUA = Uppsala universitets årsskrift.
VDA = Västerås domkapitels arkiv.
VHAAH = K. Vitterhets historie och antikvitetsakademiens handlingar.
VHAAA = K. Vitterhets historie och antikvitetsakademiens årsbok.
VSLB = Västerås stifts- och landsbibliotek.
VSLA = Vetenskapssocietetens i Lund årsbok.
ÅLA = Åbo landsarkiv.
ASU = Årsböcker i svensk undervisningshistoria.
AK = Äldre kommittéer.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Handskrifter

Riksarkivet, Stockholm:

Rådsprotokoll

Rådsprotokoll i utrikes ärenden.

Rådsprotokoll i justitieärenden.

Rådsprotokoll i inrikes civila ärenden.

HIIIa Hemliga och särskilda rådsprotokoll i flera slags ärenden.

HIIIc Hemliga och särskilda rådsprotokoll i justitieärenden.

Registratur i utrikes ärenden.

Registratur i justitieärenden.

Justitierevisionen, besvär- och ansökningsmål (utslagshandlingar).

Skrivelser till K.Maj:t

Från kanslikollegium.

Från Lunds universitets kansler, volym 497.

Från sammansatta kollegier, volym 31.

Kabinetet för utrikes brevväxling

AI Memorialprotokoll från ministerkonferenser.

Skrivelser till kanslipresidenten, vol. 13.

Kanslikollegium

Renskrivna protokoll.

Konceptprotokoll.

Registratur.

Inkomna skrivelser från K.Maj:t.

Inkomna skrivelser från ständer, ämb.verk, kommissioner och lärda samfund.

EIV: Kanslitjänstemäns ämbetsmemorial m.m.

1 Kanslipresidenten, JK m.fl.

4 RA:s sekreterare.

11 Bibliotekarien vid k.Biblioteket.

16 Rikshistoriografen.

17-18a Censor librorum.

19 Translatorer.

EIX:14 Inrikes civila ärenden, från landshövdingen i Östergötland.

EXII: Kyrko- och undervisningsärenden

1-15 Stiftskonsistoriernas skrivelser.

18-23 Universitetsärenden.

30 Strödda skrivelser i ecklesiastikärenden.

EXIII Böcker och trycksaker

1-5 Författare, översättare och utgivare.

8 Strödda skrivelser.

9-10 Från Boktryckarsocieteten.

11-14 Från boktryckare.

16 Från bokbindare och bokauktionister.

EXIV:2 Allehanda ansökningar och skrivelser.

FV:1 Handlingar angående befordringar och avsked.

FX:15 Annotationsbok för kansliets sportelmedel.

Kanslitjänstemäns inkommande skrivelser, volym 28a.

Kanslirätten

Volym 10, Bildsteinska rättegången, protokoll och handlingar.

Volym 11, kanslirätter 1750-1751, protokoll och handlingar.

Volym 15, Dalinska rättegången, protokoll och handlingar.

Diplomatica

Anglica 278.

Borussica 116, 178.

Danica 162, 287, 340.

Gallica 431-432, 455.

Germanica 164, 892-893, 1049.

Hispanica 50.

Hollandica 793, 940, 1016.

Muscovitica 200.

Portugallica 18.

Pommeranica 477.

Riksdagshandlingar

1726-27:

R1207 Borgarståndet, handlingar.

R2493 Ecklesiastika deputationen, protokoll och handlingar.

R2498 Kammar-, ekonomi- och kommerciedeputationen, protokoll.

1731:

R1221 Borgarståndet, handlingar

1734:

R2582-2583 Sekreta utskottet, protokoll.

1738-39:

R686 Prästeståndet, protokoll.

R2686 Justitiedeputationen, protokoll.

1740-41:

- R687 Prästeståndet, protokoll.
- R1106 Ecklesiastika handlingar.
- R2737-2738 Sekreta utskottet, protokoll.

1742-43:

- R689 Prästeståndet, protokoll.
- R889 Ecklesiastika handlingar.
- R2810 Sekreta utskottet, protokoll.

1746-47:

- R691 Prästeståndet, protokoll.
- R895 Prästeståndets brev m.m.
- R2863 Sekreta utskottet, protokoll.
- R2883 Mindre sekreta deputationen.
- R2885 Ministerrelationer.

1751-52:

- R693 Prästeståndet, protokoll.
- R2956 Sekreta utskottet, protokoll.
- R2971 Mindre sekreta deputationen.

1755-56:

- R695 Prästeståndet, protokoll.
- R906 Allmänna besvärdeputationen, akter.
- R3058 Mindre sekreta deputationen, protokoll.
- R3081 Justitiedeputationen, protokoll.

1760-62:

- R697 Prästeståndet, protokoll.
- R908, 910-911 Enskilda handlingar, privatorum memorialer.
- R1344 Borgarståndet, protokoll.
- R3143 Sekreta utskottet, protokoll.
- R3161 och R3165 Sekreta deputationen, protokoll och handlingar.
- R3169 Mindre sekreta deputationen.
- R3235 och R3239 Protokollsdeputationen, protokoll och 4:e utskottet.
- R3204 Justitiedeputationen, protokoll.
- R3250 Lilla särskilda deputationen.

1765-66:

- R700 Prästeståndet, protokoll.
- R1363 Borgarståndet, memorialprotokoll.
- R1928 Bondeståndet, protokoll.

R3272 Sekreta utskottet, protokoll.

R3296 Mindre sekreta deputationen.

R3404-3405 Stora deputationen och Stora deputationens 3:e utskott.

R3396 Statsdeputationen, protokoll.

1769-70:

R702 Prästeståndet, protokoll.

R940 Prästeståndet, enskilda handlingar.

R3457 Sekreta utskottet, protokoll.

R3471 Mindre sekreta deputationen.

R3498-3499 Justitiedeputationen, protokoll och diarium.

R3520 Protokollsdeputationen, protokoll.

1771-72:

R704 Prästeståndet, protokoll.

R946 och 953 Prästeståndet, enskilda handlingar.

R3563 Sekreta utskottet, protokoll.

R3609 Justitiedeputationen, handlingar.

R2363 Krigsbefälet 1771-1772.

R5652 och R5656 1756 års kommission, protokoll, handlingar och register.

R5969 von Kochens riksdagsjournal.

R5970 Reuterholms riksdagsjournal.

Äldre kommittéer

AK16 Lagkommissionen.

AK52 Kommissorialrätten över Kalmeter, protokoll och handlingar.

AK190 Sicklakommissionen.

AK456 Angående privilegier för en ekonomisk societet.

AK849 Uppfostringskommissionen 1745.

AK850 Uppfostringskommissionen 1770.

Justitiekansleren

BI Registratur.

BIIa Koncept.

CIa Diarier, huvudserien.

EIIbba:4 Svea hovrätts arbetsberättelser.

EIIIa Handlingar till allmänna diariet.

EIIIbd Fiskalers arbetsberättelser.

Svea hovrätt

Protokoll i brottmål.

Utslag i kriminella mål.

EV1b1:29 Fiskaliska aktioner rörande tryckta skrifter: remisser i brottmål.

- EIXb:94 Bouppteckningar.
 Advokatfiskalkontoret
 C1a2 Ambetsdiarium.
 C1a3-4 Förteckning på fiskaliska aktioner.
 C1c2:2 Diarium över kriminella besvärsmål och ansökningar.
- Kommerskollegium
 Huvudarkivet
 Diarium,
 Handelsdivisionen, handelsprotokoll.
 Protokoll i handels- och manufakturärenden.
 Manufakturkontoret
 Generalpersedelextrakt, årsberättelser.
- Generaltulldirektionen
 Protokoll.
- Collegium medicum
 Protokoll och handlingar.
- Kanslersämbetet Lunds universitet
 Koncept, registratur, inkommande handlingar.
- Kanslersämbetet Uppsala universitet
 Registratur och inkommande skrivelser.
- Jernkontoret
 Enskilda personer: Anders Nordencrantz.
- Ambetsarkivet
 Registratur och inkommande skrivelser.
- Ämnesordnade handlingar
 Acta ecclesiastica, volym 101.
 Bibliographica
 Böcker, tryckare och bokhandel.
 Biographica.
 Skrivelser till konungen.
- Manuskript- och avskriftsamlingen
 Volym 5 och 208.
- Ämnessamlingen
 Strödda historiska handlingar, volym 37.
- Enskilda samlingar
 Bergshammarsamlingen
 Volym 18: Brev till J.G.Sack om bokinköp.
 Bielkesamlingen
 E2323 Brev till Nils Adam Bielke.

Börstorpsarkivet

E2948, 2950, 2970, 2971 Brev till Fredrik Sparre.

E3000 Brev till Anders Nordencrantz.

E3001-3004 Manuskript till Anatomia et scrutamen.

E3009 Nordencrantz, beskrivning över England.

E3011 Nordencrantz, manuskript.

E3058, 3066 Brev till Carl Sparre.

Ekebladska samlingen

E3561 och E3564 Brev till Claes Ekeblad och handlingar rörande Paristiden.

Ericssbergsarkivet

Carl Gustaf Tessins samling

1 Koncept och skrivelser.

7-8 Brev från Fredrik Sparre.

Fredrik Sparres samling

3 Dagböcker.

10 och 11 Brev från Carl Gustaf Tessin och Ulrika Lovisa Sparre.

Ulrika Lovisa Sparres samling

1-2 Brev från Fredrik Sparre.

Autografsamlingen.

Esplundaarkivet

I:12D1 Handlingar rörande frihetstidens historia.

I:72 Axel Mörners studieanteckningar i romersk historia m.m.

von Nolckenska samlingen

E4894 Handlingar år 1740.

Schefferska samlingen

I Koncept och dylikt.

IV Inkommande brev.

Sprengtportenska samlingen

E5525 och E5527 Brev till J.M.Sprengtporten.

Stafsundsarkivet

Estenbergska samlingen

6b Brev till Olof Estenberg.

10a Riksdagsmemorial m.m.

Hans von Fersens arkiv: volym 10.

Axel von Fersen d.ä. arkiv: volym 28.

Arkivfragment: volym 29.

Tessinska samlingen

E5737 Brev till Carl Gustaf Tessin.

E5765 Extrakt av brev till J.W.Arckenholtz.

Kungliga biblioteket, Stockholm:

D945 Christer Horns riksdagsjournal 1761.

D949:4 Esbjörn Christian Reuterholms dictamina m.m.

D953 G.G.Reuterholms uppsatser i politiska och ekonomiska ämnen.

EpG2: Brev till och från Gahn Persson.

EpG8:1-3 Brev från Gjörwell.

EpG10:1-5 Brev till Gjörwell.

EpR3 Brev till Rosenadler.

EpS52:1-4 Brev till Stricker.

EpV5:2 Brev till Warmholtz.

L82:1:1-30 Carl Gustaf Tessins dagbok.

M11:1 Handlingar rörande Suecia Antiqua.

O20 Handlingar rörande Claudius Arrhenius Örnghjelm.

U1 Olof Andersson Knös' anteckningar i Alnanders Historia librorum.

U50 a Strödda bibliografiska anteckningar.

U75 P. Sohms handlingar rörande boktryckarkonsten i Sverige och utlandet.

U77 Strödda handlingar rörande tryckfrihet, censur och förbjudna böcker.

U84 Förteckning på arbeten censurerade av Oelreich 1754-1758.

Vf83 Handlingar i rättegången mot Dalin.

Vf168:1-2 Skrifter av Anders Odel.

Vf174 Daniel Petterssons arbeten.

Engestr. B.III.2.4 Anteckningar av Gustaf Benzelstjerna.

Engestr. C.V.1.10 Eric Benzeliuss d.ä. m.fl. brevväxling.

Engestr. C.V.1.11-13 Benzelstjernas censorsjournal.

Engestr. C.V.1.25 Censura librorum.

Engestr. C.X.VII.1.1. Brev till Matthias Benzelstjerna.

Samfundet Pro fide et christianismo:

1:1 Protokoll 1771-1777.

3:1 Handlingar 1771-1795.

7:1 Inkomna brev.

Krigsarkivet, Stockholm:

Uppsats av Axel Durling rörande Gabriel du Rietz.

Kungliga Vitterhets- Historie- och Antikvitets Akademiens arkiv, Stockholm:

G4 Brev från Augustin Ehrensvärd.

H8 Riksdagsskrifter och visor.

Stadsarkivet, Stockholm:

Stadskonsistoriet

Protokoll och handlingar.

Hovkonsistoriet

Protokoll och handlingar.

Stockholms kämmärsrätt: protokoll.

Stockholms norra västra kämmärsrätt: protokoll.

Stadskamrerarens arkiv

Tolagsjournal med verifikationer.

Vetenskapsakademien, Stockholm:

Vetenskapsakademiens protokoll.

Universitetsbiblioteket, Stockholm:

Vetenskapsakademien

Sekreterarens arkiv: volym 45-46.

Bergianska brevsamlingen: volym 1, 4, 11 och 16.

Universitetsbiblioteket, Uppsala:

B394f Anteckningar efter professor Solanders föreläsningar.

E126f2 Diverse historiska anteckningar av Gustaf Ribbing.

F208, 211 Gyldenstolpeska handlingar.

F265 Handlingar till Sveriges politiska historia 1751-1754.

F269 Handlingar till Sveriges historia 1761-1764.

F358 Handlingar i rättegången mot professor Ihre 1747-1750.

F362a Journal de la diète 1755-1756.

F376 Om riksdagen 1765-1766, "avertissement".

F478 Gustaf III:s dagbok 1767-1770.

F484 Brev från hertig Carl till Gustaf III.

F509 Brev från Gustaf Philip Creutz till Gustaf III.

F514 Brev från Carl Fredrik Scheffer till Gustaf III.

F831 Brev från Erik Schröder till Otto Fleming.

G6:1 Brev till Jonas Alströmer d.ä.

G20a Brev till och från Gustaf Benzelstjerna.

G22 Brev till Magnus Beronius m.fl.

G25 Brev till presidenten G.C.Bielke 1744-1747.

G70 Brev till prof. Erik Michael Fant.

G151, G151a,b,t och u Brev till och från J.H.Lidén.

G322 Carl Gustaf Warmholtz' brevväxling.

G350b och f Brev till Samuel Alf.

K125 Ambetsbrev och ansökningsbrev till ärkebiskop Jacob Benzelius.

K125 Abraham Isakssons brevbok 1744-1755.

N15 Litugica, symbolica, historica.

N58 Religionsprocesser 1748-1781.

N83 Boktryckeri och bokhandel 1625-1788.

N85 Tryckfrihet.

N86 Handlingar rörande bokauktionsverket i Stockholm 1703-1782.

N281 Biographica Suecana A-H.

N370 Handlingar rörande cancelliet m.m.

N696 Scarins avislectioner m.m.

N942 Carl Lagerbergs rådsdagbok 1755-1763 i avskrift.

N945 Handlingar rörande Sveriges politiska historia 1757-1772.

N947 Voltemats anekdoter.

N985 Brev till Erik Ekholm.

N986-987 Epistolarum ad Henr.Jac. Sivers.

N1056 Handlingar rörande censur och tryckfrihet.

N1061 Handlingar om bl.a. Oelreich.

N1626 Anmärkningar över Hjortsbergs katekes.

N1961 Religionsprocesser.

N1975 Herrnhutica.

N1999 Handlingar rörande religionsfriheten i Sverige 1726-1769.

P123 Montin: Om borgerlig regering.

T88a Ohrlin: Om synd mot den helige Ande.

U23 Constitutiones Academiae Dorpatensis.

U40:66 Annerstedts samlingar om censur m.m.

U65b Handlingar rörande Uppsala universitets boktryckeri och bokauktionskammare

U124-126: Archivum litterarium.

U135-141 S.L.Gahns samlingar om förbjudna böcker.

U234 Apelblads pseudonymlexikon.

U2401 Handlingar om förbjudna böcker av Carl Silfverstolpe.

U257af Bygdéns avskrift av Oelreichs censorsjournal.

U2000 Vetenskaps societetens handlingar (okat.)

W610 Braad: Ostro-Gothia litterata.

X209 Gahn Perssons samlingar om rikshistoriografer.

X218 Gahn Perssons Lärda Smoland.

X269 ab Brev till Anders Knös.

X278 ag Samlingar om familjen Nordencreutz.

X301 Samuel Troilius' Curriculum vitae.

X396 J.H.Lidéns dagbok.

Ihre 191 och 192 Brev till Johan Ihre från svenskar respektive utlänningar.

Ihre 201 Bl.a. Bödkers memorial.

Posse 2 Brev till Fredrika Posse.

Posse 38 Brev till C.J.Gyllenborg.

Universitetets arkiv

Större konsistoriets protokoll.

Mindre konsistoriets protokoll.

Teologiska fakulteten : protokoll och acta.

Juridiska fakulteten: protokoll och acta.

Filosofiska fakulteten: protokoll och acta.

Landsarkivet, Uppsala:

Uppsala domkapitel

Protokoll

Akter

EII:2 Aldre skrivelser från domkapitlet och ärkebiskopen.

I II:2 Religionsmål 1641-1770.

Strängnäs domkapitel

Protokoll och acta.

Universitetsbiblioteket, Lund:

Filosofi Oelreich 1-2.

De la Gardie Cod. coll. 1:4.

Brevsamlingen: Sommelius.

Universitetets arkiv

Större konsistoriets protokoll.

Kansliet

EVI:6 Skr. från in- och utländska myndigheter och ämbetsmän.

EVIIa:24 Consistorii majoris manualhandlingar.

Teologiska fakultetens protokoll.

Landsarkivet, Göteborg:

Göteborgs domkapitels protokoll.

Göteborgs kammarsrätts protokoll.

Stifts-och landsbiblioteket, Linköping:

B32 Per Kylander: Utkast til Wadstena herdaminne.

B74 Fileniana.

Br11a Gustaf Benzelstjernas brev till Erik Benzeliuss d.y.

Br38 Samling af brev skrefne til domprobsten Sam. Alf ang. dess collectioner.

H207 Sveriges tillstånd under 1761 års riksdag.

Stifts-och landsbiblioteket, Västerås:

Be23 Brev från Henric Benzeliuss till Justus Christoffer Hauswolff.

Domkapitlet, Västerås:

Protokoll.

I:III Handlingar angående tryckeriet.

Trolle-Ljungby:

Brinkmanska autografsamlingen (för närvarande på UUB).

Landsarkivet, Åbo:

Åbo konsistorium: protokoll.

Rigsarkivet, Köpenhamn:

Tyske kancellis udenrigske afdelning

Speciel del. Sverige B. Gesandtskabsrelationer volym 158-159.

Danske kancelli

D.II.99 Obersecreterarens brevbog.

Public Record Office, London:

State Papers Foreign. Denmark SP 75/110, 123-124.

State Papers Foreign. Hamburg SP 82/86.

State Papers Foreign. Sweden SP 95/109, 111-112.

Intelligence reports from Sweden SP 101/93.

British Museum, London:

Egerton MS 2698 Gunning Papers.

Stowe MS 261 Phelps Correspondence.

Add.MS 35.425 och 35.444 Hardwicke Papers.

Archives du Ministère des affaires étrangères, Paris:

Correspondance politique

Suède 249.

Algemeen Rijksarchief, Haag:

Eerste Afdeling, Staaten-General

Brievenboekken met ingekomen Brieven uit Zweden: ordinaris 11462 Secret 11800.

Legatiearchief Zweden: vol. 298.

Haus-Hof-und Staatsarchiv, Wien:

Staatenabteilung B. Schweden.

Correspondenz 87-89.

TRYCKT MATERIAL

/Ackerman, O./, Skrif- och tryckfrihetens försvar emot Stockholms stads consistorii inför Hans Kongl. Maj:t gjorda försök emot utgifwandet af doct. Rutströms predikningar och andeliga skrifter, Sthlm 1768.

- Skrif- och tryckfrihetens, auctorers, och boktryckares lidande genom ohemula processer, Sthlm 1769.

Acta literaria et scientiarum Sueciae 1734.

Adams, J.N. - Averley, G. (ed.), A bibliography of eighteenth-century legal literature. A subject and author catalogue of law treatises and all law related literature held in the main legal collections in England, Newcastle 1982.

Ahnlund, Nils, Sundsvalls historia. 2. Tiden 1721-1803, Sundsvall 1921.

- Ladugårdslandet (Ahnlund, N.-Skoglund, S., Ladugårdslandet. Till Hedvig Eleonora kyrkas 200-årsminne 1737-1937, Sthlm 1937).

Alexandersson, Erland, Bondestandet i riksdagen 1760-1772, Lund 1975 (Bibliotheca Historica Lundensis XXXVI).

Alexandersson, N., Svensk tryckfrihet, Sthlm 1950 (Verdandis småskrifter 500).

Allmänna Magazinet 1770-1771.

Allmänna Tidningar 1770-1772.

Almanach royal 1770.

Almquist, Helge, Bidrag till kännedomen om den karolinska tidens politiska publicistik (HT 1936).

Almquist, Jan Eric, Samuel Pufendorf och Nicolaus Beckman. En akademisk fejd på 1670-talet (Lychnos 1941).

Alnander, Johan, Boktryckerikonstens uppkomst och fortgang uti Sverige. Utg. med inledning och kommentarer av Åke Davidsson, Malmö 1959.

Alnander, S.J. pres./Kindahl, P. resp., Historia librorum prohibitorum in Sueciae Ups. 1764.

Alvin, Ragnar, Abraham Sahlstedt. En litterär mångfrestare, Lund 1914.

Amurger, Erik, Russland och Sweden 1760-1772. Katharina II, die schwedische Verfassung und die Ruhe des Nordens, Berlin 1934 (Historische Studien 251).

Andersson, William, Svenskt stadslif under 1700-talet. Tidsbilder från Karlskrona, Sthlm 1912.

Anjou, A., Kongl. Svea Hofrätts presidenter samt embets och tjenstemän 1614-1898. Biografiska anteckningar samlade och utgifna, Sthlm 1899.

Anners, Erik, Remiss till allmänheten. En laghistorisk studie (Festskrift tillägnad Halvar Sundberg UUA 1959:9, Uppsala 1959).

Annerstedt, Cl., Uppsala universitets historia, III:1-2, bihang III-IV, Upps. 1912-1914.

/Annerstedt, D./, Utdrag af herr Carl Wadenstiernas anmärkningar öfver Brefwet til en wän...med lika wälmenta noter uplagt af en laglydig antipode..., Sthlm 1767.

- Arnberg, J.W., Anteckningar om frihetstidens politiska ekonomi. I Handeln och näringarna, Ups. 1868.
- Arnell, I. (utg.), Stadslagen, Sthlm 1730.
- Arosenius, E., Bidrag till det svenska tabellverkets historia, Sthlm 1928.
- Aulén, G., Om att rätt dela mellan lag och evangelium (STK 1946).
- Awebro, Kenneth, Gustaf III:s rüfst med ämbetsmännen 1772-1779 - aktionerna mot landshövdingarna och Göta hovrätt, Upps. 1977 (Studia Historica Upsaliensia 96).
- Bang, N.E.-Korst, K., Tabeller over skibsfart og varetransport gennem Øresund 1661-1783 och gennem Store baelte 1701-1748, 1-2:2:2, Khvn 1930-1953.
- Beckman, Bjarne, Dalupproret 1743 och andra samtida rörelser inom allmogen och bondeståndet, Gbg 1930.
- Beckman, Edv., En skolkontrovers med politiskt efterspel. Ett bidrag till Olof Bergklints ungdomshistoria (Sammlaren 1901).
- Behre, Göran, Underrättelseväsen och diplomati. De diplomatiska förbindelserna mellan Sverige och Storbritannien 1743-1745, Gbg 1965 (Studia Historica Gothoburgensia 4).
- Benktson, Benkt-Erik, "Du Herrens tjänare". En analys av Abraham Petterssons teologiska typ, Lund 1968 (Studia Theologica Lundensia 28).
- Bennich-Björkman, Bo, Författaren och ämbetet. Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550-1850, Upps. 1970 (Studia Litterarum Upsaliensia 5).
- Termen litteratur i svenskan 1750-1850, Upps. 1970 (Meddelanden utg. av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturhistoriska institutionen i Uppsala 4).
- Bentzen, Ingrid, En advarsel til Københavns bogtrykkere (Fund og forskning XXI 1974).
- Benzelius, Eric, Brefväxling imellan ärkebiskop Eric Benzelius den yngre och des broder, censor librorum Gustaf Benzelstjerna. Efter originalerne utgifven af J.H.Lidén Linköping 1791.
- Benzelstjerna, Gustaf, Gustaf Benzelstjernas censorsjournal 1737-1746. Utg. af L.Bygdén och E.Lewenhaupt, Ups. 1884 (Bihang till Sammlaren 1884).
- /Berch, Anders/, Sätt, at igenom politisk arithmetica utröna länders och rikens hushåldning, Sthlm 1746.
- /Berch, A.R./, Posten 1768-1769.
- Berg, Fredrik, Correspondence between Nils Rosén von Rosenstein and Albrecht von Haller (Vahlqvist, Bo-Wallgren, Arvid (ed.), Nils Rosén von Rosenstein and his textbook on pediatrics, Upps. 1964 Acta paediatrica suppl. 156).
- Bergh, Severin, Svenska riksarkivet 1618-1837, Sthlm 1916 (MRA N.F. II:5).
- /Bergius, Bengt/, Små-saker til nöje och tidsfördrif, I-IV, Sthlm 1755-1756.
- Bröderna Bergius självbiografiska anteckningar. Med inledande och förklarande anmärkningar av Arne Holmberg (PHT 1944/45).
- Bergman, E.W., Några bidrag till svenska kyrkans historia under förra århundradet, samlade och utgifna, I, Sthlm 1873.
- Berlinische Nachrichten 1767.
- Bernstorff, J.H.E., Correspondance ministérielle du comte J.H.E.Bernstorff 1751-1770, publiée par P.Vedel, 1-2, Khvn 1882.
- Bexell, S.P., Riksdagshistoriska anteckningar eller bidrag till svenska kyrkans och riksdagarnas historia ur preteståndets archiv. Riksdagarna 1755-1778, Christianstad 1839.
- Biergann, A., Gottlieb Wilhelm Rabeners Satiren, Köln 1961.
- Bihang til ten höga wäxelcoursen och låga handelsbalancen, samt dyra tiden, Sthlm 1745.
- Bihang till kyrkoh. D. And. Carl Rutströms predikningar och andliga skrifter, för hvilka han blifwit anklagad, afsatt och landsförvist, innehållande de handlingar i Rutströmska processen, som utwisa sjelfwa statum controversiae..., Sthlm 1768.
- Birn, Raymond F., Pierre Rousseau and the philosophes of Bouillon, Genève 1964 (Studies on Voltaire and the eighteenth century XXIX).

- Björkenheim, Magnus, Aldre fransk litteratur på herrgårdar i Finland, Helsingfors 1929.
- Blix, Magnus, Sveriges statshälfningar och hushåldsanstalter ifrån år 1720 till år 1792. jämte ordsaker och anledningar därtill, I, Sthlm 1793.
- Boberg, Stig, Gustav III och tryckfriheten 1773-1787, Sthlm 1951
- Boëthius, B.-Kromnow, A., Jernkontorets historia. I Grundläggningstiden, Sthlm 1947.
- Bogren, Yngve, Kampen om Stockholms kyrko- och skolstyrelse 1640-1668, Lund 1953.
- Böhlén, G., Militär statsmakt och individ. Särskildt i Sverige under Gustaf III:s tid. Militär rekrytering, straffrätt och disciplin, Upps. 1917.
- Bokwets gilletts protokoll, utg. af Henrik Schück, II (UUA 1918:2).
- Bollerup, Erik, Sven Bring (Lagerbring) före professorstiden (PHT 1967).
- Sven Bring (Lagerbring) och kanslerscensuren i Lund på 1750-talet (Scandia 1967)
- Bomgren, G., Sekreta utskottet 1723-1756. En rättshistorisk undersökning, Lund 1928 (SFS 12).
- /Botin, A. af/, Wälment erinran wid den nyligen utkomna skriften, kallad "Skäl emot taxor på tryckta arbeten och skrifter", Sthlm /1767/.
- Bowallius, R.M., Bidrag till yttranderättens historia i Sverige under enväldstiden (Frey 1845).
- Bref ifrån en swensk man i Köpenhamn, i anledning af de märkeliga politiska förändringar, som nyligen timat i Danmark, Sthlm 1772.
- Bref til en vän i Upsala, om tryckfrihetens närvarande tilstånd, och wår tids usla sribenter, Ups. 1771.
- Breuer, Dieter, Geschichte der literarischen Zensur in Deutschland, Heidelberg 1982.
- Bring, S.E., En censurerad svensk Rysslandsskildring från det stora nordiska krigets tid (NTBB 1919).
- Lundaafhandlingen "De virgine nobili stuprata" och förbudet mot densamma (NTBB 1920).
- Sueciaverket och dess text (Lychnos 1937).
- C.G.Warmholtz' och Louis de Geers bibliotek på Christineholm, Upps. och Sthlm 1941 (Lychnos-bibliotek 3).
- Boktryckeri-societeten 1752-1900 (Svenska boktryckareföreningen 50 år. Kort historik, Gbg 1943).
- Jonas Hallström, "En adelsmans tankar" och "Den gräfwande embetsmannen" (NTBB 1956).
- Svenskt boklexikon 1700-1829. Rättegångshandlingar, Upps. 1958. Riksdagshandlingar, Upps. 1961 (SSLS 32:1-2).
- Johan Rosenadlers personalier vid Karl XII:s begravning (KFA 1959).
- Boktryckerierna i Uppsala. 2. 1701-1810, Upps. 1964.
- Broberg, Gunnar, Magnus Orrelius, en frihetstida moralist och skribent (PHT 1967).
- Brohed, Ingmar, Stat, religion, kyrka. Ett problemkomplex i svensk akademisk undervisning under 1700-talet, Sthlm 1973 (Skrifter utg. av Institutet för rättshistorisk forskning. Ser. 1. Rättshistoriskt bibliotek 22).
- Brolin, Per-Erik, Hattar och mössor i borgarståndet 1760-1766, Upps. 1953.
- /Bruckman, Carl/, Plan til et nyttigt pennekrig emot partiandans och corruptionens troupe, Ups. 1769.
- Buchholtz, Werner, Staat und Ständegesellschaft in Schweden zur Zeit des Überganges vom Absolutismus zum Ständeparlamentarismus 1718-1720, Sthlm 1979 (Acta universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History 27).
- Bygdén, A.L., Svenskt anonym- och pseudonymlexikon, I-II, Ups. 1898-1915.
- Bülck, Rudolf, Das Schleswig-Holsteinische Zeitungswesen von den Anfängen bis zum Jahre 1789, Kiel 1928 (Quellen u. Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins bd. 16).
- Büsching, A.F., Magazin für die neue Historie und Geografi, XII 1778.
- Byström, Tryggve, Svenska komedien 1737-1754. En studie i Stockholmsteaterns historia, Sthlm 1981 (ny utg.).

- Calonius, Mathias, De nova facie orbis europaei circa saeculum reformationis ex-
orta, I, Aboae 1764.
- /Canzler, J.G./, Memoires pour servir à la connoissance des affaires politiques
et économiques du royaume de Suède..., 1-2, Londres et Dresde 1776.
- Carlquist, Gunnar, Till den svenska bokcensurans historia (NTBB 1920).
- Carlsson, Arne, Böcker i bohusländska bouppteckningar 1752-1808, stencil Gbg 1972.
- Carlsson, Ingemar, Olof Dalin och den politiska propagandan inför "lilla ofreden".
Sagan om hästen och Wår-wisa i samtidspolitisk belysning, Lund 1966.
- Frihetstidens handskrivna politiska litteratur. En bibliografi, Sthlm 1767 (Acta
bibliotheca Gothoburgensis 9).
- Parti-partiväsen-partipolitiker 1731-1743. Kring uppkomsten av våra första po-
litiska partier, Sthlm 1981 (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm
studies in history 29).
- Cederbom, L.A., Jacob Serenius i opposition mot hattpartiet 1738-1766, Skara 1904.
- /Cederström, Gustaf/, Tanckar öfwer menniskans politiska olikhet och fysiska lik-
het, Sthlm /1766/.
- Celsius, O. pres./Sepelius, Laur. Ad. resp., De novellis historicis, Ups. 1752.
- Cerf, Madeleine, La censure royale à la fin du dix-huitième siècle (Communications
9 1967).
- Chydenius, Anders, Politiska skrifter. Med en historisk inledning ånyo utg. af
E.G.Palmén, 1-2, Helsingfors 1877, 1880.
- Cnattingius, H., Angreppen på prästeståndet och dess privilegier 1765-69 (KA 1931).
- Om fromhetslivet i Linköpings stift under sjuttonhundratalet (KA 1941).
- Collijn, Isak, Bidrag till det Rudbeckianska tryckeriets i Västerås historia (All-
männa svenska boktryckareföreningens meddelanden 11 1906).
- Sveriges bibliografi. 1600-talet. Bidrag till en bibliografisk förteckning,
I:1-II:2, Upps. 1942-46.
- Consentius, E., Friedrich der Grosse und die Zeitungs-zensur (Preussische Jahr-
bücher 115 1904).
- Consistorii academici vid Åbo universitet äldre protokoller (under något skilda
titlar), I-, Helsingfors 1884-.
- Couperus, M. (ed.), L'étude des périodiques anciens. Colloque d'Utrecht, Paris 1972.
- Cramer, Frederick H., Bookburning and censorship in ancient Rome (Journal of the
history of ideas 6 1945).
- Cranfield, G.A., The development of the provincial newspaper 1700-1760, Oxford 1962.
- Cronander, Samuel pres./Alin, Magnus resp., Delineatio genuini scientiarum syste-
matis, V,Lundae 1759.
- Dagligt Allehanda.
- Dahl, Eva-Lena - Eriksson, Nils, Urborgaren. En studie i en merkantilistisk
människo- och samhällssyn (Idé och lärdom, Lund 1972).
- Dahlgren, E.W., Kungl. Svenska Vetenskapsakademien. Personförteckningar 1739-
1915, Upps. och Sthlm 1915.
- (utg.) Svenska Vetenskapsakademiens protokoll för åren 1739, 1740 och 1741, 1-2,
Sthlm 1918.
- Danielson, Hilding, Sverige och Frankrike 1736-1739. Till belysning av Arvid
Horns politik och fall, Lund 1956.
- Defourmeaux, M., L'inquisition espagnole et les livres français au XVIIIe siècle,
Paris 1963.
- Dela Gardiska archivet eller handlingar ur grefl. Dela Gardiska biblioteket på
Löberöd, I-XX, Sthlm 1831-Lund 1843.
- Delblanc, Sven, Åra och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets littera-
tur, Sthlm 1965.
- Dellner, J., Sven Baelter. En homiletisk studie, Upps. 1916.
- Forsskåls filosofi, Sthlm 1953.
- Den danske Mercurius 1767.
- Den politiske Aristarchus, Sthlm 1769.
- Den svenska fatburen, Sthlm 1767-1770.

- Den svenska uppsyningsmannen, Sthlm 1772.
- Den 20 october 1769 förmiddagen sammanträdde secreta utskottet med justitae- och secreta deputationerna, Sthlm 1770.
- Dornbusch, Peter, Tendensen i den "orientaliska sagan" i En ärlig svensk och dess förhållande till hattarnas partiprogram, otryckt seminarieuppsats i historia vid Uppsala universitet.
- Dovring, Karin, Fru Lenngren och herrnhutarna (VSLA 1946).
- Striden kring Sions sänger och närstående sångsamlingar. En idé- och lärdoms-historisk studie, I, Lund 1951.
- /Dubb, Carl/, Tankar, angående såväl en til Rikens år 1760 församlade höglofl. ständer stäld skrift, som en däremot utkommen wederläggning...., Sthlm 1762.
- Dähnert, J.C.(hrsg.), Sammlung gemeiner und besonderer Pommerscher und Rügischer Landes-Urkunden, Gesetze, Privilegien, Verträge, Constitutionen und Ordnungen, II, Stralsund 1767.
- Eberstein, Gösta, Den svenska författarrätten, I, Sthlm 1923.
- Edler, P.J., Om börd och befordran under frihetstiden, Sthlm 1915.
- Eek, Hilding, Om tryckfriheten, Sthlm 1942.
- 1766 års tryckfrihetsförordning, dess tillkomst och betydelse i rättsutvecklingen (StvT 1943).
- Eichhorn, C., Svenska studier, I, Sthlm 1869.
- Nya svenska studier. Strödda bidrag till fäderneslandets litteratur, konst- och odlings historia, Sthlm 1881.
- Eisenhardt, Ulrich, Die Kaiserliche Aufsicht über Buchdruck, Buchhandel und Presse im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation (1496-1806). Ein Beitrag zur Geschichte der Bücher- und Pressezensur, Karlsruhe 1970 (Studien und Quellen zur Geschichte des deutschen Verfassungsrechts, Reihe A:3).
- Elers, J., Mina försök, II, Sthlm 1755.
- Elmroth, Ingvar, Nyrekryteringen till de högre ämbetena 1720-1809. En social-historisk studie, Lund 1962 (Bibliotheca historica Lundensis 10).
- En fri swänsk, Sthlm 1761.
- Engelsing, Rolf, Die Perioden der Lesergeschichte in der Neuzeit. Das statistische Ausmass und die soziokulturelle Bedeutung der Lektüre (Archiv für Geschichte des Buchwesens X 1970).
- Engeström, M.?, Tankar öfwer den bekante partiskrifwaren kongl. bibliotekarien, herr Carl Christopher Gjörwells Allmänna Tidningar för år 1770, af en uprigtig Götheborgare, Gbg u.å.
- En owäldug mans tanckar öfwer det af Kongl. Swea Hofrätt, hr baron Jean Adam Reh binder tilfogade svåra lidande, Sthlm 1771.
- En swensk borgares betraktelser öfwer närwarande tid, Sthlm 1770.
- En ärlig riksdagsmans skyldigheter: på urtime riksdagen 1769, Ups. u.å.
- En ärlig swensk, Sthlm 1755-(1756).
- Erich, R., 1754 års lags bestämmelser om brott av politisk karaktär (Minnesskrift ägnad 1734 års lag..., 2, Sthlm 1934).
- Erichson, J., Die heilsamen Absichten... der edlen Buchdruckerkunst..., Sthlm (1740)
- Eriksson, Gunnar, Om idealtypsbegreppet i idéhistorien (Lychnos 1979-1980).
- Eriksson, Nils, Dalin-Botin-Lagerbring. Historieforskning och historieskrivning i Sverige 1747-1787, stencil Gbg 1976.
- /Esterberg, Carl/, Folkets röst, Sthlm 1769.
- Estivals, Robert, La statistique bibliographique de la France sous la monarchie au XVIIIe siècle, Paris 1965 (Livre et sociétés 2).
- Fagerlund, L.W.-Tigerstedt, Rob., Medicinens studium vid Åbo Universitet, Helsingfors 1890 (Åbo universitets lärdomshistoria 1, SSLF 16).
- /Faggot, Isak/, Wålmentes tankar och anmärkningar öfwer den widtbekanta Rutströmska religions och rättgångssaken...I, Sthlm 1768.
- Faggot, Jacob, Tankar om fäderneslandets känning och beskrifvande (KVA Handl.II, Sthlm 1741).
- Historien om svenska landtmäteriet och geographien, praesidietal KVA 1747, Sthlm u.å.

- Falk, Henri, *Les privilèges de la librairie sous l'ancien régime. Etude historique du conflit des droits sur l'oeuvre littéraire*, Paris 1906.
- Fant, E.M. resp./Sundin, Olof resp., *De religionis in Suecia controversiis quibusdam recentioribus*, Ups. 1794.
- Fersen, F.A. von, Riksrådet och fältmarskalken m.m. grefve...historiska skrifter, utg. af R.M.Klinkowström, 1-8, Sthlm 1867-1872.
- Floderus, G., *Handlingar hörande till konung Carl XII:s historia*, 3, Sthlm 1824.
- Forssell, Arne, *Kansliet 1720-1789 (Kungl. Maj:ts kanslis historia*, 1, Upps. 1935
- Forssell, H., *Minne af erkebiskopen doktor Erik Benzelius den yngre (SAH 58, 1883 Fortegnelse paa alle de skrifter som trykfriheden har givet anledning til, I-III, Khvn 1771-1772.*
- Fournier, August, Gerhard van Swieten als Censor (Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Classe der Kais. Akademie der Wissenschaften, 84 1876).
- Freedom of political and religious expression in Sweden. An exhibition in honour of Columbia university on the occasion of its Bicentennial 1754-1954, Upps. 1954.
- Friedrich II, *Politische Correspondenz Friedrich des Grossen*, red. von G.B.Volz u.a., 1-46, Berlin 1879-1939.
- /Friczky, C. de/, *Tankar om närvarande tider, jämte uprigtig granskning af de wälmente anmärkningar, som krigsrådet, wälborne Herr Carl Wadenstierna utgifvit ...*, Sthlm 1767.
- Frihetstidens grundlagar och konstitutionella stadgar. Utg. av Riksarkivet genom A. Brusewitz, Sthlm 1916.
- Fryxell, Anders, *Berättelser ur svenska historien*, 1-49, Sthlm 1823-1893.
- Frängsmyr, Tore, *Den gudomliga ekonomin. Religion och hushållning i 1700-talets Sverige (Lychnos 1971-1972).*
- *Wolffianismens genombrott i Uppsala. Frihetstida universitetsfilosofi till 1700 talets mitt*, Uppsala 1972 (Acta universitatis Upsaliensis. Organisation och historia 26. Skrifter utgivna till Uppsala universitets 500-årsjubileum, II, Studier 3).
- *The Enlightenment in Sweden (Porter, Roy-Teich, Mikuláš(ed.), The Enlightenment in national context, Cambridge 1981).*
- Frösell, Erik, *Stridigheterna mellan boktryckare och bokbindare under skråtvångets tid*, Sthlm 1931.
- Förfrågan hos de lagkunnige, öfwer det som med cancellisten baron Reh binder passerat, Sthlm 1771.
- Gardberg, Carl-R., *Rikshistoriografen Jacob Wilde, Åbo domkapitel och de finska dialekterna (Acta Academiae Aboensis. Humaniora 18, Åbo 1949).*
- *Boktryckeriet i Finland. 2. Från freden i Nystad till Åbo brand*, Helsingfors 1957.
- Gardiner, Harold C., *Catholic viewpoint on censorship*, N.Y. 1958.
- Garstein, Oskar, *Rome and the Counterreformation in Scandinavia. Until the establishment of the S.congregatio de propaganda fide in 1622. 2. (1583-1622)*, Oslo 1980.
- Gazette littéraire de l'Europe 1767-1768.*
- Geijer, E.G., *Teckning af Sveriges tillstånd och af de förnämsta handlande personerna under tiden från konung Carl XII:s död till konung Gustaf III:s anträde af regeringen (SAH 18, 1838).*
- *Samlade skrifter. Ny ökad upplaga*, VI, Sthlm 1927.
- Gezelius, G., *Försök til et biographiskt lexicon öfver namnkunnige och lärde svenske män*, II, Sthlm, Ups. och Åbo 1779.
- Gibbs, G.C., *The role of the Dutch Republic as the intellectual entrepôt of Europe in the seventeenth and eighteenth centuries (Bijdragen en meddeelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden 86 1971).*
- Gierow, Krister, *"Nec sum nec fui magister."* Något om Sven Lagerbrings akademiska studier (Lychnos 1975-1976).
- Giesecke, Ludwig, *Die geschichtliche Entwicklung des deutschen Urheberrechts*, Göttingen 1957 (Göttinger rechtswissenschaftliche Studien 22).

/Gjörwell, C.C./, Bref om blandade ämnen, Sthlm 1754.

- Brefwäxling, 1-6, Sthlm 1798-1808.

- Anteckningar om sig sjelf, samtida personer och händelser 1731-1757 (Samlingar utg. för de skånska landskapens historiska och arkeologiska förening af M. Weibull, 3 1875).

- Carl Chr. Gjörwells brev till Fredrik Sparre 1768-1795. Utg. av A. Munthe, Sthlm 1938 (Hl 32:1).

Gnau, Hermann, Die Zensur unter Joseph II, Strassburg u. Leipzig 1911.

Grage, Elsa-Britta, Justitiekanslersämbetet och dess arkiv (MRA 1962-1966).

Grape, A., En episod i det svenska rikshistoriografämbetets historia (Lychnos 1942).

- Ihreska handskriftssamlingen i Uppsala universitets bibliotek, 1-2, Upps. 1949 (Acta Bibl. R. Upsaliensis 6-7).

Groth, Otto, Die Geschichte der deutschen Zeitungswissenschaft. Probleme und Methoden, München 1948.

Grönroos, Henrik, Bokbeståndet i Helsingfors enligt stadens bouppteckningar 1679-1808 (Genealogiska samfundets i Finland skrifter 13).

Göransson, S., Ortodoxi och synkretism i Sverige 1647-1660, Uppsala 1950 (Skrifter utg. av Svenska kyrkohistoriska föreningen N.F.1).

- De svenska studieresorna och den religiösa kontrollen från reformationstiden till frihetstiden, Wiesbaden och Uppsala 1951 (UUA 1951:8).

- Den synkretistiska striden i Sverige 1660-1664, Wiesbaden och Uppsala 1952 (UUA 1952:6).

Götheborgska Magazinet.

Götheborgska Nyheter.

Götheborgske Spionen.

Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen 1763.

Haacke, Wilmont von, Es giebt eine Kunst, Zeitungen zu lesen. Anzeige des Zeitungs-Collegii von A.L.Schlözer, Professor in Göttingen (Publizistik 1969, Heft 4).

Habermas, Jürgen, Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft, Neuwied am Rhein 1968 (3:e uppl) (Politica Bd 4).

Hafström, G., Utlåtande av sakkunniga för tillsättning av professuren i rätts-historia med romersk rätt vid Stockholms universitet 1964, stencil.

- Sakkunnigutlåtande över professuren i rätts-historia i Lund 1970, stencil.

Hagberg, L., Jacob Serenius' kyrkliga insats. Kyrkopolitik-kristendomsförsvaret undervisningsfrågor, Lund 1952 (SSSKH 28).

Hagström, Tor, Några Daliniana. Gustaf Ribbing om Olof von Dalin (Corona Amicorum. Studier tillägnade Tönnes Kleberg. Acta bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis vol. XV, Upps. 1968).

Hahr, Gösta, Hindrich Hahr. En handelsman från frihetstidens Stockholm, Sthlm 1966 (Stockholms stadsmuseums skrifter 1).

Hallendorff, Carl, Bidrag till frågan om publicerandet af Nordbergs Konung Carl XII:s historia. Uppsatser, Ups. 1899.

Hallvik, Bengt, En tryckfrihetsprocess (SDS 6.8.1951).

- Tryckt i Calmar hos Lars Lindeblad. En boktryckare från 1700-talet och hans produktion (Sancte Christophers gilles chroenica 26/27 1957).

Hamburgische Berichte von den neuesten gelehrten Sachen 1741-43.

Hamburgische Beyträge zur Aufnahme der gelehrten Historie und der Wissenschaften 1742-43.

Hamburgische vermischte Bibliothek 1743.

Hamrén, Olof, Manufacturspegel, u.o.1737.

Handlingar hörande til fiscaliska actionen...rörande den uti Örebro skedde tryckning af Kongl.Maj:ts...håldne tal..., Sthlm 1772.

Handlingar, rörande Strengnäs stifts capellaners riksdagsmannawal, jämte anmärkningar öfwer...Jac. Serenii och twänne lectorers besynnerliga upförande så väl uti detta mål, som wid dess utbekommande til trycket, Sthlm 1769.

- Handlingar til uplysning öfwer skriften, kallad: Ofrälse soldaten, eller en friborn medborgares lidande genom en adelig officerares anstälte olagliga och wäldsamma wärfning, Sthlm 1771.
- Hansen, Aage - Eegholm-Pedersen, Sv. (utg.), Holberg-ordbog. Ordbog over Ludvig Holbergs sprog, I, Khvn och Oslo 1981.
- Hanson, Laurence, Government and the press 1695-1763, Oxford 1936.
- Hansson, Sigurd, Ett tryckfrihetens 200-årsminne (GHT 17.4.1935).
- Hansson, Stina, "Bröllopslägrets skald och bärens ": en studie i Lucidors tillfällesdiktning, Gbg 1975.
- "Afsatt på swensko." 1600-talets tryckta översättningslitteratur, Gbg 1982 (Skrifter utg. av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs univ. 5).
- Hansson, Sven G., Olof von Dalins Witterhets-Arbeten. Tillkomst, textkaraktär, mottagande (Samlaren 1962-1964).
- Hansson, Thelma, Dalinbildn i porträttkonsten och i den litterära traditionen, Gbg 1959 (GVVH F.6 ser. A 6:6).
- /Hasselberg, S.J./, Wecko-blad til barns nytta och nöje, Sthlm 1766.
- Hebbe, P.M., Anders Gabriel Duhres "Laboratorium mathematico-oeconomicum" (Lantbruksakademiens handlingar och tidskr. 1933).
- Den svenska lantbrukslitteraturen, I, Uppsala 1939.
- Heckscher, Eli F., Anders Berch och den ekonomiska vetenskapens första steg i Sverige (Lychnos 1942).
- Hedman, Rune, Svenska tidningar 1809-1812. Prenumerationer, priser, upplagor (HT 1964).
- Heikel, Ivar A., Helsingfors universitet 1640-1940, Helsingfors 1940.
- Helander, A., Daniel Niklas von Höpken 1669-1727, Sthlm 1927.
- Hellmark, Christer, Rätten att kritisera överheten, Sthlm 1978.
- Hellquist Österlöf, Magdalena, Och kunde den ätalade icke erinra sig...Kring ett tryckfrihetsmål och Brings notiser därom (NTBB 1966).
- Hellstenius, J.A.C., Bidrag till swenska Ost-Indiska Compagniets historia 1731-1766, Ups. 1860.
- Hennings, Beth, Gustav III som kronprins, Sthlm 1935.
- Herdin, K.W., Uppsala på 1600-talet. Bidrag till stadens historia. I. Stadsstyrelsens organisation och rättsskipning, Upps. 1926.
- Herlitz, Lars, Fysiokratismen i svensk tappning 1767-1770, Gbg 1974 (Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 35).
- Hernlund, H., Bidrag till den svenska skollagstiftningens historia under partitidehvarfvat 1718-1809. 1. 1718-1760, Sthlm 1882 och 1892.
- Några anteckningar om Dalins "Svenska friheten" (Samlaren 1885).
- Mörks Prins Theoderik under kanslikollegii granskning, ett bidrag till censuren historia under Frihetstiden (Samlaren 1885).
- Herrman-Mascard, Nicole, La censure des livres à Paris à la fin de l'ancien régime (1750-1789), Paris 1968 (Travaux et recherches de la Faculté de droit et des sciences économiques de Paris. Sciences historiques 13).
- Hess, Ludwig v., Briefe, den gegenwärtigen Zustand von Schweden betreffend, Franckfurt u. Leipzig 1756.
- Heurgren, P.G., Post och press i Sverige 1643-1791, Sthlm 1929 (Meddelanden från Postmuseum 10).
- Heyman, Harald, Fredrik Mallet och Johan Henrik Lidén. En brevväxling från åren 1769-1770 (Lychnos 1938).
- Hildebrand, Bengt, Till släkten Triewalds historia (PMT 1938).
- Kungl. Svenska Vetenskapsakademien. Förhistoria, grundläggning och första organisation, Sthlm 1939.
- Hilgers, J., Der Index der verbotenen Bücher. In seiner neuen Fassung dargelegt und rechtlich-historisch gewürdigt, Freiburg im Breisgau 1904.
- Die Bücherverbote in Papstbriefen, Freiburg im Breisgau 1907.
- Hillbom, Rune, Press och pegas i gamla Karlskrona. Carlscrona Weckoblad under 1700-talet (Föreningen Gamla Karlskrona. Årsbok 1953).

- Hirn, H., En smådeskrift från 1741 (FHT 1960).
- Hjelt, A., Det svenska tabellverkets uppkomst, organisation och tidigare verksamhet. Några minnesblad ur den svensk-finska befolkningsstatistikens historia, Helsingfors 1900.
- Hjelt, Otto E.A., Svenska och finska medicinalverkets historia 1663-1812, I-III, Helsingfors 1891-1893.
- Hjertén, I., Fabel och anekdot inom Sveriges 1700-talslitteratur. Ett litteratur-historiskt strövtåg, Sthlm 1910.
- Hof, Sven, Sven Hofs självbiografi (ASUH 79 1949).
- Holm, Edvard, Om det syn paa kongemagt, folk og borgerlig frihed, der udviklede sig i den dansk-norske stat i midten af 18de aarhundrede (1746-1770). Inbydelseskraft til Kjøbenhavns universitets fest i anledning af Hans Majestæt Kongens fødseldag, Khvn 1883.
- Nogle hovedtraek af trykkefrihedstidens historie 1770-1773. Inbydelseskraft til Kjøbenhavns universitets aarsfest til erindring om kirkens reformation, Khvn 1885.
- Holmberg, Arne, Om ämbetsverken i Stockholm för 200 år sedan ur aspirantsynpunkt. Ur Bengt Bergius' brevväxling med Joh. Sundius (PHT 1962).
- Holmbäck, Ake, Kvarkommissionerna enligt Kungliga breven den 13 april 1697. En studie i svensk vattenrätt, Sthlm 1914 (Jernkontorets vattenrättsutredning 2).
- Holmdahl, O., Studier öfver prästeståndets kyrkopolitik under den tidigare frihetstiden, II, Lund 1919.
- Holst, W., Carl Gustaf Tessin under resa-, riksdagsmänna- och de tidigare beskickningsåren. Ett bidrag till hans ungdomshistoria och politiska biografi, Lund 1951.
- Härleman, Carl, "Dagbok öfver en resa" (utan titel), Sthlm 1751.
- Hjögberg, Staffan, Utrikeshandel och sjöfart på 1700-talet. Stapelvaror i svensk export och import 1738-1808, Sthlm 1969.
- Höjer, T.T:son, Christopher Springer och principalatsfrågan vid 1742-43 års riksdag, Sthlm 1938 (Studier och handlingar rörande Stockholms historia 1).
- Frihetstiden i 1800-talets svenska historieskrivning (HT 1940).
- Hölscher, Lucian, Öffentlichkeit und Geheimnis, Stuttgart 1979 (Sprache und Geschichte Bd. 4).
- Höpkén, A.J., v., Riksrådet greve A.J.von Höpkens skrifter. Samlade och i urval utg. af C. Silfverstolpe, 1-2, Sthlm 1890, 1893.
- Hörnström, E., Anders Odel. En studie i frihetstidens litteratur- och kulturhistoria, Upps. 1943.
- Ingers, E., Satirikern Rabener och hans svenska bearbetare (Samlaren 1902).
- Jacobsson, Nils, Den svenska herrnhutismens uppkomst. Bidrag till de religiösa rörelsernas historia i Sverige under 1700-talet, Upps. 1908.
- Aktstycken och brev till belysande av överhovpredikanten, d:r Carl Magnus Wrangels och Samfundet Pro Fides äldsta historia (KA 1948).
- Johannesson, Gösta, Lunds universitets historia. II. 1710-1789, Lund 1982.
- Johansson, Egil, Literacy studies in Sweden: some examples (Johansson, Egil (ed.) Literacy and society in a historical perspective - A conference report. Educational reports Umeå nr. 2 1973).
- Johansson, Herbert, Biblar och andra böcker i kyrkor inom Växjö stift 1650-85. En statistisk geografisk undersökning (Från Småland och Hellas, Malmö 1959).
- Johansson, J.Viktor, Journalisten Pehr Rudin (Studier tillägnade Otto Sylwan på sextioårsdagen, Cbg 1924).
- Johansson, K.H., Svensk sockensjälstyrelse 1686-1802. Studier särskilt med hänsyn till Linköpings stift, Lund 1937.
- Johansson, Ulla, Handskrifter rörande 1755-1756 års riksdag. Tva identifikationer och en memoarundersökning (HT 1969).
- Hattar och mössor i borgarståndet 1755-1756 (HT 1973).

"Jon Swensk", Min värde wän, Sthlm 1769.

Jubelzeugnisse, welche, bey dem von einigen Buchdruckern zu Halle den 25 Jul. 1740 erneuerten Andenken der vor dreyhundert Jahren erfundenen Buchdrucker-kunst..., Halle 1741.

Jusleen, Johan, Samling af Kongl. Maj:ts bref,...om lagens rätta förstånd, Sthlm 1751.

Justitiaecancellerens berättelse til riksens höglofl. ständer, wid riksdagen år 1769, Sthlm 1769.

Jägerskiöld, Olof, Hovet och författningsfrågan 1760-1766, Upps. 1943.

- Lovisa Ulrika, Sthlm 1945.

Jägerskiöld, Stig, Hovrätten under den karolinska tiden och till 1734 års lag (1654-1734) (Petrén, S.-Jägerskiöld, S.-Nordberg, T. O:son, Svea hovrätt. Studier till 350-årsminnet, Sthlm 1964).

Jørgensen, A., Calonius-Naumannska samlingen i Helsingfors Universitetsbibliotek. Helsingfors 1936 (Helsingfors Universitetsbiblioteks skrifter 17).

Jørgensen, Harald, Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799-1848. Et bidrag til en karakteristik af den danske enevælde i Frederik VI's og Christian VIII's tid, Khvn 1944.

- Da censuren blev opgivet, Khvn 1971 (Berlingske Presse-Bibliotek 29).

/Kahl, A./, Nya kyrkan och dess inflytande på theologiens studium i Sverige. Ett bidrag till sednare tiders svenska kyrkohistoria, II, Lund 1849.

Karlbom, Rolf, Frihetstidens författning och 1809 års regeringsform. En principutredning om empiri och teori i Sveriges nyare författningshistoria, Lund 1973 (Meddelanden från Historiska institutionen i Göteborg nr. 7).

Key, A., Till kirurgiens historia i Sverige, särskildt med hänsyn till den kirurgiska undervisningen i Stockholm. Inbjudningsskrift vid Medikokirurgiska Institutet, Sthlm 1897.

/Kiellberg, Eric/, Discourser på klubben, Sthlm 1767.

Kirchhoff-Larsen, Chr., Den danske presses historie, 1, Khvn 1942.

Kjellin, Gunnar, Rikshistoriografen Anders Schönberg. Studier i riksdagarnas och de politiska tänkesättens historia 1760-1809, Lund 1952.

Kleberg, Tönnes, Bokhandel och bokförlag i antiken, Sthlm 1962.

/Klenning, G.E./, Ur en antecknares samlingar, Ups. 1880-1882 (ny uppl.) (SSLS 3).

- Ur en samlares anteckningar, Sthlm och Ups. 1883-86.

- -Nordin, J.G., Svensk boktryckeri-historia 1483-1883 med inledande allmän öfversigt, Sthlm 1883.

Klingberg, Göte, Svensk barn- och ungdomslitteratur 1591-1839. En pedagogikhistorisk och bibliografisk översikt, Sthlm 1964.

Klingenskierna, S. pres./Benzelius, A. resp., Censura librorum, I, Ups. 1743.

Knuttel, W.P.C., Verboden Boeken in de republiek der vereenigde Nederlanden, 'S-Gravenhage 1914 (Bijdragen tot de geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel 11).

Koch, L., Bidrag til censurens historie under Fredrik V (Dansk historisk tidskrift 6.II, 1889-90).

Kong Christian den fimtes danske love Khvn 1683.

Kongl. Bibliotekets tidningar om lärda saker 1767-1768.

kongl. Maj:ts och Riksens herrar räds omröstning...angående den missfirmelse Kongl. Cammarcollegium förment sig wara tilfogad medelst den så kallade Adelsmans bref ..., Sthlm 1768.

Kongl. Maj:ts och Riksens Svea hofrätts dom uti fiscaliska actionen rörande skriften Ofrälse soldaten, Ups. 1772.

Kongl. Maj:ts och Riksens Svea Hofrätts omröstningsprotokoll samt dom, uti den emot wälb. herr assessoren Wirgin anstälte fiscalisce action..., Sthlm 1771.

Kongl. Maj:ts och Riksens Svea Hofrätts utslag...om ansvar för en af den sistnämnde /Kexél/ under namn af Prästmannaöde...utgifwen skrift..., Sthlm 1769.

Kongl. Svea Hofrätts protocoller och handlingar uti den märkwärdiga fiscaliska actionen rörande Torgnys swar..., Sthlm 1772.

- Kongl. Svea Hofrätts protocoller och handlingar rörande fiscaliske actionen emot herr baron Jean Ad. Reh binder..., Sthlm 1770.
- Kongl. Svea Hofrätts protocoller och handlingar uti fiscaliske actionen rörande skriften kallad: Ofrälse soldaten, Sthlm 1771.
- Kornerup, B., Oplysningstiden 1746-1799, Khvn 1951 (Den danske kirkes historie 5).
- Korta men wälmenta tankar om taxor til högre eftertanka, Sthlm 1767.
- Koselleck, Reinhart, Kritik und Krise. Ein Beitrag zur Pathogenese der bürgerlichen Welt, Freiburg und München 1959 (Orbis Academicus. Geschichte der politischen Ideen in Dokumenten und Darstellungen).
- /Kryger, J.F./, Den wälmenande patriot, Sthlm 1751.
- Om wetenskapens nära förening med alla et rikes hushållsgrenar i gemen och med handaslögerna i synnerhet..., Sthlm 1755.
- /- Tankar om svenska enigheten, Sthlm 1755.
- Tankar wid lediga stunder, II, Sthlm 1766.
- Den förnuftige fritänkaren, Sthlm 1767.
- Kumblacus, Johan, Nödiga anmärkningar öfver anonymi svar uppå the uti öfversättningen af doct. Walchs theologiske betänkande...gjorda påminnelser emot några uttälser i Sions sänger, Sthlm 1751.
- Källor till kansli- och arkivväsendets historia. Handlingar till belysande av det svenska kansliväsendets historia, 1 (MRA 1929).
- König, Christian, Lärdoms-öfning afdelad uti sedoläran, lagfarenheten och statskunskapen, Sweriges ungdom till tjenst, 10, Sthlm 1751.
- Lagcommissionens förslag till Sweriges rikets lag år 1734 /utg. av A.G.Faxe/, Sthlm 1741.
- Lagerbring, Sven, Sammandrag af Swea rikets historia, 5, Sthlm 1778-1780 (2.uppl.)
- Lagerroth, F., Frihetstidens författning. En studie i den svenska konstitutionalismens historia, Sthlm 1915.
- Det frihetstida statsskickets utvecklingsmöjligheter (Scandia 1966).
- Lagus, W., Strödda blad. Nytt och gammalt i historiska och humanistiska ämnen. I. Petter Forskåls lefverne, Helsingfors 1877.
- Lamm, Martin, Upplysningstidens romantik. Den mystisk sentimentala strömningen i svensk litteratur, Sthlm 1918.
- Landahl, Sten, En pamflett mot Arvid Horn vid 1726-1727 års riksdag (HT 1936).
- Skoglar Bergström och gallringen i Svea Hofrätts arkiv (Donum Boëthianum. Arkivvetenskapliga bidrag tillägnade Bertil Boëthius, Sthlm 1950).
- /Lang, Nils/, Kort extract utaf samtelige högl. ständernas urgamla evangeliska privilegier..., Sthlm 1720.
- Langebeck, J., Breve fra Jacob Langebeck, utg. af det kongelige danske selskab for faedrelandets historie og sprog ved Ilofer Fr. Rørdam, 1-2, Khvn 1895.
- Leijonhufvud, K.K:son, Domkyrko-boktryckeriet i Strängnäs och dess boktryckare. 2. 1700-1864 (Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria 19, 1924).
- Leijonhufvud, Sigrid, Carl Gustaf Tessin som brevkonstnär (Vår tid. Årsbok utg. av Samfundet De Nio 4, 1919).
- (utg.), Lovisa Ulrika och Carl Gustaf Tessin. Dokument, Sthlm 1920.
- Carl Gustaf Tessins inställning till Voltaire och Rousseau, belyst av några uttalanden i Åkerödagboken (Vår tid. Årsbok utg. av Samfundet De Nio 11, 1930).
- /Lemström, H./, Riksdagsmål. Förra delen. År 1769, Ups. u.å. Andra delen, Sthlm 1769.
- Lenhammar, Harry, Tolerans och bekännelse tvång. Studier i den svenska swedenborgianismen 1765-1795, Sthlm 1966 (AUU. Studia historico-ecclesiastica Upsalien-sia 11).
- Religion och tryckfrihet i Sverige 1809-1840, Upps. och Sthlm 1974 (AUU. Studia historico-ecclesiastica 26).
- Kyrkan och boken. Kyrklig bokförmedling under 1800-talet (KA 1975).
- Leufwén, Edv., Upplysningstidens predikan. I. Frihetstiden, Sthlm 1926.
- Levertin, Oscar, En aristokratisk tidningsskrifvare och hans familj. Bilder från Gustaf III:s tid (Ord och Bild 1900).

- Lewin, H., Religionstväng och religionsfrihet i Sverige 1686-1782. Bidrag till den svenska religionslagstiftningens historia, Sthlm 1896.
- Lexelius, Johan, Om orsakerna till böckers sällsynthet. Översättning från latinet jämte kommentarer av Gösta Engström, Gbg 1967 (Acta bibliothecae universitatis Gothoburgensis VIII).
- Lext, Gösta, Bok och samhälle i Göteborg 1720-1809, Gbg 1950.
- Lidén, Joh. Henr., Catalogus disputationum... Sectio II. Disputationes Lundensis, Ups. 1779.
- Liedgren, Emil, Svensk psalm och andlig visa. Olaus Petriföreläsningar i Uppsala mars 1924, Sthlm 1926.
- Liedman, Elvir, Amiralitetskonsistoriet i Karlskrona. En kyrkohistorisk undersökning, Sthlm 1960 (SSSKH 36).
- Lilja, E., Den svenska katekestraditionen mellan Svebilius och Lindblom. En bibliografisk och kyrkohistorisk studie, Sthlm 1947 (SSSKH 16).
- Liljestråle, Joac. Vilh., Tal, hållit då hufvudbaneret sönderslogs efter framledne commercerådet... Anders Nordencrantz, Sthlm 1772.
- Lilliecreutz, N., Svar uti bref til en vän, öfwer ett nyligen communicerat arbete under titel: Til Riksens Höglofl. Ständer..., Sthlm 1761.
- Lindberg, Bo, Religionens politiska användning - en akademisk doktrin under 1700-talet (Idé och lärdom, Lund 1972).
- Den eklektiska filosofien och "libertas philosophandi". Svensk universitetsfilosofi under 1700-talets första decennier (Lychnos 1973-1974).
- Lindberg, Sten G., Föregångare och efterföljare i svensk boktryckerihistoria och deras stilprov (Svensk grafisk årsbok 1965-1966).
- Bibliofil och besläpp (Per Bjurström (ed.), Carl Gustaf Tessin och konsten. Årsbok för Statens konstsamlingar 17, Sthlm 1970).
 - The scandinavian book trade in the eighteenth century (Barber, Giles-Fabian, Bernhard (hrg.), Buch und Buchhandel im achtzehnten Jahrhundert. Fünftes Wolfenbütteler Symposium vom 1. bis 3. November 1977, Hamburg 1981 Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens Bd. 4).
- Lindborg, Rolf, Descartes i Uppsala. Striderna om "nya filosofien" 1665-1689, Sthlm 1965 (Lychnos-bibliotek 22).
- Lindgren, H., Gjörwells Mercure de Svede, Sthlm 1914.
- Lindgård, Sven, Consistorium regni och frågan om kyrklig överstyrelse. En studie i den svenska kyrkoförfattningens teori och praxis 1571-1686, Lund 1957 (Bibliotheca theologiae practicae 5).
- Lindén, Birger, Carl Brunkman. En originell östgöta präst på 1700-talet (PMT 1925).
- Linderholm, Emanuel, Sven Rosén och hans insats i frihetstidens radikala pietism, Upps. och Sthlm 1911.
- Teologi och pietism. Studier till den protestantiska teologiens ställning till pietismen (KÅ 1914).
- Lindholm, Lars, Johan Hinric Lidén. Lärdom och resenär, Upps. 1978 (Studier i idé- och lärdomshistoria 1).
- Lindquist, David, Engelsk uppbyggelsehistoria i svensk översättning (KÅ 1945).
- Acta diocesis Holmiensis. Till belysning av kyrko- och församlingsstyrelsen i Stockholm, Lund 1947 (LUA N.F. avd. 1 44:2).
- Lindqvist, Svante, Naturresurser och teknik. Energiteknisk utveckling i Sverige under 1700-talet, otryckt seminarieuppsats vid Inst. för idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet ht 1982.
- Lindroth, Sten, Hjärne, Block och Paracelsus. En redogörelse för Paracelsusstriden 1708-1709 (Lychnos 1941).
- Ett brev om världens ålder 1756 (Lychnos 1960-1961).
 - Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens historia 1739-1818, 1-2, Sthlm 1967.
- Linköpings domkapitels cirkulär 1767.
- Linné, Carl v., Bref och skrivelser af och till Carl von Linné, utg. af Th. M. Fries m.fl., 1-, Upps. 1907-.
- Loenbohm, S., Historiska märkvärdigheter, 1-4, Sthlm 1768.
- Loos, Viggo, En avisa genom två sekler. Norrköpings Tidningar 1758-1958, Norrköping 1958.

- Lothar, H., Pietistische Streitigkeiten in Greifswald. Ein Beitrag zur Geschichte des Pietismus in der Provinz Pommern, Gütersloh 1925.
- Louis XV, Correspondance secrète inédite de Louis XV sur la politique étrangère ...publiés...par E. Boutaric, 1-2, Paris 1866.
- Lunds akademis constitutioner, med öfversättning, anmärkningar ...utg. af Fredrik Schrewelius, Lund 1832.
- Lundstedt, Bernhard, Sveriges periodiska litteratur 1645-1899, I 1645-1812, Sthlm 1895.
- Lundström, H. (utg.), Svenska synodalakter efter 1500-talets ingång. Synodal-akter från Uppsala ärkestift 1526-1800, Upps. 1908 (Skrifter utg. af Kyrkohistoriska föreningen, ser. 2:3:1).
- Luttenberger, Franz, Wecko-blad till barns nytta och nöje av Samuel Hasselberg, otryckt sem. uppsats vid Inst. för litteraturvetenskap Uppsala universitet ht 1975
- Läsning i juridiska ämnen, 6, Strågnäs 1816.
- /Löwenhielm, C.G./, Bref til en wän, rörande allmänna författningarne emot öfverflödswarors bruk, med mera, Sthlm 1767.
- Malmsten, E., Anteckningar om Svea Hofrätts arkiv (MRA 1914).
- Malmström, Carl Gustaf, Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshöfningen 1772, I-VI, Sthlm 1893-1901 (2. uppl.).
- Martens, Wolfgang, Der hochgeehrte Herr Freymaurer. Über Freimaurerei und moralische Wochenschriften (Euphorion 1962).
- Die Botschaft der Tugend. Die Aufklärung im Spiegel der deutschen Wochenschriften, 1, Stuttgart 1968.
- May, T.E., The constitutional history of England, II, London 1910 (impr. 14).
- Mennander, C.F., Tal om bokhandeln i Sverige hållit för Kongl. Vetenskaps Akademien vid presidii afläggande..., Sthlm 1952 (Bokvännens miniatyrserie nr. 3).
- Brev från och till C.F.Mennander, toim. K. Österbladh, Hki 1939-1942 (Suomen historian lähteitä 4, 1-3).
- Mensklighetens röst, wid bokhandlaren herr Holméns arrestering, Sthlm 1770.
- Metcalf, Michael F., Russia, England and swedish party politics 1762-1766: the interplay between great power diplomacy and domestic politics during Sweden's age of liberty, Totowa, N.J. 1977 (Studies presented to the international commission for the history of representative and parliamentary institutions 51).
- Modée, R.G., Utdrag utur alle ifrån den 7 december 1718 utkomne publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer, I-XV, Sthlm 1742-1829.
- Montin, Johan Johansson, Borgerlig regering, til des uprinnelse och art beskådad, Sthlm 1749.
- Morhof, D.G., Polyhistor sive de notitia auctorum et rerum commentarii, Lubecae 1732.
- Munthe, Gerhard, Sensuren i Norge før 1814 (Bibliotek og forskning 1960).
- Murray, R., Stockholms kyrkostyrelse intill 1630-talets mitt, Sthlm 1949 (SSSKI 120)
- Myrberg, Israel, Om tjänstemäns oavsättlighet. En redogörelse för svensk praxis, Lund 1925 (SFS 4).
- Märkwärdigt protocoll som utwisar det nu församlade kongl. krigsbefällets, så wäl af frälse som ofrälse...anstalter rörande skriften, kallade: Ofrälse soldaten, Sthlm 1771.
- Möller, Bert, Berlingska boktryckeriet genom fyra generationer (Berlingska boktryckeriet i Lund 1745-1945. Blad ur dess historia, Lund 1945).
- Naumann, E., Justitiékanslersämbetet. Några drag ur dess utveckling (Historiska studier tillägnade Ludvig Stavenow, Uppsala 1924).
- Nehrman Ehrenstråle, David, Inledning til then swenska iurisprudentiam criminalem, Sthlm och Ups. 1756.
- Neiindam, Michael, Erik Pontoppidan, I-II, Khvn 1930 och 1933.
- Nelson, Alvar, Rätt och ära. Studier i svensk straffrätt, Upps. 1950.

Neue kritische Nachrichten 1768-1769.

- Nikula, Oskar, Hamburger Correspondent och krigsreportaget under det pommerska kriget (Böcker och människor. Hyllningsskrift till Carl-Rudolf Gardberg. Skrifter utg. av Historiska samfundet i Åbo 6, Åbo 1958).
- Christopher Johan Rappe och 1760-62 års riksdag (SSLF. Historiska och litteraturhistoriska studier 33, Helsingfors 1958).
 - Ur Christopher Johan Rappes brevväxling, Helsingfors 1960 (SSLF 376).
- Nilzén, Göran, Studier i 1730-talets partiväsen, Sthlm /1971/.
- Näringsfrågor och partipolitik 1734 (HT 1972).
- N.N:s bref i Stockholm, til N.N. i Upsala, angående stridigheten emellan hofjunkaren wälborne herr Carl Estenberg, och comministern wid Riddarholmskyrkan, wördige och höglärde herr mag. Per Stenbeck, Sthlm 1768.
- Norberg, Otto, Svenska kyrkans mission vid Delaware i Nord-Amerika, Sthlm 1893.
- Norborg, Lars-Arne, Universitetet som indoktrineringsinstrument (Historia och samhälle - studier tillägnade Jerker Rosén, Malmö 1975).
- Nordenrantz, Anders, Arcana oeconomiae et commercii, eller handelens och hushållningswärbets hemligheter...I, Sthlm 1730.
- Oförgripelige tankar, angående lag, domare och folk, samt en rättsskaffens fri- och säkerhet, Sthlm 1756.
 - Oförgripelige tankar, om frihet i bruk af förnuft, pennor och tryck, samt huru långt friheten derutinnan i etfritt samhälle sig sträcka bör, tillika med påföljden deraf, Sthlm 1756.
 - Förklaring öfwer åtskillige munt- och skrifteligen gjorde påminnelser och inkast emot de twänne i trycket utkomne skrifter..., Sthlm /1756/.
 - Til Riksens höglofl. ständer församlade wid riksdagen år 1760. En wördsam föreställning uti et omständeligt swar på de oförgripelige påminnelser..., Sthlm 1759.
 - Förswar af Riksens höglofl. ständers och riksdagsmäns rättigheter, emot twänne under herr bibliothecarien Wildes censur, loco censoris regii, tryckte påminnelser..., Sthlm 1761.
 - Bewis, at frihet i tal och skrift är obillig, straffbar och skadelig för det allmänna och samhällets fredlighet..., Sthlm 1762.
 - Bekymmerslösa stunders menlösa och owälduga tankar..., I och V, Sthlm 1767 och 1769.
 - Tankar om hemligheter, tysthets-eder, censurer, inquisitioner, urtima domstolar, klubber, cabaler, picknicker, twång uti- och wäld emot mennisko-förnufts förmögenheters bruk..., I-IV, Sthlm 1769-1771.
 - Nödig undersökning om de rätta orsakerna..., Sthlm 1770.
- Nordin, H., De ecklesiastika deputationerna under Fredrik I:s regering, Strengnäs 1895.
- Några bidrag till kännedom om kapellanernas ställning i Sverige under förra hälften af 1700-talet särskildt med afseende på förhållandena inom Upsala och Vexjö stift, Strengnäs 1895.
 - Kyrkolagsförslaget af år 1731, I, Nyköping 1899.
- Nordin-Pettersson, B.S., Svenska Vetenskapsakademiens äldre prisfrågor och belöningar 1739-1820 (KVAÅ 1959).
- Nordlund, K., Om censureringen af Jacob Wildes "Historia pragmatica" (HT 1902).
- Nordstrandh, Ove, Den äldre svenska pietismens litteratur, Sthlm 1951 (SSSKI 26).
- Den svenska pietismen och katolsk andaktslitteratur (KA 1952).
- Norén, Erik, Från Birgitta till Piraten. Litteraturstudier av en filolog, Sthlm 1942.
- Normann, Carl-Edv., Prästerskapet och det karolinska enväldet. Studier över det svenska prästerskapets statsuppfattning under stormaktstidens slutskede, Sthlm 1947 (SSSKI 17).
- Cleri comitalis cirkulär 1723-1772, Sthlm 1952 (SSSKI 29).
 - Det silfversköldska förslaget om granskning av konsistoriernas protokoll. Ett inslag i den tidigare frihetstidens kyrkdebatt (Festskrift till Arthur Thomson ..., Sthlm 1961).

- Normann, Carl-Edv., Enhetskyrka och upplysningsidéer. Studie i svensk religionspolitik vid 1700-talets mitt, Lund 1963 (LUA N.F. avd. 1 Bd 55:4).
- Religionsenhet och samvetsfrihet. Några synpunkter i anslutning till problemets behandling vid riksdagen 1740-41 (Festskrift till Sven Kjällerström, Lund 1967).
 - Hjortsberg Larsson, Jonas (SBL 19).
- Norrköpings Veckotidningar, med Norrköpings Magazin.
- Nygren, E., Antikvariernas insats i diplomatariearbetet, Sthlm 1950 (VHAAH 80).
- Nylander, Ivar, Duell och ärekränkning (Saga och sed 1966).
- Om den Stora lagkommissionen och dess verksamhet 1736-1784 (Skr. utg. av Institutet för rättshistorisk forskning. Serie II. Rättshistoriska studier 3. Åke Holmbäck på 80-årsdagen den 18 april 1969, Sthlm 1969).
- Nyman, Elmar, Indragningsmakt och tryckfrihet 1785-1810, Sthlm 1963.
- Nyström, J.F., De svenska ostindiska kompanierna. Historisk-statistisk framställning, Gbg 1883.
- Nytt och gammalt 1767-1770.
- Några aktstycken från arkivet i Herrnhut till belysande af grefve Zinzendorfs första förbindelse med Sverige och den svenska herrnhutismens uppkomst, medd. af N. Jacobsson (KA 1909).
- Odenvik, N., Carl Michael von Storkirch och Sveriges första friförsamling, Sthlm 1938.
- Odhner, C.T., Sveriges politiska historia under konung Gustaf III:s regering, I. 1771-1778, Sthlm 1885.
- /Oelreich, N. v./, Tankar öfver et högmål uti svenska iure-publico, eller rikets styrelselagar, Sthlm 1769.
- Oförgripeligt yttrande til herr baron Jean Adam Rehbinders owälduga tänkare, Sthlm 1771.
- Olsson, Bror, En politisk process i 1700-talets Kalmar. Några interiörer från 1770-talets politiska liv sedda mot bakgrunden av en skvallerhistoria i Kalmar (Kalmar Nations skriftserie 5, Uppsala 1928).
- Den kyrkliga biblioteksverksamheten på 1600- och 1700-talen (Biblioteksbladet 1943).
- Olsson, Gunnar, Hattar och mössor. Studier över partiväsendet i Sverige 1751-1762, Gbg 1963 (Studia historica Gothoburgensia 1).
- Om prester, Sthlm 1767.
- Oxenstierna, J.G., Dagboksanteckningar åren 1769-71, utg. genom G.Stjernström, Ups 1881 (SSLS 2:1-2).
- Palmqvist, Arne, Die römisch-katholische Kirche in Schweden nach 1781. 1. Das Apostolische Vikariat 1783-1820, Upps. och Stockholm 1958 (Skr. utg. av Kyrkohistoriska föreningen N.F. 8).
- Parkman, Allan, Carl Magnus Wrangel och anglosachsisk väckelsefromhet. Ett bidrag till samfundet Pro Fide's förhistoria (KA 1957).
- Petander, K., De nationalekonomiska åskådningarna i Sverige sådana de framtråda i litteraturen. 1. 1718-1765, Sthlm 1912.
- Philolaus Parrhesiastes eller den pratsjuke fritalaren, Sthlm 1768.
- Philopatris bref, 1-50, Sthlm 1761.
- Piéri, Georges, Histoire du cens à Rome de ses origines à la fin de la republique, Paris 1967.
- Platen, Magnus v., Djävulens bländverk. Om motstånd mot teatern i gamla tiders Sverige (VHAAA 1980).
- Pleijel, Hilding, Herrnhutismen i Sydsverige, Sthlm 1925.
- Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism 1680-1772, Sthlm 1935 (Svenska kyrkans historia 5).
 - Johann Arndt och svenskt fromhetsliv (STK 1938).
- Plesner, K.F., Jens Schelderup Sneedorff. En litterærhistorisk monografi, Khvn 1930.
- Postillionen 1770.

- Proschwitz, G. v., Gustave III et les lumières: l'affaire de Bélisaire (Studies on Voltaire and the eighteenth century XXVI 1963).
- Gustaf III och Voltaire (Tre föreläsningar 1978, Gbg 1979).
- Protocoll, handlingar och utslag hörande til fiscaliske actionen, först uti Kongl. Maj:ts och Riksens Svea Hofrätt, och sedan uti Kongl. Maj:ts Justitae-revision, rörande weckoskriften: Uplysning för swenska folket..., Sthlm 1770.
- Protocoll hållit i Kongl. Maj:ts rådkammare den 1 februari 1769, angående en af trycket utkommen skrift, kallad: Uplysning för swenska folket, Sthlm 1769.
- Protocoll, hållit i Kongl. Maj:ts rådkammare, rörande skriften kallad: Prästmannaöde i Sverige, Sthlm 1768.
- Protocoller, hållne uti Kongl. Maj:ts rådkammare, öfwer det beswärs mål, som hofjunkaren och notarien Carl Estenberg väkt emot comministern mag. Pehr Stenbeck..., Sthlm 1768.
- Protocoller, hållne uti Kongl. Maj:ts rådkammare öfwer justitiaearenden, rörande några af trycket utkomne skrifter...jämte herr justitiecancellerens...ingifwne memorialer..., Sthlm 1768.
- Putnam, G.H., The censorship of the church of Rome and its influence upon the production and distribution of literature, N.Y. och London 1906-07.
- /Rabener, G.M./, Bewis at frihet i tal och skrift är billig, berömlig och nyttig för det allmänna, Sthlm 1762.
- Radin, Max, Freedom of speech in ancient Athens (American Journal of philology 1927).
- Randel, Ane, Ett nytt blad ur vår bokhandels historia (Edda 1933).
- En fransk-latinsk bokhandelsförteckning från frihetstidens Stockholm (Samlaren 1943).
- Rauch, Georg v., Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690-1710, Essen 1943 (Schriftenreihe Schweden und Nordeuropa Heft 5)
- Rea, Robert R., The english press in politics 1760-1774, Lincoln, Nebr., 1963.
- Rehbinder, J.A., Biographisk, historisk och genealogisk beskrifning öfver svenska rikscanzelerer...jämte en bifogad kårt canzli-historia, Sthlm 1786.
- Rein, Th., Filosofins studium vid Åbo universitet, Helsingfors 1908 (Åbo universitets lärdomshistoria 10, SSLEF 80).
- Remgård, Arne, Carl Gustaf Tessin och 1746-1747 års riksdag, Lund 1968 (Bibliotheca historica Lundensis 20).
- Reusch, Heinrich, Der Index der verbotenen Bücher, I-II:2, Bonn 1883, 1885.
- Rhyzelius, A.O., Anteckningar om sitt lefverne. I urval utg. af J. Hjelander, Sthlm 1901 (Skr. utg. af Kyrkohistoriska föreningen III:2).
- Ridderstad, Per S., Konsten att sätta punkt. Anteckningar om stenstilens historia 1400-1765, Sthlm 1975 (VHAH. Filologisk-filosofiska serien 14).
- Riksdagsprotokoll. Sveriges ridderskaps och adels från och med år 1719, 1-, Sthlm 1875-.
- Prästståndets. 1642-, Uppsala 1949-.
- Borgarståndets från frihetstidens början, Uppsala 1945-.
- Riksens högförl. ständers commissions dom...angående en af trycket utan censur utkommen skrift, under namn af saga, hwilken skall wara förgriflig emot Riksens ständer..., Sthlm 1756.
- Riksens högförl. ständers commissions dom, uti thet emot kongl. pagernas häfmästare Jacob Ichsell angifne...mål..., Sthlm 1756.
- Riksens högförl. ständers secreta utskotts protokollutdrag, af den 31 julii 1772...rörande...Mörksens rike och wäldugheter..., Sthlm 1772.
- Riksens högförl. ständers justitiedeputations betänkande...rörande...Uplysning för swenska folket..., Sthlm 1772.
- Riksens ständers justitiedeputations betänkande...rörande advocatfiscalsämbetets talan emot auctoren til den tryckta skriften: En patriots tankar..., Sthlm 1772.
- Roberts, Michael, British diplomacy and swedish politics 1758-1773, London 1980.
- Rodén, N., Herrnhutiska och nyevangeliska väckelserörelser i Linköpings stift intill 1856, Sthlm 1941.

- Rosen, Jerker, Lunds universitets historia. I 1668-1709, Lund 1968.
- /Rosenblad, B.E./, Några ord om publicitetens upkomst och öden i Sverige, i synnerhet emellan 1719 och 1772; jemte en blick på detta tidevarf, Sthlm 1824.
- Rostorowski, Emmanuel, Stanislas et l'idée de la paix générale (La Lorraine dans l'Europe des lumières, Nancy 1968).
- Rosvall, Jan, Typografisk problematik: svensk 1700-talstypografi: synodal- och gymnasialavhandlingar. En metod. 1-(5), otr. upps. för högre seminariet konstvetenskap Göteborgs universitet 1966.
- Svensk förindustriell typografi. Metodstudier och forskningsperspektiv, Gbg 1975
- /Rothman, J.G./, Frihetens intåg. Ode i anledning af Riksens höglofl. ständers beslut om skrif- och tryckfrihet, Sthlm 1766.
- Urskillning och anmärkningar öfwer betydliga allmänna skrifter sedan kongl. förordningen om skrif- och tryckfriheten utkom. I stycket. Om stridsskrifterna angående öfwerflödsförordningen..., Sthlm 1767.
- Rudbeck, Johannes, Kanslirådet Karl Fredrik Eckloff. Det svenska frimuraresystemets fader. Ämbetsman, diktare och bibliofil. En levnadsteckning och tidsbild från 1700-talets Stockholm, Sthlm 1930.
- Rudé, George, Wilkes and liberty. A social study of 1763 to 1774, Oxford 1962.
- Rutström, A.C., Kyrkoherdens wid Hedvig Eleonorae församling i Stockholm...predikningar och andelige skrifter, för hwilka han blifwit anklagad, afsatt och landsförwist, Sthlm 1767.
- Rydberg, Sven, Svenska studieresor till England under frihetstiden, Upps. 1951 (Lychnos-bibliotek 12).
- R/yd/f/or/s, A, Skuggsidor i partitidevarfvets historia (Läsning för folket 1908)
- Rydin, Herman Ludvig, Om yttrandefrihet och tryckfrihet. Försök till belysning af svenska presslagstiftningen, Sthlm 1859.
- Ryman, Björn, Eric Benzeliuss d.y. En frihetstida politiker, Sthlm 1978.
- Rystad, G., Till frågan om tjänster och löner inom kansliet under frihetstiden (HT1966).
- Råbergh, Herman, Teologins historia vid Åbo universitet. II 1713-1827, Helsingfors 1901 (Åbo universitets lärdomshistoria 9. SS LF 50).
- Rådsprotocoller af den 28 augusti...hwilka utwisa, huru herrar riksens råd hafwa ansett det af assessor Wirgin år 1769 begånge grofwa brott..., Sthlm 1771.
- Rådsprotocoller af år 1755, rörande veckoskriften Ärlig svensk..., Sthlm 1770.
- Räftegård, Börje, G.Benzelstjernas censursjournal. En studie i frihetstidens censur. Uppsats för proseminariet i historia Göteborgs universitet (stencil), 1965.
- Rättegangshandlingar angående skriften Prestmannåde i Sverige, Ups. 1769.
- Rättegangshandlingar imellan bataljonsauditören wid artilleriet, herr Johan Gower i de Betou, kårande emot boktryckaren Eric Stakberg, swarande..., Gbg 1770.
- Rättegangshandlingar rörande trenne af trycket utgifne, och af trenne consistorier sasom förföriska angifne skrifter, hwilka innehålla anmärkningar öfwer prästers tionde och skyldigheter, Sthlm 1768.
- Rättegangssaken emellan herr advocatfiscalen Zellen, å ämbetets wägnar, och bokhållaren Ackerman...angående den sednares genom trycket utkomne skrift..., Sthlm 1768.
- /Röding, Jacob/, Folksens röst eller: the europeiska folkslagens tankar, om närwarande tids ärenden, Sthlm 1748. -
- Swar på brefwen om blandade ämnen, Sthlm 1754.
- Röhlk, Frauke, Schiffahrt und Handel zwischen Hamburg und den Niederlanden in der zweiten Hälfte des 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts, Wiesbaden 1973 (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Beihefte 60, 1-2).
- Rönlblom, K-H., Tryckfriheten i Sverige, Sthlm 1940 (NoK 142).
- Sack, G., Sammandrag af kongl. bref och resolutioner angående rang, Sthlm 1754.
- Sahlberg, Gardar, Gustaf Fredrik Gyllenborg. Hans liv och dikning under frihetstiden, Sthlm 1943.
- Sahlmoon, Isaac, Hollands stats- och commercie-spegel, I, Sthlm 1731.
- /Salander, Eric/, Then svenska sparbössan, Sthlm 1745.

- Sallander, Hans, Algot Scarin och hans brev i Skara stifts- och landsbibliotek, Skara 1982 (Acta bibliothecae Scaensis. Skrifter utg. av stifts- och landsbiblioteket i Skara 4).
- Sallnäs, Birger, Samuel Akerhielm d.y. En statsmannabiografi, Lund 1947.
- Gustav III som utrikespolitiker. Hatt eller mössa (Gottfrid Carlsson 18.12.1952, Lund 1952).
- Schaper, Heinz, Das kulturelle Leben der nordischen Länder im Spiegel der Hamburger Presse der achtzehnten Jahrhunderts, Hamburg 1937.
- Schauman, G., Biografiska undersökningar om Anders Chydenius jämte otryckta skrifter af Chydenius, Helsingfors 1908 (SSLF 84).
- Studier i frihetstidens nationalekonomiska litteratur. Idéer och strömningar 1718-1740, Helsingfors 1910 (Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk H. 73 nr. 1).
- Scheffer, Carl Fredrik, Lettres particulières à Carl Gustaf Tessin 1744-1752, ed. critique par Jan Heidner, Sthlm 1982 (K. Samf. H. 7).
- Schellhornius, J.G., Amoenitates litterariae, Francofurti et Lipsiae, 1-2 1725, 6-8 1727-1728.
- Schenmark, J., Kyrko-lagfarenhet utur Linköpings domcapitels circulairer och ämbetsbref samt stiftstidningar, från de förras tryckning 1729 och tidningarnes inrättning 1782, til den 1 maj 1806, Linköping 1807.
- Schlenke, Manfred, England und das Friedrichianische Preussen 1740-1763. Ein Beitrag zum Verhältnis von Politik u. Öffentlicher Meinung im England des 18. Jahrhunderts, Freiburg u. München 1963.
- Schlözer, A.L. v., Schwedische Biographie ..., I, Altona u. Lübeck 1760.
- Næueste Geschichte der Gelehrsamkeit in Schweden, 1-5, Rostock u. Wismar 1756-1760.
- Schneider, Franz, Pressefreiheit und politische Öffentlichkeit. Studien zur politischen Geschichte Deutschlands bis 1848, Neuwied am Rhein 1966 (Politica 24).
- Schnell, I., Smått och gott ur en gammal bok (Sörmlandsbygden 1970).
- Schröder, Hans, Lexikon der hamburgischen Schriftsteller bis zur Gegenwart, 3, Hamburg 1857.
- Schumpeter, Elizabeth B., English overseas trade statistics 1697-1808, Oxford 1960
- Schybergsson, C.M., Per Brahe och Åbo akademi. I, Helsingfors 1915 (SSLF 123).
- Schybergsson, M.G., Historiens studium vid Åbo universitet, Helsingfors 1891 (Åbo universitets lärdomshistoria 3, SSLF 19).
- Algot Scarins bref (Historiallinen. Arkisto 1893-1894).
- Schück, Henrik, Bibliografiska och litteraturhistoriska anteckningar, Ups. 1896.
- Bidrag till svensk bokhistoria, Sthlm 1900.
- Inbjudningsskrift till K.G. Westmans installation, Upps. 1910.
- Från Linnés tid. Petter Forsskål (SAH 34, 1922).
- Den svenska förlagsbokhandelns historia, 1-2, Sthlm 1923.
- Sedvanerätten inom 1700-talets boktryckerier (NTBB 1923).
- Lars Salvius. Minnesteckning (SAH 39, 1928).
- Kgl. Vitterhets historie och antikvitetsakademien. Dess förhistoria och historia 1-8, Sthlm 1932-1944.
- Warburg, K., Illustrerad svensk litteraturhistoria. 1. uppl. Sthlm 1895-1897. 2. uppl. Sthlm 1910-1913. 3. uppl. Sthlm 1926-1930.
- /Schönberg, A./, Bref til sin vän; om en så kallad Friswensks tankar. I anledning af sista öfverflödsförordningen och des verkställighet..., Sthlm 1767.
- Uttolkning af en saga, som rör medborgares tanke-frihet, hwilken saga blifwit förestäld, uti et swar, på herr Carl Wadenstiernas wälmenta anmärkningar..., Sthlm 1767.
- Utdrag af et bref till prosten N.N...., Sthlm /1771/.
- Segerstedt, Torgny T., Den akademiska friheten under frihetstiden. En sammanställning, Upps. 1971 (AUU. Skrifter rörande Uppsala universitet C. Organisation och historia 22).
- Den akademiska friheten under gustaviansk tid, Upps. 1974 (AUU. Skrifter rörande Uppsala universitet C. Organisation och historia 29).
- Seth, Ivar, Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik 1637-1815, Upps. 1952.

- Shackleton, R., Illustrations of the operation of censorship in eighteenth century France (Barber, Giles-Fabian, Bernhard (ed.), Buch und Buchhandel in Europa im achtzehnten Jahrhundert. Fünftes Wolfenbütteler Symposium vom 1. bis 3. November 1977, Hamburg 1981. Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens 4).
- Siebert, Frederick S., Freedom of press in England 1476-1776. The rise and decline of government controls, Urbana Ill., 1952.
- Simonsson, R., Ett märkligt arv. Tryckfrihetsförordningen 2 december 1766 (UNT 2 och 8.12.1966).
- Sjööbeck, J./P., Ett Lundaprogram från 1752 som väckte anstöt. En bit universitets historia (Lunds Dagblads söndagsnummer nr 106b 1913).
- Sjöstrand, Erik, Mynt- och bankpolitik under hattväldet 1738-1764, Upps. 1908.
- Skriftväxling, angående weckoskriften, under titel af Uplysning... emellan advocat-fiscalen... Zellén, och bokhandlaren Benedictus Holmén, Sthlm 1769.
- Skuncke, Marie-Christine, Sweden and european drama 1772-1796. A study of translations and adaptations, Upps. 1981 (AUU. Historia litterarum 10).
- Speyer, Wolfgang, Büchervernichtung und Zensur des Geistes bei Heiden, Juden und Christen, Stuttgart 1981 (Bibliothek des Buchwesens 7).
- Staf, Nils, Marknad och möte. Studier rörande politiska underhandlingar med folkmenigheter i Sverige och Finland intill Gustaf II Adolfs tid, Sthlm 1935.
- Pietistisk kyrkokritik. En kyrkorättslig undersökning, Lund 1962 (Bibliotheca theologiae practicae 14).
- Religionsdebatten under förra hälften av 1700-talet, Upps. 1969 (AUU. Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia 13).
- Stanislaus Leczinsky, Entretien d'un Européen avec un insulaire du royaume de Dumocala, nouv. ed. u.o. 1754 (svensk uppl: Samtal emellan en europeisk man och en åbo af öen och konungariket Dumocala, Ups. u.å.)
- Stats- och hushållsjournalen 1768.
- Stavenow, Ake, Carl Hårleman. En studie i frihetstidens arkitekturhistoria, Upps. 1927.
- Steinby, T., Peter Forsskal och Tankar om borgerliga friheten, Helsingfors 1970.
- Stockholms dagbok 1772.
- Stockholms Veckoblad.
- Stridsberg, Oile, Hattarnas och mössornas ställningstaganden till tryckfrihetsfrågan på riksdagarna 1760-62 och 1765-66 (HT 1953).
- Ström, A., Huvuddragen av Olof Håkanssons politiska verksamhet åren 1726-1743, Sthlm 1967 (VHAH Hist. ser. 13).
- Strömholm, Stig, Le droit moral de l'auteur en droit allemand, français et scandinave avec un aperçu de l'évolution internationale. Etude de droit comparé. I. L'évolution historique et le mouvement international, Sthlm 1966.
- Styffe, C.G., Samling af instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finnland, 1, Sthlm 1856.
- Stalmarck, Torkel, Jacob Mörk. Studier kring våra äldsta romaner, Sthlm 1974.
- Sundberg, Gunnar, Partipolitik och regionala intressen 1755-1766. Studier kring det bottniska handelstvängets hävande, Upps. 1978 (Studia historica Ups. 104).
- Sutherland, James R., The circulation of newspaper and literary periodicals 1700-30 (The Library XV 1935).
- Swahn, J.-Ö., Kongl. Amiralitetsboktryckeriet i Karlskrona på sjuttonhundratalet, 1-3, Karlskrona 1956-1963.
- I glädje och sorg. Personverser från Kungl. Amiralitetsboktryckeriet i Karlskrona 1728-1799 jämte en inledning om personverserna som festsed (Föreningen Gamla Karlskrona Årsbok 1962-1963).
- Svanfeldt, G., Posten 1768-1769 och dess författare. Ett litteraturhistoriskt bidrag till studiet av frihetstidens sista skede, Sthlm 1937.
- Swea rikes krönika 1771-1772.
- Swederus, M.B., Boklådorna i Uppsala 1616-1907. Ett bidrag till den svenska bokhandelns historia, Uppsala 1907.
- Svensk Literaturtidning 1824.
- Svenska Magazinet 1767.
- Sydow, Waldemar v., Annonssens historia i Sverige intill år 1700, Sthlm 1929.

- Sylvan, Otto, Sveriges periodiska litteratur under frihetstidens förra del, Lund 1892.
- Nils von Oelreich såsom censor librorum (HT 1893).
 - Svenska pressens historia till statshöfvingen 1772, Lund 1896.
 - Anteckningar om författararvoden under frihetstiden (Samlaren 1897).
 - Säfström, A./, En banqueroutspeares berättelse, Sthlm 1753-1754.
 - Söderberg, Tom, Norrköpings ekonomiska och sociala historia 1719-1870 (Norrköpings historia 7, Sthlm 1968).
 - Söderberg, Verner, Historieskrifvaren Arnold Johan Messenius, Ups. 1902.
- Tankar om weckoskrifter, Sthlm 1755.
- Tarkiainen, K., Rysstolkarna som yrkeskår 1595-1661 (HT 1972).
- Tellerup, Ulrik, En 1700-tals polyhistor's lärdomar. Studie i Carl Gustaf Tessins "En gammal mans bref..." 1756, otr. uppsats för högre sem. i Idé-och lärdoms-historia Uppsala univ. ht 1972.
- Tengberg, Niklas, Om frihetstiden. Några anmärkningar, Sthlm 1867.
- Tersmeden, Carl, Amiral Carl Tersmedens memoarer, utg. af Nils Erdmann.IV. Ur frihetstidens lif, Sthlm 1917.
- /Tessin, Carl Gustaf/, En gammal mans bref til en ung printz, I, Sthlm 1756.
- Dagbok 1748-1750. Utg. af Sigrid Leijonhufvud, Sthlm 1915.
- Tessin och tessiniana. Biographie med anecdoter och reflexioner samlade...af F.V. von Ehrenheim, Sthlm 1819.
- Then Swänska Argus, utg. af B.Hesselman och M.Lamm, Sthlm 1919 (SFSV).
- Thomas, Donald, A long time burning. The history of literary censorship in England, London 1969.
- /Thulstrup, L.H./, Anteckningar till svenska frimureriets historia berörande tiden från frimureriets införande i Sverige till hertig Carls af Södermanlands öfvertagande af styrelsen öfver svenska frimurarorden af Sv. S. L. L:s öfverarkivarie, Sthlm 1892 (Meddelanden från Svenska Stora Landslogens arkiv och bibliotek I).
- Thyselius, P.E.L., Handlingar rörande svenska kyrkans och läroverkens historia, I, Örebro 1839.
- Tidningar utgifne af et sällskap i Åbo 1771.
- Tilas, D., Curriculum vitae, 1-2 1712-1757. Samt fragment av dagbok september-oktober 1767, utg...genom Holger Wichman, Sthlm 1966 (HH 38:1).
- Anteckningar och brev från riksdagen 1765-1766, utg. genom Olof Jägerskiöld, Sthlm 1974 (K. Samf. H. 2).
 - Anteckningar från riksdagen 1769-1770, utg. genom Olof Jägerskiöld, Sthlm 1977 (K. Samf. H. 3).
- Til auctoren af contra-avertissement, Sthlm 1771.
- Til Hans Kongl. Maj:t, hofjunkaren Carl Estenbergs underdåniga ansökning, rörande en uti Rutströmska religionsmålet med comministerns Pehr Stenbecks namn under-tecknad förklaring, Sthlm 1767.
- Troilius, Samuel, Herdabref om en christelig och waksam...läro- och prästewård..., Westerås 1758.
- Trolle Bonde, Carl, Anteckningar om Bondesläkten. I. Riksrådet och riksmarskalken grefwe Carl Bonde samt hans närmaste anhöriga I, Lund 1895.
- Ulander, M., En rådhuspredikan för 200 år sedan med efterspel. En teologisk-juridisk episod (Norrköpings Tidningar dec. 1951).
- Uplysning för svenska folket..., Sthlm 1769.
- Uppsala universitet. 1655 års konstitutioner, utg. af C. Annerstedt. Program (UUA 1890).
- Uppsala universitet. Akademiska konsistoriets protokoll. På universitetets uppdrag utg. av Hans Sallander, Uppsala 1968- (AUU. Skrifter rörande Uppsala universitet C. Organisation och historia 18:1-):
- Ur Lidénska brefsamlingen å Upsala universitets-bibliotek, utg. af A.L.Bygdén, 4-5 (Samlaren 1881).
- Utdrag af Kongl. Maj:ts och riksens Svea hofrätts protocoII, hållit i Stockholm den 29 november 1770, Sthlm 1770.

- Utdrag af protocollet, hållit uti Rikens höglofl. ständers protocolsdeputations första utskott...den 18 februari 1772, Sthlm 1772.
- Utdrag, af Stockholms norra förstads östra kämnärsrätts protocol, hållit å följande dagar år 1769..., Sthlm 1769.
- Utdrag af Stockholms norra förstads östra kämnärsrätts protocol för den 19... junii 1770, Sthlm 1770.
- Utterström, G., Stockholms folkmängd 1663-1765 (Historiska studier tillägnade Nils Ahnlund 23/8/1949, Sthlm 1949).
- Wadén, I., Historisk censur under det karolinska enväldet. Kring beslaget på Johan Widekindis historia om Gustav II Adolf (KFA 1959).
- Wadenstierna, Carl, Wälmente anmärkningar, wid en nyligen utkommen skrift, kallad Bref til en vän..., Sthlm 1767.
- Walker, J., The censorship of the press during the reign of Charles II (History XXXV 1950).
- Waller, Sture M., Historisk opinionsundersökning och tidningsforskning. Några reflexioner kring metodfrågor (HT 1961).
- Vallerö, Rolf, Svensk handels och sjöfartsstatistik 1637-1813. En tillkomsthistorisk undersökning, Sthlm 1969 (Urval. Skriftserie utg. av Statistiska centralbyrån nr 1).
- Vallinder, Torbjörn, Press och politik, Lund 1968.
- Wallquist, O., Ecclesiastique samlingar, 1-8, Sthlm, Linköping och Wäxjö 1788-1795
- Waburg, Karl, Olof Dalin, hans lif och gerning (SAH 59 1884).
- Holberg i Sverige (GVVSH 1884).
- Varenius, O., Svensk tryckfrihet. En översikt, Sthlm 1931.
- Warlich, Bernd, August Ludwig von Schlözer 1735-1809 zwischen Reform und Revolution. Ein Beitrag zur Pathogenese frühliberalen Staatsdenkers im späten 18. Jahrhundert, Erlangen 1972.
- Warmholtz, Carl Gust., Bibliotheca historica sueo-gothica, I-XV, Sthlm och Ups. 1782-1817.
- Vasenius, Valfrid, Mörk och Upsala domkapitel (Samlaren 1888).
- Weckotidningar, som innefatta rättegångsärender, satyriska målningar, samt moraliska och juridiska tankar 1770.
- Weibull, M., Lunds universitets historia 1668-1868, I, Lund 1868.
- Welke, Martin, Zeitung und Öffentlichkeit im 18. Jahrhundert. Betrachtungen zur Reichweite und Funktion der periodischen deutschen Tagespublizistik (Presse und Geschichte, München 1977).
- Vennberg, E., Suecia antiqua et hodierna. Verkets historia (Suecia antiqua et hodierna, Sthlm (1920)-1924).
- Wernlund, Sven, Sensus internus och sensus intimus. Studier i Andreas Rydelius filosofi, Sthlm 1944.
- Westling, B.G.W., Om "upplysningstidens" svenska kyrka med särskildt afseende på Linköpings stift (KA 1916).
- Westman, Sigurd, Hans Bergeström. Prost och socialistisk utopist, Hälsingborg 1953 (Kring Kärran V).
- Westrin, T., Konung Karl XII:s sista egenhändiga bref (HT 1895).
- Wiberg, A., Ur sockenbibliotekens äldre historia (Biblioteksbladet 1942).
- Reformpedagoger, 3-4, Sthlm 1943 (ASUH 66).
- Widén, Bill, Två katekisationslängder från 1700-talets Lappland, Åbo 1960 (Acta Academiae Aboensis. Humaniora XXIV:4).
- Widgren, Lillemor, Farliga skrifter (Biblioteksbladet 1983:9).
- Wieselgren, O., "Yppighets nytta". Ett bidrag till de ekonomiska åskådningarnas historia i Sverige under det adertonde århundradet, Upps. 1912 (SIVU 14:3).
- /Wilde, A./, Påminnelser wid de tankar om Swea rikets regeringssätt och grundlagar och i synnerhet om höga öfverhetens författningar angående censuren..., Sthlm 1761.
- Voltaire, Correspondence, ed. by Theodore Besterman, 77-78, Genève 1962.

Voltemat, H.J., Utdrag af föreläsningar öfver europäiska staterna, 1, Sthlm 1749.
 Wrede, Hindric Joh., Tal om et borgerligt samhälles eller et land och rikes
 rätta styrka..., Sthlm 1747.

Wricke, Götz, Die Aufsicht über das Bücher- und Pressewesen im Kurfürstentum und
 Königreich Hannover von den Anfängen bis 1848, Bonn 1973.
 Wärfningspatent til et nytt parti, Sthlm 1769.

Åkerman, Birger, Bouppteckningar i Borgå stad, Gamla Karleby och Helsingfors stad,
 Helsingfors 1934-1937 (Genealogiska samfundets i Finland skrifter X, XI och
 XIII).

Åmark, Klas, Den franska revolutionens förbannelse. En undersökning av modellens
 och metodens effekter på forskningsresultaten i aktuell svensk pressforskning
 (HT 1973).

Åskådaren 1771.

Aström, Sven-Erik, Studentfrekvensen vid de svenska universiteten under 1700-ta-
 let (HT 1949).

Öberg, Arndt, De yngre mössorna och deras utländska bundsförvanter 1765-1769. Med
 särskild hänsyn till de kommersiella och politiska förbindelserna med Stor-
 britannien, Danmark och Preussen, Sthlm 1970 (Studia historica Upsaliensia 33).
 Österberg, Eva, Om källorna till Jöran Nordbergs Karl XII (HT 1973).

PERSONREGISTER

Författare till tryckta arbeten har medtagits endast i de fall de diskuterats i texten eller på något sätt haft med censurhanteringen att göra. Oelreich ingår ej.

- Ackerman, Olof, hantverkare, förf, 301f
 Acrelius, Israel, kh, 148, 168, 388
 Adanson, Michel, fr. botanist, 5
 Adelschöld, Johan Christian, landshöv, 375
 Adlermark, Carl Magnus, lagman, 359
 Adolf Fredrik, av Sverige, 382
 Agrippa von Nettesheim, ty förf, 45
 Aguesseau, Henri-François d', fr kansler, 4
 Albedyhll, Christer Henrik d', landshöv, 359
 Almqvist, Anders, köpman, herrnhut, 156, 366
 Alnander, Samuel, teol. dr, IX, 229, 354, 386, 391
 Alstrin, Eric, biskop, 110, 121, 135, 142f, 145, 363, 367
 Alström, S.P., postkomm, 204, 351
 Alströmer, Jonas, industriman, 378
 Amnell, Johan, prof, 383
 Annerstedt, Claes, univ. bibl, 183, 185, 190
 Anton, Paul, ty teolog, 160
 Apelblad, Jonas, lagman, 93, 95, 171, 377, 385
 Arckenholtz, Johan, ämb. man, 64, 70, 74, 357
 Arckdt, Johann, 168
 Arnell, Israel, borgmästare, 53, 355
 Arosenius, Petrus, prost, 360
 Askegren (Edelcrona)?, Isak, ämb. man, 306
 Aurell (Lillienheim), D., kamm. rättsråd, 377
 Aurivillius, Magnus, superint, 354
 Bacherus, Johan, borgmäst, 316, 388
 Baelter, Sven, domprost, homiletiker, 111, 139, 149, 160, 185
 Balgueri, Daniel, kommissarie, 384
 Balthazar, Jacob Heinrich, prof, 119, 364
 Banér, Axel, riksråd, 34
 Barchius, Nicolaus, biskop, 110, 115f, 119, 363
 Barthez, Paul-Joseph, läkare, 5
 Baumgarten, Siegmund Jacob, ty telog, 162
 Bayle, Pierre, lärd, 47
 Beckman, Erik, prost, 137f
 Beckman, Nils, prof, 183
 Bedat, kammartjänare, 356
 Belgiojoso, Karl Ludwig von Barbiano und, kejsrerlig dipl, 388
 Bennich-Björkman, Bo, doc, XII, 17
 Bentham, Edward, eng teolog, 51
 Benzeliu, Adolph, skogsint, 229, 377
 Benzeliu d.ä., Eric, ärkebisk, 353
 Benzeliu d.y., Eric, ärkebisk, 63, 120f, 171
 Benzeliu, Henric, ärkebisk, 122, 125, 137f, 143f, 167, 358, 365f
 Benzeliu, Jacob, ärkebisk, 117, 137, 366
 Benzelstjerna, Gustaf, censor, passim
 Benzelstjerna, Lars, biskop, 249, 251
 Benzelstjerna, Matthias, statssekr, 96, 202, 281, 354
 Berch d.ä., Anders, ekonom, 174
 Berch d.y., Anders, ämb. man, 293
 Bergeniell, Johan, hovkansler, 22
 Bergeström, Hans, kh, förf, 201, 386
 Berghult, Anders, kh, 73, 365
 Bergius, Andreas, pastor prim, 110, 112, 133
 Bergius, Bengt, historiker, 98, 177f
 Bergner, Anders, präst, 115
 Beronius, Magnus, ärkebisk, 109, 363, 386
 Bestuzjeff, Michael, ry minister, 84, 375
 Beverland, Adrien, teolog, 44
 Bielfeld, Jacob Friedrich von, ty statsman, 210
 Bielke, Nils Adam, landshöv, 387
 Bielke, Sten Carl, ämb. man, 354
 Bildstein, Gustaf Ernst, prof, 89f, 92, 361
 Bilmark, Johan, prof, 347
 Biron, hertig av Kurland, statsman, 86
 Björkegren, Gabriel, tryckare, 32, 177
 Björkman, J., hantverkare, 388
 Blackwell, Alexander, läkare, 75, 318
 Blix, Magnus, ämb. man, förf, X, 315
 Block, Magnus Gabriel v, läkare, 196, 235
 Blume, Johan Benjamin, tryckare, utgivare, 208, 294f, 321, 385
 Boberg, Stig, doc, VI, 389
 Boije, Hans Henrik, ämb. man, 249
 Bolingbroke, viscount, eng statsman, 354
 Bonde, Carl, riksråd, 382
 Bonde, Gustaf, rikskansliråd, 19, 118, 190f, 356
 Boneauschöld, Gustaf, statssekr, 19
 Botin, Anders af, kammarråd, 95, 212
 Bowallius, Robert, rikskivarie, XI
 Braad, Christoffer Henric, bibliogr, 203, 385
 Brag, Jonas, kh, förf, 221
 Brahe, Erik, överste, 87, 371
 Brahe d.y., Per, riksdrots, 32
 Brauer, Johan, censor, 18, 20, 22
 Breant, Abraham, pietist, 137, 366
 Breant, Johan, sekr, 151f, 164f, 368f
 Breckling, Friedrich, ty predikant, 44f
 Brehmer, Johan, hauptman, 382
 Breithaupt, Joachim Justus, ty teolog, 160
 Brenner Petrus, präst, 83
 Breteuil, Louis Auguste de, fr diplomat, 381
 Broocman, Carl Fredrik, tryckare, 376
 Broocman, Reinarus Reineri, prost, 48
 Browallius, Johan, biskop, 73f, 140, 358, 367
 Brunckman, Carl, kh, 56, 82, 167, 169, 314, 383
 Bröms, Ingemund, superint, 364
 Buss, Johan, magister, 204
 Bäck, Abraham, läkare, 357
 Böckman, Jonas, arkiater, 355

Böcker, Caspar, translator, 89f, 373
 Böhme, Jacob, 42, 44, 169

Caché, von, legationssekr, 273f, 382
 Caméen, Sven, biskop, 113

Camitz, Nils Johan, hovauditör, 323

Canzler, Johann Georg, historiker, X

Carl, prins av Sverige, 89, 390

Carleson, Edvard, president, 36, 91,

94ff, 130, 160, 189, 217f, 221, 276

Cederhielm, Josias, riksråd, 114, 215

Cederhielm, Josias Carl, tullråd, pol,
 82, 266f, 382

Cederholm, Bernhard, president, 364

Cederström, Gustaf, underlöjtn, 256, 262

Cederström, Olof, riksråd, 116

Cellarius, Christopher, ty lärd, 51

Celse, Magnus v, historiker, 355, 357, 362, 390

Celsing, Gustaf, hovkansler, 19, 23

Celsius, Anders, prof, 373

Celsius d. ä., Olof, prof, 354

Celsius d. y., Olof, biskop, 60, 158, 160, 195,
 223, 249, 251, 380

Chapman, Fredric Henric af, skeppsbygg, 391

Chierlin, Anders, mathematicus, 323f

Choiseul, Etienne François, duc de, fr
 statsman, 381

Christiernin, Peter Niclas, prof, 173, 310ff, 371, 388

Chydenius, Anders, prost, ekonom, 188, 262f,
 266-269, 271ff, 275, 277, 382

Cicero, 97

Clason, Johan, köpman, 39

Clewberg, Carl Abraham, prof, 186

Cocceji, Johann Friedrich Heinrich, Frei-
 herr von, ty diplomat, 273, 381

Collin, Lars Arvidsson, tryckare, 308, 387

Colling, Lars Johan, prof, 192

Collins, Anthony, eng fil, 354

Condillac, Etienne Bonuot de, 5

Corylander, Johan, bibl. man, 373

Creutz, Carl Johan, envoyé, 283, 384

Creutz, Gustaf Filip, kanslipresid, 386

Cronander, Samuel, domprost, 192

Cronhielm, Gustaf, president, 33f

Crusius, Christian August, prof, 258

Cyprian, Ernst Salomon, ty teolog, 137

Dahlbergh, Erik, ämb. man, 350

Dahlman, Karl Eskilsson, veterinär, 197

Dalin, Olof, ämb. man, skald, 16, 23, 56, 61
 76, 100, 106, 142, 228, 239

Dalman, Olof Johan, lagman, 366

Dangeul, Plumard de, fr ekonom, 173

Deichman, Carl, no samlare, 354

Diderot, Denis, 354

Dippel, Johann Konrad, ty teolog, 43,

46, 120, 124, 162, 169, 363f, 366

Ditmer, Henrik, superkargör, 376

Djurberg, Daniel, domprost, 159f

Djurdahl, Matthias, student, 87, 360

Dreyer, Johann Matthias, ty journ, 83

Dubb (Dubbenhielm), Carl, hovr. råd, 115

Duclos, Samuel Cotreau, fr läkare, 5

Duhre, Anders Gabriel, matematiker, 65

Duprat, Louis François de Berton, abbé, fr
 amb. sekr, 384

Düben, Joachim v, riksråd, 236

Eberhardt, Johan Hartman, lektor, 308

Edelmann, Johann Christian, ty teolog, 45

Edman, Johan, tryckare, utg, 208ff, 294, 307, 387

Eek, C. J., komminister, 390

Eek, Hilding, prof, XIII, 272

Een, Axel Adrian, doc, 95, 361

Ehrencreutz, Olof, landshövud, 359

Ehrenpreus, Carl Didrik, president, 191, 195,
 372

Ehrensward, Augustin, amiral, 146, 391

Ehrensward, Gustaf Johan, förf, 322, 389, 391

Eichhorn, Christopher, förf, XII

Eisler, Tobias, ty teolog, 45

Ekeblad d. y., Claes, kanslipresid, 75, 79, 283,
 330, 357, 359f

Ekelund, Carl, brukspatron, 180f, 372

Ekholm, Erik, ämb. man, förf, 55f, 82, 150, 152-
 156, 160ff, 167, 220, kap IX passim, 354f, 359,
 368ff

Ekman, Anders, pol, 105, 362

Ekman, Emanuel, adjunkt, 221

Ekner, Johan, prästman, 72

Ekström, kanslist, 320

Enebon, Gustaf, överhovpredikant, 391

Engelsing, Rolf, pressforskare, 213f

Engeström, Johan, biskop, 94, 191, 373

Engeström, Johan v, politiker, 317

Engeström, Matthias, konsul, 326

Erichson, Johann, kh, VII, 230

Erickson, Jacob och Erick, sektgrundare, 75,
 120

Erik XIV, av Sverige, 92

Essen, Fredrik Ulric v, kammarherre, 263, 266

Estenberg, Carl, hovrättsråd, 250, 290, 302

Estenberg, Olof, sekr, 36, 133, 364, 382

Eurenium, Jöns, kh, 142

Evensson, Johan, kh, politiker, 90ff

Faggot, Isac, adv. fisk, pol. förf, 301

Faggot, Jacob, lantmät, 220

Falck, Niclas, tryckare, 177

Falkenberg, Melker, riksråd, 281f, 324, 361, 383

Felgenhauer, Paul, ty teolog, 43

Fenelon, François de Salignac de Lamotte, 45

Fernebohm, Henric Denison, auskultant, 73, 78, 87

Fersen, Axel Fredrik v, riksråd, 249, 272, 359

Fersen, Carl Reinhold v, riksråd, 356

Fersen, Hans v, president, 63f, 356

Filenius, Petrus, biskop, 141, 370

Fischerström, Johan, ekonom, 181

Fleming, Otto, riksråd, 385

Folcher, Johannes, prof, 113

- Formey, Jean-Henri-Samuel, fr lärd, 161
 Forslind, underofficer, 73
 Forssenius, Anders Henrik, biskop, 267
 Forsskål, Johan, kh, 115, 154, 358, 365
 Forsskål, Petter, naturforskare, 99, 103, 105, 193, 222f, 258, 276, 377
 Forstman, Johann Gangolf Wilhelm, ty teol, 154, 156, 186, 369
 Fougeret de Monbron, L-S, fr förf, 45
 Franc, Per Christian, kansliråd, 105, 386
 Francke, August Hermann, 42, 160, 364
 Fredenstierna, Adam, president, 318f
 Fredrik II, av Preussen, 4, 38
 Fresenius, Johann Philipp, ty teolog, 154f, 368
 Freylinghausen, Johann Anastasius, ty teol, 42
 Friesendorff, Fredrik v, riksråd, 310, 383f, 390
 Frietzky, Claes de, dir, 286, 322
 Fritsch, Ahasverus, 369
 Frodlin, Petrus, rektor, 186
 Froman, Jonas, justitiarie, 326
 Frondin, Berge, univ. bibl, 91
 Frosterus, Abraham, kons. not, 134, 366
 Fryxell, Anders, hävdtecknare, XI
 Frölich, Carl, president, 77, 179
 Frölich, David, överste, 69
 Frölich, Eva Margareta, teol förf, 46
 Funck, Carl, riksråd, 280, 297, 300, 302f, 309-312, 334, 386
 Gadolin, Jakob, biskop, 94, 150, 259
 Gahn Persson, Lorenz, samlare, IX, 284, 347
 Gebhardt, Heinrich Brandanus, ty teol, 45
 Gedda, Karl, pol rapportör, 375
 Gedda, Peter Niclas v, president, 74
 Geijer, Erik Gustaf, prof, X
 Geist, Anders, bokauktionist, 54, 355
 Gerber, Christian, ty teol, 151
 Gestrin, Johan, landsfiskal, 325
 Gezelius d.ä., Johan, biskop, 32
 Giers, Eric, kh, teol förf, 126f
 Giese, Albert, tidningsredaktör, 80
 Gjörwell, Carl Christoffer, förf, X, 95, 97, 139, 159-163, 165f, 201, 203, 220, kap passim, 354, 361, 365, 368-371
 Goeding, Anders, domprost, 112
 Goldenau, Natanael, bindare, 49
 Goodricke, Sir John, eng dipl, 202f, 281, 375, 382f, 389
 Gothenius, Johan, lektor, 204, 326, 391
 Grabow, Georg, ty teolog, 120
 Gradin, Arvid, herrnhutare, 125, 134f, 137f, 368
 Gran, Theofilus, kh, 88
 Grefing, Lorentz Ludvig, tryckare, 86, 174, 196, 248, 355
 Gren, Arvid, prost, 134
 Gren, Olof, predikant, 373
 Groening, Matthias, translator, 351
 Grotius, Iugo, 218
 Grubb, Nils Nilsson, prost, 45, 113, 118, 301, 363
 Gröndal, Petrus, kh, 109, 363
 Grönhagen, Claes Wilhelm, politiker, 106f, 362
 Gröning, Johan, assessor, 319
 Grönwall, Anders, prof, 19, 201
 Gunning, Sir Robert, eng dipl, 583f
 Gunthell, Johan, bokhandlare, 35
 Gustaf II Adolf, 322
 Gustaf III, av Sverige, X, 89, 279, 304, 321f, 383, 386, 390
 Guthrie, Wilhelm, translator, 351
 Guy-Dickens, Fritz, barrister-at-law, 361
 Guyon, Jeanne Bouvier de la Motte, fr teol, 45
 Gyldestolpe, Ulrik Nils, kammarherre, 359
 Gyllenadler, Claes Jacob, lagman, 389
 Gyllenborg, Carl, kanslipresid, 34, 59, 74, 76, 184, 214f, 359
 Gyllenborg, Carl Johan, president, 375
 Gyllenborg, Henning Adolf, riksråd, 36, 128f, 351, 365
 Gyllenborg, Johan, riksråd, 373
 Gyllenbåth, Carl Casper, lagman, 323
 Gyllenstierna, Conrad, landshöv, 70
 Göös, Lorentz Johan, landshöv, pol, 78
 Hadorph, Johan, riksantikvarie, 22
 Hagelin, Jonas, ämb. man, 307
 Halde, Jean-Baptiste du, fr lärd, 242
 Halenius, Engelbert, biskop, 77, 122, 126, 135, 140, 187, 249, 251, 365, 372
 Haller, Albrecht v, naturvet. man, 380
 Hallman, J. G., kh, 134
 Hamilton, Carl Otto, riksråd, 58
 Hammarhielm, Johan Laurentz, kapten, 259
 Hamrén, Olof, ek. förf, 66
 Hansson, Stina, fil. dr, 27
 Happenius, Johan Ludvig, tryckare, 35
 Hardwicke, Philip, earl, lordkansler, 375
 Harmens, Gustaf, prof, 191
 Harmens, Hans, translator, 25
 Harrington, James, eng pol, 218
 Hasselberg, Samuel, förf, 256
 Hauswölff, Justus Christoffer, kh, 77, 126, 151, 168, 330, 366, 369, 389
 Hebbe, Christian, affärsman, 39
 Hedman, Abraham, fabrikör, 75
 Helin, Johan, sekr i RA, 20, 194
 Hellström, Olof, ämb. man, 377
 Helvétius, Claude-Adrien, 158, 253, 370
 Hermansson, Matthias v, president, 77, 95f, 98, 146, 387
 Hernelin, Carl, riksråd, 309
 Hernelund, Hugo, rektor, XII
 Hess, Ludwig v, ty förf, 239, 263
 Hesselberg, Peter, tryckare, 303, 307, 332
 Hesselius, Andreas, förf, 60
 Heubel, Johan Heinrich, ty just. råd, 24
 Hijsing, Michael, äventyrare, 176
 Hinkelmann, Abraham, ty teolog, 151

- Hjortsberg, Jonas Larsson, kh, 104f, 142-145, 167, 362, 367
 Hobbes, Thomas, 42
 Hoffberg, Gottfrid Magnus, kh, 72
 Hoffman, Sven, upprorsman, 212
 Hobburg, Christian, ty teolog, 45
 Holberg, Ludvig, förf, 8, 98, 178
 Hollatz, David, ty teolog, 135, 156
 Holmberg, J.C., tryckare, 366
 Holmén, Bengt, tryckare, 292, 318ff, 331, 334
 Honoré, I', ned bokhandlare, 353
 Hoppe, Jacob, rådmanskaplan, 372
 Horn, Arvid, president, 25
 Horn, Christer, kansliråd, 260, 380
 Horn, Johan Laurentius, tryckare, 34, 352
 Hume, David, 45
 Hydrén, Lars, domprost, 150, 186
 Härleman, Carl, riksråd, 172, 216
 Höpken, Anders Johan v, kanslipresident, 16, 59, 79, 172, 193f, 218f, 285, 290, 351, 359-362
 Höpken, Daniel Niklas v, riksråd, 115f, 214
 Ichsell, Jacob, pagehovmästare, 83f, 263, 358, 384
 Ihre, Johan, prof, 87-90, 100, 187, 191f, 224, 229, 360f, 373
 In de Betou, Johan Govert, auditör, 331, 391
 Jerlström, Samuel, hovkvartermästare, 388
 Johan III, av Sverige, 9
 Josef II, av Österrike, 4
 Jung, Wilhelm Friedrich, ty teolog, 157
 Justus, Christopher, kh, 186
 Kalling, Peter, riksråd, 76, 78
 Kalm, Per, naturforskare, 354
 Kalmeter, Anton, aktuarie, pol förf, 75, 77, 87, 358
 Kalsenius, Andreas, biskop, 110
 Karl XI, av Sverige, 92
 Karl XII, av Sverige, 84
 Katarina, av Ryssland, 84
 Kempe, Andreas, mystiker, 43
 Kempff, Carl Johan, hovpredikant, 391
 Keyser, Henrik II, tryckare, 49
 Kexél, Olof, förf, 299
 Kiellberg, Eric, ek. förf, 181, 291
 Kiesewetter, Gottfried, bokhandlare, 157
 Kihlmark, Thomas, kh, 72
 Kiörning, Olof, biskop, 54, 377
 Kjellin, Gunnar, fil. dr, 260
 Klinkowström, Leonard, överpostdir, 130
 Klingenskierna, Samuel, prof, 229
 Klot, Olof, kh, 380
 Knös, Anders Olofsson, domprost, 187, 365, 372
 Knös, Olof Andersson, historiker, 347
 Kochen, Christoffer v, kansliråd, 268, 380
 Kochen, Johan Henrik v, hovkansler, 236
 Korff, Johann Albrecht v, ry min, 75, 352, 354
 Kraftman, Johan, rektor, 262
 Kretschmar, Hendrik van, holl min, 273
 Kristian VII, av Danmark, 283
 Kryger, Johan Fredrik, ek. förf, 240, 256ff, 280f, 287, 366, 383
 Kumblaeus, Johan, kh, 80, 137f, 366
 Kämpe, Karl Lars, exp, sekr, 377
 König, Christian, lagman, 85, 124
 König, Johan Fredrik v, resident, 24
 Königsberg, C.M., student, 385
 Labadie, Jean de, mystiker, 45
 Lacander, Haquin, prost, 366
 Lagerberg, Carl, riksråd, 379
 Lagerbring, Sven, prof, X, 63, 204
 Lagerfelt, Gustaf Adolf, landshöv, 371
 Lagerlöf, Nils, superint, 64
 Lagerlöf, Petrus, rikshistoriograf, 21f
 Lagerroth, Fredrik, prof, XIII, 277
 Laihiander, Johan, prost, 224, 250
 La Mettrie, Julien Offray de, 45, 354, 379
 Lampa, Petrus, prost, 72
 Lang, Nils v, ämb. man, pietist, 113, 117, 365
 Langberg, Petter, teol, förf, 365
 Lange, Johan, tryckare, 32
 Langenbeck, Jacob, dansk lård, 383
 Langenberg, Jacob, stadsfiskal, 371
 Lascy, Francisco Antonio de, sp dipl, 281
 Lehnmann, Hans, köpman, 43
 Leibniz, Gottfried Wilhelm v, 229
 Leibniz, Johann Jacob, kh, 43
 Leijonmarck, Sven, landshöv, 22
 Leland, John, eng teolog, 141
 Lemström, Henric, pol förf, 315
 Leneaus, Knut Nilsson, prost, 50
 Lenhammar, Harry, doc, Vif
 Leufwén, Edvard, prof, 71f
 Lewenhaupt, Charles Emile, fältmarskalk, 377
 Lexelius, Johan, kh, 229
 Lext, Gösta, landsarkivarie, 38
 Lidén, Johan Hindric, lård, 203, 284f, 290, 377, 383f
 Liewen, Hans Henric v, riksråd, 76
 Liljestråle, Joachim Wilhelm, JK, 290, 382
 Lillieblad, Gustaf Peringer, censor, 18, 20, 42, 196, 350, 360
 Lilliecreutz, Nils, landshöv, 245, 247
 Lind, Olof, kh, 365
 Lindborg, Rolf, doc, 10
 Linderstedt, Johan, hovrättsråd, 272, 322
 Lindh, Johan, tryckare, 322
 Lindroth, Sten, prof, 195f
 Linné, Carl v, 41, 223, 374
 Lithou, Gustaf, poet, 52
 Ljung, Erik, kh, 168
 Ljunberg, Carl Fredrik, domprost, 144
 Loccenius, Johan, rikshistoriograf, 25
 Lochner, Johann Friedrich, bokhandl, 46, 156, 369
 Locke, John, 25, 227, 235
 Loenbohm, Samuel, samlare, utg, 223
 Longue, Louis Pierre de, fr förf, 44
 Lovisa Ulrika, av Sverige, 173, 275, 370, 389f

- Lucidor, Lars Johansson, skald, 70
 Ludewig, Johann Peter v, ty kansler, 230
 Lund Olofsson, Gustaf, teol. förf, 366
 Lund, Per af, officer, utg, 375
 Lundgren, 44
 Lundin, Erik, domkapitelamanuens, 169
 Lundstedt, Bernhard, bibl, 203
 Luther, Martin, 139, 152
 Lütke mann, Gabriel Timotheus, biskop, 316
 Lütke mann, Timotheus, generalsuperint, 364
 Låstbom, Johan Andersson, prof, 383
 Löwenhielm, Carl Gustaf, riksråd, 84, 91, 106
 219, 281, 360
 Macchiavelli, Niccolo, 91
 Malmstedt, Magnus Brynolf, eo prof, pietist
 150, 372
 Malmström, Carl Gustaf, riksarkivarie, 251
 Mannercrantz, Carl Gustaf, tullfiskal, 78f,
 359
 Maria Teresia, av Österrike, 4, 85
 Marmontel, Jean-François, fr förf, 6, 304, 386
 Marteville, Lodewijk van, ned envoyé, 45, 354
 Matthiae, Johannes, biskop, 10, 350
 Mauvillon, Eléazar de, prof, 351
 Melanderhjelm, Daniel, prof, 188, 373
 Meldecruetz, Jonas, prof, 195
 Mennander, Carl Fredrik, ärkebiskop, 387
 Mennander (Fredenheim), Carl Fredrik, ämb.
 man, 383, 387
 Merckell, Jacob, tryckare, 55
 Michaelis, Johann David, prof, 160, 193
 Michelessi, Domenico, abbé, X
 Miklin, Johan, översättare, 362
 Miltopaeus, E., borgmästare, 267
 Mirabeau, Victor de Riquitti, förf, 354
 Modée, Reinhold Gustaf, kansliråd, utg, 24
 Modène, François Charles de Raimond, comte
 de, fr diplomat, 331
 Molin, Erik, pietist, 44, 120
 Momma, Petter, tryckare, 37, 58f, 86, 95, 171f
 Montesquieu, Charles Louis de Secondat, 227
 Montin, Johan Johansson, mag., auskultant,
 91f, 94, 102, 105, 132, 361
 Morhof, Daniel Georg, ty lär, 228
 Muhrbeck, Lorentz, superintendent, 121
 Muhrbeck, Peter, kh, 354
 Munthe, Johan Lorentz, lagman, 322
 Murrbeck, Petrus, biskop, 190, 192
 Müllern, Henrik Gustaf v, hovkansler, 350
 Möller, Herman Arnold, tryckare, 32, 51
 Möller, J. G. P., prof, 390
 Mörk, Jacob Henrik, präst, förf, 175
 Mörner, Adolph, landshöv, 359, 374
 Neckel, Jacob, ty pictist, 366
 Nehrman (Ehrenstråle), David, prof, 66, 71,
 357
 Nelander, Johan, teol. dr, 192
 Nenzén, Petrus, kh, 87, 164f
 Nerés, Joakim, kansliråd, 23
 Nettelbla, Christian v, jurist, utg, 101, 360
 Neuendorff, Mårten Chrstopffer, skeppsbyggmäst
 332, 391
 Newcastle, Thomas Pelham-Holles, hertig av,
 eng statsman, 203
 Nolcken, Erik Mattias v, president, 36, 131, 359
 Nordberg, Jöran, kh, förf, 23ff, 115
 Nordencrantz, Anders, kommerseråd, förf, 29, 55
 82f, 93, 103, 121, 167, kap VII Ipasim, 287f, 292,
 314, 359, 371
 Nordencreutz, Fredrik Jacob, överste, 325
 Nordenflycht, Carl, kansliråd, 268
 Nordenhielm, Vilhelm, assessor, 317
 Nordstrand, Christina, 90
 Nordström, Anders, tryckare, 320, 389
 Norén, Erik, komminister, 185
 Nyberg, Lars, präst, 137, 366
 Nyman, Elmar, doc, VI
 Nyström, Petter Jöransson, tryckare, 57, 111
 Obrecht, Elias, prof, 21
 Odel, Anders, förf, 255, 309, 391
 Odhelius, Jonas, jurist, pol, 317
 Olivecrona, Johan Adolf, hovjunkare, 80
 Olsson, Gunnar, doc, 93
 Orrelius, Magnus, förf, 154, 297, 300f, 387
 Osterman, Ivan Andrejvich, ry minister, 84, 281f
 360, 383
 Oxenstierna, Axel, rikskansler, 220
 Oxenstierna, Gustaf, pietist, 115
 Palbitzki, Anna, 274
 Palmén, E. G., prof, 262
 Palmstierna, Nils, riksråd, 75, 191ff, 373
 Papke, Jeremias, prof, 364
 Passerani, Albert Radicati, teol förf, 45
 Patin, Gui, fr förf, 367
 Patkul, Johan Reinhold, pol, 28
 Pechlin, Carl Fredrik, generalmaj, pol, 149,
 260, 349
 Peringskiöld, Johan riksantikvarie, 22
 Petersen, Johann Wilhelm, ty teolog, 44f
 Pettersson, Abraham, kh, 152f, 155, 164, 368
 Pettersson, Carl Gustaf, postinspektör, 204
 Pettersson, Daniel, borgmästare, ek förf, 375
 Petersson, Lars, superint, 388
 Pfaffius, Christoph Matthias, ty teol, 42
 Pilecan, Petter Hansson, tryckare, 32
 Pleijel, Hilding, prof, 125
 Poiret, Pierre, mystiker, 45
 Polhem, Christopher, uppfinnare, 378
 Polus, Thomas, statsråd, 350
 Pontoppidan, Erik, da teolog, 7, 52, 127
 Posse, Fredrika, 373
 Prades, Jean-Martin de, fr teolog, 45
 Preis, Johan Fredrik, envoyé, 66, 75, 357, 359
 Psilanderschöld, Nils, amiral, 391
 Pufendorf, Samuel, rättsvet. man, 23, 45, 122f,
 183
 Quesnel, l'abbé de, fr förf, 44

- Rabbe, Sten, kansliråd, 81
 Rabener, Gottlieb Wilhelm, ty förf, 209, 248, 376
 Rambach, Johannes Jacob, ty lärd, 139, 152
 Rantell, Anders, translator, 25
 Rappe, Kristofer Johan, landshöv, 250, 315
 Ravius, Christian, prof, 184
 Reef, Mårten, läkare, 197
 Reenstierna, Fredrik Ulrik, landshöv, 259
 Reftelius, Carl, sekr, 23
 Rehinder, Johan Adam, lagman, 329
 Renhorn, Olof Bidenius, borgmäst, pol, 142, 259, 261
 Reuscher, ned jurist, 357
 Reuterholm, Esbjörn Christian, riksråd, 104, 280, 297, 302f, 306, 309
 Reuterholm, Gustaf Gottfrid, lagman, 258, 264f, 268-272, 381
 Rhyzelius, Andreas Olai, biskop, 72, 90f, 354, 360
 Ribbing, Gustaf, kansliråd, 280, 382
 Riben, Carl, Kammarherre, 53, 179f
 Ridderstolpe, Carl Johan, presid, 359
 Rietz, Gabriel du, fänrik, 358
 Rogberg, Johan, lektor, 290, 386
 Rollin, Charles, fr lärd, 25
 Rosbeck, Christian, komminister, 354
 Rosén, Gabriel, överhovpred, 298, 386
 Rosén, Johan, lektor, 163f, 208
 Rosén (von Rosenstein), Nils, läkare, 361, 380
 Rosén, Sven, teol förf, 53, 79, 120f
 Rosen, Fredrik Ulrik v, riksråd, 387
 Rosenadler, Carl Albrecht, statssekr, 81, 281
 Rosenadler, Johan Upmark, censor, passim
 Rosenblad, Bernhard Emanuel, kammarherre, X
 Rosencrona von der Osten, Adolph Siegfried, da statsminister, 283
 Rosenhane, Gustaf, ämb. man, 353
 Rosir, Johan, JK, 313, 317f, 320, 324, 332
 Rosvall, Jan, fil. dr, 29
 Rothman, J. G., ämb. man, förf, 285, 294
 Rousseau, Jean Jaques, 157
 Rousseau, Pierre, fr förf, utg, 162
 Rubens, Nils, censor, 10f, 18f, 348, 350
 Rubens, Peter, translator, 25, 351
 Rudbeck, Thure Gustaf lantmarskalk, 259, 275, 382
 Rudbeck, Olof, prof, 32, 183, 194, 229
 Rudenschöld, Carl, riksråd, 360
 Rudenschöld, Ulric, kommerseråd, 174f, 357
 Ruder, Gustaf, ped. förf, 140f
 Rudin, Pehr, journalist, 97, 362
 Russworm, Johan Henrik, bokhandl, 36
 Rutström, Anders Carl, kh, 95, 110, 125, 142, 145f, 160, 167, 292, 300-303
 Rydelius, Andreas, biskop, 63, 356f, 364
 Rydin, Herman Ludvig, prof, XIII, 70
 Röding, Jacob, publicist, 80, 354
 Rönigk, Olof, rektor, 139, 366, 386
 Sack (Sackenhielm) Gottfrid, ämb. man, 176f
 Sack, Johan Gabriel, kansliråd, 353
 Sahlmoon, Isaac, lagman, 253
 Salander, Eric, ek. förf, 171f, 194, 215, 371
 Saltza, Hugo Herman v, gen. maj, 370
 Salvius, Lars, tryckare, 34, 36f, 49, 55, 60, 140, 172, 194, 200, 354
 Scarin, Algot, kansliråd, 184, 201
 Schade, Johann Caspar, ty teolog, 154
 Schauw, Arvid, ämb. man, 380
 Scheffer, Carl Fredrik, riksråd, 79, 94, 106, 173, 253, 321, 325, 327, 329, 353, 361, 367, 380, 390
 Scheffer, Ulrik, riksråd, 388
 Schelhorn, Johann Georg, ty lärd, 228
 Schindler, Carl Gottfried, bokhandl, 39, 158, 280
 Schlözer, August Ludwig, ty lärd, 258, 374
 Schmedemann, Johan, kansliråd, 22
 Schroderus, Ericus, förf, 9
 Schröder, Erik, banksekr, 385
 Schröder, Herman, biskop, 110, 115, 118, 121, 167
 Schröder, Jöran, biskop, 110, 160, 249, 301
 Schück, Henrik, prof, XII
 Schütz, Christian, ty teolog, 45
 Schütz, Henrik, domprost, 183
 Schützer (Schützercrantz), Herman, överdir, 197f
 Schönborg, Anders, förf, IX, 261ff, 269, 284-287, 290, 315, 327f, 384, 386
 Schönstedt, Johan Melchior?, fil. mag, 304
 Sellegren, Peter, prästman, 153
 Senac, Jean-Baptiste, läkare, 5
 Serén, Magnus, v. häradshöv, pol, 73, 77, 92, 389
 Serenius, Jacob, biskop, pol, 52, 73, 121, 142, 149, 167, 249, 263, 273, 308, 355, 385
 Sheldon, Gilbert, skebbsbyggmästare, 332f
 Sherlock, Thomas, eng biskop, 184
 Shower, Johannes, teol, 168
 Siberg, Erik, prost, 48
 Sidney, Algernon, eng statsman, 218
 Silfverstolpe, Carl, arkivarie, 347
 Silvius, David, ämb. man, pietist, 114, 118, 363
 Simon, Richard, fr teolog, 116
 Sivers, Henrik Jacob, prost, lärd, 361, 365
 Skutenhielm, Anders, statssekr, 360
 Smitt, Johan, tryckare, utg, 296
 Sneedorf, Jens Scheldrup, da förf, 7
 Solander, Daniel, prof, 186, 365
 Sommelius, Gustaf, prof, 369
 Sotberg, Erik af, kansliråd, 329, 389f
 Sparre, Bengt, överstekammarjunkare, 350, 390
 Sparre, Carl, riksråd, 387, 390
 Sparre, Fredrik, rikskansler, 250, 327f, 350, 359f, 370, 376, 388, 390
 Sparre, Lovisa Ulrika, 370, 376, 390
 Spener, Philipp Jakob, ty teolog, 42, 154
 Spinoza, Baruch de, 44, 47, 228
 Sprengtporten, Johan Wilhelm, general, 384
 Springer, Christoffer, köpman, pol, 92, 101
 Stadenberg, Simon, lärokonstapel, 288
 Stagnel, Johan, lektor, förf, 311, 387
 Stakberg, Erik, tryckare, 331

- Stanislaus, av Polen, 97, 215
 Steele, Richard, eng förf, 120
 Stenhagen, Carl Fredrik v, statssekr, 362
 Stenbeck, Pehr, komminister, 302f, 387
 Stetten, David de, 360
 Stierneld, Samuel Gustaf, fältmarskalk, 76
 Stierman, Anders Anton v, kansliråd, 66, 219, 357, 376f
 Stobaeus, Nils, prof, 192, 373
 Stockenström, Erik v, riksråd, kap Npassim, 379
 Stolpe, Carl, tryckare, 318
 Strand, Carl Johan, 300, 385
 Streling, Johan, prof, 51, 53
 Stricker, Johan Christoffer, prost, 290, 368, 386f, 389
 Stridsberg, Olle, 276
 Strokskirch, Carl Michael v, officer, pietist, 120
 Struensee, Johann Friedrich, da statsman, 283
 Ström, Erik, rådmän, 45
 Sundblad, Anders Abraham, kontrollör, 316
 Sundblad, Johan, borgmäst, pol, 312, 316, 388
 Swedberg, Jesper, biskop, 350
 Swedenborg, Emanuel, 39, 101, 214f, 300, 382
 Swieten, Gerard van, österr statsman, 4
 Sylwan, Otto, prof, XII, 93, 295
 Säfström, Anders, publicist, 176, 371
 Söderbeck, Lars, 178
 Söderberg, Olof, doc, förf, 73, 78, 87

 Taube, Didrik Henrik, amiral, 329, 390
 Telin, Johan, magister, 363
 Tengberg, Niklas, prof, XI
 Terserus, Johan, biskop, 10
 Tessin, Carl Gustaf, kanslipresident, XIV, 40, 58f, 64f, 69, 75ff, 84, 86, 88, 90f, 93, 106, 129, 132, 140, 201, 215f, 326ff, 353, 357, 361, 367, 377, 388, 390
 Thénestadt, Natanaci, hovpred, 386
 Tilas, Daniel, bergsvet. man, 381
 Tiliander, Johan, prost, 112
 Tilleaus, Olof, kh, 365, 367
 Tindal, Matthew, eng teol, 45, 47, 354
 Toland, John, irl fil, 44
 Tolstadius, Eric, kh, 110, 161f, 168
 Tolstedt, Carl Gustaf, hovrättsråd, 319
 Triewald, Samuel, statsråd, poet, 46
 Troilius, Samuel, ärkebiskop, 77f, 93, 122, 128, 138, 140, 143, 148, 249, 368, 370
 Trozelius, Clas Bleckert, prof, 190f, 373
 Tungel, Nils, hovkansler, 220
 Törning, löjtnant, 329, 390

 Ubeschel, Matthias Otto, domprost, 185
 Urban, Nils, kamrerare, 390
 Ulff, Carl Gottlieb, bokhandl, 39, 157, 279, 383
 Ullholm, Jonas, prof, 290
 Ulrika Eleonora d.y., av Sverige, 61, 83, 351
 Ungern-Sternberg, Matthias, lantmarskalk, 77

 Wadenstierna, Carl Erik, statssekr, 285f, 322
 Walch, Johann Georg, ty teol, 137ff
 Wallberg, Carl Jacob, lantmätare, 181, 372
 Wallenius, Gabriel, univ. bibl, 183
 Wallerius, Nils, prof, 193
 Wallin, Jöran d.ä., biskop, 120f, 185, 364, 373
 Wallrawe, Jacob, prof, 19, 186
 Wallwijk, Johan v, riksråd, 297
 Wandal, Hans, dansk teol, 372
 Wargent in, Pehr Wilhelm, vet. man, 204
 Warmholtz, C.G., samlare, 40, 97, 176, 281, 354, 370f, 385, 389
 Vaselius, Anders, prost, 185
 Wasenberg, Carl Magnus, envoyé, 360
 Wennberg, Lars, tryckare, 304, 320
 Verelius, Olof, prof, 111, 183
 Werner, Johan Henrik, dir, 33f
 Werwing, Petter, herrnhutare, 134, 366
 Vestbeck, Zacharias, prost, 195
 Wester, Eric, linkrämre, 388
 Westin, Johan, stadsmajor, pol, 388
 Westphal, Andreas, prof, 364
 Widekindi, Johan, rikshistoriograf, 22
 Wijk, Johan, handelsman, 134
 Wilcox, Thomas, eng teol, 366
 Wilde, Anders, kungl. bibl, 23, 45, 57, 97-100, 105f, 157f, 245-248, 254, 280, 304f, 354f, 372
 Wilde, Jacob, rikshistoriograf, 19, 22f, 99, 351
 Wilkes, John, eng pol, 7, 290, 386
 Villars, l'abbé de Montfaucon de, fr förf, 45
 Virgin, Arvid Bernhard, förf, 317, 319f, 334, 388
 Wolcker, Elias v, pietist, 114
 Wolff, Christian, ty fil, 64
 Wolff, Valentin, läkare, 197
 Voltaire, François Marie de, 158, 283, 354, 386
 Voltemat, Henrik Julius, historiker, 85f, 88, 92, 219, 560
 Woodford, Ralph, eng dipl, 383
 Wrangel, Anton Johan, riksråd, 75
 Wrangel, Carl Magnus, hovpred, 305
 Wrede, Henrik Jacob, landshöv, 220
 Wynthantz, Arnold, komm. sekr, 141

 Zegelström, Johan Gustaf, doc, 188
 Zellén, Nils af, v. president, 306f
 Zetterling, Petrus, kh, 200
 Ziervogel, Evald, prof, 352, 382
 Zinzendorff, Ludwig v, ty teolog, 139, 156, 169
 Zöge von Manteuffel, Otto Jacob, general, 83, 360, 383

 Åkerhielm, Samuel, statssekr, 350
 Åman, Nils, läkare, 197, 374

 Alf, Samuel, samlare, 290, 362, 384, 387
 Öhrlin, Olof, kh, 80, 130, 365
 Örnhielm, Claudius Arrhenius, rikshistorio-
 graf, 18-22, 34, 49f, 348, 350

INSTITUTIONEN FÖR IDE- OCH LÄRDOMSHISTORIA
UPPSALA UNIVERSITET
SKRIFTER

Redaktörer: Gunnar Eriksson och Tore Frängsmyr

1. Per-Gunnar Ottosson: Scholastic Medicine and Philosophy.
A Study of Commentaries on Galen's Tegni (ca. 1300-1450). 1982
2. Franz Luttenberger: Neuroser och Neuroterapi
ca. 1880-1914. 1982
3. Roy Porter: The History of Medicine:
Past, Present and Future. 1983
4. Tore Frängsmyr: Liten handbok
för avhandlings- och uppsatsskrivare. 1983
5. Anders Burius: Ömhet om friheten.
Studier i frihetstidens censurpolitik. 1984

Beställningar skall sändas till:

Institutionen för idé- och lärdomshistoria
Box 256
751 05 Uppsala

UPPSALA UNIVERSITET
REPROC. HSC 1984

ISSN 0280-7238